

Шарк юлдузи

Одлик,
адабий-бағиш,
ижтимоий-сиёсий
журнал

5

1984

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

53-оил чиқиши

Мундарижа

НАСР

Иброҳим Раҳим
Генерал Равшанов
Роман
2

Мирзакалон Исмоилий

Узингдан кўр
Ахлоқий қисса
80

ШЕЪРИЯТ

Рамаз Бобожон
Йўл эсдаликлари
64

Шухрат

Мен курашдим
сенинг шодлигинг учун
72

Анвар Эшонов

Абдуваҳоб Қўчқоровнинг
ёзилмаган достони
74

Мушоира

155

ПУБЛИЦИСТИКА

Шокирали Нуралиев
Бозор
168

РУС АДАБИЕТИ — МАҲОРАТ МАКТАБИ

Ғафур Ғулом
Толстой ва ўзбек
Совет адабиёти
180

ХАЛҚЛАР ДУСТЛИГИ — АДАБИЕТЛАР ДУСТЛИГИ

Сергей Алексеев
«Мақсадлар
дўстлаштирди бизни...»
Гулрухсор Сафиева
Дўстлар дийдори
Дмитрий Молдавский
Муштарак байрамимиз
183—186

САНЪАТ

Абдулхай Умаров
Умр зийнати
187

БИЗНИНГ

КАЛЕНДАРЬ

Боғу
189

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

Тоғжиддин Сейтжонов
191

АДАБИЙ

ТАНҚИД

Худойберди Тўхтабоев
Прозамизнинг ёрқин
уфқлари
193

ТАҚРИЗЛАР

200—207

Иброҳим Раҳим

ГЕНЕРАЛ РАВШАНОВ

БИРИНЧИ ҚИСМ

Жанггоҳ

1

★
РОМАН

★

Москва шу изғиринли кеч куз тунда гўё тўнтарилган қозон остида қолгандай эди. Ҳамиша чароғон, ҳамиша серфайз бўлган бу азим шаҳарда милт этган чироқ кўринмайди. Кўчалар зимистон, ҳатто кўкдаги юлдузлар нурига ҳам тун чиммати тортилган. Аммо пойтахтни душман кўзидан пана қилмоқчи бўлган бу тунги тўсиқни прожекторларнинг нурлари парчалаб ташларди. Ўткир қилич янглиғ осмонни тилка-пора қилаётган нур душман калхатини излайди, «Ўлжа» учради дегунча, тиним билмай уни таъқиб этади. Шу ондаёқ зенит тўплари тилга киради-да, осмонни ўқ чақмоқлари-ю, портловларнинг оқ қалпоқларига тўлдириб юборади.

Ахён-ахёнда ҳаво тўсиқларини ёриб ўтган фашист самолётлари ташлаб улгурган бомбалар гумбурлаб портлайди, ҳар жой, ҳар жойда ёнғин алангаси ловиллаб кўринади. Нур таъқиби-ю, зениткалар мўлжалидан қутулмоқчи бўлиб талвасага тушган самолётлар осмонда қўйруқсимон аланга қолдириб, ерга қулайди.

Евуз душман мўр-малахдай пойтахтимиз сари ердан ҳам, кўкдан ҳам бостириб келар эди. Аммо шаҳар кўрқув исканжасида титрамас эди. Москва шу хавф-хатарли кунларда аввалгидан кўра қайноқроқ, жадалроқ, журъатлироқ ва жасоратлироқ ҳаёт кечирарди. Ер ости поездлари куну тун заводларга ишчилар элтар, ер усти транспортни эса жанггоҳга яроғ билан аскар таширди. Шаҳар бедор. Пойтахтда бир зум ҳам ҳаракат сўнмайди. Москваликлар, бутун мамлакат янглиғ тонгни дастгоҳлари устида кутиб олишади. Давлат гимни садосида иш бошланиб қора тунга қадар давом этади.

Бедор шаҳар посбонлари кўчаларда, қорхоналарда ҳамиша ҳушёр, ҳар ишга ҳозир нозир турадилар.

Қизил майдонда отларининг тақаларидан учқун сачратиб, жиндловларини таранг тортиб, жуфт-жуфт патруллар юради.

Кремлнинг туятишли қизғиш девори кўкрагида, улуг Ленин мақбарасининг остонасида елкаларидан шарақлатиб милтиқ тушириб, мрамар тошга тарақлатиб қўндоқ ташлаб соқчилар пост алмашадилар.

Спасск минораси бағрида курантларнинг «юраги» бир маромда тепади, олтин миллар вақт моқисида бешик тебратади, болғача ҳар чоракда бонг уриб, гўё шаҳарнинг бедор эканидан дарак беради, одамларни ҳушёрликка чорлайди.

Пойтахт радиосининг қудратли овози эфирга кўтарилиб, олис-олисларга таралади. Унинг овозини йироқ-йироқдаги аскарлар ҳам нафасларини ичларига ютиб, жон қулоғи билан тинглайдилар...

Москвага олиб борадиган олис йўлларда пойтахтга кўксини қалқон этиб тенгсиз жанг қилаётган ўқчи дивизиянинг командири полковник Равшанов шу мушкул онда Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи Гимнини сўқмоқда тик туриб, эътибор билан тинглади. Гимн садоси тугаб, радио жим бўлди. Равшановнинг беҳаловат кунларидан яна бири бошланди.

Шамол авжига чиқди. Унинг зарбидан дарахтларнинг шохлари бир-бирига урилиб, қарсиллаб синади, айрим қарағайлар таг-гомири билан қўпорилиб, гурсиллаб ерга ағанайди. Тоқатсиз ўрмон ярадор айикдай беўхшов ўкиради.

Шу боисдан теварак-атрофда отилаётган тўплар овози гоҳ бўғиқ, гоҳ мунгли бўлиб аранг эшитилади. Баъзан пулемётлар ҳақкалар сингари какиллайди. Баъзан якка-якка отилган милтиқлар овози кулоққа чалиниб қолади.

Равшанов уруш ағанатган дарахт танасига миниб ўтириб, беътибор тасбеҳ ўгира бошлади. Унинг шунақа-одати бор эди. У бошқа офицерларга ўхшамасди. Ичмасди ҳам, чекмасди ҳам. Ичкиликни мутлақо оғзига олмайди, деб бўлмасди, баъзан байрамларда ёки бирор азиз меҳмонлар даврасида эл қатори ичувчилар суҳбатига қўшилиб турарди, аммо тамакини жинидан баттар ёмон кўрарди. Баъзан асаби кўзгаган пайтда, папирос донасини қўлига олиб, худди кашандалардай уни эзгилаб ўтирар, гўё душманини мижиқлаётгандай уни гижимлаб ташларди. Папирос эзгилаши аҳён-аҳёнда содир бўлса-да, тасбеҳ ўгириши доимий эди.

Тасбеҳ унга ўзининг яқин ўтмишини эслатиб турадиган эсдалик эди. Бу воқеа қишда — узоқ Сибирь шаҳарларидан бирида касалхонада юз берганди. Ушанда иттифоқо бир қария билан ёнма-ён ётишган

Бутуниттифоқ оқсоқоли Михаил Калинин айтганидай, Улуг Ватан урушининг ҳар бир минутаи бир умрга тенг бўлди. Бир минг тўрт юз ўн саккиз кеча-кундуз давом этган жангу жадалнинг ҳар минутиди биттадан ҳам кўпроқ совет кишиси ҳалок бўлди. Шу билан бирга ҳар дақиқада ўнлаб, юзлаб қахрамонлик намуналари туғилди. Урушдан кўкси тўла орден ва Олтин юлдуз билан келган баҳодирлар ҳам жўда кўп, минг бир ўлимга бас келган бу баҳодирлару енгилмас паҳлавонларни табаррук билиб эзёрат қилса арзийди.

Москва бўсағаси жанггоҳида Гитлер стратегиясининг уवादасини чиқаришга ҳисса қўшган юртдошларим жасоратига жонли гувоҳ бўлганим туфайли бу китобда, асосан, Ўзбекистонда тузилиб, фронтга борган қўшинларнинг ҳаракати, баҳодир ўзбек йигитлари ва лобар қизларининг паҳлавонлиги кўзда тутилди, бироқ бу тарихий асар ёки хотиранома эмас, бинобарин, қисмлар, жойлар ва одамларнинг номларини (айримларидан ташқари) эркин ишлатишга тўғри келди. Ҳарбий терминларни ҳам қўлимдан келганича жойини топиб ўзбекча ишлатишга уриндим.

Янги уруш, ядро уруши хавфи-хатари буруқсаб турган ҳозирги чигал шароитда бу асарим ҳурматли китобхонимга заррача маънавий хизмат қилса, миннатдор бошим осмонга етарди.

Муаллиф.

эди. Қария озгинроқ, қотмароқ одам бўлиб, соқол-мўйлови ўзига жуда ярашиб турарди. Касалликда ўзини анча олдириб қўйган, эти суягига ёпишиб кетган, юзи фақат катта-катта қора кўзлар билан оппоқ қалин қошдан иборатдай туюларди. Ўша қария бир куни ўзининг каравот кўшниси Равшановга мурожаат қилди:

— Уғлим, менга фарзандларимдан буюрмади. Сиздан буюрган шекилли...

— Гапиринг, отахон, хизмат?— деди Равшанов унга юз ўгириб.

Суриштириб келса ҳамма одам — бир одам, қариндош-уруғ...
Ҳамманинг отаси битта — Одамато. Барчанинг онаси ҳам битта — Момоҳаво... Сизни ўғлим дегим келади...

— Гапираверинг, отахон,— деди Равшанов.— Қулоғим сизда.

— Кам бўлманг, ўғлим. Бир илтимос қилсам йўқ демайсизми?

— Жоним билан!

— Фарзандларимдан буюрмади... Сиздан буюрган шекилли,— бояги гапини яна такрорлади қария.— Пешонага битилгани шунақа шекилли, пешонага ёзилгани бўлади, болам... Мана шу тасбеҳимни олинг, қўлимдан ўзи тушиб кетмасдан сизга ҳадя қилгим бор... Улимлигим йўқ. Бор бисотим шу...

— Хўп... хўп...

— Илтимосим шуки, иложини топиб, мени ўз қўлингиз билан лаҳадга қўйинг...

— Яхши ният қилинг, отахон, ҳали отдай бўлиб кетасиз.

— Айтганингиз келсин, ўғлим. Аммо одам кўп нарсани билолмай омилигича дунёдан кўз юмади. Айниқса, одамзод қачон туғилиб, қаерда ўлишини билмайди. Мендай одамни, ҳамма «Ҳожи ота, Ҳожи ота», деб бошига кўтариб ихлос қилиб келган кишини, шу ерларда ўлишимни ким билибди. Тақдирга тан бермаслик парвардигор иродасига шак келтирмоқликдир...

Қариянинг тили қалдираб, кўзларидан нур қочиб борар, аммо эси ўзида эди. У тамшаниб олиб гапида давом этди. Темур Равшанов эътибор билан тингларди.

— Менинг тупроғим шу ерда экан... Ҳокимиятдан хафа эмасман, ҳукуматга ҳам хусуматим йўқ. Тақдиримдан нолишга тилим бормайди. Айтиб қўяй: ҳукуматимиз, ёмон одам бўлма, дейди. Ўғирлик қилма, дейди. Хунрезлик бўлмасин, ҳамма одам — бир одам, дейди. Нимаси ёмон! Аммо одамларнинг ўзлари ҳадларидан ошяптилар. Балки мен ҳам тангрига ёқмайдиган нуқсоним бордир. Бу овлоққа келиб қолдим. Пешонамда шу қисматлар бор экан-да. Ёстиғимнинг тагида оқ сурп турибди. Кафанлигим... тишимнинг қавагида, кўзимнинг қорачиғида асрадим.

Темур Равшанов қариянинг кўнглини кўтаришга уринди. Каравотига ўтириб, унинг пешонасига кафтини босди. Пешонаси совиб борарди.

— Худо сақласин, яхши ният қилинг...

— Яхши ниятим шуки, мени ўз қўлингиз билан дафн қилинг. Яратганга минг қатла шукрки, сиздан буюряпти. Жанозамни ҳам ўзингиз ўқинг. Қийин эмас — уч марта тангрининг номини айтиб, овмин десангиз кифоя...

— Хотиржам бўлинг, отажон,— деди Темур унинг кўнглига боқиб.

— Гувоҳ бўлинг, Темуржон,— деди қария васият қилгандай бўлиб.— Ҳукуматга даъвойим йўқ. Мен ўзимдан кўрдим. Чақувдан бўлди меники... Шукрки, ўз ажалим билан ўляпман... Розиман...

Қария «шукр... шукр...» деганича дунёдан ўтди. Равшанов рўмолча билан унинг энгагини танғиди-да, касалхона маъмуриятига ялиниб-ёлвориб, қариянинг васиятини ижро қилишга рухсат олди.

Ўшандан бери Равшанов тасбеҳни қўлига олганда ўша қариянинг сўзларини эслайди. «Аслини суриштириб келсанг ҳамма одам — қариндош, уруғ. Отаси битта — Одамато... Онаси ҳам битта —

Момоҳаво...» Бу гап бир вақтлар тўғри эди. Ҳозир унақа эмас. Ҳозир одамлар синфларга, гуруҳларга, ғояларга, қолаверса, сиёсий партияларга бўлиниб кетди. Битта бўлиб яралган азалий дунё икки дунёга ажралиб қолди. Гитлер деган махлуқ шу дунёни яхлит қилиб, синфларни ҳам, ғояларни ҳам йўқотиб, унга герман оқсуягини мутлоқ ҳоким этиб, фашизмни қарор тоғирмоқчи. Тушини сувга айтсин! «Нимаики мавжуд экан — ўша ҳақиқат», дегувчи Гегель ҳам бекор айтибди. Гитлер ва фашизм мавжуд, аммо у ҳақиқат эмас?! Ўша қария ҳам ноҳақ. Гитлер — тангри одамзод тепасига юборган ҳоким эмас, одамзоднинг ичида чиққан иллатлар балоси бу. Ўша қария фалсафаси ҳам чирик латта: фашизм балоси одамзод пешонасига ёзилган қисмат ҳам эмас — кирхона кўпиги бу! Уни сидириб ташлаш керак, албатта. Ана шу — сидириб ташлаш осон бўлмапти, холос.

Равшанов тасбеҳ доналарини бармоқларидан бир-бир ўтказиб ўтираркан, унинг айланишини ўзича тарих гилдираги, чархпалаги айланишидай тасаввур қиларди. «Бу кунлар ҳам ўтиб кетади... Бу қисмат ҳам унут бўлади. Аммо қачон? Қаерда? Ким қилади бу ишни? Ким бўларди — ўзимиз қилишимиз лозим бу ишни. Биз учун марсликлар қилиб берармиди? Бу — ўзимизнинг бурчимиз! Афсуски, беш қўл баробар эмас экан. Чархпалак чиғирининг ҳамма кўваси ҳам бир хилда юк кўтараётгани йўқ-да».

Қаршилиқ кўрсатишдаги парокандалик, қарши зарбанинг тарқоқлиги, панжалар мушт бўлолмай, якка-ёлғиз бормоқда, чертишдан нарига ўтолмаётганлиги унинг дили-бағрини эзарди.

Рўпарасидаги дарахтда қандайдир шарпа эшитилди. Нимадир шохдан-шохга сакради-да, Равшановнинг хаёлини бузди. «Ие, олмахон-ку... оббо жонивор-эй, бунинг ҳам ороми бузилди-я!..»

Шу бесаранжом куз тонгида жажжигина олмахон гўё бепоён борлиққа сиғмай қолгандай ўзини дарахтдан-дарахтга урар, шохлардан-шохларга сакрар, баъзан қулаётган дарахтлар билан бирга йиқилар, турар, яна олға интилиб, бутазорлар ичида йўрғаларди, ўрмонлардан-ўрмонларга кўчарди. Аммо у ҳеч жойда қўним топмас, ҳеч ер унга бир қарич бошпана бермасди. У кўпинча снаряд яйдоқлаган дарахтларни қучоқлаб, кўзи мўлтиллаб тун ўтказарди. Баъзан у жойлашган ўрмонлар шип-шийдам бўлиб кетганидан ўзига қўнгани кўндок, яширингани япроқ тополмай яна ва яна Шарққа йўрғаларди. Уни кеча-кундуз ялмоғиз ёвузлик таъқиб этарди. Милтиқ отилганида у чўчиб, орқа-олдига қарарди. Овчи йўқмикин? У, момақалди роқ гумбирляпти, деб ўйласа керак, тўп овозига унча парво қилмасди. Пулемёт тарақлаганида эса, ўзини қаерга қўярини билмай, гоҳ баландга сакрар, гоҳ пастга ўқдай отилиб тушарди.

«Бечора олмахон, бегуноҳ жонивор, бу ялмоғизлар сени ҳам тинчитмаяптими?!»

У яна тасбеҳ ўгириб, хаёлга чўмиб ўтирган эди, хаёлини машинанинг «дуд-дуд»лаган сигнали бузди. Ундан сал нарига енгил машиналар подшоси қора «ЗИС — 101» келиб тўхтади.

«Ким бўлди?» Равшанов диққат-эътибор билан машина кабинасига қаради. Машина орқа эшигининг ойнаси очилди. Ундан кимдир бош суқди, бошидан олдин шопдай мўйлов кўринди. «Городовиковми? Ока Иванович нима қилиб юрибди бу ёқда?»

Равшанов янглишган эди.

— Бери ке! — деди машина ичидаги шоп мўйловли одам.

Равшанов ирғиб турди-да, унинг олдига борди. Машинада резерв фронти қўмондони Семён Михайлович Будённый ўтирарди.

Равшанов дарҳол ўзини танитди:

— Уртоқ Совет Иттифоқи маршали! Ўқчи дивизия командири полковник Равшановман!..

Маршал Будённый, саломга алик олмай туриб, машинадан чиқди, Равшанов билан қўл олишиб кўришди. Равшановнинг назарида донгдор маршалнинг руҳи пастроқ, кўзлари анча киртайган эди.

Равшанов «Будённий» деганда ўзини осмондан ташлайдиган даражада уни севар, ҳурмат қиларди. У икки қўлини ёнига олиб, роз қотганча, маршалнинг буйруғини кутди.

— Қаердан келяпсан, полковник?— деб сўради маршал.

— Ельнядан, ўртоқ маршал.

— Ғарбий фронт штаби қаерда, биласанми? Генерал-полковник Коневни тополмаяпман.

— Штаб фронти тугул ўз армиям штабини ҳам тополмаяпман,— деди Равшанов.— Кечадан бери ҳеч қандай алоқа йўқ.

Семён Михайлович турган жойида ўйга толди. Кўзлари бир жойда туриб қолгандай, бир нуқтага қадалиб, хаёлга ғарқ бўлган эди. Равшанов унинг ўйларини бузиб юбормаслик учунми, жимгина турарди. Емғир томчилай бошлади. Томчилар Будённийнинг мўйловлари устида ялтиллаб кўринарди. Равшанов: «машинага кириб олинг, ўртоқ маршал», дегиси келди-ю, айтишга ботинмади.

— Машинага кирайлик,— деди маршалнинг ўзи бир оздан кейин.

«ЗИС — 101»нинг орқа ўриндиғи маршалнинг кўчма штаби эди. У ҳарбий харитасини очиб, тиззасига ёзиб қўйди-да, Равшановга ҳорғинлик билан боқди:

— Полковник, позициянгни кўрсат менга.

Равшанов маршалнинг харитасида акс этган вазият, қўшинларнинг кечаги ҳолати чизиқларига разм солди. Харитада эрталабки гап, кечқурунга тўғри келмагандай бир ҳолат тасвир этилганди. Совет дивизияларининг белгилари қўйилган айрим жойлар ҳозир немисларнинг қўлида эди. Равшанов, маршалнинг рухсати билан, ўзи аниқ билган жойларга кўк қаламда душман белгисини ёзиб, кейин ўзининг ўқчи дивизияси ишғол қилган майдонни қизил қаламда чизиб қўйди.

Семён Михайлович, унга ўйчан боқди-да, кўрсаткич бармоқлари билан мўйловини ўнгга, сўнгра чапга бураб олгач, Равшановдан сўради:

— Қанча тўпинг бор?

— Ярим дивизион.

Семён Михайлович яна ўйга ботди. Бир оз жим тургач, унга юзланиб буюрди:

— Мабодо чекинаётган тўпчилар учраса, ўзингга қўшиб ол, полковник, сенга артиллерия жуда керак экан.

— Хўп бўлади!

— Агар генерал Коневнинг одамлари ёки генерал-лейтенант Ефремов штабидан бирор киши йўлиқиб қолгудай бўлса, айт, мен билан алоқа боғлашсин. Мен қирқ учинчи армия штабида бўламан.

— Хўп бўлади, ўртоқ маршал!— Равшанов шундай деб машинадан тушди.

Маршал Будённий бундан икки кун илгари ўз штабидан чиқиб, армияларда юрган эди. Унинг штаби армиялар билан телефон алоқасини йўқотиб, энди радио алоқага кўчган эди. Аммо баъзи армиялар билан радио орқали боғланиш ҳам узилиб, Семён Михайлович ўз штаби билан боғлана олмас, бинобарин, фронтнинг оператив вазиятидан беҳабар эди. Резерв фронтининг штаби эса, ўз қўмондонидан дарак тополмай, нима қилишини билмай аросатда қолган эди.

— Полковник!— деди Будённий машина эшигини қия очиб.

— Эштаман, ўртоқ Совет Иттифоқи маршали!

Семён Михайлович уни яна машинага таклиф қилди. Равшанов маршалнинг ёнидан жой олгач, Будённий унга мулоимгина боқиб деди:

— Сен замонавий командирсан, урушдан ҳам анча-мунча тажрибанг бор. Харитадаги вазиятни кўрдинг. Ҳавфни сезяпсанми?

— Сезяпман, ўртоқ маршал. Москвага олиб борадиган катта йўллар очилиб қолди.

— Ана шу очик йўлнинг бирида турибсан. Уни дарҳол тўсиб қўй, полковник!

— Нима билан тўсаман?— деди Равшанов.— Танкларим йўқ. Артиллериям оз.

Маршал Будённый бир оз ўйланиб тургач, атрофга бир қараб олди-да, Равшановга деди:

— Қанча кучинг бор-йўқлигидан қатъи назар, бу ишни шу участкада сенга топшираман. Малина кўпригини фашистларга бера кўрма!

— Хўп бўлади, ўртоқ маршал!

Емғир майдалаб ёғмоқда эди. Осмон, қора булут қоплаб олгани учун, гўё тўнтариб қўйилган қора уйдаи тунд. Юз метр нарини ҳам аниқ кўриб бўлмасди. Шу пайт уларнинг ёнида енгил машина тўхтади. Ундан бир офицер тушиб маршалга ўзини танитди...

— Алоқа офицери подполковник Семенов. Вазиятни билгани олдинги позицияларга кетяпман. Фронтга Ставканинг махсус комиссияси келган...

— Кимлар?

— Вячеслав Михайлович Молотов, Климент Ефремович Ворошилов, генерал Василевский ва бошқа генштабчилар...

— Қаерда улар?

— Резерв фронти штабига, сизнинг кўмонда пунктингизга кетишди.

— Фронт штаби қаерда экан?

— Янги жойга кўчибди. Анигини билмайман.

«Бу қанақаси! Мендан берухсат штабимни кўчиришади. Қаерга кўчганини ҳам айтишмайди. Мана сенга фронт. Сен эса, қўшинсиз маршал ҳолатида юрибсан. Мана сенга вазият. Комедия!» хаёлидан ўтказди-да, лаблари аралаш мўйловларини тишлаб, ўйланиб тургач, ўзининг гапи ўзига таъсир қилди шекилли, мийиғида кулиб қўйди. Кейин ўзига ўзи танбеҳ бергандай бўлди, комедия эмиш... Трагикомедиянинг ўзгинаси-ку!»

Равшановнинг назарида маршал Будённый ботинан ниҳоятда безовта бўлса-да, сиртдан ўзини вазмин, хотиржам тутишга уринарди. У Ставка комиссияси ҳузурига жўнаш олдида Равшанов билан хайрлашаркан, унга қатъий оҳангда буюрди:

— Кўзингни оч, полковник, фронтнинг шу участкасига бошинг билан жавобгарсан! Бу ердан ҳатто фашист сичқонини ўтказиб юборсанг, кейин ўзингдан кўр!

— Есть, ўртоқ Совет Иттифоқи маршали,— деди Равшанов честь бериб.

— Узим рухсат бермагунимча бир қадам ҳам чекинмайсан!— Маршал шундай деб машинасининг эшигини қаттиқ ёпиб, жўнаб кетди.

Равшанов, маршал Будённый билан учрашганидан кейин боши қотиб, хаёлга чўмди. Қандай буюк қаҳрамон эди Семен Михайлович Будённый! Қандай сўлиб қолибди... Унга ҳам қийин... Унинг лашкарбошлик даври бошқа давр эди-да. Семён Михайловичнинг отлик аскарлари қаёқда эди-ю, қанотли, моторли, даҳшатли қўшинлар қаёқда!.. Замоनावий уруш стратегиясию тактикаси билан отлиқларнинг ур-ҳо-ур сўқишлари орасида ер билан осмонча фарқ бор-да! Семён Михайлович гангиб қолибди... Замоनावий қўшинларни бошқариш лашкарбошидан янгича фикр, ижодий изланиш, замоनावий ҳарбий санъат талаб қилади-да. Семён Михайлович ўша ўз даврининг санъати билан қўшин бошқармоқчи бўлибди-ю, калаванинг учини йўқотиб қўйибди... Равшанов маршал Будённыйнинг «Малина кўпригини фашистларга берма!» деган буйруғи тўғрисида ўйлаб ўйига етолмасди.

Осмонда фашист самолётлари пайдо бўлди. Ўзимизнинг лочинларимиз қани? Тўсатдан қилинган ҳужумнинг оқибати ёмон бўлди-да. Аэродромларимизни гафлат уйқусида босдилар. Ғарбий рай-

онлардаги заводларимиз вайрон қилинди, Шарққа кўчирилганлари ҳали самолёт чиқаролгани йўқ. Ҳадемай шарқдаги заводлардан янги лочинлар пешма-пеш чиқиб келишига унинг ишончи комил. Тошкентдан келаётган мактублар шундан далолат. Тошкентдай узоқ ўлка ҳарбий самолётлар чиқара бошлабдими, ҳаводаги муаммо яқин кунларда ҳал бўлади.

— Ертўла тайёр! — дивинженернинг рапорти унинг хаёлини бўлди.

Шоша-пиша қурилган зах ертўладан деворга терилган қарагай, шипга қават-қават қўйилган қора қайин тўсинлардан елим ҳиди анқиб турарди.

II

Равшановнинг димоғига она ер иси хуш ёқди. Ох, она тупроқ... не-не кунлар унинг бошига тушди... У ходалардан ясалиб, устига арча шохчалари ташланган ўриндиққа ёнбошлади. Бир оз шипга тикилиб, ўйланиб ётди, тунги бедорлик вужудини эзиб келди. Кўзларини юмди. Бир нафасгина мизғиди. Қулоғи шанғиллагандай бўлди, кўзларини шошиб очди. Ташқарида гувиллаган овоз шипдаги бир неча қават тўсинлар ва улар устига тўкилган тупроқ орасидан ўтиб ертўлага кириб келарди. У ирғиб ўрнидан турди-да, ташқарига отилди. Эшикдан чиқиши билан осмонга қаради. Гўё парадга кетаётгандай тизилган душман самолётларини кўрди. У ҳалигача осмонда бунча кўп самолёт кўрмаганди. Улар қитъадан-қитъага кўчиб кетаётган қора қузғунлардай осмонни қоплаб олишган эди.

— Москвага боряпти, лаънатилар...

Фашистлар ўша кунлар пойтахтга осмондан ҳужум қилишгани учунми, Равшанов дивизияси эгаллаб турган маррада жанг бўлмади. Бу дивком учун айни муддао эди. Равшанов аскарлари пича ҳордик чиқариб, душман ҳужумини қайтаришга шайланишди.

Тун оққанда Равшанов дивизия позициясини текширгани чиқди. Ертўладан сал наридаги сўқмоқда қўл чироқнинг қизғиш нури ёниб ўчганини кўриб, тўхтади. Чироқ яна икки-уч бор ёниб-ўчди. Охиргиси Равшановга анча яқин жойда порлади. Одам қораси кўринди. Ким бўлди булар? Чироқ ушлаган одам йўл патруллари бошлиғи эди.

— Ўртоқ полковник, бу капитан сизни кўрмоқчи экан... Генерал Владовнинг адъютанти экан. Ҳужжатларини кўрдим.

Равшанов қўл чироғи нуруни меҳмоннинг юзига тутди.

— Морозов? Буёқларда нима қилиб юрибсиз?

— Салом, ўртоқ полковник.

— Салом, салом! Қандай янгилик олиб келдингиз?

— Штабимизни қидириб юрибмиз. Штаб шу ўртада бўлиши керак эди...

— Бу ўртада штаб қораси кўринмади. Бир ўзингизмисиз, шерикларингиз ҳам борми? Қўмондон қаерда?

— Қўмондон шу ерда.

Равшанов патрулларга рухсат бериб, капитан Морозов билан армия қўмондони генерал Владов ҳузурига борди. Қирғоқда юк машинаси кўринди. Унинг панасида қўмондон кўриқчилари тамаки чекиб, пичирлашиб гаплашардилар. Сал нарида ойнасида хира нур сочиб «Эмка» турарди. Афтидан қўмондон қўл чироғи ёруғида харита кўрмоқда эди.

Адъютант Морозов «Эмка» эшигини очиб, генерал Владовга ҳисоб берди:

— Полковник Равшанов ҳам беҳабар экан. Мана ўзини ҳузурингизга бошлаб келдим.

Владов харитани нари сўриб қўйиб, чироқ нуруни Равшановга қаратди.

— Хўш, бу ерда нима қилиб турибсан?

— Штабингиз шу ерда тўпланишни буюрган эди.
 — Штабинг ўзи қаерда?
 — Кечадан бери алоқа боғлаёлмаяпман.
 — Немис қаерда?
 — Кеча бу ердан ўн бир километр нарида эди...
 — Бекор гап. Немис орқангда эмас, йигирма километр олдингда турибди, — деди Владов овозини баланд қилиб. — Фон Штрауснинг қопқонига илинишимга сал қолди. Орқага қайтдим. Уша ерда сен бўлишинг керак эди. Аксинча, сендан олдин Фон Штраус одамлари етиб борибди... Энди нима қилмоқчисан?

— Маршал Будённый буйруғини бажаряпман.
 — Нима? Нима! Ўз қўмондонингни четлаб ўтиб маршаллар билан алоқа боғлаясанми?

— Штабни қидириб юрганимда маршал Будённыйга дуч келиб қолдим. Маршал шу маррада маҳкам туришга буюрди.

Владовнинг кўзига ҳамма нарса қоп-қоронғи бўлиб кўринарди. Ҳамма нарса, йўллар ҳам, ўрмонлар ҳам, буйруқлар ҳам. Маршал Будённый генерал Владов билан бир оғиз маслаҳатлашмай, унинг измидаги дивизия командирига буйруқ бериб кетаверадими? Нега?! Маршал вазиятдан хабардорми ўзи? У яна харитага қаради. Ниманидир, қаерларнидир қидирди. Қаерни, нимани, қайси штаб, қайси бир қўшилмасининг позициясини қидиради. Харитага гўё чиммаг тўсиб қўйилган. Унинг штаби қаерда? Ўзини-ўзи хаёлан сўроққа тутарди. Маршал Будённый олдига борсинми, балки у янги вазиятга мос аниқроқ вазифалар топширар. Бе! «Штабинг қаерда?!» деб сўраб қолса-чи? Қўшинларинг қаерда жанг қиляпти, деб суриштирса-чи? Жавобга тайёрмисан? Сенга эмас, йўлида дуч келган Равшановга мурожаат қилиши маршалнинг ҳам ошиғи олчи тураётганидан эмасдир.

— Маршал Будённый қаерга кетди? — деб сўради Владов.
 — Уни Ставка комиссияси чақириб кетди. Юқори мартабали одамлардан фавқулодда комиссия тузилибди. Ворошилов, Молотов, Василевский ўртоқлар фронтимизга келишибди... Масала жиддийга ўхшайди.

Владовнинг кўзи олдида қора нуқталар пириллаб айлана бошлади. «Масала жиддий... масала жиддий» деб такрорлади у.

Ўйлана туриб «Қандай қилиб душманни шу жойларгача келтириб қўйдик, сабабини аниқласалар керак-да», деб кўнглидан ўтказди. Кейин Равшановга зимдан қараб, аста сўради:

— Будённый нималарни сўради, сен нималар дединг унга?
 — Чекиниш жонимга текканини айтдим. Бирор жойда уставий мудофаа ташкил қилолмадиқ-да! Уставларимиз жуда пухта уставлар! Унга амал қилмадик. Энди азобини тортяпмиз.

— Будённый сендан шуларни сўрабмиди?
 — Ўзининг ҳам ақли бор. Ҳаммасини ўзи кўриб, билиб турибди. Керак бўлса буларни ҳукумат комиссиясига ҳам айтаман.

Генерал Владов бир ғижиниб олди-да, Равшановни машина ичига таклиф қилди.

— Қани, гапинг бўлса ўзимга айт, шикоятбозлик қиладиган давр эмас.

— Ҳақ гапни ўзингизга ҳам айтганман, ўртоқ генерал! Кучларимизни худди товукқа дон сепгандай сийрак сочиб ташладик. Бирор жойда танкларга қарши тузук-қуруқ таянч пункти ҳосил қилолмадик. Душман кўр эмас, кўриб турибди. Шунинг учун у хоҳлаган жойида катта куч тўплаб бир зарба билан ёриб ўтяпти. Гўё биз немис билан «Москвага ким олдин боракин» деб пойга қиляпмиз. Пойгада гоҳ у, гоҳ биз олдинда боряпмиз.

Владов қўл чироғини Равшановнинг кўзларига қаратди. Фонарнинг қизғиш нурида полковникнинг уйқусизликдан қизарган кўзлари қон қуйилиб тургандай бўлиб кўринди. Владов бошқа

командирларида ҳам шундай ҳолат кўрганди. Нима қилсин, у ҳеч кимга дам беролмаганидай, Равшановга ҳам «бир оз ётиб ухлаб ол, кўзинг чарчабди» деёлмайди. Полковникнинг кўзлари худди «Немис билан Москвага ким олдин борар пойгасини сен бошлаб бердинг» дегандай Владовга қадалиб турди.

Генерал Владов қўл чироғининг тугмасини бармоғи билан чириклатиб босди. Равшановнинг ўткир кўзларига тўкилиб турган бир парча нур сўнди. Машина ичи зимистон бўлди. Владов нафас ҳам олмаётгандай жимиб ўтирди-да, ниҳоят, Равшановга деди:

— Полковник! Узинг айтган пойганинг маррасига етиб келдинг. Шу маррада маҳкам туришга кўзинг етадимми?

Ватан ҳимоясининг масъул кишиси, минглаб қуролли одамлар, шу жумладан, унинг тақдирини ҳам ўз қўлида ушлаб турган қўмондоннинг бу саволи Равшановга чучмал туюлди, маъносини ўзича таҳлил қилиб кўргач, Владов ҳамон чекинишни давом эттириш ниятида экан, деган хулосага келди.

Генерал Владов Равшановдан жавоб кутар эди.

— Бу жой мудофаа учун жуда қулай, — деди Равшанов. — Табиий тўсиқлар бизга мададкор. Сапёрлар. Малина кўпригини портлатишга ҳозирлаяптилар...

Владов қўл чироғини яна ёқиб Равшановнинг кўзларига боқди. Назарида бу осиеликнинг кўзларида қайсарлик бордай эди. Генерал чиққани ўчирди.

— Янги топшириқ олгунигча шу ерда маҳкам тур, полковник. Фронт штабидан қайтгач, сени ўзим топаман.

Равшанов машинадан тушгач, генерал эшикни қаттиқ ёпди-да, шофёрга рулни ўнгга бур, деб буюрди.

«Эмка» қимирлаб қолганини кўрган қўмондон кўриқчиларни апилтапил «газ» юкхонасига чиқиб олдилар.

Равшанов имиллаб юриб кетган машиналарга тикилганча анча вақт туриб қолди. «Шу маррада маҳкам туришга кўзинг етадимми?» дейди. Сенга ишонмаганими бу ёки ўзининг мужмаллигимми? Академияда яхши ўқиган деб эдилар. Академик таҳсилани олган одам, тажрибали генерал Малина маррасининг қадрига етмаётгани қанча синовлардан ўтган дивизия кучига ишонмаётгани нимаси? Авзойи бузуқлигининг сабаби маълум... Аммо менга муносабати нега бу қадар совуқ. Юзимга тарсаки ургандай қилиб «Эмка» си эшигини жаҳл билан тарақлатиб ёпгани нимаси...

Генерал Владов ҳам Равшановнинг бугунги кўринишидан, ўзини тутишидан норози эди. «Маршал билан гаплашганмиш, ҳамма гапни айтганмиш. Хўш, нима бўпти! Малинадаги бир дивизия Будённийга нима қилиб берарди. Таянч пункти тузадими? Вари бир у мисоли ёлғиз от — чанги чиқса чиқадики, донги чиқмайди. Маршал унга бирор ваъда бердикикин. Будённийнинг айтган ҳамма гапларини сўраб олиш керак эди. Балки, Будённий Малинада янги фронт очмоқчидир. Қайси куч билан, ҳар ёқда ўз ҳолича жанг қилаётган тарқоқ қўшилмаларни Малина ёқасига тўплаб уюшқоқ фронт очиш осон иш эканми! Қани, резерв фронти қўмондони сенга нималар дер экан. Комиссия аъзолари нималар дер экан?..»

III

Ставканинг эътиборли комиссияси Москванинг жанубий, гарбишимолий томонларида ҳаракат қилаётган фронтларимиздаги танг аҳволнинг сабабларини текшираётган айни бир пайтда Олий Бош Қўмондон И. В. Сталин мушкул вазиятни яхшилаш, унинг тақдирини кучли, қаттиққўл лашкарбошига топшириш ҳақида ўйларди. У ўз қўли остидаги барча маршал ва генералларнинг номзодини бир-бир эсга олди, уларнинг лаёқати-ю, нуқсонларини хаёлан таққослаб кўрди-да, армия генерали Жуков номзодига келиб тўхталди.

Армия генерали Жуков Улуғ Ватан уруши бошланган дақиқалардан бери энг оғир участкаларда, энг қийин жанглар операцияларида жанговар синовлардан, таъбир жоиз бўлса, «неча бор тегиримон нови»дан бутун чиққан лашкарбоши эди.

Душман Москвага юриш бошлаган вақтда пойтахтни ҳимоя қилаётган учала фронтда ҳам тарқоқлик, парокандалик юз берган, ниҳоятда оғир кунлари Олий Бош Қўмондон Ленинградга телефон қилиб Георгий Константинович Жуковни Ставкага чақирди.

Бутун ҳокимият — сиёсий, иқтисодий, ҳарбий — тўлалигича урушнинг бошида, Сталин раҳбарлигида ташкил топган Олий Бош Қўмондонлик Ставкаси қўлида эди. Олий Бош Қўмондон кеча-кундуз бирдай жанговар постда турарди. Атрофида тажрибали саркардалар бўлса-да, муҳим стратегик ва зарур оператив-тактик ишларни шахсан Сталиннинг ўзи бошқарарди. Душманнинг «Марказ» қўшинлари нисбатан икки баробар кўп куч билан Москвага ҳамла бошлаган Октябрнинг изғиринли кунларида Сталин бетоб эди. Етиш қаёқда, бемор ҳолатида ҳам куну тун ҳаловат билмасди. Уни, айниқса, Москва йўллари ҳимоя қилаётган фронтларнинг аҳволи ташвишга соларди.

Сталин Ғарбий фронт қўмондони генерал Коневни телефонда ҳам, рацияда ҳам учратолмади. Ҳарбий Совет аъзоси генерал Булганин эса фронтдаги вазиятни Сталинга ойдинлаштириб беролмади. Брянск fronti қўмондони генерал Ефремов ҳам мужмал жавоблар билан чекланди. Резерв fronti қўмондони маршал Будённый қаерда юрганини унинг ўз штабчилари ҳам билмади.

И. В. Сталин ётган жойида Бош штаб тайёрлаган фронт харитасини журнал столига ёйиб қўйди-да, вазиятни синчиклаб ўрганди. Аммо бу харитадан ҳам шу куннинг оператив ҳолатини билиб бўлмасди. Чунки кенг миқёсда ҳужум бошлаган душманнинг зарбдор қўшинлари жануб ва шимол томондан Москвага бостириб келмоқда эди. Фронтларнинг қўмондонлари, тажрибасизлик қилишганми, ё улгуролмай қолишганми, ҳарҳолда танклар йўли тўсилмаган ва, оқибатда, душманнинг моторли, зирхли қўшинлари Сталиннинг назарида деярли қаршиликка учрамай келаётгандай эди.

Оғир вазият. Хавфли ҳолат!..

Сталин ҳар қанча ташвишланмасин, ҳар қанча ғазабланмасин, ўзини йўқотмади, одатича, ўзига хос вазминлик, тadbиркорлик билан иш тутди. «Қалови топилса қор ҳам ёнади» деганларидек, бу қорнинг қаловини армия генерали Жуков топишига ишонч билан касал ётган жойида унга телефон қоққанди.

— Уртоқ Жуков! — деди Сталин хаста овоз билан.

— Эшитаман, ўртоқ Сталин! — жавоб қилди генерал Жуков.

— Ленинградда вазият қандай?

— Немис жимиб қолди. Афтидан унда янгитдан ҳужум бошлаш нияти йўққа ўхшайди. Айрим қўшинларини жангдан чиқариб оляпти. Тахминимча, улар Москва томонга юборилляпти.

Олий Бош Қўмондон бир оз жим турди-да, ўзига хос қисқа ва узил-кесил буйруқ қилиб, «Москвага етиб келинг!» деб трубкани аста жойига қўйди. У жим ётганича яна номзодлар ҳақида ўйлади. Назарида уруш ҳаракатининг ғарбий театрида фақат Жуковгина тартиб ўрната олар эди. У генерал Жуковни қаттиққўллиги, ҳалол, принципиаллигини яхши кўрар, ижодий ҳарбий санъаткор сифатида ҳам кадрлар, замонавий қўмондонлар ичида уни ўзининг сеvimли маршалларидан ҳам юқори баҳоларди. Аммо бу ҳақда ҳеч кимга, унинг ўзига ҳам оғиз очмасди. Унинг одати шунақа эди. Кам гапни ва катта ишни яхши кўрарди.

Сталин телефон трубкани кўтариб, Василевскийни йўқлади:

— Жуков учун Москва ғарбидаги ҳарбий вазият харитасини тайёрлаб қўйинг.

Кўп ўтмай, Сталинга генерал Жуков қачон, қайси аэродромга келиб қўнишини билдирдилар. Сталин оддийгина безатилган уйида

оппоқ рўжаларга бурканиб ётарди. Генерал Жуков ҳарбий одатга кўра оёқларини жуфтлаб, қўлини чеккасига кўтариб, рапортга шайланган чоқда Сталин ётган жойида у билан саломлашиб, рапорт керак эмас, дегандай ишора қилди ва унга сал нарида турган стулни кўрсатди.

— Утиринг.

Жуков яхшилаб ўтириб олгач, Сталинга боқди.

— Ўртоқ Жуков,— деди Сталин хаста овози билан грузинча талаффузда.— Молотов билан Ворошиловнинг баёнотларига қараганда Вязьманинг ғарбида юз берган талафот туфайли учала фронт парокандаликка тушиб қолибди. Душман шу фронтлар қаршида катта куч тўплаб зўр ҳужумга тайёрланаётгани ҳақида Ставка қўмондонларини ўз вақтида огоҳлантирган эди. Аммо қўмондонларимиз бунинг олдини олабилмадилар. Душман қаердан, қандай ва қанча куч билан асосий зарба беришини ўз вақтида пайқамадилар. Оқибатда бешта армия қуршовда қолди. Ахир уларни ўз вақтида иккинчи мудофаа линияларига кўчирсалар бўларди-ку!

— Жуда тўғри айтасиз, ўртоқ Сталин,— деди Жуков бу фикрларни маъқуллаб.

— Васильевскийнинг фикрига қараганда танклар хавф-хатари кутиладиган жойлар тўсилмабди. Бу — душман техникасига шлагбаумни кўтариб қўйибдилар деган гап.

Жуков деворда осиглиқ турган фронт харитасига беихтиёр кўз ташлаб қўйди,

— Ўртоқ Жуков!— деди Сталин унинг эътиборини ўзига тортиб.— Ўртоқ Васильевскийда янги харита бор. У яқинда Ставка комиссияси билан ўша ёққа бориб келди. Ушани олинг-да, Москвани ҳимоя қилаётган учала фронтдаги аҳволни аниқлаб, менга телефон қилинг.— Андақ жимиб димоғини рўстлаб олгач, қўшиб қўйди: — Кунми, тунми, аҳамияти йўқ, қачон бўлса ҳам телефон қоқаверинг. Рақияда осонроқ бўлса, рақияда гапиринг. Қулогим ҳамиша сизда бўлади.

Хавф чиндан ҳам беҳад катта эди. Немис қўмондонлигининг «Тайфун» операцияси ўз олдига қўйган вазифасини амалга оширишда кўп тактик, оператив ютуқларга эришди. Унинг мақсади Духовичний, Рославль ва Шостки районларидан шарқий ва шимоли-шарқий томонларга юриш қилиб, уч фронт — ғарбий, резерв, Брянск фронтлари мудофаасини парчалаш, уларни қуршаб олиш, сўнгра янчиб ташлашдан иборат эди. Кейин Вязьмадан Калининга юриш қилиб, «Шимол» группаси армиялари шимоли-ғарбий фронтимиз йўлини тўсмоқчи, ундан кейин Москвага асосий ҳамла бошламоқчи эди.

Резерв fronti штаби ўз қўмондонини, қўмондон эса ўз штабини йўқотиб юрган паллада армия генерали Жуков Ставканинг мухтор ва фавқулодда ваколати билан фронтларга йўл олди. Ғарбий фронтнинг баъзи армияси Вязьма атрофида қуршовда қолган, Брянск fronti эгаллаган маррада ҳам аниқ фронт чизиғи кўринмас эди. Генерал Жуковнинг назарида ҳам Сталиннинг тахминлари тўппа-тўғри бўлиб, душман учун Москвага йўллар дарвозаси катта очикдай эди. Жуков бу вазиятни дарҳол пайқаб, юз берган хавф-хатарнинг олдини олиш режаларини ўйлади.

У жанггоҳдаги аҳволни ўрганиб юрганида тонготар чоғи эски таниши Равшановга бехос дуч келиб қолди.

Тонготарда Малина кўпригидан сўнги техника — бир неча юк машинаси, якка-ёлғиз танклар, уларнинг кетидан эса ҳорғин отлар уч-тўртта тўп судраб ўтди. Равшанов уларни «Саралаш майдони» деб ўзи ном қўйган жойга ўтказиб юборди. Сапёрлар командири дивкомдан руҳсат олиб, кўприкни портлатишга ҳозирлик кўраётганда ғарбий қирғоққа туташган бир гуруҳ қизил аскар чиқди-да, кўприкка яқинлашди. Қалит буралса тамом, кўприкка қўшилиб аскарлар кўкка кўтарилиши турган гап. Қўпоровчи сапёрнинг бармоғи пульта қалити устида шайиндай қотди.

— Тезроқ! Тезроқ!— деб қичқирди сапёрлар командири.

Кўприк устидаги аскарлар оёқларини зўрга судраб босардилар. — Мунча имиллайсизлар, кўприкни портлатаямиз... — Жонларингдан тўймаган бўлсанглар тезроқ қимирланглар. Аскарлар бу гапдан кейин ҳам жонлинишмади. Равшановнинг назарида улар хавфхатарни сезмаётгандай эдилар. Борди-ю, шу он душман қўзғалгудай бўлса, немис солдатлари кўприкдан уларнинг елкаларига миниб ўтишлари турган гап. Равшанов соатига қараб қўйди-да, баланд овоз билан буйруқ берди:

— Бегом, марш!

Тўсатдан пайдо бўлган полковникнинг қатъий авзойини кўрган аскарлар кўприкни ларзага солиб югуриб ўта бошладилар. Қирғоққа чиқиб улгурган аскарларни Равшанов капитан Летунов ихтиёрига юборди. Равшановнинг штабчилари, Будённийнинг айтганидай қилиб, қуршовдан чиқаётган ҳар бир аскар ва командирни «ғалвир»дан ўтказиб, улардан, ихтисоси бўйича командалар туза бошладилар. Равшановнинг тахминича, тартибсиз ҳолатда чекинаётган ва қуршовдан чиқиб ўз билгиларича йўл топиб келаётганлар ҳали кўп. Аммо уларни кутиб ўтиришга вақт қани! У кўприкни портлатиш олдидан яқин ўртадаги одамларни хавфсиз пана жойларга юборди, катта-кичик йўлларга соқчилар қўйди.

Шу пайт қора «Эмка» тезлаб келди-да, Равшановнинг қаршисида тўхтади. Машинанинг орқа эшиги шашт билан очилди. Равшанов генерал Жуковни таниб, унга дарҳол честь берди.

— Уртоқ генерал, ўқчи дивизия командири полковник Равшанов.

Генерал Жуковнинг хотираси жуда муқим эди. У бир қарашда Равшановни таниб олди. Уни Халхингол жангларидан биларди. Уша кезде шпоридан ўт чақнатиб жанг қилган ёшгина капитан ҳозир унинг кўзига анча улғайиб, салобатли бўлиб кўринди. Генерал Жуков эски таниши, қуролдоши билан япон самурайларига қандай қирон келтирганларини эсдан чиқарганича йўқ, бу ҳақда мириқиб суҳбатлашгиси ҳам келарди, аммо бунга вақт қани? Генерал дурбини билан теварак-атрофга назар ташлаб олгач, Равшановдан сўради:

— Немислар қаерда?

— Рўпарамда, тахминан ўн бир километр нарида.

— Ун бир километр... Бир лаҳзада теппанга келади. Шунинг биласанми, Равшанов?

— Биламан.

— Ундай бўлса нега душманга қучоқ очиб турибсан!

— Душманга қучоқ очиб жинни бўлибманми, ўртоқ генерал!

— Бўлмаса бу кўприкни нега авайлаб турибсан?

— Портлатмоқчиман.

— Кейин-чи?

— Кейин шу ерни таянч пункти қилиб оламан.

— Ўт очиш қудратинг қанақа? Қанча тўп, қанча найзанг бор?

— Камқуватроқ эдим. Кечаси билан анча куч қўшилди.

Қуршовдан чиқаётганларни сафга оляпман.

Генерал дурбинни олиб нариги қирғоққа яна синчиклаб тикилди-да, Равшановдан бўлажак таянч пунктнинг схемасини сўради. Равшанов схема ҳали қоғозда тайёр эмаслигини, аммо уни ёддан билишини, бўлажак жанг майдонини неча бор пиёда кезиб чиққанини билдирди ва қаерда нима қилинаётгани ҳақида ахборот берди.

— Бу ерда маршал Будённий бўлиб эдилар... — деди ахборотдан кейин Равшанов. — Штабга чақириб кетишди. Ҳукумат комиссияси келганмиш.

Генерал Жуков бўлаётган ва кўрилаётган ташкилий ишлардан хабардор бўлгани учун гапга эътибор бермади.

— Владов қаерда?

— У ҳам фронт штабини қидириб кетди.

Генерал Жуковнинг афти буришди.

— Ҳаммаси штаб қидириш билан овора! Владов армиясининг бошқа қисмлари қаерда?

Равшанов елка қисди.

Генерал аччиқланганини яширмай гудранди. Планшетани қўлига олиб, фронт харитасига разм ташлади. Унда кўк, қизил бўёқли «қўрғонча»лар гўё кенг уммондаги якка-дуikka оролларга ўхшаб кўринарди. Жуковнинг оператив харитасида яна бир қизил қўрғонча пайдо бўлди. Бу — Равшанов шоша-пиша бунёд қилаётган янги таянч пункти эди.

— Менга қара, Равшанов, Малинанинг ғарбий қирғоғини немисга бериб қўйма. Душман тепаликка чиқиб олса кўзингни очирмайди.

Генерал Жуков Равшанов билан хайрлашаркан, унинг қўлини маҳкам сиқиб қўйди. Бу — жанговар командирга унинг чин юракдан омад тилгани эди.

Жуков шу зайлда йўл-йўлакай пайдо бўлган фикрларни Ставкага маълум қилиб турди. И. В. Сталин унинг ҳамма таклифларини маъқул топиб, учала фронтни яхлит «Ғарбий фронт», деб атади-да, унинг масъулиятини армия генерали Жуков зиммасига юклади.

Равшанов ертўлага қайтиб юмалоқ ҳўл тахтадан ишланган стол устига оператив харитани ёзиб қўйди-да, ўйчан тикилди. Харитадаги белгилар изма-из келаётган немис қисмлари кеча тўхтатилган марраларда мустаҳкамлаётганидан дарак берар эди. Разведка маълумотларига қараганда душман қўшинларига кечки пайт яна янги кучлар келиб қўшилган. Авиаразведка эса немис танклари тўпланаётганини хабар қилди.

Дивком Равшанов хаёл дарёсига ғарқ бўлиб, ўзи билан ўзи ёлғиз гаплашиб ўтирган чоқда ертўлага дивизия комиссари Красухин кириб келди. Шинелини ечиб, қозикқа илди-да, гимнастержасини ростлаб, Равшановнинг рўпарасидаги курсига ўтирди.

Равшанов гўё комиссар Красухиннинг кирганини сезмагандай, харитадан кўз узмасди.

Оқ-сариқдан келган ёкимтой чўзиқ юзли Красухин сочини ҳамиша орқасига тараб юрар, малларанг соқолини кунига қиртишлаб турарди, юриш туриши бошқаларга нисбатан саришта эди. Ҳаворанг кўзи жуда ҳам шўх эди. Шунинг учун у ўз тенгдошларидан анча ёшдай кўринарди. Ўзи ҳам йигитлар сингари тинмай ишлар ва ишлаб чарчамайдиган қудратга эга одам эди. Бунинг устига у жуда-жуда серҳаракат киши бўлиб, кунига полкларни бир айланиб чиқмагунча, айрим жангчи, командир ва сиёсий ходимлар билан суҳбат қуриб, шахсий составнинг кайфиятидан кўнгли тўлмагунча тиниб-тинчимасди. Мабо-до, айб саналадиган бўлса, бирдан бир айби кашандалик эди. Красухин уст-устига улаб папирос чекарди. Папироси тугаса аскарлар қатори газета қоғозига тамаки ўраб ҳам тутатаверарди. Баъзан тамакиси ҳам тугаб қолса, «Темур Равшанович, садағангиз кетай, муруват этиб, НЗ папиросингиздан бир қутисини чўзинг» дер эди. Равшанов ҳамиша эҳтиётдан папирос олиб юрарди. Ўзи чекмасди, аммо кашандаларни ҳам ўз олдида чекишига йўл қўймасди. Папирос сўраганларга эса «мен йўқ жойда чекаси», деб шарт қўярди. Ҳозир хаёли банд эдими, унақа қилмади. Красухин одатдагидек ҳазиломуз оҳангда «НЗ»дан бир қутисини чўзинг, Темур Равшанович, хуморликдан ҳоридим» деган эди, у «Беломор канал» қутисини очди-ю, бир донасини ўзида қолдириб, қутини Красухинга узатди-да, қўлида қолган папиросни бармоқларида эзгилай бошлади...

Хуморлиги тутиб турган Красухин ҳам ўзини тутди — папиросни тутатмади, қутини чўнтакка солиб, чекишга олган битта папиросини Равшановга ўхшаб бармоғида эзгилади, аммо хуморлиги тутгандан тутиб, папиросга очкўзлик билан қараб-қараб қўйди.

— Қандай янгиликлар бор? — деб сўради Равшанов.

— «Марказ» қўшинларига Гитлердан буйруқ келибди. Шу ҳафта ичида Москва ишғол қилиниши керакмиш. 7 ноябрда Гитлер Қизил

майдонда «Вермахт Москва гарнизони»нинг парадини қабул қилармиш.

— Нима?!— Равшанов унга ялт этиб қаради. «Ҳазиллашяпсанми?» дегандай ҳайратланиб тикилиб турди. Сўнг бу гапнинг ҳазил эмас, чин эканига ишонгач, бир ғижиниб олди-да, эзгиланавериб титилаёзган папиросини жаҳл билан ерга ташлади.

— Парад қабул қилармишми? Ким йўл бераркан унга?!

— Биз-ку, йўл бермаймиз-а, аммо у кучига ишонапти. Тепамизга бостириб келаётган қўшинларнинг сони ва сифати ҳақида...

— Қани, қани, комиссар, ўтиринг, гапиринг-чи, нималардан иборат экан ўша кучлар: ўзимиз билган учта дала армияси, 14 та танк дивизияси-ю, саккизта мотодивизияларми ёки янгилари ҳам борми?

— Гитлер қуролли кучларининг учдан икки қисмини Москвага йўллабди. Яъни қирқ фоиз инфантерия... Олтмиш тўрт фоиз бронетанк қўшинлар... Авиация бунга кирмайди. Жанговар самолётлар салкам икки минг...

Тўплар ўн тўрт минг. Икки миллион найза...

Равшанов харитага энгашиб жим бўлиб қолди. Оператив харитада бундай рақамлар йўқ эди. Гитлер даҳшатли ҳарбий машинаси билан Москвани уч томондан қуршаб олиб, советлар пойтахтига тантана билан кирмоқчи. Рўпарада қанча ва қандай кучлар тиш қайраб турганини аниқ билмайди. Аммо унга битта нарса маълум: Москва — муқаддас пойтахт; унга душманни киритиш хоинлик билан тенг жиноят!

— Битта чекай. Темур Равшанович, жуда хумор тутяпти!— деди Красухин илтижо билан.

— Битта бўлса майли...

— Биттагина...— Красухин шундай деди-да, папиросини тутатиб, уни мириқиб тортди.

— Чекиनावериб чарчадим, комиссар,— деди Равшанов.

— Фақат биз чекинганимиз йўқ-ку. Уз ихтиёримиз билан бўлмади-ку, бу ишлар,— деди Красухин тутунни нари ҳайдаб.

— Ғарбий Двинадан Смоленсккача, Ельнагача... Хайриятки, Ельнада бир оз нафас ростладим,— деди Равшанов.— Уч ҳафта бўлса ҳамки, лаънатилар билан юзма-юз жанг қилиб, анча аламимдан чиқдим. Ельнадан кейин яна чекиниш...

— Бу чекиниш эмас,— деди Красухин.— Урушда маневр жанглари ҳам бўлади-ку? Фашистларнинг сара дивизиясини ким мажақлади. Биз мажақладик! Қолаверса, тунги ҳужумларда қанчадан-қанча тирик жони билан техникасини яксон қилдик. Ҳаммаси ёдимда.

— Вязьмани ташлаб чиқаётганимиздаги аёлларнинг кўз ёшини эсласам, юрагим тирналади.

— Бардош керак, ўртоқ полковник!

— Шунча бардош бердик. Етар энди. Бу ёғи — оташ. Е ўзимиз куямиз бу оташда, ё фашистни дўзахга тикамиз. Ҳаёт-мамотни тикиб қўйиб жанг қиладиган соатлар келди.

— Москва бўсағаси Гитлер фашизмнинг қабристони бўлишига аминман!— деди комиссар Красухин ва бир оз ўйлаб туриб қўшимча қилди.— Ишонч-ишонч билан, аммо уни амалда кўрсатишимиз керак!

Равшанов столдаги оператив харитага қараб қўяркан, комиссарга юзланиб деди:

— Шунча дабдаба билан келаётган фашист галасини тўхтатдик. Ҳатто уни ер кавлашга мажбур қилдик. Биз ҳам она — ер бағрига бағримизни бериб турибмиз. Бизга вақт керак. Мамлакат ичкарисидаги ёрдам кучлари сафга қўшилгунча душманга бас келсак-келганимиз, йўқса шу окопларда қон бўлиб оқамиз!

Комиссар Красухин бир оз ўйга толди.

— Бошқа илож ҳам йўқ,— деди у, дивкомга юзланиб.— Ким билан гаплашсам, «қачонгача чекинамиз, ўртоқ комиссар...» деб сўрайди. Кўзлари бағримни тешиб кетгудай бўлади. Кечаги жанглари

вақтида ўша аскарларнинг фил бўлиб кетганини кўрдим. Ҳасан-Ҳусан «орқасига чекинганни ўз қўлимиз билан отамиз, аждод-авлодигача иснодга қолсин!» деб қичқириб, шердай олишди душман билан.

— Аскарларимизнинг жанговар руҳи баланд. Бу жуда яхши! — деди Равшанов.

— Аскарларимиз ўлимдан қўрқаётганлари йўқ, фашист этигининг жирканч пошнаси пойтахтни топташи хавфидан қўрқяптилар.

Ҳасан-Ҳусаннинг жанг вақтида айтган гапи менга жуда маъқул тушди. Вазият шундоқки, оқопидан бир одим орқага чекинганни мен ҳам ўз қўлим билан отаман.

Красухин индамади. Бунчалар қаттиққўллик шартми, яхшилаб тушунтирилса, солдатлар ўзи кўксини қалқон қилишга тайёр-ку? Аммо Равшановнинг ҳолатини ҳам тушуниш керак.

— Гап битта! — деди Равшанов ҳам комиссарни қучоқлаб.

— Мен батальонларни айланиб чиқмоқчи эдим...

— Жуда соз. Ҳозирги гапларимни аскарларга ҳам айтинг. Оқопларда тик туриб ўлсак ўламиз, аммо душманни пойтахтга ўтказмаймиз. Ватан биздан шуни кутяпти.

Тажрибали ҳарбий мураббий Красухин дивизия командири, оғир синовларда қадрдонлашган дўстининг феълини яхши биларди. Дивкомнинг тадбиркорлиги, мардлиги унга ёқарди. Урушнинг бошида ҳам улар бирга, бир ўқчи полкда эдилар. Унинг полки неча бор қуршовда қолиб, неча бор фашист қалқасини ёриб чиқди. Равшанов сира тиниб-тинчимайдиган, жангда чарчамайдиган, душманга ўзини алдатиб қўймайдиган ҳушёр командир эди. Одам сифатида ҳам унинг ибратли хосиятлари кўп эди. Энг муҳими, одамни одамдан ажрата билар, яхшилиқни сира унутмасди. Аммо ҳеч кимни эркалатмасди. Кези келганда оддий аскарлар билан ҳам нон-қатиқ бўлиб, дўстлашиб кета оларди. Заррача интизомсизлик учун аямай жазоларди ҳам. Бироқ, жазоланган аскарлар офицер «шу иш нотўғри бўлди» деб сира нолимаган. Равшановнинг бирдан-бир айби қизиққонроқ эди. Красухин «Ҳозирги оғир вазиятда қизиққонлик қилиб, бирор чатоқ иш қилиб қўйиши мумкин» деб ўйлади-да:

— Дўстим, — деди унга ётиги билан, — шундоқ ҳам сафимиз сийрак. Йигитларнинг сараси қолди. Ўз қўлимиз билан отиб ташлашдан аввал орқа-олдимизга қараб олайлик.

— Тергов қилиб, судлагани вақт йўқ. Фашист қараб ўтирмайди. Қаттиққўл бўлайлик, комиссар!

V

Ёмғир тинди. Йўллар, йўлкаларда ҳосил бўлган қўлмаклар юзини изғиринли шамол жимирлатиб ўтади. Елкасига ёмғирпўш ташлаган Равшанов қўлмакларни сачратиб шаҳдам одимлайди. У, Маҳкамов полкининг жангчилари қазиган траншеяга тушиб олгунча, шу зайлда сув кечиб борди. Траншеядаги юмшоқ тупроқ ёмғирда ивиб ҳамир бўлиб кетган эди. Лой ёпишган этиклар оғирлашиб, юриш қийинлашди. Маҳкамовнинг жангчилари биринчи линия оқопларини тамомлаб, иккинчи, учинчи линия оқопларини қозишаётганди.

Траншеяларнинг илон изидай қинғир-қийшиқ йўллари уни оқоплар ячейкасига, сўнгра, полкком кузатув пунктига олиб келди. Кузатув пункти қалин дарахтлар оралиғида, Малина дарёсининг шундоқ ёқасидаги тепаликка жойлашган эди.

Равшановни кузатув пункти зинаси олдида полк командири Маҳкамов кутиб олди-да, энг сўнги вазиятни баён қилди. Унинг гапига қараганда, душман томонда қандайдир шубҳали ҳаракат бошланган. Немислар отишмаларга ҳам жавоб қилмай, Малина бўйига қандайдир юклар ташишяпти.

— Немис ер қазишни ҳам бас қилди, — деди Маҳкамов, ахборотни жунлаб.

— Ичкарироқда-чи? Бирор нарса маълумми?

— Яширин постда турганлар тинимсиз овозларини эшитибдилар. Катта йўлда фаралар маржонини кўришибди. Афтидан душманнинг танк колоннаси яқинлашяпти.

Равшанов майор Маҳкамов билан маневрли жанглар даврида кадрдон бўлиб қолганди. «Панд бериб қўймайди бу йигит» деб унга энг муҳим ва масъулиятли ишларни буюрарди. Бу гал ҳам, орқага чекиниш қатагон ман этилган кунда, Маҳкамов полкига энг оғир участканинг мудофааси топширилганди. Равшанов фашистнинг айнан шу жойдан ёриб ўтишга уринишига амин эди. Чунки бу ер ҳужум қилувчига кўп жиҳатдан қулай бўлиб, дарё ёйилиб оққан жой танклар учун кечик бўла оларди. Қўпорилган кўприкни тиклаб вақт ўтказгунча, немислар танк қисмларини шу кечикдан олиб ўтишни афзал кўриши турган гап. Ёйилмадан сал пастда, дарё суви торгина ердан сиқилиб ўтадиган жой душман пиёдаларининг кечиб ўтиши учун осонлик туғдирарди.

Равшанов эрталаб полкнинг ўт очиш позициялари, пулемёт уялари-ю, тўплар ячейкаларининг ўрнини ўзи белгилаб берганди. Яна кўнгли тўлмаган жойлари бор эдими, Маҳкамовнинг схемасини синчиклаб қараб чиқди-да, қаерларга кўпроқ эътибор бериш, қайси жойларни янада куч ва курол билан мустақамлашни буюрди ҳамда бу ишни амалга ошириш учун тегишли бошлиқларни ҳам кўмакка чақирди.

— Телефончи! Дивинж билан ула мени, азамат! — деди Равшанов. Аппаратда дивизия инженерлик хизмати бошлиғи пайдо бўлгач, унга буюрди:

— Қўпорилган кўприкнинг синиқ ва соғ қолган ёғочи-ю, гиштигача, узоқ-яқин очиқ ва ёпиқ жойларигача танкка қарши мина қўйдириг. Кечикларга ҳам, қирғоқларга ҳам. Нинача жой ҳам очиқ қолмасин. Нима? Мина кам дейсизми? Саккизта «Зис — 5» етиб келмадими? Етиб келади. Бажаринг!

Равшанов шундай деб телефончига юзланди:

— Начарт билан ула.

Артиллерия бошлиғи улангач, Равшанов қисқагина буйруқ қилди:

— Гаубицаларни яна пича олдинга суринг-да, кечикларга рўпара қилиб қўйинг. Зирхтешар тўп ўқлари етиб келдимми?.. Қанча?.. Ҳа, яхши. Танкка қарши тўпларни рўпарадан туриб қангшарига урадиган қилиб жойлаштиринг. Кўчма батареялар менинг фармойишимни кутиб туради. Резерв.

Шундан кейин Равшанов разведкачилар жам бўлиб турган окоп ячейкасига кирди. Гурс-гурс қадам босишиданок дивком келаётганини сезган разведкачилар саф бўлиб, топшириққа ҳозир у нозир турардилар. Устларида ола-була, яшил ранг ниқобловчи халат, белларида «лимонка» — қўл гранаталари шодаси, «ППШ» автомати ушлаган бу разведкачиларни Равшанов маневр жангларида синаган эди. Афсуски, уларнинг кўп сафдошлари Белоруссия ўрмонларида, Орша ботқоқларида қолиб кетди...

— Разведка ротаси жанговар топшириқни бажаришга тайёр, ўртоқ полковник! — деди разведкачилар бошлиғи.

Равшанов гўё разведкачиларни бирма-бир санаб қабул қилиб олаётгандай ҳар бирининг кўзига боқиб, қўлини сиқди. Сафда ўн беш разведкачи кўкрак кериб турарди. Демак, бутун разведротадан шу ўн беш жангчи қолибди. Бу ҳам шу кунги вазиятда катта куч, энг муҳими, бу сара разведкачиларнинг жанговарлик руҳи тушкун ёмас, аксинча, ниҳоятда баланд эди. Равшановнинг булардан кўнгли тўлди.

— Қандай бўлмасин тонгга қадар «тил» топиб келишингиз керак, — деди Равшанов, қатъий қилиб,

— Дарё бўйида якка-ёлғиз юрган фрицларни кўрдим. Челақ кўтариб сув олгани келишади, — деди разведкачилардан бири.

Равшанов, яшириниб кузатув ўтказаётган постлардан олинган маълумотларга таяниб ва разведкачининг ҳозирги гапини қувватлаб, сувга келадиган фашистларга «тузоқ» қўйишни буюрди. «Яхшиси, вазиятга қараб ҳаракат қилинглар», деди у разведкачиларга омад тилаб.

Шундан кейин Равшанов Маҳкамовнинг КПСига кирди-да, жанговар тайёргарлик бўйича ўринбосарини топиб, унга фортификация-инженерлик иншоотлари — ўт очиш нуқталари қурилишининг қандай бораётганини кузатишни буюрди.

Шу орада комиссар Красухин телефон қилиб қолди:

— Хушxabарлар борми?

— Ҳозирча тинчлик. Ўзингизда қандай янгилик бор?

— Кўчма қозонларни окопларга жўнатдим. Одамларни тўйдириб олиш керак. Бугун ҳам кечагидай бўлмасин, деяпман.

Кеча Равшановнинг аскарлари кўчма ошхоналардан нонушта олаётган вақтда душман штурмчи самолётлари дарахтлар орқасидан пастлаб келиб, нонуштага «заҳар» ташлаб кетганди. Унинг орқасидан оғир ва енгил миномётлар кўз очирмай, ҳаммани окопга ҳайдаганди. Жангчиларни ўз вақтида овқатлантира олмаган командирлар, хўжалик бошлиқлари комиссардан эшитмаган қумортқи, таъна-тазарру қолмаганди. Бу кеча ҳамма кўчма қозонлар қайнаб, аскар таомлари хил-хил пишиб турарди.

Тайёр таом дарагини эшитиб, Равшановнинг ҳам тушдан бери туз тотмагани эсига тушди, қорни ичига тортиб, очқаганини сезди-да, Красухинга «якши ўйлабсиз, дўстим» деб қўя қолди. Кейин у ташқарига чиқди. Изғирин шамол юзини ялаб ўтди. У атрофга разм ташлади. Теваракда белкуракларнинг қаттиқ ер, майда тош ва шағалга урилган овози эшитиларди.

Шу пайт кузатув пункти олдидан танкка қарши қуроолларини елкалаб ПТРчилар ўтиб кетишди.

— Ўрмон сўқмоғида қурилган янги окопларга кўчяптилар, — деб изоҳ берди Маҳкамов.

— Овқатланиб олишдимми?

— Таомлари бидонларда орқаларидан боради...

ПТРчи пиёдаларнинг орқасидан яна бир гуруҳ аскар пайдо бўлди. Улар танкка қарши отадиган замбаракларни шовқин-суронсиз, шарпасиз судраб ўтиб кетдилар.

— Кечикками?

— Кечикка! — жавоб қилди Маҳкамов. — Олдинги позицияга кўчяпмиз.

ОТРчилардан кейин пулемётчилар ўтдилар. Уларнинг ортида, «максимка» лар, сўнгра қўл пулемёти кўтарган аскарлар кўриндилар. Улар орасида, худди тўсин елкалагандай, икки аскар «Калашников» ни елкалаб келарди. Қўлларида сошқаси билан дискаси, белларида гранатаю ёнаршишалар. Улар командирларга яқинлашгач, юзларини Равшановга ўгириб, иккови ўз номидан алоҳида-алоҳида салом берди. Ҳасан-Ҳусаннинг одати шунақа эди.

Равшанов полкком Маҳкамовга табассум билан боқди.

— Кайфиятлари михдай-ку!

— Ҳар биримизга биттадан, бир хил пулемёт берасиз, деб қулоқ-миямни еб юборишди. Ҳеч бирининг ёрдамчи пулемётчи бўлгиси йўқ. Иккови ҳам биринчи номер бўлармиш. Пулемётни ҳам иккови баравар кўтариб юрармиш.

— Отишма вақтида-чи?

— Навбатма-навбат отишади. Қирилган фашистларни ҳам тенг бўлиб ҳисобга ёздиришади. Тоқ чиқиб қолса, ё яримтадан ё тўрт яримтадан деб ёздираверишади.

— Бу иккови антиқа хусусиятли одамлар, — деди Равшанов. —

Уларга алоҳида эътибор керак. Сал нарсдан хафа ё хурсанд, кўнгилларидаги гап топилса шер бўлиб кетишади...

Шу чоқ Равшанов қаршисида радистлар бошлиғи старшина Шарифа Мадалиева пайдо бўлди.

— Ҳуртоқ полковник, армия штаби бошлиғи сиз билан гаплашмоқчи, — деди у дона-дона қилиб.

Рацияда армия штаби бошлиғининг таниш овози эшитилгач, «мен «аждаҳо»дан гапиряпман» деди Равшанов.

Армия штаби бошлиғи шахсан Равшанов билан гаплашаётганига ишонгач, ўқчи дивизия командиридан вазиятни сўради:

— Хўжайин қизиқяпти; тил олиними?

— Овчиларимнинг келишини кутяпман.

— Тез-тез хабар қилиб туринг, хўжайин безовта. Ҳаммамиз сизнинг «тил»ингизга қараб қолдик. Бошқа хўжаликлар юборган овчилар овдан қуруқ қайтишди.

— Пистирмалардан сўраб билинг, разведкачилардан дарак борми? — деди Равшанов, армия штаби бошлиғи билан гаплашиб бўлгач.

Разведкачилардан хабар йўқ эди. Пистирмадагилар, дарахтлардаги кузатувчилар сигналларига қараганда, разведкачилар аллақачон кечикдан ўтиб, нариги қирғоқда ғойиб бўлган эдилар. Ушандан бери улардан ҳеч қандай сигнал йўқ эди. Равшанов табиатан кутишга тоқатсизроқ эди. Шунинг учун бу ерда хабарга илҳақ бўлиб ўтирмай, олдинги позициялардан хабар олмоқчи бўлди.

— Разведкачилар пайдо бўлгач, хабар беринглар, — деди-да, окоп оралаб, дарё томон йўл олди.

Йўл-йўлақай жангчиларнинг белжураклари ялтиллаб кўринади, отилаётган нам тупроқ этикка тикка ёпишади. Ҳар одимда дозорлар, патруллар, пистирмадагилар уларга тўсатдан рўпара бўлавердилар, пропуск сўрадилар:

— Пароль?!

Олдинги марраларда пайдо бўлган ҳар бир кимсанинг шахси, унинг бу ерларда юришга ҳақи-ҳуқуқи бор-йўқлиги бугунги паролни билиш-билмаслигидан маълум бўларди. Ҳатто паролни тўғри айтган шахсдан ҳам қаерга, кимнинг олдига, нима учун бораётгани аниқлангандан кейингина йўлида давом этишига рухсат бериларди. Бу тартибнинг сўзсиз бажарилишини Равшановнинг ўзи командирлардан қаттиқ талаб қиларди.

Дарёга тушаверишда йўлини тўсган соқчиларга Равшанов, уларни синамоқ учун, «чекиниш йўқ!» деб кечаги тунги паролни айтди. Бир зумда унинг атрофини соқчилар ўраб олишди. Адъютант: «Дивкомни танимаяпсизларми?» деб шивирлаган эди, соқчилар бошлиғи «Биз фақат шу тунги паролни биламиз», деб жавоб қилди. Шундан кейингина Равшанов: «чекиниш — ўлимдан баттар», деб шу туннинг паролини айтди.

Соқчилар ҳеч бериб, уларни ўтказиб юбордилар.

Дивизия мудофаасининг марказида жойлашган полк батальонларига яқинлашганда душман томонидан отишма бошланди. Равшанов тўхтаб, отишма бўлаётган томонга боқди. Аввал автоматларнинг бодроқ овози эшитилди. Кейин қўл пулемёти какирлади. Осмонда немисларнинг йўл кўрсатувчи ёнар ўқлари тизмаси учиб-сўниб турарди. Бир оздан кейин биринчи батальон пулемётлари ҳам сайраб қолди. Малинанинг нариги юзида миналар портлади.

«Разведкамиз безовта қилди уларни» — деб ўйлади Равшанов ва биринчи батальон сари ошиқди.

VI

Равшанов «команда пункти» деб аталмиш ўз ертўласида штаб бошлиғининг докладыни диққат билан тинглади.

Штаб бошлиғи майор Евдокимов Белоруссияда туғилиб ўсган,

топография техникумини битирган, генштаб академиясида таҳсил кўрмаган бўлса ҳам, амалий ишда ўқиб-ўрганган штабчи офицер эди. Равшанов билан ўқчи батальондан дивизиягача, батальонда катта адъютантликдан дивизия оператив бўлими бошлиғи лавозимига кўтарилиб, мана, неча кундирки, жангда ҳалок бўлган подполковник Семенов ўрнида дивизия штабининг бошлиғи эди.

У жонбозлик билан тез ва соз ишларди. Полклардан келадиган хат, хабар, «донесение» деб аталмиш ҳарбий маълумотларни тезлик билан таҳлил қилиб, тартибга солиб, уларнинг қаймоғинигина дивкомга маълум қиларди.

Майда-чуйда оператив масалаларни эса ўзи ҳал этарди. Баъзи шошилиш муаммоларни дивком номидан бартараф қилар, керак бўлиб қолса, «дивком буюрди» деб фармойиш ҳам берарди. Штаб бошлиғининг ана шу йўсинда иш тутиш ҳуқуқи бор эди.

Евдокимов бугун ҳам дивком номидан озмунча зарурий иш қилмади. Дастлаб дивком тасдиқлаган мудофаа схемасига биноан тегишли командирларга фармойиш юбориб, тунги соқчиликни икки ҳисса кучайтирди. Ерданга келаётган бўлинмаларнинг позициясини белгилаб, уларга муайян вазифа қўйди. Кейин полкларнинг штабларига фармойиш бериб, иккинчи, учинчи линияларда ҳам фортификацион ишларни давом эттирди ва ҳар уч соатда бажарилган ишлар ҳақида маълумот сўраб турди.

Шундай қилиб, штаб бошлиғининг ўз дивкомига берадиган ҳисоби, айтадиган гаплари, айниқса, сўраб биладиган масалалари кўп эди.

Полковник Равшанов унинг ҳамма гапини эътибор билан тинглади. У Евдокимов ортиқча гап айтмаслиги, ҳар бир сўзини минг галвирдан ўтказиб, саралаб гапиришини биларди. Шунинг учун унинг доклади бўйича савол туғилмади.

Докладдан Равшановга маълум бўлдики, ҳамма тайёргарлик ўзи ўйлаганича борапти. Евдокимовнинг баъзи мулоҳазалари эса Равшановни ўйлатиб қўйди. У мудофаада қандай заиф томонлар борлиги, ўша жойларни ўт очиш кучлари билан мустаҳкамлаш учун қайси полкдан нималарни олиш мумкинлигини сўради. Полкларнинг аҳволи маълум. Уларни қўзғатишни Равшанов гуноҳ, деб биларди.

— Йўқса, резервлардан юборайлик. Қаерга, кимлар борсин?

— Резервима тегманг, Евдокимов! — деди Равшанов аччиқланиб, гўё у дивизияни шу оннинг ўзида резервсиз қолдираётгандай. — Душман ёриб ўтгудай бўлса йўлини тўсишга кимни юбораман?!

— Иккинчи линияда...

— Оғзингизни оча кўрманг! Фашистларнинг тактикасини яхши билардингиз-ку: у бутун кучини биринчи линияга ташлайди. Биринчи линияни янчиб ўтган немисни иккинчи линияда қопқонга туширмоқчиман.

— Оралиқлар масаласи...

— Оралиқларга ҳам, заиф жойларга ҳам қўшни полклар жавобгар. Менинг номимдан шу ҳақда фармойиш юборинг, — деди-да, бир оз ўйланиб тургач, сўради, — мина ортган «ЗИС»лар келдими?

— Минадан камчилик йўқ. Лекин минёр етишмаяпти. Бу ишда сон эмас, сифат ҳал қилади.

Рацияда «Аждар! Аждар!.. Аждар!.. Мен — Қайрағоч», мен — «Қайрағоч», қабул... қабул...» деган овоз эшитилди.

«Аждар» — дивком рациясининг бугунги коди — яширин номи эди. «Қайрағоч» — Маҳкамовнинг рацияси — муҳим хабар эшиттирмоқ учун шошиларди.

Равшанов радист таклифини ҳам кутмай, рацияга ўзи рўпара бўлди.

— Овчилар келишди, — деди Маҳкамов севиниб.

— Улжаси борми? — шошилиб сўради дивком.

— Бор. Аммо «тил» соқовга ўхшайди.

— Майли, тилини ўзимиз чиқариб оламиз, тезда уни бу ёққа юборинг.

Равшанов комиссар Красухин билан смерш бошлиғи Летуновни хузурига чақиртирди. Летунов, «таржимон керакми» деб сўраган эди, Равшанов вақт зик эканини, «тил»ни Армия штабида ҳам кутишаётганини айтди.

Асирни Равшановнинг ўзи сўроқ қилмоқчи бўлди. Равшанов немис тилидан унча хабардор бўлмаса-да, ўзига керакли гапларни, сўроқ йўлларини, қондасини яхши биларди.

— Исмнинг нима? Фамилиянг? Қайси қисмдансан?— деб сўради Равшанов немисчалаб.

Асир индамади. У кўпроқ Красухинга тикилганича кўзини ола кула қилиб турар, дағ-дағ титрарди. Чунки унинг рўпарасида турган офицернинг икки енгиди тилла ҳалли юлдузлари бор эди. Фашистларнинг плакатларида шу хил форма кийган русларни «одамхўр большевик комиссарлар» деб атардилар. «Бу большевик комиссар сени тириклигингча чайнамай ютади...»

Асирнинг кўзлари чақчайиб, ўтирган табуреткасидан муккасига ағанаб тушди.

— Тамом бўлибди,— деди Красухин унинг билак томирини ушлаб кўриб.

Не машаққатлар билан зўрға ушлаб келинган асирдан гап ололмагани Равшановга жуда алам қилди. У, асирни эплаб эсон-омон олиб келолмагани учун, аскар йигитни жазоламоқчи бўлди-ю, ўзини босди.

Летунов бепарво кўринса-да, гоҳ комиссарга, гоҳ Равшановга зимдан қараб кўярди. У «бўлар иш бўлди» деди шекилли, ташқарида кутиб турган аскарни чақириб, «ол, ўлигингни!» деди. Йигит ҳайрон бўлиб қолди. Назарида разведкачиларнинг не азоблар билан ушлаб келган «қимматбаҳо» ўлжасини Летунов отиб қўйгандай эди. У, нима қилиб қўйдингиз буни, дегандай Летуновга қаради. Летунов унинг қарашидаги таънани англади.

— Нега асирни ўлдириб қўйдинг, Шавкат, бизга мурдани кўтариб кел, демагандик-ку!

— Улдирганим йўқ, битта муштлаган эдим. Уч киши гувоҳ. Буни уйқусида босган эдик. Қочмоқчи бўлди. Ушанда...

— Ҳаси қилибсан-да.

— Иложимиз йўқ эди. Одамларнинг дупур-дупур шарпаси эшитилиб қолди. Ҳар хил овоз... Ўзбекча гаплар ҳам эшитилди...

— Немис позициясида ўзбекча гап?— деди шубҳаланиб Летунов.— Таниш овозми?

— Қаёқда. Мутлақо биринчи эшитишим...

Летунов нималарнидир дилига тугиб қўйгандай аста ютиниб олди.

Шавкат мурдани олиб чиқиб кетди. Равшанов фельдфебел Ганс Грейдернинг ҳужжатларини қараб чиқди-да, «демак, қаршимизда эски танишимиз генерал Рютнер қўшинлари турибди экан. Рютнер мақкор генерал. Унинг найрангларига қарши ундан кўра дурустроқ ҳийла ишлатишимиз керак», деди.

Летунов ертўладан чиқиб кетди. Унинг оёқ товуши узоқлашмай туриб, қалин папка қўлтиқлаб Евдокимов кириб келди.

— Буйруқ лойиҳаси тайёр!— деди штаб бошлиғи Равшановга.— Ўртоқ комиссар ҳам шу жойда эканлар, яхши бўлди, ҳамкорликда қараб чиқамиз.

Равшанов штаб бошлиғи тайёрлаб кирган, ҳарбий уставларнинг барча қоидаларига мос тушадиган, шу билан бирга, вақт, воқеа вазият ҳисобга олиниб тайёрланган жанговар буйруқ лойиҳасини ўқиб чиқди-да, пешонаси тиришди.

Штаб бошлиғи унинг бу ҳолатини кўриб, лойиҳа ёқмади шекилли, ҳаммаси ўзининг фикри, мен уни қоидалар қолипига солдим, холос, деб шубҳа қилди. Буйруқ лойиҳасининг икинчи нусхасини ўқиб чиққан

Красухин уни маъқуллагандай бўлса-да, сўз қотмай, Равшановнинг фикрини кутди. Дивком ҳамон ўйламоқда эди. Унинг хаёлида янгича мулоҳаза, тактик жиҳатдан ўзгача фикр етилмоқда эди.

Сизнинг фикрингиз, комиссар, дегандай Равшанов Красухинга кўз қирини ташлади. Красухин жанговар буйруқ лойиҳасини маъқуллади. Кейин Равшановнинг нимадандир кўнгли тўлмаётганини сезибми, сўради:

— Сизда янги фикр туғилганга ўхшайди, ўртоқ командир...

Равшанов жонлиби кетди. «Бор!» деди-да, ўрнидан турди. Ертўланинг торгина хонасида уёқ-буёққа юриб янги тактик фикрини етилтириб олгач, деди:

— Бу тадбирлар ярамайди.

Штаб бошлиғи билан комиссар ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега?— деб сўради Красухин, ажабланганини яширмай.

— Кечаги гап бугунга тўғри келмай қолди.

— Масалан?— Красухин унинг кўзига боқди.

— Сиз, ўртоқ Красухин, марксизмни яхши биласиз. Марксистик нуқтаи назардан қараганда мана шундай пайтларда қандай ҳаракат қилиш керак? Биз «Энг яхши мудофаа — ҳужум!» деган ҳақиқатни унутиб қўймадикми?

— Яъни... Ҳужумга ўтиш керак, демоқчимисиз?

— Ҳа! Тўпланаётган кучларни савалашимиз керак. Токи ўрнидан кўзгалишга ҳам улгурмай қолсин. Бундан биз икки муҳим тактик ютуққа эришамиз: Биринчиси, тўсатдан ҳужум бошлаш билан душманнинг техникаси ва жонли кучига талафот етказамиз, оқибатда унинг зарба кучи анча бўшашади. Иккинчидан, кўшинларининг жанговар тартиби бузилади. Қайтадан тартиб ўрнатгунча вақт ўтади. Ҳар бир дақиқа биз учун катта ютуқ.

Красухинга бу гаплар ҳам маъқул тушди шекилли, унинг мулоҳазаларини қувватлаб, ўз навбатида қўшимча қилди:

— Бунинг учинчи ютуғи ҳам бор, командир. Биз учун муҳими — душман руҳан саросимага тушади. Ун қараб бир чўқийдиган бўлиб, юрак олдириб қолади. Лекин бу режани қандай амалга оширамиз, тепасига бостириб борамизми? Кучимиз оз-ку!

Равшановнинг фикри бундай эмасди. Қарши ҳужумга ўтиш деганда душманнинг тепасига типпа-тик бостириб боришни эмас, ҳужумга шайланаётган душман устига борлиқ тўплар, миномётлардан, жамики оғир ва енгил пулемётлардан ажал дўли ёғдиришни назарда тутган эди.

«Катюша»лар бўлсайди! Эҳ, «Катюша»лар қандай зарур бўлиб қолди менга шу пайт. Афсуски, Флёров йўқ,— деди у, афсус билан.

Равшанов маневрли чекиниш даврида «Катюша»ларнинг қадрига етиб қолганди. Ёзнинг ўрталарида аввало Ельна районида, Оршада «реактив миномётлар» деб аталмиш қурулларнинг панадан туриб еру кўкни ларзага солиб биринчи даҳшатли зарблар берганини ўз кўзи билан кўрганди. Ана ваҳшат, ана даҳшат! Унинг ваҳшатидан ҳатто ўз жангчиларимиз ҳам гангиб қолаёзган эдилар. Фашистларнинг ҳолига вой эди ўшанда. Реактив снарядлар ёрилган жойда ер лаққа чўкка айланар, осмонга худди ўт кетгандай ҳаво бўшлиқлари ҳам, суюқ газдай пориллаб ёнарди. Қанчадан-қанча фашист техникаси, унинг аскарлари куйиб кул бўлганди, тирик қолганлари эса, ўтакаси ёрилиб, жангга киришга неча вақт ботинолмай юрарди.

Равшанов «реактив миномётлар» энг биринчи батареясининг командири капитан Флёров билан ўшанда танишиб олган эди. Флёров ҳарбий денгиз флоти капитанининг кийимида бўлиб, либоси ўзига жуда ярашарди. Академияда таълим кўргани, янги қурулнинг тактик-техника хусусиятларини обдан ўрганиб олгани учун маррага беҳато урарди. Флёров Равшановнинг дивизиясини неча бор ҳалокатдан сақлади.

Унинг «дўзах машинаси»ни қўлга тушириш ҳақида шахсан

Гитлернинг буйруғи бор эди. «Катюша» овида қатнашмаган қўшин тури қолмаганди. Қаердаки, «Катюша» залпи эшитилса, ўша жойга авиаразведка учирилар, енгил танклар, мотопиёдалар ҳужум бошларди. «Катюша»ни қўлга туширганга қатор-қатор мукофотлар ваъда қилинганди. Иккинчи октябрь куни бутун Ғарбий фронт бўйлаб бошланган ҳужум даврида «гвардиячи реактив миномётлар» жойлашган ўрмонни гитлерчилар қуршаб олишди.

Ҳаво десанти, танкчилар десанти, мотопиёда — бронетранспортерчилар десанти «Катюша» овини бошлаган чоқда Флёров борлиқ ракета — миналарини жамлаб, сўнгги залп берди. Равшановнинг ҳозиргидай эсида турибди. 7 октябрь кундуз соат учларда эди. Сўнгги залп, сўнгги портлов...

Гитлерчилар совет «Катюша»сининг кулини кўрдилар, холос.

Ҳозир Рашанов ўша реактив миномётларни, батареянинг доворак командири Флёровни кўмсаётган эди.

Евдокимов дивкомнинг янги мулоҳазалари, тактик фикрлари асосида жанговар буйруқнинг янги нусхасини тезда тайёрлади.

Жанговар буйруқ расмийлаштирилиб, алоқа офицерлари орқали полкларга жўнатилгач, Равшанов соатига қаради. Москва вақти билан соат олтидан ўттиз минут ўтганди. Немисларнинг ҳужумига роса 75 минут қолганди.

— Улгурамиз,— деди Равшанов комиссарга юзланиб.— Бир соатдан кейин концерт бошланади. Қомиссар! Сиз катта йўл мудофаачилари орасида бўлмоқчи эдингиз. Агар вақтида етиб борсангиз концертнинг томошасини кузата оласиз. Уринбосарим етти юз қирқ биринчи полкда бўлади. У ҳозир ўша жойда. Мен тўқсонинчи полк КПСидан кузатиб тураман.

Равшанов ўрнидан кўзғалиб, қозикдан плашини олмоқчи бўлганди, Красухин ундан сўради:

— Қоринчи тўйгазиб олдингизми?

— Узингиз-чи?

— Мең аскарлар қозонини текширганим чоғида тамадди қилиб олганман. Чамамда сиз хануз оч юрганга ўхшайсиз.

— Вақт қани, комиссар?

Красухин соатига қаради.

— Вақтни сизга мен топиб бераман. Чорак соатда бемалол овқатланиб олсангиз бўлади,— деди-да, дивкомнинг адъютантини чақирди.

— Бу ишингиз яна бир карра такрорланса, партбилетингиз билан жавоб берасиз, адъютант!— деб койиб берди у кириши ҳамон.

Адъютант Асқаров «Партбилет билан жавоб берадиган нима гуноҳ қилибман», деб ҳанг-ҳанг бўлиб қолди.

— Дивкомни нега оч қўйдингиз?— деб сўради комиссар.

— Неча марта олиб келинган таом совиб қолди. Иситиб келавериб зерикдик.

— Зерикишга нима ҳақингиз бор? Уртоқ адъютант, дивкомнинг саломатлиги, ҳаётига ҳам жавобгарсиз. Ҳеч вақт унутманг, бу вазифангизни.

— Есть, ўртоқ комиссар. Буйруқни бажаришга бораверсам майлими?

— Майли, лекин тезроқ қимирланг. Овқатланиш учун дивкомнинг ихтиёрида чорак соат вақт бор.

Адъютант чаққон бурилиб, чиқиб кетди. Унинг қораси кўздан ғойиб бўлгач Равшанов комиссарга ётиги билан мулоҳазасини билдиришни лозим топди шекилли, аста сўз қотди:

— Адъютантни бекорга койидингиз, комиссар. Унда зигирча ҳам айб йўқ. Узим имконият тополмадим.

Красухин ундан шу хил гап кутган эдими ёки Равшановнинг эътирози ботмадими, ҳарҳолда ўзининг тутган йўли тўғри эканини исботлашга уринди.

— Биз, коммунистлар, оддий жангчининг аҳволи ва тақдири учун қандай жавобгар бўлсак, командирлар учун ҳам бир хилда масъулмиз. Шу жумладан, дивкомнинг тақдири учун ҳам! Чапаевчасига оч-яланғоч «ур-ҳо, ур!» жанг қилиш даври ўтди.

Равшанов мийғида кулиб қўйди. Назарида комиссар Красухин ўзини Фурманов деб билиб, уни Чапаевга ўхшатаётгандай эди.

— Мен Чапаев эмас, сиз комиссар Фурманов эмассиз,— деди Равшанов— Бизнинг давримиз бошқа. Олиб бораётган урушимиз ҳам граждандлар уруши эмас. Улуғ Ватан уруши! Биргина Москва учун бораётган жангларнинг кўлами ва миқёсини чамалаб кўринг. Унда қатнашаётган кучлар, қурол, ҳарбий техника... жанглар бораётган бепоеён майдонни тассаввур қилиб кўринг.

— Тўғри,— деди Красухин унинг гапини маъқуллаб,— икки қарама-қарши дунё, қарама-қарши ғоя кураши боряпти. Фашизм билан коммунизм. Бу уруш аввалги урушлардай армиялар билан армиялар уруши эмас! Овозлик гулини ҳидлаган халқ оёққа турди.

Адъютант ертўлага ошпазни бошлаб келди. Ошпаз столга икки ликоп, бир жуфтдан қошиқ билан вилка қўйди.

— Қовурдоқни димлаб қўйган эдик. Қозон-кабоб ўрнида кўрасизлар.

Адъютант бир жуфт стаканнинг бирини Равшанов олди, иккинчисини Красухин қаршисига қўйди-да, флягасининг оғзини очиб, Равшановга савол назари билан қаради. Равшанов Красухинга юзланди. Красухин эса, «ярим стакан, мана шу бармоғим турган жойгача қуйинг» деб ишора қилди. Равшанов эса, «мен биратўла ичаман, тўлатиб қуявер» деди. Кейин Красухинга боқиб, «дадил бўлиш учун эмас, қизиб олишим керак», деб қўйди.

Овқатни жуда иштаҳа билан едилар. Равшанов ҳаш-паш дегунча ликопини бўшатиб, ошпазга узатди.

— Яна борми? Бўлса тўлдириб сузавер. Дунёда қайси таом ширин, деб академик Павловдан сўрабдилар. Павлов, қорнинг очиб турган чоқда нима рўпара келса, ўша таом шириндан-ширин, дебди. Ҳақ гап. Мен ҳозир бир дунё лаззатландим. Сиз қистамасангиз, қоринни бутунлай унутган эканман, комиссар.

VII

Комиссар Красухин, урушда маънавий-руҳий фазилат кучи бирламчи, қолган ҳаммаси иккиламчи, деб ҳисобларди. Қурол-яроғнинг, ҳарбий техниканинг қудратини рад этмаса-да, унинг оқибат-натижаси маънавий-руҳий-сиёсий омиллар натижаси олдида ип эшолмайди, деб ишонарди. Урушдаги ҳарбий қурол, ҳарбий техника устунлигини эса вақтинча деб биларди.

Кўпчилик унинг бу фалсафий қарашларини тўғри қабул қилса-да, айрим кишилар: «Қурол-яроғ, ҳарбий техниканинг қудрати аҳамиятсиз бўлса, нега фашистлар бостириб қиряпти, нима учун уларни тўхтата олмаяпсиз?» деб ҳайрон бўлардилар. Бу хил саволларга Красухин жавоб тополмай қийналиб қолса ҳам, ўз фикрдан қайтмасди. «Бизнинг ишимиз ҳаққоний иш, биз ғалаба қиламиз!» дер эди у Олий Бош қўмондоннинг гапини такрорлаб. «Қуруқ қўл, милтиғу тўппончалар ўқталиб, «урра-урра» билан шунча ҳарбий техникани мажақлаб бўладими?» деб сўраб қолардилар баъзи соддадиллар. Красухиннинг назарида бундай одамлар Совет давлатининг потенциал қудратини, беҳисоб бойлиги, имконияти, айниқса совет халқининг маънавий-сиёсий фазилати имкониятларини унча тушунмасдилар. Ўйлаб қараса, фронтда жанговар ташвиқот билан бир қаторда чуқур илдизли тарғибот ҳам зарур экан.

Жангларда жанговар ташвиқотнинг қудрати яхши қуролдан ҳам кучли экани, ўз жойида куйиб-ёниб айтилган оташин сўздан жангчиларнинг қалби ёниб, ҳар қандай ўт-оловга дадил боришини Ельнада

яна бир карра кўрганди. Ушанда Красухин олдинги окопларда жангчилар билан суҳбатлашиб ўтирганди. Тўсатдан тимқора фашист тамғали штурмчи самолётлар галаси пайдо бўлди-да, окопларга майда бомбалар ташлаб, пулемётларидан ўқ уза бошлади. Кимдир ҳалок бўлди, кимдир яраланди. Унинг кетидан окопларни артиллерия ўққа тутди. Траншеялар кўмилиб, брустверлар — окопларнинг қирғоқлари қўш тушгандай бўлиб ҳайдалиб кетди. Ушанда Красухиннинг ўзи ҳам тупроқ остида қолганда, жангчилар қутқариб қолдилар.

Жангчилар кийим-бошларини қоқиб, яроғларини чангдан тозалаб улгурмасдан уларнинг рўпараларида танклар пайдо бўлди. Танклар гўё окопларни ичидаги борлиқ одами билан бирга мола қилиб, тупроққа қориштириб юборгудай бўлиб босиб келарди. Моторлардан таралаётган бўғиқ овоз гўё одами тириклайин ютиб юборгудай ваҳшатли ўкирарди.

Ушанда кимдир, ўтақаси ёрилгудай бўлиб, «Танклар бостириб келяпти!» — деб қичқирди-да, окопни тарк этмоқ учун брустверга тармашди. У саросимага тушганидан, оёқ-қўли қалтирар, қанча уринса ҳам окопдан чиқолмасди. Яхшиям уни Красухин кўриб қолди-да, орқангга қайт, деб буюрди. Жангчи окопга қайтиб тушар-тушмас у тармашиб турган жойда снаряд портлади, парчалари визиллаб ҳар ёққа тарқалди-ю, окоп ичига тушмади.

— Бундай жангда қочиб қутулиб бўладими? — деди унга Красухин. Кейин аста сўради. — Исминг нима?

— Бердиёр.

— Бердиёр, укажон, кўзингни катта очиб қара. Кўряпсанми?..

— Кўряпман. Танк. Кўп танк... — деди Бердиёр комиссарга.

— Ана шу танкларни мажақламасанг, у сени мажақлайди,

Гранатанг қани?

— Белимда.

— Белда нима қилади? Қўлингга ол! Битта танкни танлагин-да, мўлжалга ол. Аммо шошилма. Шошганда ақл қочади. Ҳар бир жангчи биттадан танкни тўхтатса кифоя!..

Бердиёр Красухиннинг босиқ гапи билан ўзини тутиб олди ва унинг айтганини қилиб, танкка қарши гранатасини жангга тайёрлаб, тирсагини брустверга қўйди, келаётган танклар ичидан бирини ўзиники қилиб танлади-да, мўлжалга келгунча пойлади.

Красухин ҳамма аскарларга ҳам шу хилда ташвиқий гапларни айтиб улгуролмади, албатта. Аммо кимга айтиб улгурган бўлса, ўша ўрнак кўрсатди. Окопдан отилган гранаталар бирин-кетин уч танкни тўхтатди. Бири, бензобаки ёрилди шекилли, алангланиб, бўёқлари чирсиллаб ёнди. Икки танк занжири чуваланиб, гириллаб айланди-да, қийшайиб қолди.

— Енилғи солинган шишалар кимда бор? Олдинга!

Танклар окопларга яқинлаб қолгани учун ҳимоячиларни мўлжалга ололмасди. Аммо занжирли ғилдираклари билан тегирмон тошдай янчиб ташлаши турган гап эди.

— Уларни мажақламасак, улар бизни ун қилиб юборади. Бехато уринглар газандаларни! — деб бақирди Красухин.

Комиссарнинг овозини эшитган ҳам, эшитмаган ҳам вазият ниҳоятда оғир эканини, ҳаёт-мамот жанги бораётганини англади.

Уша куни душман танклари окопларни босиб ўтолмади. Унинг кегидан илон изи шаклида ҳужум қилиб келган пиёда аскарлар ҳам ниятига етолмади. Чунки немис инфантерияси ҳали кўзга ташланмасданоқ командирлар, сиёсий ходимлар уни кутиб олишга шай бўлиб турган эдилар. Красухин дала телефонига ёпишиб олиб, сиёсий ходимларига кўрсатма берди.

— Фашистлардан қўрқманглар. Қаттиқ қаршилиқ кўрсатилса, тикка келолмайди!

Окоплардан окопларга шу хил сўзлар етиб боргач, жанговар агитаторлар ҳам ўз билганларича ташвиқот бошладилар.

— Душман ўқи қўрқоқни пойлайди, қочқоқни қидиради ва тезда орқасидан етиб олади...

Уша куни ҳеч ким окопни, ўз жойини тарк этмади.

— Ўқ-дорини аяманглар, фашистнинг жони ҳам ўзига ширин. Демак, ўлимдан қўрқмай иложи йўқ. Қаттиқ туриб, ўт очаверсанг, ҳеч ким тепангга келолмайди!

Комиссарнинг бу гаплари ҳам окопма-окоп жангчи ва катта-кичик командирларга етказиб турилди. Натижа шу бўлдики, душман ҳужуми биринчи линиядаёқ тўхтатиб қўйилди. Уша куни гитлерчилар қайта ҳужум қилишга ботинмади.

Красухин ўша кунлар ибратини унута олмас эди. Бугун ҳам, ҳал қилувчи жанглар олдидан, айниқса, Ельна сабоқларини эслади. Москва ҳимоясининг аҳамияти, бу ердаги курашнинг моҳияти ҳақида лекциялар ташкил қилишнинг иложи йўқ эди. Мана шу оғир вазиятда ғоявий стратегиядан кўра жанговар сиёсий тактикани афзал билиб, борлиқ ғоявий куч, ғоявий қуролини ишга солишга, айниқса, жанговар ташвиқот кучига таянишга уринди. Окопларда, бўлинма-ю, расчётларда қисқа-қисқа суҳбатлар ўтказилди. Окопларда пайдо бўлган жанговар варақалар, плакатлар ҳам битта мақсадга — душманни бир қадам ҳам олға силжитмасликка қаратилганди.

Чойқоғозга, газета саҳифалари устига гоҳ сиёҳда, гоҳ бўёқда ёзилган «чекиниш — ўлим!» деган шиорлар пайдо бўлди. Буни жанговар ташвиқотчилар, жангчиларнинг ўзлари ёзиб, хоҳлаган жойга ёпиштириб қўйган эдилар. Красухин баъзан қон билан ёзилган варақаларни ҳам учратар, ана шунда унинг ғалабага бўлган ишончи юз карра ортарди. Бундай фидойилар билан нафақат Москвани мудофаа қилиш, балки душманни янчиб ташлаш мумкинлигига қайта-қайта амин бўларди.

Красухин ертўласига кириб полклардан келган, сиёсий бўлимда таҳлил ва таҳрирдан ўтган ахборотларни тезгина ўқиб чиққач:

— Нега партия мажлислари ҳақида ҳеч нарса айтилмапти? — деди дивизия сиёсий бўлимининг бошлиғига. — Бу ахборот армия сиёсий бошқармасига юборилмасин!

— Мажлислар ҳали ўтиб бўлмаган-ку.

— Кимни кутиб ўтирибсиз, ўтказиш керак эди! — деди Красухин.

Унинг шундай одати бор эди. Жанглар олдидан бўлинмаларда қисқача бўлса-да, партия йиғилиши ўтказилмаса ундай жангги партиявий-сиёсий жиҳатдан яхши тайёрланмаган жанг деб ҳисобларди. Бу гал ҳам сиёсий бўлимдан худди шуни талаб қилди.

«Ватан учун жон беришга тайёрман. Агар ўлсам, коммунист деб ҳисобланглар» деган аризалар кўп эди.

Сиёсий бўлим бошлиғи тегишли жойларга телефон қоқиб, окопларда, экипаж-у, расчётларда жанголди партия йиғилишлари ўтказишни буюрди. Масала иккита: коммунистнинг жангдаги ўрни, иккинчиси — қабул...

Красухин унинг буйруғига тузатиш киритиб, қўшимча қилди:

— Менимча, бугунги жанглarning моҳиятини ҳисобга олиб, кун тартибидаги масалани биттага келтирайлик-да, партияга кирмоқчи бўлганларнинг аризаларини муҳокама қилайлик. Мақсаддаги гаплар ана шунинг ичидан чиқади. Йиғилишларнинг бирида ўзим қатнашман.

Емғир ёғарди. Осмоннинг кўз ёши дарахтларнинг баргларида, бутазорларда милтиллаб турса-да, ер бетида кўринмайди, уни тупроқ шимиб юборарди.

Бўлинмаларда кетма-кет қисқа-қисқа партия йиғилишлари бўлиб ўта бошлади.

Малина соҳилининг соқчилари бузуқ кўприк остидаги чуқур хандақда йиғилгандилар. Батальон парторги партия йиғилишини очик, деб эълон қилди-да, коммунист номи билан жангга кирадиган аскар ва командирларнинг аризаларини муҳокамага қўйди.

Парторг биринчи аризани ўқиди.

«Фашизм билан коммунизм курашяпти. Ишонман: фашизм ўлимга маҳкум. Коммунизм ғалаба қилади. Мен ғолиб коммунистлар сафида бўлишни истайман. Мени партияга қабул қилинглр.»

Лейтенант Морозов Л. И.»

Аризани муҳокама қилиб ўтиришга вақт ҳам, имконият ҳам йўқ эди. Чунки олисда бомбардимон бошланди. Красухиннинг билишича, бу — Равшановнинг илтимоси билан чақирилган совет штурмчи лочинларининг иши эди.

— Овозга қўяман, — деди парторг. — Кимда-ким лейтенант Морозов Л. И. партияга қабул қилинсин, деса қўл кўтарсин.

Қоронғида кўтарилган қўллар кўринмасди. Парторг, қаршилар бўлса овоз чиқарсин, деди. Овоз эшитилмади.

«Ватан учун ҳалок бўлсам, коммунист, деган ном қолсин. Илтимосимни рад қилманглар! Омонов Бердиёр».

Красухин бу қизил аскарнинг Ельнадаги жангини жуда яхши эслаб қолганди. Унинг номзоди муҳокамага қўйилиши билан Красухин: «Олинсин! Яхши жангчи!» деб таклиф қилди.

Шу вақт Красухинни телефонга чақирдилар-да, Маҳкамов полкининг бир ротасида йиғилиш ўтказиб бўлмаётганини айтдилар.

— Нега?

— «Аждаҳо» шу ерда. Рухсат бермаяпти. Вақт жуда зиқ эмиш.

Красухин дивкомни илтимос қилиб, телефонга чақирди-да, аста деди:

— Гитлерчилар энг аввал коммунистлардан қўрқади. Сиз билан биз ҳам коммунистмиз. Эълон қилинган партия йиғилишига кимдир тўсиқ бўлаётганмиш...

— Ун етти минутдан кейин ҳужум бошланади. Ун минутда удалашса монелик йўқ, — деди Равшанов.

— Мажлисга коммунист Равшанов ҳам иштирок этишига ишонман, вақт ўз қўлингизда.

Равшанов, жанг қилишимга халақит берма, комиссар, демоқчи эди, «Сиз билан биз коммунистмиз» деганини эслаб жим бўлди. У соатига қараб қўйди-да, Маҳкамовга юзланди:

— Нима қилдик, майор?

— Утказиш керак.

Маҳкамов полкида партия йиғилиши душманнинг шундай тумшуғи остида ўтди. Ҳасан-Ҳусан аризаси кўрилаётган пайтда душман окопидан кимдир ўзбекчалаб «Ҳей, мусулмонлар, қаршилиқни бас қилиб, биз томонга ўтинглар. Улимдан қутулиб қоласизлар. Оқ нонни асалга ботириб ейсизлар» деди.

Ҳамма ҳайратдан бир-бирига қаради. Равшанов разведкачи Шавкат, «душман томондан ўзбекча гаплар эшитдим» деганда унча ишонмаган эди. Ҳал қилувчи зарба берилиши олдидан бу қутилмаган йғводан боши қотди. Шундай бўлса ҳам, сир бой бермади. Мажлис кун тартибидаги масалани муҳокама қилиб, тегишли қарорга келиб, ҳамма жой-жойига тарқади.

VIII

Дарахтларнинг орасидан, очиқ қирғоқлардан окоплар, хандақлар, йўл-йўлакларга тонг шуъласи суқилиб кира бошлаган чоқда дарахт тепасидаги кузатувчилар ўрнини тўпчиларнинг разведкачилари эгалладилар. Улар тўпчиларга мўлжал квадрантларини айтиб, тўплар, миномётларга аниқ мўлжал кўрсатиб туришлари керак эди.

— Координат 18—20. Фашистлар танклари ёнида тик туриб, нонушта қилишяпти. 28—20 координатда ҳам жонланиш бор.

Соат 8.00

— Ўт очилсин!

Борлиққа қўрқа-писа ёйилиб келаётган тонг титраб кетди. Еру кўк тилга кирган тўполон, миномёт батареялари, оғир ва энгил пулемётлар овозидан ларзага келди.

Аввал гумбур-гумбур товуш кўтарилди. Кейин тўпларга жўр бўлиб миномёт батареялари, сўнгра пулемётлар ота кетди. Ҳар бирининг аввалдан аниқлаб олинган мўлжаллари бор эди. Танклар

қораси — тўпларники, жонли қоралар — миномётларники бўлиб, дзотларнинг ўт очиш кўзлари — пулемётлар мўлжали эди.

Равшанов команда ертўласидан анча олдинда шу кеча битказилиб, тезда жиҳозланган кузатув пунктида эди. У тўпчиларининг ҳужуми натижасини диққат билан кузатиб турди.

Душман танкларининг қўзғалиш маррасида гоҳ ўнгда, гоҳ чапда, гоҳ олдинда, баъзан орқароқда тўп ўқлари портлай бошлади. Портловларнинг овози эшитилмаса-да, осмонга кўтарилган тўпроқ, ярқ этиб чалинган чақмоқ кетидан пайдо бўлган қоп-қора тутун кўриниб турарди. Буни «вилка» дер эдилар. Портловлар тез орада айни мўлжалда — яъни бояги вилканинг оралиқларида кўрина бошлади.

Ҳамлага тайёр турган танкларнинг экипажлари бир зумда чумолидай ғимирлаб, аридай тўзиди. Улар машиналарига югурар, баъзилари йиқилиб-туриб яна югурар, айрим жангчилар эса, руҳ қозончаларини қоринларига босганча ер бағирлаб қоларди. Бир танк портлади шекилли, чақмоқ чақди-ю, ловуллаб ёнди. Яна чақмоқ, яна аланга...

— Яша, азамат! — деди Равшанов, тўпчилар бошлиғига телефонда.

Тўпчиларнинг тўсатдан бошлаган ҳужуми фашистларни саросимага солиб қўйди. Улар бундай бўлишини кутмагандилар. Чунки Геббелс тарғиботчилари «Совет армиясининг қаршилиги синдирилди. Сталиннинг беш армияси Вязьма районида қуршаб олинди. Герман қўшинлари Москвага қаршиликсиз кириб бораптилар. Кремлиннинг гумбазларигина эмас, большевиклар қўрғонининг дарчалари ҳам кўриниб турибди» деб ҳаммани ишонтириб қўйган эдилар. Руслар қолдан тойди, қаршилик кўрсатолмайди энди, деб ўйлаган немис кўмондонлиги Равшановнинг ниятини тушунолмай ҳайрон эди.

Фашистлар айниқса тўплар ва миномётлар кетидан «Катюша» пайдо бўлишидан қўрқардилар. Шунинг учун тирик қолган жонли кучларни шошилишч равишда панага ҳайдадилар.

Аммо пана жойнинг ўзи йўқ. Улар жон сақлаши мумкин бўлган ерлар аввалдан кўзда тутилган эди. Фашистлар замбарак тўпи ўқидан, миномётларнинг мина парчаларидан, қолаверса, мўлжалга ураётган пулемётларнинг ўқларидан ўзларини қаёққа қўйишни билмасдилар.

Москва вақти билан соат ўндан ошди ҳамки тўққизга тайин қилинган душман ҳужуми бошланмади. Афтидан, улар совет қўшинларининг қарши атаккага ўтишини кутардилар.

Ельна жангларидан улар ҳам сабоқ олгандилар. Ушанда окопларни босиб ўтолмай тўхтаб қолган душманларнинг қанча-қанчаси совет дивизияларининг қарши атакаси пайтида қирилиб кетганди. Борди-ю, руслар ўша тактикани қўллаётган бўлсалар, аҳтиёт бўлмоқ керак деб ўйлардилар.

Бузуқ кўприк участкасининг ҳимоячилари бир неча соатдан бери кўзлари катта йўлда, бармоқлари қуролларининг тепкиларида шай турардилар. Ҳимоячиларнинг сафларида жимжитлик ҳукм сурарди. Бу жимликда қандайдир сирли куч ҳам мужассам эди. Немис танк колонналарининг тўсатдан тўпга тутилиши, душманнинг талвасага тушиб ҳужум бошлолмай қолгани уларни руҳлантириб юборганди. Душман худди шу дарё бўйидан изига қайтади, деган ишонч пайдо бўлганди уларда.

Соат тўққизда ҳужум бошлайдиган танклар ўзи билан ўзи овора бўлиб, соат ўн иккигача ҳам ҳаракатга келолмади. Аммо мудофаачилар орасида бир нафас ҳам хотиржамлик сезилмади. Дивком Равшановнинг тахмин қилишича, бу райондаги душман ҳали-бери ҳужумга ўтолмасди. Чунки у катта талафот кўрган эди. Шунинг учун Красухин сиёсий бўлим ходимларига, айниқса, дивизия партия комиссиясига кечаси қабул қилинган коммунистларнинг ҳужжатларини тезда расмийлаштириб шу жойга олиб келишни буюрди.

Сиёсий бўлим бошлиғи комиссарнинг буйруғи билан ҳамма ишни

жанговар ҳолат тақозо этган тарзда расмийлаштириб, партиёга қабул қилинган жангчиларга номзодлик дафтарчаси топшириш учун окопларга борди.

— Партиё ҳужжатимни олиш учун ҳузурингизга келдим, — деди оддий аскар Бердиёр.

— Ўтиринг, манавини ўқиб кўринг, тўғри ёзилганми? — деди сиёсий бўлим бошлиғи.

Бердиёр ҳужжатдаги ёзувларни ўқий бошлаган чоқда фашист самолётлари пайдо бўлди, кўприк атрофини чир айланиб, улар турган жойдан сал наридаги тўплар батареясига бомба ёғдириб ўтди. Партиё ҳужжатлари топширилаётган жойдан сал нарида ҳам бирин-кетин икки бомба портлади. Портловларнинг шовқини билан тўлқини келди-ю, темир парчалари етиб келмади. Жанг кўрган одамлар эмасми, ҳеч ким саросимага тушмади, аммо қуролларини тик қилиб, мўлжалга келса самолётга ўқ узишга ҳозир бўлиб шай турдилар. Лекин ўқ узишга тўғри келмади.

Бомбардимончилар кетидан штурмчи авиазвенолар пайдо бўлди-да, пастлаб учиб, олдинги окопларга пулемётлардан патир-путур ўқ уза бошлади.

Ҳамма ерга ётиб олди. Уқлар чувиллаб келиб, ғужирлаб окопларнинг икки лабига тўкилади-да, тупроққа санчилиб жим бўларди. Гоҳ ўнгда, гоҳ чапда ярадорларнинг ёрдам сўраган овози эшитиларди.

— Эрталабки зарбамизга ўзларича жавоб қилишди шекилли, — деди Красухин. Кейин, самолётлар кўздан йўқолиши билан коммунистларга партиё ҳужжатлари топширишни давом эттирди.

Дивизиянинг икки қанотида, бузуқ кўприкнинг нариси-ю, қайилманинг берисида қаттиқ отишмалар борарди. Қўшни дивизиялар ҳам жангга кирган эдилар.

Тўсатдан Равшановчиларнинг орқа томонида гувиллаб авиомоторлар овози эшитилди-да, кўз очиб-юмгунча бўлмай, уларнинг бошлари устидан дарахтларнинг учини елпиб, штурмчи лочинларимиз ўтди. Душманлар ҳам ғафлатда қолдилар. Совет лочинлари рўпарадаги ўрмонлар устида гир айланиб, бомба ташладилар-да, ажал юкини бўшатиб бўлгач, келган йўллари билан орқага қайтдилар. Улар пастлаб учганлари учунми, душман зениткалари мўлжалга ололмай армонда қолди.

Штурмчиларимиз базаларига етиб улгурмай, позицияларимизни боягилардан кўра қаттиқроқ елпиб, окопларнинг устки тупроқларини тўзитиб, енгил самолётларимиз ўтди. Равшановчиларнинг устидан ўтиб-ўтмай туриб, Малинанинг нариги юзига пулемёт ўқи ёғдира кетдилар. Душман зениткалари бу гал оғиз очишга ҳам улгуролмади.

— Фашист авиациясининг бояги ҳаво ҳужумига бу жуда яхши жавоб бўлди, — деди Красухин, дурбини билан у томон объектларига қараб.

Красухиннинг фикрича, немис авиацияси ҳам қарздор бўлиб қолмасди. Аммо шу заҳоти жавоб қайтариши эҳтимолдан узоқроқ эди. Шунинг учун у иккинчи эшелон одамларига телефон қоқиб, жангчи ва командирларни тезда овқатлантириб олишни буюрди. Сиёсий ходимларга бу ишга бош-қош бўлиб туришни топширди.

— Битта ҳам одам об-таомсиз қолмасин! — деди у бўлинмаларга бир-бир телефон қоқиб.

Дала кўчма ошхоналари окопма-окоп овқат улаша бошлаган чоқда, Красухин дивком ҳузурига кирди.

Равшанов янгитдан алоқа боғланган армия штаби билан гаплашмоқда эди, шу пайт ертўлага қўшни дивизиянинг командири полковник Батигин кириб келди. Унинг дивизияси резерв фронт ихтиёрида бўлиб, бу ерга «ўтроқ» эди. Равшанов унга қўшни бўлиб қолганидан бери улар тез-тез учрашиб, баъзи масалаларни ҳамкорликда муҳокама қилиб, жанговар қўшничилик муаммоларини биргалашиб бартараф этарди-

лар. Улар одатда икки дивизия ўрталигидаги бирдан-бир омон қолган сершоҳли, қалин баргли ольха дарахти тагида учрашардилар. Бугун Батигиннинг ўзи қадам ранжида қилганидан Равшанов хурсанд бўлди.

— Қадамларига ҳасанот!— деди Равшанов Батигинни қутлаб.— Қандай шамол учирди. Оёгингизга қўй сўййми, туя сўййми?

— От сўйишингизга ҳам, туя сўйишингизга ҳам ишонаман, Темур Равшанович,— деди полковник Батигин.— Ўзбек меҳмондўстлиги ҳақида кўп яхши гаплар эшитганман, жангчиларим тимсолида ҳам кўриб турибман. Азаматларим старшина берган паёгини ўзи емаса емайдики, қўшни взводдан салом-аликка ўтган аскарни зиёфатсиз қайтармайди. Борини ўртага қўйиб, «олсинлар» деб туришади.

— Нега тиқ турибмиз, қани ўтиринглар,— дея Равшанов столга таклиф қилди.

Адъютант стол тузагунча улар гаплашиб ўтирдилар.

— Тўғри айтдингиз, полковник,— деди Красухин.— Ўзбек меҳмондўстлиги ҳақида бир воқеий ҳикоя ёдимга тушди...

— Қизиқ бўлса керак. Қани, айтинг, комиссар,— деди Батигин унга юзланиб.— Менга жуда керак. Ахир аскарларимнинг кўпи ўзбеклар. Яқинда резерв фронти орқали яна бир марш ротаси келганди. Ҳаммаси қишлоқ йигити.

Красухин ҳикоя бошлади:

— Ўзбек қишлоғида бир камбағал деҳқон яшар экан. Унинг хизмати эвазига бир бой, онаси ўлиб сутсиз қолган тойчоқни берибди. Деҳқон тойчоқни боқибди. Тойчоқ от бўпти, улоқ, пойгаларда ном чиқариб, узоқларга довуғи кетган маҳалда, деҳқон пулга зориқиб, отни сотмоқчи бўлибди. Бундан дарак топган бир от ишқивози узоқ элдан хуржунни пулга тўлдириб, уни йўқлаб келибди. Дарвозани тақиллатган бу мусофирни деҳқон уйига таклиф қилибди, уни уч кун меҳмон қилибди-да, тўртинчи кун (ўзбекнинг одати шунақа), «хўш, меҳмон қаёқлардан келдингиз, менга қандай юмушингиз бор?» деб сўрабди.

Меҳмон, «отингизни сотмоқчи экансиз, харидор бўлиб келдим», дебди. Мезбон икки қўлини қовуштириб туриб, «ҳа, сотмоқчи эдим. Энди сотмайман», деб жавоб қилибди. Меҳмон ҳайрон. «Нега?» деб сўраса, «чунки отни шу кун ичида еб бўлдик», дебди мамнунлик билан мезбон.

Полковник Батигин ҳам ажабланиб, бир кулиб, бир деҳқонга қойил қолиб бош чайқарди.

— Менинг ўзбек аскарларим ҳам шунақа одамлар,— деди полковник Батигин.— Биров учун жонини ҳам аямайдилар. Бироқ, бунинг ёмон томони бор. Масалан, бирортаси ярадор бўлиб қолса, ҳаммаси унга ёрдамга югуради. Бирортаси ўлгудай бўлса бир нечаси ўраб олади. Душман учун лаққа гўшт...

«Шундай яхшиликнинг мана бундай заиф томони ҳам бор», ўйлади Равшанов, кейин у Батигинга назар ташлади-да, деди:

— Сиёсий ходимлар қаёққа қараб туришибди?!

— Ҳамма бало шундаки, командирлар, сиёсий ходимлар миллий тилини, миллий аскарлар эса рус тилини яхши билмайдилар. Кўпчилик аскар милтиқ отишнигина билади, холос. Ҳарбий терминларни тушунмайдилар. Аммо қўмондани яхши тушунсалар, булардан яхши жангчи йўқ, десам бўлади. Интизомли, одобли, ботир, баҳодир йигитлар. Жангга кирганда шер бўлиб кетишади!

Таҳлил қилиб кўрсам, фронтга марш роталари юбораётган запасдаги қисмлар пала-партиш ишлаётганга ўхшайди. Аскарлар бу ёққа командирсиз келяптилар. Менда миллий командир етишмайди, дўстим.

Равшанов жим бўлиб, ўйланиб қолди. Унингча, полковник Батигин ҳақ эди. Ўз қисмларидаги аскар йигитлардан қиёс қиларди. Аскарлар рус тилида айтилган вазифани аниқ тушунса ёки уларга ўз тилида лўнда қилиб топшириқ берилса, бекам-кўст ўрнига қўйиб адо эти-

шарди. Миллий командирлар масаласида ҳам Равшановнинг ўз мулоҳазалари бор эди. Миллий қўшинлар бор вақтида ерли яхши командирлар мавжуд эди. Миллий қўшинлар, умумсовет ягона армиясига қўшилиб тўғри иш қилинди. Негаки, давлат битта, мамлакат ягона иттифоқ бўлганидан кейин унинг армияси ҳам яхлит ва монолит бўлиши керак-да! Қуроли, ҳарбий техникаси бир бўлганидан кейин уни ифодаловчи, уни ишлатувчи тил ҳам битта бўлиши шарт. Ундай бирлаштирувчи тил рус тили бўлиши керак. Демак, ҳар бир аскар уни она тилидай билиши лозим. Социалистик миллатлар армияга чиниққан, ватанпарвар аскаргина етказиб бермай, Ватанга садоқатли, нодир, баҳодир командирлар, лашкарбошилар ҳам тайёрлаб беришлари керак. «Афсуски,— деб ўйлар эди Равшанов,— миллий қўшинлар тугатилгандан кейин миллий командирлар тайёрлашга алоҳида эътибор берилмади. Бу — тезда ва изчиллик билан тузатилиши зарурдан зарур стратегик иш!»

— Менинг ватандошим, ҳамшаҳарларим сизни анча ташвишга солиб қўйганидан афсусдаман, — деди Равшанов қўшнисига.

— Сира афсусланманг, айтяпман-ку, қўмондани тўғри тушунсалар, шердай жанг қиладилар деб. Айб уларда эмас, ўзимизда. Яхши тайёрламаганмиз.

— Айбни ойдинлаштираман, десангиз анча орқага қараш керак, — деди Равшанов. — Чоризм ўзбекнинг қўлига қурол бермаган. Ишонмаган. Урушга чақирмаган. Қўрққан. Фарғона водийси генерал-губернаторининг 1916 йил 10 июлдаги бир ҳужжатини ўқигандим. «...маҳаллий аҳоли уруш ҳаракатларига аралаштирилмайди. Уларга ҳаракатдаги армиянинг орқа томонида ер қазиб, бузуқ йўл-кўприкларни тузатиш ва шунга ўхшаш қора ишларгагина рухсат қилинади» дейилганди ўша ҳужжатда. Кўрдингизми, миллий аскарга йўл берк бўлгандан кейин командирга чикора! Совет ҳокимияти бўлмаса менга бу унвон билан, дивком лавозими қаёқда эди!

— Сиз билан бўлган ҳар суҳбатимда анча бойиб қоламан, бу гал ҳам шундай бўлди, — деди полковник Батигин. — Сиз бой одамсиз; шу жумладан, миллий командирларга ҳам бойсиз. Шунинг учун ҳеч бўлмаса беш-олтита миллий ўрта командирдан ёрдам қилинг, дўстим! Заявкаларимга юқоридан жавоб йўқ.

— Сопини ўзидан чиқаравермайсизми? Аскар орасида саводли, рус тилига уста, жанг кўрганлари бордир.

— Бор. Лекин оз. Ҳаммаси қишлоқдан терма қилиб юборилган. Борларини кичик командирликка қўйдим. Ўрта командирлар етишмайди.

— Майли, қиёматли қўшнимиз, — деди Равшанов. — Ўзбекда қўшинининг уйида дарахт ўсса, меваси сеникига ҳам тўкилиб туради, деган мақол бор. Қўйнидан тўкилса — қўнжига. Бешта-ўрта командир сиздан айлансин. Бераман. Лекин армиядан буйруқ оласиз. Командирларнинг хизмат биографияси учун ҳам керак бу нарса.

— Албатта-албатта, — деди Батигин қувнаб. — Рўйхатини берсангиз, расмият менинг зиммамда.

Адъютант Асқаров патнис тузаб кирди-да, ўртага қўйди. Қовурдоқдан хушбўй ҳид келиб турарди.

— Зиёфатнинг устидан чиқибман-да, — деди Батигин. — Мана бунини меҳмондўстлик дейдилар. Қаранг, бирпасда қандай антиқа таом тайёр бўпти. Қозон кабоб бўлса керак!.. Мен ҳам қуруқ келмаганман.

У шундай деб, бир шиша ароқни столга қўйди-да, Равшановга табассум қилди.

— Қозон кабоб билан йиғлашиб кўришади бу сабил. Менинг ошпазим Ислон бунини «оқсоқол» деб ҳурмат билан тилга олади. Ўзиям қувноқ йигит. Ҳамқишлоқлар учрашиб қолишса кулгидан кўкни ёришади. Биттаси гапирса ҳаммаси момақалдироқдай гуриллаб кулишади. У нима деди, сенлар нега кулдиларинг, десам таржима қиллолмайди-да, фрицлар ҳақида зўр гаплар, деб, қотиб кулаверади.

— Қани, овқат совимасин,— деди Равшанов.

Овқатдан кейин Равшанов Евдокимовни чақирди-да, қўлига беш кишининг рўхатини берди.

— Шу командирларни полковник Батигин ихтиёрига юборинг. Ҳамма турдаги аттестатлари билан!— деди.

Евдокимов ҳайрон бўлиб сўради.

— Бутунлайми? Ҳазимизга керак-ку.

— Буларнинг иккитаси коммунист-ку?— деди Красухин.— Энг яхши командирларни берамизми?

— Бўлмасам-чи!— деди Равшанов унга жавобан.— Қиёмат кун — қўшнидан, дейдилар. Қўшнимга жигаримнинг бир толасини узиб берайман!

— Миннатдорман!— деди Батигин ўрнидан туриб. Кейин Равшановга илтижо қилди.— Уша командирларни ўзим бирга олиб кетсам яхши бўларди.

— Шу командирларни яхшилаб кийинтиринг-да, полковник Батигин билан жўнатиб,— деди Равшанов Евдокимовга.— Қўшнилари ҳавас қиладиган даражада ясантиринг.

Миннатдор полковник Батигин мард полковник Равшановни белидан қучоқлади.

— Офарин!

Батигинни хурсанд қилиб жўнатгач, Равшанов Красухиндан сўради:

— Бугун партиёга қабул қилинганлар орасида миллий командирлар ҳам борми?

— Бор, Темур Равшанович,— деди комиссар Красухин.— Бўлажак жанглар авангардига яна йигирма бир аскар ва командир коммунист қўшилди. Ленин партиясининг муқаддас ҳужжати яна йигирма бир йигитнинг юрагини янги-янги жанглар ишқида ёндириб турибди.

IX

Бўлажак жанглар генерал Равшановни ҳам, комиссар Красухинни ҳам хаёлга чўндириб, қаттиқ ўйлатиб қўйганди.

Урушаётган ҳар икки томон қўмондонлигининг ўз олдига қўйган мақсади бу жойдаги сўқиларнинг миқёси, шиддати ва зарбасини белгилаб берганди. Москва учун шу олисдан бошланган жанглар Улуғ Ватан уруши дастлабки даврининг асосий воқеаларидан бўлиб, бутун дунё эътиборини ўзига тортганди. Олам газеталарининг саҳифалари шу ҳақдаги қарама-қарши, зиддиятли гаплар билан тўла эди. Айниқса, Геббельс пропагандасининг жазаваси тутган эди. Красухин бу гаплардан кўнгли айниб, чет эл радиосини эшитгиси ҳам келмай қолганди.

— Америка нима деяпти?— Равшанов сўради.

— Америка ҳам пайт пойлаяпти... СССР қачон таслим бўларкин, деяпти чамамда.

— Овора бўлишади.

— Улар ҳам Геббельс тузоғига тушиб қолган бўлсалар керак, радиоларининг овози бошқачароқ, шубҳалироқ...

— Токио нима деяпти? Туркларнинг феъл-атвори қалай?

— Улар ҳам мушук сичқонни пойлаётандай, Москва тақдири ҳал бўлишини кутиаяпти...

Равшанов столни чертганча ўйга толди. Ҳа, ғанимлар пайт пойлашапти. Вазият оғир. Жуда оғир. Худди қил кўприк устида тургандай. Равшановнинг фикрича, Иккинчи жаҳон уруши бошлангандан бери бўлиб ўтган ҳеч бир жангни Москва учун бораётган ҳозирги жангларга қиёслаб бўлмасди. Қўшини қурол миқдори, фронт миқёси жиҳатидан ҳам ҳозиргача бу урушга тенг бўлгани йўқ. Москва йўлида ҳар икки томондан бир юз элликтадан дивизия жанг олиб борарди. Бир

юз элликтадан дивизия! Айтмоққа осон, холос! Бу ерга жамланган аскар каскаси ўрмондаги дов-дарахтдан кўп эди... Ҳарбий техника, қурол-яроғ тошдай териб ташланганди... Йигирма минг тўп билан миномёт ўт пуркаб турарди. Самолётлар ҳаракатидан теварак-атроф гувиллар, қулоқлар шанғилларди. Икки минг жанговар самолётнинг мотори тиним билмай гуриллаб турса, ер билан осмон оралиғини мўр-малах босиб кетгандай туюларкан.

Фронтлардан олинаётган маълумотлар ҳам, қўшни қисмлардан келаётган хабарлар ҳам Равшановнинг юрагига найза бўлиб санчиларди. Айниқса, Москвани мудофаа қилаётган дивизияларнинг аҳволи оғирдан-оғир эди. Энига етти юз эллик чақирим, бўйига тўрт юз чақирим қуршовда ҳам ҳаёт-мамот жанги борарди. Шу фронтнинг ҳар бир одим ери мудофаачига тўтиё, муқаддас эди. Равшанов ўз участкасидаги бу муқаддас тўтиё ернинг наинки ҳар одими, балки ҳар бир қаричига боши билан масъул эканини яхши англарди.

Масъулиятни ҳис этиш билан бирга, уни амалда исбот қилиши ҳам шарт эди. Мудофаага энг қулай бўлган тепалик душманнинг қўлида турибди. Бундан ичи ачишган Равшанов уни қайтариб олишни қарз деб биларди. «Энг яхши мудофаа — ҳужум».

— Комиссар, фашистнинг муштини кутиб ўтираверамизми? Муштласа мушт қайтарамиз, бўлмаса йўқ.

— Қарши атакага ўтайлик, демоқчимисиз, командир?

— Тактик вазият шуни талаб қиляпти, комиссар.

— Хўш?

— Армия генерали Жуков Малинанинг чап ёқасидаги тепаликни қайтариб олиш керак, деб талаб қиляпти. Узиям кўзимга тикон бўлиб санчиляпти ўша тепалик. Қайтариб олмасак, унинг тепасига миниб олган душман миямизда данак чақиши турган гап. Равшанов шундай деб операция планини баён қилди.

Красухин унинг мулоҳазаларини синчковлик билан тингларди.

— Генерал Жуков бундан огоҳми?— деди Равшанов гапини тугатгач.

— Огоҳ эмас, аммо, барака топ, дейишига аминман. Малинанинг нариги қирғоғидаги ҳар бир қарич плацдарм Жуков учун эртага бутун бошлиқ орол бўлиб кўринади. Бунга аминман,— деди дивком, ишонч билан.

Красухин режани маъқуллагач, Равшанов штаб бошлиғини чақириб, жанговар буйруқ лойиҳасини гапириб берди-да, буйруқ қоғозга тушаётган пайтда бу ҳаракатни командарм билан келишиб олди. Армия генерали Жуков командармни ҳам огоҳлантириб қўйган эканми, унинг бу фикрини генерал Владов дарҳол маъқуллади, ҳатто унинг жанговар рейдини қанотлардан химоя қилиб, қувватлаб туриш ҳақида қўшни қисмларга кўрсатма ҳам берди.

Равшанов бу ишни қоронғи тушгач амалга ошироқчи бўлдида, барча тайёргарликни ана шу вақтга қаратди. У душман солдатларининг кечки пайт мириқиб таом еб, сўнгра, бемалол уйқуга ётишини тажрибасидан биларди. Чунки, уруш бошлангандан бери улар бу одатларини тарк қилмасдилар.

Бу гал ҳам уларни ширин уйқусида босмоқчи бўлдилар.

Бу муҳим жанговар тадбирни душман кутмаган жойда ва фараз қилмаган вақтда жуда зудлик билан ўтказиш керак эди. Равшанов қарши атакани бир полк кучи билан бошламоқчи бўлди. Жангларда сафи сийраклашиб қолган, бир полк кучи билан тепаликни ишғол қилиш қийинлигини яхши тушунса-да, Суворовнинг «Сон билан эмас, билим билан енгиш» қондасига амал қилиб, бу ишга қарши атака жангларида суяғи қотган Маҳкамов полкни юборишга қарор қилди.

Майор Маҳкамов уруш бошланмай туриб Тошкентдаги ҳарбий билим юртини ўртамиёна битириб, лейтенант унвони билан қисмга келганида хипчагина, қотмагина, қорача йигит эди. У гапирганида садафдек майда тишлари ялтиллаб турар, кўзлари чақнаб, юзини

қулги қопларди. Уша вақтда Равшанов ихтиёрига келган Маҳкамов ўзининг шу хил ёқимтойлиги билан уни мафтун қилганди. Маҳкамовнинг ҳаммага, шу жумладан Равшановга ёқадиган яна бир сифати бор эди. У ҳам бўлса, комиссар Красухин тили билан айтганда, унинг сиёсий-маънавий баркамоллиги эди. Унинг обрўси ҳам, қудрати ҳам ана шу ички маданияти, ички интизомиди эди. Бу жиҳатдан у ўз жангчилари, катта-кичик командирлари орасида намуна ҳисобланарди. Бундай командир, айниқса оғир вазиятларда барчани эргаштира оларди.

Шу хусусиятлари билан Равшановнинг ишончига эришган Маҳкамов актив мудофаа жанглари вақтида ротаси билан душман устига неча марта «босқинчилик»ка борганди. Айниқса, унинг фашист ўқчи полки штабига, сўнгра транспорт колоннасига қилган тунги ҳужуми Равшановнинг ёдидан ҳамон кўтарилмайди. Бутун бошлиқ штаб қириб ташланган, ҳужжатлари ёндириб юборилганди. Вақт билан вазият шуни талаб қиларди. Операция тонг-отаргача давом этгани учун шошилиш керак эди. Бунинг устига отишма бошланиб кетгач, душман мото-пиедаси етиб келиб, маҳкамовчиларни қуршовга олганди. Ҳарқолда Маҳкамовнинг кучи оз бўлса-да, ниҳоятда соз тадбиркорлик билан душман чангалидан чиқиб олганди.

Маҳкамовга ана шу операциядан сўнг батальон тақдири топширилди. Ельнадаги жангларда кўрсатган моҳирлиги, матонати ва шахсий жасорати билан Равшанов уни ўқчи полк командири қилиб қўйди. Мана неча ҳафтаки, Маҳкамов бутун бир полкни моҳирлик билан бошқаряпти. Комиссар Красухиннинг фикрича, унинг полкида ҳозирча «маънавий-сиёсий иллат» сезилгани йўқ.

Маҳкамов дивкомнинг буйруғини олиш билан ҳаракатни бошлади. — Жангдан олдин ўқдонларни тўлдириб, қоринларни ҳам қаппайтириб олинлар, йигитлар, — деди Маҳкамов ўз одамларига.

— Бўш қоп тик турмайди. Старшина! Байрамлардагидай тўйимли таом тайёрланг!

Қош қорайди. Отишмалар сийраклашди.

Ҳамма нарса қарши атакага тахт бўлиб, ким авангард-у, ким икки биқинда, қайси рота батальон авангардида атака бошлаши аниқлангач, Маҳкамов полкини ҳаммага сакраш позицияларига бошлади. Ўқчи полкнинг позиция ўзгартириши жуда эҳтиёткорлик билан, ими-жмида амалга оширилди. Ишларнинг боришидан Маҳкамов мамнун эди. Душманни гафлатда босишдан кўра қулай фурсат бўлмайди. Маланининг нариги томонида ҳеч нарса кўринмас, ҳеч шарпа эшитилмасди. Гўё олдинги окоплардаги фрицлар ҳам кечки овқат егани кетгандай бўлиб туюлди...

Маҳкамов пайт пойлаб турганда Равшанов уни телефонга чақириб қолди.

— Ухлаб қолдингми, Маҳкамов?! Кўзингни оч! Устингга душман бостириб келяпти!...

— Қирғоқда... сувда... немис аскарлари кўринди.

— Тревога! — деди Маҳкамов. — Тревога!.. Тр-рево-га-а!!!

У овозининг борича қичқириб, ҳаммани найза кўтаришга чақирсада, саросимага тушмади, ўзини йўқотиб қўймади. Унинг тажрибали командирларга хос шунақа совуққонлик хусусияти бор эди. Уни ҳозир душманнинг тактикаси ўзгариб қолганлиги ҳайратга соларди. Шу чоққача улар сира кечқурун ҳужумга ўтмаган, қоронғида атака бошламагандилар. Айниқса, артиллерия ҳужуми, миномётлар бомбардимони каби тайёргарликсиз бир қадам ҳам олға босишмасди. Уларга нима бўлди?

Кузатув нуқталаридан дурбинда қараб турган постлар атака бошлаган кучларнинг унча кўп эмаслигини, тахминан бир рота автоматчидан иборат эканини билдирдилар. Равшанов бунинг, разведка жанги, деб билди-да, автоматчиларни қуршаб олиб, тор-мор қилишни буюрди.

Маҳкамовга маълум бўлишича, душман автоматчилари маст бўлиб, дадилланиб психик атака қилмоқда эдилар. Шунинг учун автоматларидан тўхтовсиз отилаётган ўқлар мўлжалсиз ҳар ёққа, ҳатто осмонга қараб кетаётгани билан ишлари йўқ эди.

Майор Маҳкамов фрицларнинг бунақа психик атакаларини кўп кўрган, бинобарин, унинг сирини билиб олганди. Албатта, урушнинг бошида автомат, автоматчи, руҳий атакалар озмунча асабни бузмаганди. Нотаниш қурол, синалмаган тактика дастлаб ўз ёвузлигини кўрсатганди. Кейинча, совет аскарлари бунинг сир-асрорини билиб олгач, унинг чорасини ҳам топиб қўйгандилар. Шу чоранинг бири совуқлик бўлса, иккинчиси ва ўткири рус милтиғининг ўткир найзаси эди.

— Найза!!

Полккомнинг буйруғи билан руҳий атакани найзабозлик билан кутиб олдилар. Чунки якка оғиз бешотар милтиқлар билан автоматчиларга қарши туриш осон эмасди, қолаверса, душман жангчиларимизнинг олдинги позицияларига келиб қолган эди. Пулемётлардан ўт очишга ҳам имкон қолмаган, энди жангни фақат найзабозлик ҳал қиларди.

— Биттаси ҳам орқасига қайтмасин!— деб буюрди Маҳкамов.

Фашистлар қоронғида ҳужум қилмаслик тактикасига ислоҳ киритсалар ҳам, руҳий атака қоидасини ўзгартирмаган эдилар. Яъни, авваллари қилганларидай, маст ҳолда баланд овоз билан баб-баравар ўкириб, тўхтовсиз ўқ узиб, орқа-олдига қарамай чоғиб келардилар. Бу руҳий атака кўрқоқ кўзларга ваҳима солишга, асаби бўшларнинг ўтакасини ёришга мўлжалланган эди.

Уларнинг бу хом жаёли шу гал иш бермади.

Улар тузоққа тушиб қолдилар.

«Руҳий атака»нинг ташкилотчилари ҳам, иштирокчилари ҳам бундай бўлишини асло кутмаган эдилар.

Х

«Руҳий атакаси» қайтарилди, аммо режалаштирилган ишнинг белига тепди.

Фрицлар юрак олдириб қўйганидан ёки аламзадалиқдан кўз очирмай тўп отардилар... Балки, душман Равшановнинг ниятини пайқаб қолгандир. Балки, қопқонга тушган разведкаси учун қасос олмоқчидир. Ҳарҳолда душман ўз одатини бекорга бузмаган. «Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур».

Теварак-атрофда ҳам отишма тўхтамасди. Душман ўзини бедор тутиш учун шундай қилаётган бўлса керак, деб ўйларди Равшанов. У ҳамон ўзининг қарши атака фикридан қайтгани йўқ эди. Аммо Маҳкамовнинг полки жанг вақтида, оз бўлса-да, талафот кўргани учун муваффақиятга умид қилиш қийин эди. Режани бажармасликни эса, Равшанов иснод деб биларди.

— Комиссар!— деди у, Красухинга мурожаат қилиб.

— Эшитаман.

— Кечаги оловқалб коммунистларга кўнгилдагидай иш топиб бермоқчиман.

— Разведкагами?

— Йўқ. Атакага. Атакани кўнгилли отряд билан бошлаш яхшироққа ўхшайди. Маҳкамов полкини қовуштириб олгунча вақт ўтади. Атакани ҳозир бошламасак ютқизамиз.

Полк коммунистлари биринчи батальон командирининг ҚПсига чақириб олинди-да, улар ичида бир взводга яқин жангчи танлаб олинди. Буларнинг ичида кечагина кандидатлик дафтарчаси олганлар ҳам бор эди.

— Коммунистлар взводи авангард бўлиб боради,— деди Равша-

нов. — Авангард нариги қирғоққа тирмашиб олиши билан Маҳкамов йўлга чиқади.

— Разведка-чи? Разведкасиз қандоқ бўларкин?

— Ҳарбий ҳийла разведкадан кўра дурустроқ натижа беради, — деди Равшанов. — Авангард взводга немис кийими кийдирилсин.

Фашистлар кечқурун «Руҳий атака» қатнашчиларининг қолган-қутганларини қайтиб келишини кутардилар. Равшановнинг ҳарбий ҳийласи ана шуларни чалғитишга қаратилганди. Унинг бу тахмини тўғри чиқиб, у нимага мўлжал қилган бўлса, операция ўшандай натижа берди.

Ярим кеча...

Душман либосида, унинг яроғи билан қуролланган коммунистик авангард Малинадан немислар кечиб ўтган йўл билан ўшаларнинг резинка қайиқларида шарпасиз чап қирғоққа чиқиб олдилар. Уларни ўз разведкачилари деб билган душман ғафлатда қолди. Равшанов худди мана шуни кутган эди!

Ўқ отмай, шовқин-суронсиз, ким ханжар билан, ким пичоқда, баъзилар қўндоқда дуч келган душманни саранжомлаб, зудликда тепаликдаги биринчи окопларга кирдилар. Тревога билан оёққа турган душманнинг взводлари келиб улгургунича маҳкамовчилар тепаликка чиқиб олдилар.

Душман томон тепаликни қайтариб олиш учун ҳаракат қилар, Равшанов эса, у ерда тобора мустаҳкам бўлиб, қаттиқ туришга уринарди.

Субҳидам чоғи кичик тепаликда катта жанглар бошланди. Яна икки ўқчи батальонни плацдармга юбориб, полк тўпчилари билан миномётчиларни ҳам роталарнинг жанговар қаторларига қўшгач, жангларга шахсан раҳбарлик қилиш учун Равшанов ҳам тепаликка кечиб ўтди.

Олдинда ва икки томонда шиддатли жанг борарди. Тонг ёришиб кетган бўлса ҳам, ўқ-дори тутунидан жанг майдони гўё қуюқ туман ичида қолгандай эди.

Равшанов душман қўлидан тортиб олинган окоплар ичида ҳам энгашиб юришга мажбур бўлди. Чунки уч томондан отилаётган ўқлар хандақларнинг брустверларини ялаб ўтар, чуқур ўйилган траншеялар ичига ҳам чик-чиклаб тўкилиб турарди. Чинқириб келган снаряд ногаҳон гумбурлаб портлади-да, парчалари Равшановнинг қулоғини елпиб ўтди.

Адъютант Асқаров дивкомни ячейканинг четига тортди.

— Ётинг, ўртоқ командир, панага ётинг, вилка!.. — деб қичқирди у.

Равшанов хандақлараро қазилган қўшма йўлаклар орқали Маҳкамовнинг назорат пунктига етиб олди.

Маҳкамов жойида йўқ эди. Уни телефонист билан радист кутиб олди. Уларнинг уйқусиз кўзлари қизариб кетган, тўхтовсиз қичқириб алоқа боғлаётганликларидан томоқлари қирилиб, овозлари бўғилганди.

— Командир қаерда? — деб сўради дивком.

— Чап қанотда. Фрицларнинг қарши атакасини қайтаряпти.

— Телефон алоқаси борми?

— Ҳозиргина уланди. Учинчи марта узилиши эди, — дедида, телефончи командирни линияга тўғрилаб қўйди.

Маҳкамовнинг жавоби қисқа бўлди:

— Қайтардик.

— Уша орқасига қайтганларнинг елкасига миниб олишинг керак эди.

— Иложи бўлмади.

— Иложини топиб, яна ярим чақирим олға силжиб ол, Маҳкамов, йўқса, улар кўзингни очирмайди, — деди Равшанов. — Уша жилгани ўзингни қилиб ол, азамат!

— Есть!

Унинг команда пунктини ўзи учун жиҳозлаб олди-да, полк алоқачиларини олға, Маҳкамовнинг вақтли назорат пунктига жўнатди.

Жилғани Маҳкамовдан аввал душман эгаллаб олганди. Унинг ичида ўсган чакалакзордан немислар яна атака бошладилар. Бу гал уларнинг атакасини енгил танклар бошлади. Жилгадан ўрмалиб чиқаётган танкларни Маҳкамов санади: бир... икки... уч... «Ҳозирча бир танк взводи келяпти...» — деди у.

— Коммунистлар! — ҳайқирди у, хаёлида танкларни кутиб олиш режасини тузиб.

Бирин-кетин уч киши танкларга пешвоз чиқди. Улар танкка қарши гранаталарини яланғочлаб, жарлик томон эмакладилар-да, бир зумда кўздан ғойиб бўлдилар. Шу вақт олдинги танк тўсатдан тўхтаб, гир айланди-да, қопқора тутун ичида қолди. Кейин иккинчиси ҳам ёниб кетди. Орқасига қайрилиши ҳамон учинчиси ҳам биқинидан термид еб тўхтади.

Танклар кетидан келаётган пиёдалар Ҳасан-Ҳусаннинг қўл пулемётига дуч келди. Уларнинг ўқиға чап бериб улгурган немислар, тахмина бир взводча солдат, пана жойда югуриб, очиқ ерда эмаклаб, мажақ танклар орасидан ўтиб олди-да, жилгадан чиқиб тепаликка тармашди.

«Буларни ҳам тузоққа илинтирамиз», — деб ўйлади Маҳкамов.

Шу пайт ўнгда, чапда, уларнинг кетида янги-янги взводлар кўринди. Немисларнинг бутун бошлиқ батальони унинг тепасига бостириб келмоқда эди.

Душман батальонининг бу атакасини кузатиб турган Равшанов тўплари ва миномётининг борлиқ сумбасини шу томонга қаратди. Жилға тимқора туман ичида қолди.

Урушнинг бошларида душман бундай қаршилиқ ўчоқларига, куч сарфлаб ўтирмай, уларни айланиб ўтиб кетаверарди. Москва бўсағасида эса, кичкина тепалик горнизонини ҳам катта зарба кучи деб билар, шу боисдан Маҳкамов эгаллаган бу плацдармни тортиб олишга, олганда ҳам кечиктирмай тортиб олишга жон-жаҳди билан интиларди.

XI

Яқиндагина жанг бўлиб ўтган жилға бўйлариди ҳар икки томон мурдаларни йиғиштириш билан овора эди... Бу иш нақадар мудҳиш, нақадар мудҳиш?! Боши солиқ одамлар сас-садо чиқармайди, заррача шарпа эшитилмайди.

Красухин ҳалок бўлган коммунистлар, комсомолларнинг партия билетларини, комсомол дафтарчаларини йиғдириб олиши керак эди. Фашистларнинг мажақланган танкига суянганича қотиб қолган жангини Красухин аранг таниди. У ўз ибрати билан жанговар ташвиқот қиладиган коммунист эди. Красухин уни таниб турса-да, номини унутганди. Унинг партия билетини ўз қўли билан олмоқчи бўлиб, кўкрак чўнтагига қўл солганди, панжалари ҳўл бўлиб қолди. Жангчининг номзодлик дафтарчаси эса, илма-тешик бўлиб, қонда ивиб ётарди. Унинг ичидан бир парча қоғоз чиқди. У ҳам қопқора қонга беланган эди. Қоронғида нималар ёзилганини ўқиб бўлмади. Красухин у хатни ҳам авайлаб планшетига солиб қўйди. Кейин у Маҳкамовнинг жангдан кейинги йўқламаси билан танишиб чиқиб, неча киши қурбон бўлди, коммунистлардан кимлар сафдан кетганини аниқлади-да, тепаликда ҳозирланган биродарлар қабристонига кўтарилди. Унинг чамасида авангарднинг тенг ярми ҳалок бўлганди.

— Катта талафот, катта йўқотиш, — деди йиғиб олинган партбилетлар, комсомол ҳужжатларини кўздан кечираркан.

У планшетидидаги ҳар бир партбилетни окопдаги пана жойда чироққа солиб кўрди. Красухиннинг назарида мангуллика мухрланган

жангчи сиймолари Ватанга содиқ қолганидан мамнун боқарди. Партбилетлар қоғозларга авайлаб ўраб қўйилган, айримларини ўқ тешган, баъзиларини снаряд ёки мина парчаси йиртиб ташлаганди.

Красухин уларнинг орасидан бояги қонга беланган партхужжат билан қонда ивиган бир парча қоғозни олиб, чироққа солди. Қоғозга жуда чиройли хушхат билан коммунистнинг жанголди васияти ёзилганди.

«Ўртоқлар! — деган хитоб билан бошланарди хат. — Албатта, уруш қурбонсиз бўлмайди. Москва учун ҳаёт-мамот жанги борапти. Бу жангда балки мен ҳам қурбон бўларман. Мабодо Москва учун ҳалок бўлсам, битта васиятим бор: у ҳам бўлса мени Москва бўсағасига партия билетим билан бирга кўминглар».

Красухин бу сатрлар эгасининг партхужжатга ёпиштирилган, қонда ивиб, елими кўчаётган суратини чироққа тутди. Уни таниди: бу ўша жанговар ибрат агитатори Бердиёр эди. Красухин унинг қайноқ қон ивитиби, жойидан силжитган суратини бошқатдан елимлаб, мустаҳкамлади-да, баҳодир коммунист жангчининг охириги васиятига амал қилиб, уни партия аъзолигига номзодлик дафтарчаси билан бирга кўмишга қарор қилди.

— Бу баҳодирга янги гимнастерка кийдириглар! — деб буюрди комиссар.

Интендант топиб келган янги гимнастёркада Бердиёр жасади худди тирикдай янада басавлат, бақувват кўринарди. Бўйи ҳам анча чўзилиб қолгандай эди.

Бердиёр комиссар Красухиннинг ўз фарзандидай бўлиб қолганди. Ахир бир вақтлар ёшгина, гўргина аскарни, аввал қўрқмасликка, кейин ёвга юзма-юз туришга, ундан кейин фашистни беармон уришга Красухиннинг оташин сўзлари, шахсий ибрати ўргатган эди. Ҳар ҳолда, оддий қишлоқ боласининг баҳодир совет жангчиси бўлиб етилишида Красухин озми, кўпми ўзининг хизмати борлигидан мамнун эди. Айниқса кеча ва бугун ёш коммунист жон олиб, жон бериб ибрат кўрсатиб жанг қилгани ҳам унинг учун фахрли эди.

— Бундай баҳодирлар ўлмайдилар! — деди Красухин унинг жасади бошида.

— Тупроқ юмшоқ чиқди, — деди қабр қовлаганларнинг биринчиси, — абадий ором олишсин.

— Афсуски, ғалабани кўрмай кетдилар, — деб лукма ташлади иккинчи гўрков.

— Ўликлар ҳам эшитармишлар, — деди учинчиси.

— Армони йўқ уларнинг, — деди биринчи гўрков. — Москвага юрагини қалқон қилган баҳодирларнинг армони бўлмайди!

Жасадларнинг ҳаммаси дафн қилишга ҳозирлангач, тепаликда Равшанов пайдо бўлди. У қабр ёнига келтирилган жасадларнинг бирини комиссар билан бирга авайлаб ерга қўйди.

— Ҳозирча бирга ётинглар, кейин ҳар бирингизга алоҳида-алоҳида сағана тикланади, — деди Равшанов баҳодирларининг қулоғига пичирлагандай.

Жасадлар терилиб бўлингач, Равшанов билан Красухин қабрга сиқимлаб тупроқ ташладилар. Тез орада биродарлар қабри чўққи бўлиб, гўё душман йўлида яна бир енгилмас қўрғон яратилди.

— Окопларга!

Дафн маросими сукунатини бузиб юборган бу қисқа буйруқ ҳаммани яна жанговар ҳолатга қайтарди.

— Залп! — деди Равшанов.

Ҳарбий одатга кўра жанговар сафдаги жами одам ғарбга, душманлар томонга қарата бешотарларидан баралла ўқ узиб, уч марта залп берди.

Залп ўқлари немис позициясига бирор шикаст етказдими ёки баралла берилган залпнинг даҳшати чўчитдими, душман қаттиқ отишма бошлаб юборди.

— Марраларга боринглар!

Дафн маросимида қатнашган одамлар окопларнинг илон изи йўллари билан қуролларини маҳкам ушлаганча марраларига югуриб кетдилар. Аммо отишма тез орада тўхтаб, атроф тинчиб қолди.

Плацдармдаги жангчилар тун бўйи марраларини мустаҳкамлаш билан машғул бўлдилар.

Плацдарм деб аталган майдон Москва fronti кўламида зиғирча жой бўлса-да, тактик нуқтаи назардан катта аҳамиятга молик эди. Бу ҳақда совинформбюронинг ахборотида ҳам «Айрим участкаларда қисмларимиз ўз позицияларини бирмунча мустаҳкамлаб олдилар», деб хабар қилинарди.

Равшановнинг нияти шу кичик ерни мустаҳкам мудофаа қалъаси, қарши ҳужумга ўтиш марраси қилиб олиш эди.

Тонг отди. Шарқдан йилт этиб қуёш кўринди-да, яна ўрмонлар орқасига яширинди. Кўкни булут қоплади. Равшанов кечаги атакаларнинг даворини кутди. Негадир унинг қаршисидаги душман таунун ҳам ўз одатини бузди. Соат миллари ўнга бориб қолса ҳам, унинг қораси кўринмади. «Кеча қаттиқ зарба еди, талафоти озмунчамиди. Йиртигини ямаяпти шекилли, «мижозим», деб кўнглидан ўтказди Равшанов.

Соат ўндан ҳам ошди. Қарши томонда ҳеч қандай ҳаракат сезилмади. «Қисмларини қайта гуруҳлаяпти шекилли». Шундай деб фараз қилган Равшанов ўзининг бу тахминини аниқлаш учун юқори штабларга телефон қилди.

— Менинг фрицларим жимиб қолишди. Бутунлай қирилиб кетмагандир. Сизларда бирор янги гап борми?

Армия штабидан хабар қилишларича, улар бугун ҳам ўз вақтида, яъни темир жадваллари бўйича соат тўққизда ҳужумни давом эттирган эканлар ва айрим жойларда уларнинг танклари сафларни ёриб ўтиб, иккинчи эшелонларда жанг қилмоқда экан.

«Фриц бизни айланиб ўтяпти», деб фараз қилган Равшанов қўшни дивизиялар билан алоқа боғлади.

— Нима гап?— деб сўради у чап қўшнидан.

— Ҳужумни қайтаряпмиз!

Ўнг қўшнидан сўради:

— Вазият қандай?

— Аҳвол оғир. Зўр ҳужум бўляпти...

Кейин у ўз қузатувчиларига бир бошдан телефон қоқди.

— Нималарни кўряпсизлар?

Ҳамма постлар, пистирмалардан бир хилда жавоб олди:

— Жимлик.

«Демак, қуршовга олмоқчи...»

Ўнгда ҳам, чапда ҳам, олис-олисларда отишмалар овози бўғиқ эшитилади. Туман кўтарилиб, булутлар сийраклашгач, ҳавода штурмчи самолётлар пайдо бўлиб, гоҳ шарқ томонда, гоҳ ғарбда бомбалар портлади.

— Вазият қандай?

Равшановнинг сўровига юқори штабдан қисқа ва қуруққина жавоб бердилар:

— Қаттиқ жанг боряпти.

Катта ва қаттиқ жанглар бораётгани шундоқ ҳам унга маълум эди. У вазиятни билмоқчи бўлганди. Аммо армия штабидагилардан очиқ-ойдин маълумот ололмади.

Отишмалар узоқлашди...

«Душман фронтни ёриб ўтган кўринади».

Бу фикрдан Равшановнинг юраги орқасига тортиб кетди.

У қўшинларга телефон қилди. Улар жавоб бермади. «Чекинибдилар... Нега мен жим тураман. Қўшним нотинч. Қўшнимга ҳамла қилган фрицнинг орқасидан урмайманми?!» деб кўнглидан ўтказди Равшанов.

Шу он ўнг томондаги қўшнилاردан қисқагина, лекин ўтинчилтижол радиограмма олинди!

— Ёрдам беринг, қўшни!

Ҳам ўнгга, ҳам чапга ёрдам керак. Шундай пайтда Равшанов дивизияси жим турса бўладими? У ўз кучларини чамалаб кўрди. Қўшниларга ёрдам берадиган даражада қудрати йўқ эди. Номи дивизия бўлгани билан жамлаб келганда бир ярим полкка етар-етмас найзаси бор эди. Майиблар, ярадорлар, аравакаш-у, хўжалик ходимлари бўлиб яна бир батальон тўплай оларди. Ҳозирги долзарб паллада бу ҳам катта куч. Бироқ, негадир, командарм сени тинч қўйиб турибди? Еки сени унутдимикин?

У шунча уринса-да, командарм билан алоқа боғлаёлмади. Штаб офицерларининг айтишича, командарм қўшинларнинг янги позицияларида юрганмиш. У билан штабнинг ўзи ҳам алоқа боғлаб улгурмаганмиш.

Равшанов беихтиёр тасбеҳ ўгиришга тушди. Унинг хаёли ипда айланаётган тасбеҳ тошлари билан бирга чархпалакдай айланарди. Ўйлаб ўтириб тасбеҳ тошини бармогида қаттиқ эзди-да, унинг таъсиридан ҳушёр тортди.

«Шунча одам тақдирини сенинг қўлингга бериб қўйди. Шунча одам тақдирини сенинг қўлингга. Кўзингни катта оч, Равшанов!»

Хаёл шунақа нишаб дарёми, унинг фикрларини бир-бирига қовуштирмай оқизиб кетарди. Фикрлари ҳам боши-кеги йўқдек, худди самодай бепоён бўлиб кўринарди. Равшановга унинг ўйлари узоқ-узоқлардаги, миллион-миллион йиллар масофасидаги милтиллаган юлдузлардай жимирлаб турарди.

У ана шу ўз ҳаётини унинг қўлига ишониб бериб қўйган одамлар ва улар ишғол қилиб турган бир парча она ер тақдирини ҳақида ўйларди.

Унинг кўзи олдидан йўллар, одамлар, ўликлар ўтиб турарди. Дўнгликда янгидан-янги чўққи пайдо бўларди, бугун яна биттаси қўшилди... Ҳар бир чўққи остида неча-неча йигитнинг жасади ётибди.

Қуршовда қолгани аниқ. Нима қилсин? Қўшниларга ёрдам беролмайди. Тепаликдан чекинса, душман учун айни муддао — йўл катта очилади. Қўл қовуштириб туришни у ўлимдан баттар деб биларди. Шунча қурол, шунча одам билан қўл қовуштириб ўтириб бўладими?! Ҳаракат қилиш керак. Тўхтаб қолган сув ҳам сасийди.

Равшанов дивизияси душман ҳалқумига тикилган суяк эди. Фрицлар пайсалга солмай, уни йўқ қилиш пайига тушдилар. Шундан кейин Равшановларнинг иши қизигандан қизиди.

Тепаликка тўрт томондан ҳужум бошланди. Росмана ва даҳшатли ҳужум: авиация, артиллерия, танклар, пиёдалар иштирокидаги қирғинлик ҳужуми...

«Жангчи ва командирларимиз бениҳоя мардлик, ботирлик кўрсатдилар. Шунча атакага бардош бериб, қонга белансалар ҳам жанг майдонини ташламадилар». Қрасухин бугунги тенгсиз мудофаа жанги тўғрисида ана шундай ахборот ёзди, аммо уни ҳеч қаёққа жўнатмади. Чунки, ундан кунга неча марта сиёсий ахборот сўраб турадиган армия сиёсий бўлими билан алоқа узилганди.

Йўқолган алоқани тиклаш учун Равшанов ҳам тинмай уринарди, аммо уринишлар бефойда эди.

— Ўртоқ командир, армия генерали Жуков сизни сўраяпти. — Радист Шарифанинг бу сўзлари Равшановга узоқдан — жуда узоқдан эшитилгандай бўлди. Қулоқларига ишонмади.

— Нима дедингиз?

— Ўртоқ Жуков... Рацияда, — деди Шарифа.

Шундагина Равшанов туши эмас, ўнги эканини англади. Хаёлини жамлаб, доклад қилди:

— Буйруғингизни бажардим. Тепаликда қаттиқ турибман. Душманга омонлик бермаяпмиз. Аммо у ҳам бизни тинч қўймапти. Аҳвол танг.

Армия генерали Жуков ундан вазиятни сўради шекилли, Равшанов харитасини олиб, қизил, кўк қаламда белгиланган координатларни тилга олди-да, қўшимча қилди:

— Бугун етти атакани қайтардик. Навбатдагиларини кутяпман. Душманнинг дармони қуриди шекилли, сўнгги атакаси анча суст бўлди.

Қўмондон Жуков унинг докладыни тинглагач, сўради:

— Бардошинг яна неча кунга етади?

— Охирги қатра қонимиз қолгунча етади! Ҳаммамизнинг аҳдимиз шу! Лекин ўқ-дори, яроғ кам.

— Ўқ-дори ҳам оласан. Яроғ ҳам юборамиз,— деди Жуков.— Биз боргунча ўша ерда маҳкам туринглар. Жойингдан жила кўрма!

Равшановнинг қадди кўтарилиб, бағри бутун бўлди.

— Есть!— деди-да, сўради.

Жуков тезда жавоб бермади. Кейин қисқагина қилиб, «кут» деди-да, алоқани тўхтатди.

Равшанов Красухинни чақиртирди.

— Комиссар, ўртоқ Жуков билан гаплашдим. Боргунимизча жойингдан жилма, деди қўмондон. Бугун тунда «Кичик еримиз»га «У-2»лар озиқ-овқат, ўқ-дори ташлаб кетади. Шуларни кутиб олиш операциясини бошқаришни сиз ўз зиммангизга олсангиз. Ғоят муҳим операция бу! Негаки, бир одим нарига ташласа — душманга ўлжа. Қолаверса, полклар орасида талаш-талаш бўлиб кетиши мумкин. Одамларимиз озиқ-овқатга ҳам, ўқ-дорига ҳам ташна. Сизга майор Гоглидзе ёрдам беради. «У-2» командирларига аниқ координатлар билан «ташлайвер, кутяпмиз» деган сигналлар тайин қилишимиз керак.

Шу пайт майор Гоглидзе дивком ҳузурига кириб келди.

— Фронтимиз қаршисида бир хоин гоҳ туркча, гоҳ ўзбекчалаб тескари ташвиқот юрғизяпти,— деди.

XII

Ярим кечада душман томонидан труба — карнай овози эшитилди. Кетидан бир киши ўзбекчалаб фашистлар ташвиқотини бошлади. Пистирмада кузатувчилик қилган разведкачи Шавкат ўз қулоғи билан қўйидагиларни эшитди:

— Вермахт қўшинлари Москвага яқинлаб қолди. Сизлар қуршовдан чиқолмай тириклай ерга кўмиласизлар. Сизларни ўлимга маҳкум қилган рус командирларни, комиссарларни ўлдириб, бу ёққа ўтинглар. Ўтсаларинг, нонни сариёғу асал билан ейсизлар...

Шавкат душман «булбул»и бўлган хоинни оғзидан отмоқчи бўлди-ю, ўз пистирмасини ошкор қилиб қўймаслик учун ўқ узмади.

— Ҳой мусулмон болалари! Сизларга Абдуқаюмхон номидан гапиряпман. Урта Осиёни мусулмонобод қиламан, десанг бу ёққа ўт. Бугундан кеч қолма, кейин аттанг қиласан.

Шавкат рижиниб, сўкиниб турган пайтда окопларда навбатчилик қилаётган пулемётларнинг бири хоиннинг радиокарнайига қарата ўқ узди.

Бу Ҳасан-Хусаннинг иши эди. Ўқлар фашист карнайчисига тегмади деб ўйлаб, Ҳасан-Хусан бир оз жимликдан сўнг қўл пулемётини яна сайрата бошладилар.

Фашистлар карнайчиси бир оз жимиб тургач, яна алжирашга тушди.

— Ўзбеклар! Қозоғу қирғизлар, татару туркманлар, барчангиз бир мусулмон фарзандларисиз... Мусулмонлар, сизларга Германия қўмондонлиги номидан мурожаат қиялпман...

Радиокарнай гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда кўчиб юриб, тинмай бидирларди. Бу гал у тескари ташвиқотини Маҳқамов полки районида давом эттирди.

Тонг ёришиб, ҳаводан туман кўтарилган чоғи эди. Душманнинг олдинги окоплари, унинг бўсағасию остонасидаги тиконли сим ғовлари билиниб турибди, аммо одам қораси кўринмасди.

«Ўзбеклар, қозоқлар, туркману татарлар — жамингиз мусулмонсиз...»

Яна ўша овоз, ўша қироат.

Бу ҳақда телефон орқали Маҳкамовга хабар беришди. Сўнгги хужумда яраланган Маҳкамов тапчанида ётганди. Яра азобидан туни бўйи ухламаган, бинобарин, қаттиқ чарчаб, тонг отарда кўз юмганди. Уст-устига берилган зуммер уни ширин уйқудан уйғотди.

— «Арслон» эшитади, — деди у трубкани қулоғига тутиб.

Биринчи батальон қаршисида бемаҳал қичқирган «бойқуш» тўғрисида хабар эшитиб ҳайрон бўлди. Ким бўлди у? Тепаликни олмасдан бурун ҳам бир вайсаган эди. Ушамикин?

Маҳкамов батальон командиридан телефонда сўради:

— Овози танишми?

— Йўқ.

— Оғзидан отинглар уни! Танглайи қўрғошин талаб бўлибди, хунасанинг.

— Ўзи кўринмайди. Карнайи эшитиляпти.

— Квадратини миномётчиларга айтинглар, миясининг қатигини чиқаришсин.

Миномётчилар тайини топилган квадратга «бодроқ» ёғдирдилар.

Бойқушнинг уни ўчди. Миясининг қатиғи чиқди, деб ўйлаган Маҳкамов адашган эди. Орадан сал вақт ўтмай у иккинчи батальон қаршисида сайрай бошлади.

— Мусулмон оға-инилар...

Плацдарм қаршисида фашист ташвиқотчиси пайдо бўлгани ва у Равшановнинг баҳодирларини хоинликка даъват қилаётганини комиссар Красухин ҳам, дивком Равшанов ҳам эшитганди. Улар дафъатан бунинг сирини тушунолмадилар, наҳотки орамиздан бирор сотқин топилди-ю, душман карнайини чалаяпти...

Красухин аксил разведка офицери капитан Летуновни топиб, ундан сўради:

— Бу сотқиндан хабарингиз борми?

— Ҳа. Шавкатнинг гапини эшитганимдан бери бу иш билан машғулман.

— Ҳеч кимдан гумонингиз борми?

— Бор эди.

— Бор эди?

— Улар анави чўққи остида ётишибди...

Красухиннинг афти буришди-да, авзойини ошкор қилмаслик учун ундан юз ўгирди.

Летуновнинг афт-башараси буришиб кетди.

— Бирор фавқулодда ҳодиса юз берса Летуновни эслаб қола-сизлар, бўлмаса Летунов ўликми, тирикми, ҳеч ким суриштирмайди. Летунов энди керак бўлиб қолдими? — деди у пичинг оҳангида.

— Маслаҳат кенгашларининг ҳаммасида иштирок этиясиз-ку. Бошқа вақт ўз ишингиз билан машғулсиз. Ҳеч ким сизга халақит бераётгани йўқ!

— Хоин чиқибди-ку! Унинг шахсини ким аниқлайди?

— Қочоқнинг кимлигини билмаймиз. Балки, немислар уни бошқа ёқдан топиб келгандир. Ким билади?..

— Сиз билан биз билишимиз керак, ўртоқ комиссар.

— Тўғри, ҳар бир одамнинг тақдири учун жавобгармиз.

— Хоинлар учун биринчи навбатда комиссар, сўнгра у билан баб-баравар командир жавобгар.

— Сиз ҳам.

— Мен жавобгарликка тортадиган кучман. Ўзингизнинг тилин-гиз билан айтганда, давлатнинг ўнг кўзиман.

Красухин ер остидан унинг кўзига разм ташлади. Летуновнинг кўзлари кўм-кўк эди. Қорачиги зумрад тошга мунчоқ ёпиштириб, ўртасига оқ тугмача қадаб қўйилгандай кўринди.

— Давлатнинг кўзи ўткир ва зийрак бўлиши керак. Ер остида қимирлаган илонни кўраман деб эдингиз. Ишонаман. Сизда бу хислат йўқ эмас.

— Хислат етарли, аммо қўлим калта.

— Демак, сизда бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ.

— Ҳозирча йўқ. Лекин топиш мумкин.

Красухин ерга қаради. У, жумбоққа тўлган кўзлари билан ниманидир қидираётгандай, кўзини ердан узолмай турарди.

— Ўртоқ комиссар! Сизнинг кимда гумонингиз бор?

— Ҳеч кимда. Бу ишдан сизнинг хабарингиз борми, деб сўрамоқчи эдим.

— Сиёсий ходимларингизнинг ёрдами керак.

— Бўпти.

Красухиннинг сиёсий ходимлари: полк, батальон комиссарлари, политруклар, парторгу комсорглар ўз шахсий составларини рўйхат бўйича аниқлаб, тафтишлаб чиқдилар-да, «бедарак кетган одам бизда йўқ!» деб хабар бердилар.

Равшанов ҳам ўз баҳодирлари орасидан хоин чиқишига ишонмасди. Минг маккор бўлса ҳам, шу чоққача хоиннинг хашаги очиларди. Шунча софдил ватанпарвар орасида битта бойқуш кун кўра олармиди! Душман маккор бўлади, балки, бу тулки орамизда найранг билан кун кўргандир, кўз бойлағич ўйини қилгандир. Ким бўлди ўша тулки?

— Тириклай қўлга олинглар у бадбахтни, — деб буюрди Равшанов разведкачиларга, — тириклай ушланглар!

Разведкачилар кун бўйи уни тириклай қўлга тушириш режасини туздилар. Таклифлар кўп эди, аммо Шавкатнинг режаси ҳаммага маъқул тушди. Аммо бу режани амалга оширишнинг ўзи бўлмасди. Бутун бошлиқ дивизия «разведротаси»дан атиги етти киши қолганди. Етти кишининг қўлидан ҳам катта иш келишини штабчилар яхши билар эдилар, бироқ плацдармни қуршаб турган кучлар зада бўлиб, ниҳоятда ҳушёр тортиб қолган эдилар.

Мина майдонлари, тиконли сим тўсиқлари, кўз илғамас сим қопқонлар уларда ҳам бор эди. Пистирма, яширин постлар плацдарм-да қимирлаган қорани кузатиб турарди.

«Бойқуш операцияси»ни ўтказиш ва унинг муваффақиятини таъминлаш учун ана шу вазиятни ҳисобга олиш керак эди. Штаб бошлиғи майор Евдокимов тегишли бошлиқларга ким нима билан разведкачиларга ёрдам кўрсатиши кераклигини топширди.

Бу «операция»да ҳар кимнинг ўз хизмати бор эди: саперлар мина майдонларидан сўқмоқ очиб беришлари керак. Тиконли симни уларнинг ўзлари қирқиши лозим.

Алоқачилар ҳам «Мана аппарат, мана ғалтак» дедилар-да, қутилдилар. Телефон алоқаси ҳам уларнинг ўзларига юкланди. Шавкат бу ишнинг ҳам йўлини топди. Сим ўралган ғалтакни бир разведкачининг елкасига боғлаб қўйди-да, учини назоратчи окопида қолдириб, йўлга чиқдилар.

Утиш маррасига борганда биринчи бўлиб тўпчиларнинг бошлиғига телефон қилдилар.

— Маррага етиб олдик. Тайёрмисизлар?

— Хотиржам бўлинглар.

Сўнгра миномётчилар билан алоқа боғланди. Улар ҳам шу хилда жавоб қилдилар:

— Қулоғимиз сизларда. Зуммер берилса кифоя!

Уларнинг ҳаракатини пулемёт уяларидан ҳам кузатиб, керак бўлса ҳимоя қилиб, ўт очиб туришлари керак эди. Ҳамма Шавкатнинг оғзига қараб турарди. Шавкат эса, хоиннинг «мусулмонлар!» деган овозини эшитишга муштоқ эди.

Разведкачилар ҳаракати тўғрисида плацдарм ҳимоячиларининг барча командирлари огоҳлантирилганди. Шу сабабдан Маҳкамов хоинни йўқ қилиш тўғрисидаги буйруғини бекор қилди. «Тириклай ушлаб, тилини кесиш керак, у хунасани!» деди ўзига ўзи.

Тил овига чиққан гуруҳ душман окопига яқинлашганида шамол кўтарилиб, ёмғир ёға бошлади. Бу ҳолат разведкачиларга бир жиҳатдан қўл келса-а, иккинчи жиҳатдан ноқулай эди. Қулайлиги шунда эдики, шамолда одам шарпаси сезилмасди, унинг шовқинида кечувдан ўтиш осонлашарди. Ноқулайлиги шундаки, шамол ҳамма нарсани тўзитиб, қаерда нима борлигини аниқлашга ҳалал берарди.

Разведкачилар тайин қилинган жойда писиб ётардилар. Шамолда дарахтлар гувиллаб, одам шарпасини босиб турарди. Шу пайт разведкачи овчилар ажиб бир ҳодисага дуч келдилар. Фашист солдатлар кирғоққа яқин жойда қўл насоси билан нималарнидир пуфлаб шиширар эдилар. Унга ҳам, чапда ҳам шундай ишлар давом этарди. «Резинка қайиқларни тайёрлаяптилар,— деди ўзига ўзи Шавкат.— Эрталаб фрицлар шу резинка қайиқларда Малинадан сузиб ўтмоқчи шекилли...»

Тепаликдан сал нарида калладек қора кўринди. «Нима бўлди бу?» Шавкат шубҳа билан уни синчиклаб кузатиб турди. Қора тобора баландга кўтариларди. «Немис!.. Окопда... Бизни кўриб қолди шекилли». Шавкат ва унинг икки шериги ерга ётиб олди. Шарпасиз, нафас олмай кузатди. Бояги қоранинг ёнида яна икки, уч калла кўринди... Улар бепарво эдилар. «Бизни кўрмабди... Насиб қилса, шуларнинг бирини ўлжа қиламиз, ўлиб қолган фрицнинг ўрнига,— деб ўйлади Шавкат.— Иккисини гумдон қилсак ҳам, албатта, бирини қўлга оламиз».

Қўлга тушириш гуруҳи уч кишидан иборат эди. Учовлон тузоқ арқонни ўлжанинг бўйнига ташлашга мослаб, пистирма бўлиб турди. Қоралар тўртта бўлди. Окоплардан брустверга чиқишди. Улар қоп орқалаб олишганди. «Биттадан ёпишсак, учтасини йиқамиз. Тўртинчиси бўш қолади-да» деб фикридан ўтказди Шавкат. Шерик чақирсинмикин?... У ўйлаб ўйига етгунча юк орқалаган қоралар кўздан узоқлашди. Шавкатлар эмаклаб уларнинг кетидан боришди. Шу вақт траншеяларнинг ичидан ярим овозда гаплашаётган немис товуши эшитилди. Афтидан, уч-тўрт кишининг гурунги эди. Йигитлар яна ерга ётиб олишди. Гурунг узоқлашди. Улар дозорда юрган тунги қўриқчилар эдилар. Сал ўтмай, уларнинг уни ўчди.

— Юринглар,— деди Шавкат, имо-ишора билан шерикларига.

Унинг назарида юк кўтариб юрганлардан кўра яхшироқ ўлжа олиш имкони йўқдай эди. Чунки, улар қуролларини елкаларига осиб олгандилар. Қўллари юк билан банд, ўзлари чарчаган, бинобарин, разведкачиларга қаттиқ қаршилик кўрсатолмасди. Фақат дод солишлари мумкин эди. Овозларини ўчиришнинг ҳам йўли бор. Бунинг учун улар латталардан махсус дарра ясаб олишган. Аммо тўртинчи солдатнинг қўлдан чиқиб, шовқин-сурон кўтариш хавфи бор эди. Шавкат ҳимоя гуруҳидан яна бир кишини ёрдамга чақириб олди.

Шу орада немислар ҳам бекор турмаганди. Улардан, тахминан, ўттиз метрча нарида яна тўрт солдат ўқ-дори яшиқлари кўтариб ўтди. «Демак, яқин ўрлада пулемёт уялари бор шекилли. Эрталабки жанг гамида юришибди. Қаерда экан ўша пулемёт уялари!»

Разведкачилар эмасми, муҳим топшириқлари бўлишига қарамай, разведкачиликнинг бошқа ишларини ҳам унутмасдилар. Немислар нима билан машғул бўляпти, деб сўрасалар, жавобга тайёр бўлишлари керак. Қайси координатда нималар кўринди, деб суриштиришлари ҳам турган гап.

Ўқ-дори ташувчилардан тахминан эллик метрча наридаги дўнглик эшиги очилди. Яшиқ кўтарганларнинг иккиси шу эшикка кириб кетди. Улар қайтиб чиққач, кутиб турганлар ҳам шу ишни такрорладилар. Шавкат белидаги «лимонка»ларини ўша пулемёт уясига ёғдирмоқчи,

уни яксон қилиб ташламоқчи бўлди. Афсуски, унга бу ишни қилишга ҳуқуқ берилмаган эди. Бир пулемёт уясини мажақласа ёмон иш эмас, лекин асосий топшириқ барбод бўлса ҳеч ким унга раҳмат айтмайди.

Ўқ-дори ташувчилар ҳам, улардан аввал юк кўтариб ўтганлар ҳам орқаларига қайтмай, бошқа йўлдан кетишди. Уларнинг қаёққа кетгани кўринмади. Афтидан, пулемёт уяларига олиб келадиган ва у ердан олиб кетадиган траншеялар борга ўхшарди.

Шавкатнинг чап қанотида ялт этиб гугурт чақилди-да, ўчди. Бир оздан кейин ўша томонда кичик-кичик чўғ йилтиллади. Душман чекапти.

— Тортиб олайликми? Уларники бошқача бўлса керак. Хуморбосди қилардик, — деди Шавкатнинг ўнг ёнидаги шериги.

— Бе! — деди шивирлаб Шавкат. — Ўша фашистларнинг тамаки-сиданам ҳазар қиламан.

— Жим. Шу ёққа келишяпти...

Улар майда буталар орасида писиб ётдилар. Шавкатнинг буйруғи билан унинг шериклари ҳам бир тутам арча кокилини кўзларига тўсиб олдилар. «Кўзингни беркит, — дер эди Шавкат шундай ҳолларда. — Чунки, кечаси одамнинг кўзи узоққача нур сочади, қоронғиликда одамдан аввал унинг кўзи кўринади, разведкачини фoш қилиб қўйиши ҳеч гап эмас».

Шавкат қишлоқда ўсган йигит эди. Ўсмирлар шўхликданми, ёшлик гуруриданми, полизга «қовун ови»га борганларида кўзларига бир тутам кўкат тўсиб олардилар-да, қападаги пойлоқчига чап бериб ўтардилар. Унинг шу тажрибаси разведқада неча бор унга қўл келганди, ҳозир ҳам иш беришига у амин эди.

Немис дозори — икки автоматчи чекиб бўлинган сигареталарини окоплардан нарига улоқтирдилар-да, ўринларидан туриб, йўлда давом этдилар. Улар фақат дозорлик вазифаси ва қоидасига кўра баъзан тўхталиб, атрофга разм ташлаб, яна йўлда давом этардилар. Шавкат кеча «Бойқуш» сайраган жойга кўз тикиб, бутун вужуди билан шарпа тинглаб, писиб ётди.

Узоқ пойлаб ётди. Садо чиқмади. «Отиб қўйишдимиз хумпарни...»

Кеча радиокарнай сайраган жойда гугурт ёниб ўчди.

«Тирик экан, хумпар, сайраш олдидан томоғини мойлаяпти шекилли...»

Кутди. Сабрсизлик билан, нафас олмай кутди.

«Шарпангни сезмасин. Қўрқитиб юборма тагин».

XIII

Автомат бир сидра тариллагач, овози ўчди. Жимлик. Атайлаб буюртма қилинса ҳам, бунчалар жимлик ҳукм сурмасди. Шу он Шавкатнинг охи худога етгандай, жимликни бузиб, улар кечадан бери кутаётган ўша «бойқуш» овози янгради.

— Мусулмонлар...

— «Лаббай!...» — деди ичида шивирлаб, қидиргани топилганидан мамнун бўлган Шавкат.

— Қардошлар...

«Лаббай!...» — деб ичида такрорлади разведкачи Шавкат. — Сайра, сайравер...»

— Бизнинг томонга ўтинглар... — давом этди ҳеч нарсадан беҳабар «бойқуш».

Шавкат эмаклаб кетди.

— Туркистон легиони номидан гапираман... Бизнинг томонга ўтинглар...

«Хўп бўлади...» — Шавкат яна ичида шивирлади. — Ҳозир... Ҳозир... Шошмай тур... Ўтяпман».

Шавкат унинг турган жойини синчиклаб аниқлаб олди. У душманнинг энг олдинги яширин пистирмасидан туриб сайрамоқда эди.

Фашистларнинг олдинги позицияси тахминан йигирма-йигирма беш метрларча нарида эди. Окопларда одам қораси кўринмасди. Уларнинг айна ухлайдиган вақти. Унинг аппаратида узун-қисқа хуррак овози эшитиларди.

«Ухлашяпти хумпарлар. Ухлайверинглар, ишим битгунча уйгонманглар».

У шарпасиз эмаклашда давом этди. «Бойқуш» ҳеч нарсадан беҳабар, парвойипалак, ўз қироатини такрорларди:

— Ўзбек биродарлар!.. Туркман қардошлар!..

Бу овоз Шавкатнинг тумшуги остида айтилаётган эди.

У ўз шерикларига ишора қилди. Уч киши уч ёқдан «Бойқуш»нинг устига ташланди. «Бойқуш» товуш чиқаролмай қолди. Оғзи берк «Бойқуш»ни жуда эҳтиётлик билан ўзлари келган сўқмоққа бошладилар.

— Эмаклаб юр, бунни кўрдингми? — ханжарини кўзига рўпара қилди унинг шериги.

Олдинда Шавкат, сўнгра «Бойқуш», унинг кетидан икки разведкачи эмаклаб, ер бағирлаб судралиб, тўсиқдан чиқиб олдилар.

«Бойқуш» қарахт бўлиб қолган эди. Қачондир шундай бўлишини юраги сезар эди. Қизил аскарлар кўлига тушишини ўйласа, бадани музлаб кетарди. Ҳозир улар буйруғига итоат этиб эмаклар экан, «Шу ерда ўлдириб қўя қолишса ҳам майли эди», деб ўйларди. Аммо хаёл бошқа, жон ширинлиги бошқа — унинг итоаткорлиги шундан эди.

Бетараф зонада бораётганларида кимнингдир оёғи кўз илғамас симга илинди шекилли, сим тортилиб, фрицлар томонда консерва банкалари қалдираб, ухлаётган соқчиларни уйғотиб юборди.

Одатдаги ишини қилиб, мушакчи немис аввалдан тайёрлаб қўйган ракетасининг мушакларини кўкка учирди. Ерда чириклаб, кўкда портлаган мушак тахминан ярим чақиримча теграга нур сочиб юборди. Унинг ёруғидан теварак-атроф оппоқ оқариб кетди.

Фашистларнинг пулемётлари бидирлай бошлади. Маҳкамовнинг пулемётчилари ҳам сергак эди. Уларнинг вазифаси аниқ: разведкачиларимизни ҳимоя қилиш, душман кўзини очирмай ўққа тутиш, мабодо разведкачиларни кетидан қувлайдиган бўлсалар, уларни мажақлаб ташлашдан иборат эди. Немисларнинг ҳам аввалдан белгилаб олинган ўз вазифалари бор эди. Бетараф зонадаги яширин симлар сигнал берган пайтда улар заград олов очишлари керак эди. Ҳозир ҳам улар ана шу план асосида бетараф зонани тўпга тутдилар.

Разведкачиларимиз икки ўт орасида қолдилар. Негаки, бизнинг тўпчиларимиз ҳам ўт очишга мажбур бўлдилар. Аввало душман батареяларининг удини ўчириш лозим, қолаверса қарши атакага ўтадиган кучларнинг йўлини тўсиш керак эди.

Икки ўт оралиғида қолган разведкачиларимиз ер бағирлаб олгандилар, тобора ерга кириб кетаётгандай тирноқлари билан тирнаб, қоринлари билан судралиб юрардилар.

Шавкат «Бойқуш»нинг ёқасидан маҳкам ушлаб олиб, ҳоли жонига қўймай судрар, «ишқилиб юраги ёрилиб ўлиб қолмасин» деб хавфсизларди. Ахир у «Бойқушни» шахсан Равшановнинг ўзига тириклай етказиши керак эди-да!

Летунов — смерш бошлиғининг айтган гаплари ҳам унинг қулоғидан нари кетгани йўқ.

— Сотқиннинг кимлигини билмоқчиман. Нима қилсаларинг ҳам тилни олиб келинглар. Хоиннинг тириги керак менга. Ким у? Қаердан? Авлоди ким? Инқилобдан олдин, инқилобдан кейин нималар билан машғул бўлган? Дивизиямизда кимлар билан алоқаси бор? Унинг тили керакдан керак менга, билдингми? — деган эди у.

Шавкатнинг қулоғига алоҳида урғу билан Летунов яна қуйидагича гап қилганди.

— Агар билсанг, бу хоиннинг тили сен ўлдириб қўйган немис

тилидан ҳам, сенлар овлаб юрган бошқа душманлардан ҳам афзалроқ менга... Хоиннинг намои аъмолини билмоқ керак!

Отишмалар тобора зўрайди. Ўқлар чиқ-чиқлаб ўнгу сўлда, орқа-олдинда ерга кириб, тупроққа сингиб кетарди.

Шавкатнинг ўнг сони ари чаққандай жизиллади. Кейин чап сонига тикон санчилди.

«Ўқ тегди шекилли».

Унинг хаёли, фикри-зикри «Бойқуш»ни эсон-омон етказиб олишда эди. Боятдан бери пишиллаётган «Бойқуш» жимиб қолган эди.

— Ўқ тегмадими сенга? Ярадор бўлганинг йўқми?— деб сўради Шавкат хавфсираб.

«Бойқуш»нинг қулоғи кар бўлиб қолганди.

«Сенга тегадиган ўқ менга теккани яхши. Сенинг тирик жонинг керак менга. Ўлигингни ит ҳам емайди!»

— Тилингни кўрсат!— деди Шавкат унинг оғзидан латтани олиб. «Бойқуш» ноилож тилини кўрсатди.

— Хайрият, тилинг бутун экан, бу тилингни Равшанов отахоним тинглаши керак,— деди Шавкат ва очилган оғзига яна латта тиқиб қўйди. Уни ўчган «тил»ни Шавкат яна судрай кетди.

Снаряд ўйган, миналар тирнаган ерлар ўйдим-чўнқир эди. Нотекис ер темир парчалар, бўшаган гилзалардан шағалдай гадир-будир бўлиб кетган эди. Ана шу парчаларга ишқалганиданми, Шавкатнинг тиззалари шилиниб, ниқоб халатию шими титилиб кетганди. «Бир амаллаб етиб олсам бўлди» дер эди Шавкат ва борлиқ кучини жамлаб, ўлжасини шериклари томон судрарди.

Фрицларнинг йўл кўрсатиб турувчи ўқлари унинг тепасидан визилиб ўтар, унинг шуъласидан пастда, Шавкатларнинг ёнгинасида ва тепасида ингичка олов лента порлаб турарди. Улардан пастга томиб турган учқун зарралари Шавкатнинг кўзига майин ёмғир доналарига ўхшаб кўринарди. Малинанинг нариги юзида ҳам пулемётлар какиллаб, автоматлар бидирларди. Полкком Маҳкамовнинг аскарлари ўз разведкачилари устидан ошириб ўқ узиб, душманнинг кўзини очирмай овчи аскарларимизни ҳимоя қилар эдилар. Сал ўтмай ўқ отишмалари миномёт, тўп отишмалари билан алмашди. Шавкатларнинг гоҳ ўнги, сўлида, гоҳ орқа ва олдида жаранглаб миналар ёрилди, парчалари уларга етиб-етмай, баъзан тепаларидан ўтиб, чик-чиклаб ерга тўкиларди.

Ўқ ва мина парчаларига чап бериб, Шавкат олға интилади. Баъзан, «ўлиб қолмадингми?» деб ўлжасини турткилаб қўярди. Асирдан садо чиқмасди. Унинг кўзи боғлиқ, оғзи танғиқ, қулоғигина очиқ эди. У отишмаларни эшитиб турса ҳам, немисларга бирор имо-ишора билан сигнал беришга ожиз эди. «Иқболимга ўлиб қолмагин, «Бойқуш!» дер эди Шавкат судрашга анча оғирлашиб қолган ўлжасига. Уни ғизиллаб ўтаётган, атрофга чувиллаб тўкилаётган ўқлардан, ғўнғиллаб келиб, дукиллаб ерга санчилаётган темир парчалардан асрашга уринарди.

Шу чоқ унинг кўзи тиниб, боши айланди. Кўзи олдида қандайдир гилдиракчалар пилдиради. Унинг сонидан оққан қон оёғига ўрмалаб тушиб, шимини ивитиб юборганди. Боя уни чаққан «арилар»нинг азоби яраси совигандан кейингина билинди. У ҳали асаби таранг бўлиб юрган чоғида ҳеч нарсани сезмаганди. Яра-найрангини мана энди бошлади. Унинг аъзойи-бадани жунжикиб, титрарди.

Шу орада пайдо бўлган санитарлар унинг шимини еча бошладилар.

— Мендан бошқа ярадорлар ҳам бор. Аввал ўшаларга ёрдам қилинглр!

Санитарлар ўз ишларини яхши биладиган одамлар эмасми, Шавкатнинг қаршилигига ҳам қарамай, шу заҳоти унинг шинелини бошига қайириб, ўзини ётқизиб, шимини ечдилар-да, ўқ теккан жойларини спиртда ачиштириб артдилар. Сўнгра бир зумда ярани боғлаб қўйдилар.

— Бошқа ярадорлар қаерда?
Разведкачиларнинг яна иккиси ярадор эди. Санитарлар уларни замбилга солиб, кўтариб кетдилар. Уларнинг бири Шавкатга юзланиб:

— Санротага ўз оёгингиз билан боринг!— деди.

Шавкат, хўп, деб қутулди. Унинг иши зарур эди. Уни «Бойқуш» билан бирга Равшанов кутиб турганди.

Икки ярадор дўстини санротага жўнатиб, Шавкат кутиб турган дўстлари билан дивкомнинг команда пунктига йўл олди.

Шавкат гоҳ ўн оёғида, гоҳ чап оёғида оқсоқланиб борди, йўли унмади. Баъзан яна азобига чидаёлмай хандақнинг қирғоғига ёнбошлагиси, остига ўтириб олгиси келарди. Утиришга вақт қани?

Унинг кетидан елкасига икки найза ўқталган ҳайдовчи назорати остида «Бойқуш» борарди.

«Бойқуш»нинг боши эгик, қовоғи тушган эди. У ўзининг тақдири ҳақида ўйларди. «Осадиларми? Отадиларми? Исканжага олиб қийноққа соладиларми?»

Йўлда давом этдилар.

Улар таниш ерлардан ўтишди. Оқ қайинларнинг танасигина қолибди. Таналари ҳам яра-чақа...

Чап томонда, бир вақтлар Шавкат «тил» овлагани Малинадан кечиб ўтган вақтида, олмахонлар шохидан шохига сакраб юрган катта қарағайлар бор эди. Ҳозир улар синиб, шохлари парчаланиб ётибди.

Сўроқ вақтида ўлиб қолган «тил»ни у мана шу жойда ушлаганди...

Ҳаммаси таниш жойлар. Бу она ернинг ҳар сиқим тупроғи унинг учун зар! Лекин анави кўзинг шўр тупроққа тўлгур «Бойқуш» бу азиз тупроқнинг қадрини билмайди. Қадрини билса, сотқинлик қилармиди...

«Бойқуш»нинг боши ҳам, хаёли ўзида эмас, бинобарин, оёқларининг ўзи одимлаяпти...

«Отадиларми, осадиларми?.. Этингни шилиб, терингга туз тикадиларми, жаҳаннам...»

— Ўртоқ командир...— деб мурожаат қилди у Шавкатга.

Шавкат уни жеркиб ташлади.

— Мени ўртоқ, дема, хоин!

«Бойқуш» жим бўлди.

Улар индамай хандақни хандаққа қўшувчи траншеялар билан йўлда давом этдилар. Траншея эгри-бугри бўлгани учун унда юриш қийин эди, айниқса, Шавкатга «Йўл азоби — гўр азоби»дай гап эди.

Шавкат йўлидан тўхтаб, траншеянинг лабига чиганоғини қўйди. Бир оёғини кўтариб, увишган жойини силаб олди.

— Битта-битта тортиб олайлик,— деди у ҳамёнидан тамаки халтачасини чиқариб.

Мовут халтачага ипак билан қандайдир сўзлар тикилганди. Ёш қиз болами, келинчакми, фронтдаги севгилисига атаб қалб ипаги билан битган бу сўзлар кўзга ловиллаб кўринарди. «Бойқуш» бу ёзувларга суқланиб боқар, нималардир, кимларидир эсига тушиб, ичдан зорланиб юраги қон бўлиб эзиларди.

Разведкачилар бармоқдай-бармоқдай қилиб, чой қоғозга тамаки ўраб, қуюқ тутатиб, мазза қилиб чекар, хумордан чиқардилар. «Бойқуш»га ҳеч бири, чекасанми, демасди, унинг хуморлиги билан қора чақача ишлари йўқ эди. «Сотқин», «хоин», «хумпар» дейишдан бошқа гапни, ҳатто унинг номини ҳам билмасдилар.

— Яхшилар...— деди у яна илтижо қилиб.

Шавкат яна ўшқирди.

— Оғзингни очма!

— Ахир, мусулмонмиз-ку!..

Шавкат янада баттарроқ қичқирди.

— Жим бўл!

«Бойқуш» уларнинг мириқиб, бурқиратиб чекаётган махорка тутунидан кўзини узолмай қолган эди.

— Ҳеч бўлмаса, тутунини менга қараб пуфланглар...— деди у зорлашиб.

Разведкачиларнинг бири, унга раҳми келдими, «шу ҳам одам-ку», деб чекиб бўлаёзган тамаки қолдиғини унга узатди.

— Ма, бир тортиб ол.

Шавкат унга ҳам ўшқирди:

— Берма, бу баттолга.

— Киннаси кирмасин, тагин.

— Хоинда кинна нима қилади! Чекиш тамом!

Улар яна йўлга тушдилар. Олдинда Шавкат, ўртада «Бойқуш», ортида найза ўқталган икки разведкачи бир қаторга тизилиб, траншеяда бордилар.

Ҳадеганда улар дивком команда пунктига етиб келишавермагач, штаб бошлиғи Евдокимов йўлдан бўлималарга телефон қоқиб, вазиятни сўраб билиб турди.

— Разведкачилар ўтдими?

— Ўтди.

— «Тил» олиб келишяптими?

— Биттасини ҳайдаб ўтишди.

XIV

Разведкачиларимиз «Бойқуш» ови билан овора бўлиб юрган вақтда комиссар Красухин «Бодроқчи»ни, яъни аскарлар «Кукурузник» деб суйиб атайдиган самолётни кутарди. У, майор Гоглидзе билан ҳамма координатларни белгилаб, ким нима қилишини аниқлаб олгач, қисмларни бундан огоҳ қилиб қўйганди. Келишиб олинган режага кўра «Бодроқчи» шу минутларда Малина устида пайдо бўлиши керак эди.

«У — 2» белгиланган вақтда Малина устидан дарахтларнинг тепа шохларини елпиб ўтиб, тепаликда, аввалдан тайин қилинган квадратда гир айланди. Учувчи ерга тўшаб қўйилган оқ чойшабни қидирарди.

— Оқ чойшаб қани?

Красухин тайин қилган жойда оқ чойшаб йўқ эди. «Бодроқчи»га аталган белгимиз қаерда қўйилган?» деб сўради Гоглиздедан.

— Буёқда!

«Бодроқчи»га аталган чойшабни икки жангчи кўтариб келиб, ерга теккизмай қўлларидан ушлаб турди. Шамол уни ҳилпиратиб учирарди.

— Нега ерга ўрнатмадиларинг бунини?

— Урнатган эдик. Шамол учирибди.

«Бодроқчи» учувчи тепаликда пайдо бўлган оқ чойшабни кўрди шекилли, янада пастлади.

Битта самолёт бўлса ҳам, кичкина «Бодроқчи» бўлса ҳам, унинг мотори гувиллаб ҳамманинг дилига шодлик солиб, оёққа турғизди. Дам олаётган аскар борки, тепаликка югуриб келди.

«Катта ердан хушxabар келтирган само элчисини» ҳамманинг кўргиси, қучоқлаб қутлагиси келарди. Аммо «Бодроқчи» остки туйнугидан бор бисотини тап-тап ташлади-да, тепалик ҳимоячиларининг боши узра бир айланиб ўтди-ю, яна орқасига қайтди.

— Қиз бола экан!— деб қичқирди Ҳасан бирдан.

— Мария Раскованинг ўзи эмасмикин?— деди Ҳусан.

— Балки Гризадубовадир,— деди Ҳасан самолёт думига қараб.

— Эҳ, меҳмон қилолмадик...— деди ўксиниб Ҳусан.

Малинадан ўтиб-ўтмай, «Бодроқчи» моторининг овози эшитилмай қолди.

Ҳамманинг кўзи «бодроқчи қиз» ташлаб кетган қопларда эди. «Нима келтирибди?»

Бу қопларни комиссар Красухиннинг рухсатисиз очишга ҳеч кимнинг ҳуқуқи йўқ, буни ҳамма яхши биларди.

Красухин катта ердан келган совға қоплари атрофида анчагина

одам тўпланиб қолганини кўриб, бундан сиёсий-ғоявий мақсадда фойдаланмоқчи эди. Аммо Равшановнинг овози унинг хаёлини бўлиб юборди.

— Шунча одамни бир ерга йиғиб нима қиласиз, комиссар, душман тўпига ем бўлади-ку булар,— деди Равшанов.

— Беш минут. Ҳаммаси беш минут. Энг қулай пайт,— деди комиссар.

— Митинг қилмоқчимисиз?

— Митинг, деб атасак ҳам бўлади. Катта ер совғаси антиқа баҳона, кам учрайдиган антиқа ғоявий-сиёсий имконият!

— Тарқалинг, тезда тарқалинг!— деб буюрди Равшанов, комиссарнинг гапларига эътибор қилмай.

Шу пайт Равшанов нимадан хавфсирраган бўлса, ўша ҳодиса юз берди: сал нарида снаряд ёрилди, парчалари хандақлар устидан гизилла ўтиб, ерга қадалди.

— Жой-жойларингизга борингиз!— деди Равшанов бор овози билан бақириб.

— «Бодроқчи қиз» ташлаб кетган қопларни очинглар!— деди Красухин омборчиларга атроф тинчигач.

Биринчи қопни очдилар.

— Почта... Дала почтасида тўпланиб ётган хатлар экан.

— Бошқаларида-чи?

Иккинчи қоп оғирроқ эди. Ўқлар шу қопда бўлса керак, деб тахмин қилдилар. Ундан ўқ эмас, плитали шоколадлар чиқди.

— Бошқаларини очиб ўқлар терилган ленталарни топинглар. Тезроқ!— Красухин буюрди.

Пулемёт ўқлари терилган ленталар брезент қопларда эди. Уларнинг бирини очиб, олдинги позициялардан келган ўқ ташувчиларга бўлиб бердилар.

Ўқ-дори тақсимланаётгани дарагини эшитиб, бошқа қисмлардан ҳам чопарлар келдилар.

Красухин оҳирги брезент қопни бўшатиб тинчигандай бўлди. Чунки ўқ танқислиги унинг холи-жонига қўймасди. Ҳар бир лента, ҳар бир ўқ талаш-талаш бўлиб кетарди. Тақсимот вақтида ҳатто шундай ҳодиса ҳам юз берди. Омборчи Ҳасан-Ҳусанга пулемёт ўқи ўрнига шоколад халтаси бериб юборибди. Омборчи Ҳасан-Ҳусандан эшитарини эшитди. Ғазабланган Ҳасан билан Ҳусан омборчини шоколад солинган халта билан уриб, бошини ёргудай бўлди.

— Комиссарга арз қиламан!— деди омборчи ака-уканинг хулқидан ғазабланиб.

Ҳасан-Ҳусан дарғазаб эдилар. Сўкиниб гапирардилар.

— Фашистларга қўрғошин ўрнига шоколад отамизми!

— Кунингни кўрасан!— деди Ҳусан ҳам.

Омборчи уларга қулоқ солмай ўз ишида давом этди.

Бу орада яна устма-уст «У — 2»лар келиб «посилкалар» ташлаб кетди. Уларнинг ҳаммаси ўқ-дори, гранаталар эди.

* * *

Маҳкамовга бир қучоқ хат келтириб бердилар.

Чап қўли билан ўнг оёғи гипсланган Маҳкамов ертўласида, тахта каравотда ётарди. Унга ташқари чиқиш ман қилинганди. У батальонларга ётган жойидан раҳбарлик қиларди.

— Ҳаммаси менгами?!— севиниб сўради майор.

— Ҳаммаси сизга!

Оёк, қўл оғриғига ҳам қарамай Маҳкамов ўрнидан туриб кетди.

Катак дафтар варақларига ёзилган учбурчак хатлар, чиройли конвертларга адреси машинкада чоп қилинган мактублар унинг кўзига тўтиёдай эди. Айримлари урушнинг бошидан бери орқасидан уни кидириб юргани учун бурчаклари йиртилиб, конвертлари титилиб

кетганди. Хатларнинг ичида яп-янги конвертлари ҳам бор эди. Маҳкамов уларнинг қайси бирини очишга ҳайрон бўлиб, ҳаммасини бағрига босиб тургач, конвертнинг бирини ўнг қўлида ушлаб, тишида тишлаб, авайлаб очди.

Бу хат унинг меҳрибон онасидан бўлиб, бундан икки-уч ой муқаддам ёзилганди. Шошилиб ўқий бошлади. Обдан соғинтирган меҳрибон она дастхатидан кўзлари қамашди.

«Жигарбандим, болам!» деб бошланган мактуб сатрлар бошиданок сўроқ-истак, хавотирлик, безовталиқ билан тўла эди. «Неча бор хат ёздим. Жавоб кутиб кўзларим тўрт-бўлди. Қаёқлардасан? Омонмисан? Нега хат-хабаринг йўқ?»

У шоша-пиша яна бирини очиб, ўқишга тушди.

«Болагинам, нуридийдам, нега индамайсан? Икки энлик хатингга зорман, болам. Нега мушфиқ онангни зорлатиб қўясан. Омон-эсонлигингдан хабар бер, жон болам...»

Унинг кўзлари жиққа ёш бўлди.

«Ёздим-ку, неча марта хат юбордим-ку, наҳотки бирортаси етиб бормаган бўлса... Фрицнинг қўлига тушиб кетдимиз хатларим ёки дала почтасида қолиб кетдимиз. Уёқдан келяпти экан-ку, нега буёқдан етиб бормади?»

У кўз ёшларини артиб, яна хат титкилади, онасидан келган бошқа хатларни ҳам йиғиб олиб, бир бошдан ўқишга тушди. Хатларнинг ичида «Худога шукр, сендан хат келди. Бошим осмонга етиб, кўнглим бут бўлди. Минг марта шукрки, бошинг омон экан! Бошинг тошдай бўлсин, болагинам!»

Онаизорнинг шодлиги ўғилнинг ҳам дилини илитди.

— Хайрият... хайрият!

Навбатдаги хатларнинг кўпи яна уни қидириш билан овора эди. Уларнинг числоларига қараб, «ҳа, тўғри, хат ёзишга вақт йўқ эди, ёзган билан юбориб бўлмасди, қуршовда эдик», деб қўйди.

Бошқалардан келган хатлар орасидан у Сабохоннинг мактубларини саралаб олди. Унинг мактублари четларига гул солинган конвертлар ичида эди. Унинг нозик қўли теккан конвертлар манаман, дегандай кўзга иссиқ ташланиб турарди.

Сабохоннинг мактублари ҳам гинахонлик билан бошланиб, «табиатнинг энг нозик жойидан тилаб қола» диган истаклар билан тамом бўларди.

Висол узоқлашиб, ҳижрон азоб бера бошлаган сари Сабохоннинг мактублари самимийлашиб, гулдай очилиб борарди. Мактублари қадр-қиммат, меҳр-оқибат туйғулари билан тўла бўлиб, қалб сирларини ошкор айтишга журъат қилар, йигитни фронтга кузатаётган кезларида тилга келмаган муҳаббат ҳарорати мактубларга аниқ ва ошкора кўчирилганди.

Маҳкамов унинг мактубларини бағрига босди...

— Севар экан... Ёзибди! Севар экан... Мен ҳам сени севаман, Сабо!

Маҳкамов бу сўзларни эҳтиётсизлик қилиб баландроқ овозда айтиб юборганди. Нариги ертўлада ярадорга малҳам қўяётган ҳамшира югуриб кирди. Бир қўлида бинт, бир қўлида қайчи.

— Лаббай, ўртоқ командир, чақирдингизми?

— Йўқ.

— Ярангиз оғрияптими?

— Йўқ.

— Соня, деб чақирдингиз-ку!

— Сизни эмас, Соня. Ишингизни қилаверинг. Мен шундоқ.

Узимча.

Соня ярадор майорга қараб қўйди-да:

— Бекорга ўрнингиздан турибсиз, ўртоқ командир, ётинг! — деди.

— Хўп, ётаман. Сиз ишингиздан қолманг, бораверинг.

— Хўп, ишимга бораман. Ётинг.

— Ярадорлар кўпми, Соня?

— Опкелиб туришибди.

Маҳкамов Сонянинг кўнгли учунгина унинг кўзи олдида жойига ётди, ҳамшира чиқиб кетиши билан қаддини ростлаб, яна Сабохоннинг мактубларини ўқишга тушди.

«Жоним! Билсангиз эди. Кўзим олдида юргангизда бунчалар эмасди. Кетганингиздан кейин билинди. Сиздан хат ололмай юрган кезларимда бағрим қон бўлаёзди».

«Жонгинам! Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ, деганлари бежиз эмас экан. Қадрингиз ўтяпти. Ҳижрон ёмон экан!»

«Жоним, жаҳоним! Энди учрашиб қолсак (албатта учрашувимизга имоним комил, ҳаммамиз кеча-кундуз шу тилакдамиз) ерга эмас, фақат кўзингизга қарайман. Юзингизга боқишдан уялиб, кўзимни ерга яширганимдан энди афсусдаман.

«Жондан азиз Малик ака! Эсон-омон ғалаба билан келишингизни кутаман! Йўлингизга кўзим тўрт!

Эҳтиром билан сизнинг Сабойингиз».

Малик Маҳкамов мактубнинг шу жойини табаррук билиб, кўзига суртди. Кўзи унинг нуридан равшан тортгандай бўлди.

Кейин унга қалбини тутди.

— Менинг Сабохоним... Менинг Сабойим... Менинг яраларимга шифо Сабоси бўлдинг!..

Остонада яна бир даста хат кўтарган жангчи кўринди.

— Булар кимга!

— Эгалари йўқ...

Маҳкамов бу хатларни қўлига олиб, очишга ботинолмай турди. Конвертларнинг ичидан доду фарёд, оҳу нола, йиғи-сиғи отилиб чиқаётгандай эди.

«Шўрлик... кўникмай иложлари қанча. Уруш шунақа бераҳм бўлади. Кўплар қатори сизларнинг баҳодирларингиз ҳам Ватан учун жон бердилар».

Малик Маҳкамов ўз баҳодирларининг руҳига содиқ эди. Уларнинг ота-оналарида бирор ният бордир, қўмондонликдан илтимослари бордир, ёрдамнинг керакдир. У не қийинчиликлар билан бу конвертларни ҳам очди. Хатларни ўқиди.

Хатларнинг деярли ҳаммаси ўз фарзандларидан командирга шикоят тариқасида ёзилганди. Хат мазмунига қараганда уларнинг болалари «беғам, дангаса, икки энлик хат ёзишга ҳам ярамайдиган тошбағир» эдилар.

«Бекор гап! Бекор айтасизлар, баҳодирларнинг руҳига тухмат!» деб қичқиргиси келди, аммо яна қайчи кўтариб, Сонянинг кириб қолишидан иштибо қилиб, ўзини босди. Аммо бегуноҳ баҳодирларнинг отажонлари кўзига гуноҳкор бўлиб кўринишига мутлақо рози эмасди...

«Уларда гуноҳ йўқ. Паришталар нимаю улар нима! Ана, чўққида ер остида кўзлари тупроққа тўлиб ётибдилар».

Шундай деди-да, ўйланиб қолди. Қорахат етиб бормаган, бинобарин, улар бу ишлардан мутлақо беҳабарлар. Интизорлик алаmidан шунчаки шикоят қилган бўлсалар керак.

Аммо хатлар орасидан чиққан бир мактуб унинг бағрини қоп-қора қон қилди.

Хат Бердиёрнинг маъшуқасидан келганди. Унинг мактуби ҳам Сабохоннинг Малик акасига йўллаган муҳаббатномаси каби ҳижрон алангасидай эди.

Афсус, минг афсусларки, Бердиёр бу қалб ҳароратини кўрмайди, дил сўзларини ўқиб эшитмайди. У мангу ухлаяпти.

Унинг маъшуқаси ҳам бундан беҳабар, севиклисини кўз тикиб кутяпти. Ғалаба билан, кўкси тўла ордену медаллар тақиб, қувнаб эшикдан кириб боришини кутяпти бечора... Кутади, кутади, жуда узок кутади. Севиклиси бормади. У қора тупроқ остида...

Шу вақт унинг онаси, Сабоси кўзига кўринди. Хаёл қурсин,

дайдиб, довдираб, уларни ана шу бечоралар ўрнига элтиб қўйгандай бўлди. У ётган жойида иситмадан алаҳлаб қичқириб юборганини ўзи билмади.

— Йўқ! Йўқ!

Соня югуриб кирди.

Маҳкамов ўз атрофини хатта тўлдириб, чалқанча ётарди.

Шу кунни ҳамма оқоп, ертўлаларда кўпдан бери кутилган хат улашилганди.

Ҳасан билан Ҳусан биттаю битта хат олишди. У ҳам бўлса ғалати эди.

— Уҳ-ҳў-ў, мени аллақачон ўлдириб қўйишибди-ку. Соппа-соғман-ку. Вой штаб сичқонлари-ей,— деди Ҳасан таажжубланиб.

У ўз кўзига ишонмагандай опасидан келган хатни қайта-қайта ўқиди. Кейин комиссар Красухин имзо чеккан қорахатни ҳам такрор ўқиди.

«Вой штаб сичқонлари-ей, комиссарни ҳам чалғитишибди. Вой штаб сичқонлари-ей...»

Ҳасан иккиланиб ўтирмай, комиссар Красухиннинг ертўласига борди. «Ўртоқ комиссарга муҳим гапим бор» деди-да, унинг қабулига кириб кетди.

— Ўртоқ комиссар, фавқулодда иш билан сизга мурожаат қилишга рухсат этинг!

— Фавқулодда иш? Нима экан, у фавқулодда иш?— Красухин унга кулиб боқди.

— Мен қахрамонона қурбон бўлибман. Уйда аза очишибди.

— Йўғ-эй!

— Ҳа-да! Иигирмам тайин қилинган кунни ўзимдан оқ хат олишибди...

— Шармандалик-ку!

— Бу хатни сизга кўрсатгим йўқ эди, кўрсатмасам яна бировнинг бошига менинг куним тушади. Ноиложман. Кечирасиз. Бу штаб сичқонларининг иши...

— Қани, қани, нима хат экан бу?..

Красухин аввалдан тайёрлаб қўйилган штамп, кейин унинг мазмунига кўз ташлади.

«...Фарзандингиз Ҳасан Одилов Ватан ҳимояси учун шафқатсиз жанг қилиб, Соснова қишлоғида қахрамонона ҳалок бўлди. Унинг жасади ҳарбий қоида билан шу қишлоқ чорраҳасига дафн қилинди...»

Красухин «қорахат»нинг орқа-олдини қараб, ўз кўзига ишонмаётгандай эди.

— Қалтис хато...

— Хафа бўлманг, ўртоқ комиссар. Сизни чалғитишган. Яна битта Одилов бор эди. Уша ўлувди...

— Демак, иккита хато!.. Унинг ота-онаси ўғлидан хат кутиб кўзи тўрт бўлаётгандир!..

Красухин бундай масалаларда жуда ҳам қаттиққўл эди. Унинг топшириғи билан барча ёзишмалар қайтатдан кўриб чиқилди. Бу ҳодиса биринчи ва охиригиси эди.

— Учет — оддий ҳисоб-китоб эмас, ҳар бир одамнинг тақдири! — деди у штабчиларни, мирзаларни тўплаб. — Одам тақдирига бепарво қараган ҳар бир инсонни ҳарбий қасамини бузган, деб қараймиз!

Ана шундай мазмунда дивизия бўйича буйруқ чиқариб, қисмларга жўнатгач, иккала Одилов оиласига ўз қўли билан мактуб ёзди. Бундай янглиш учун минг бор узр сўради, Ҳасан-Ҳусаннинг оиласига Ватанига содиқ фарзанд тарбиялаганликлари учун «минг раҳмат» айтди. Бу мактубни ҳеч кимга ишонмагандай, ўз қўли билан почтальонга тутқизмоқчи бўлиб уни йўқлади.

Штаб почтальони кечаси самолётлар ташлаб кетган газеталарни саранжомламоқда эди. Комиссарнинг тегишини қўлтиқлаб, халлослаганча ертўлага кирди-да, доклад қилмоққа тутинди.

- Уртоқ комиссар! Газеталар келди.
- Ҳамма газеталар келдими? — Комиссар қувониб сўради.
- «Правда». «Красная звезда»... Ҳамма газеталар ҳам бор.
- О, о! Мана бу қувончли воқеа!

XV

Бу қувончли воқеа дивизия шахсий составини Кичик ернинг жанговар аҳолисини, бутун совет мамлақати билан боғлади, фронт воқеалари билан ошно қилди. Ахир Кичик ер аҳолиси бўлмиш қуршовдаги плацдарм аскарлари, командирлари кўпдан газета кўрмаган, бинобарин, Катта ер ҳаётидан бутунлай ажралиб қолгандай эдилар.

Неча кундирки, газета, журналсиз қолган Красухин мисоли кўлсиз, оёқсиз одамдай, ҳеч нарсадан беҳабар карахт бўлиб юрарди.

Дала почтасида тўпланиб ётган, кўпдан соғинтирган газеталарни Красухин кўзига суртгудай бўлди. Чунки газеталар унга бир сиёсий мадад, маънавий озуқа олиб келганди.

Мириқиб ўқишга тушди.

Аввал у совет информацион бюросининг ахборотларини кўздан кечирди. «Ташлаб чиқдик», «Қисмларимиз марраларни ўзгартирди» каби чекиниш маълумотлари қаторида «Айрим участкаларда қисмларимиз ўз позицияларини мустаҳкамладилар» деган жумлалар ҳам бор эди. Красухиннинг назарида бу сўзлар айнан унинг дивизиясига даҳлдор эди.

Москва йўлларидаги жасорат ҳақида босилган бир хабар уни жуда қувонтириб юборди. Унда бир гуруҳ совет аскарлари катта йўлга ўз кўксини қалқон қилиб, душман ҳужумини тўхтатгани батафсил ёзилганди. Бу кўп жиҳатдан шу дивизия жангчиларининг жасоратларини эслатарди.

У сиёсий ходимларга телефон қоқиб, бу мақоладан беҳабар бирор аскар қолмасин, деб буюрди. Айрим бўлинмаларга газета етиб бормаганини эшитиб, борлиқ газетани қўлма-қўл қилиб етказиб беришни топширди. Кейин «газеталарни эҳтиёт қилинглар, газеталарга махорка ўраб чекиб юборишмасин!» деб қайта-қайта таъкидлади.

Газеталарнинг бирида унинг ўз жонажон дивизияси тўғрисида ҳам маълумот бор эди. Совет информацион бюроси ахборотининг бир четида «Н-чи участкада полковник Равшановнинг қисмлари тенгсиз жангларда душманнинг катта кучини ушлаб турибди. Бундан ташқари, унинг кучи ва техникасига тинимсиз катта талафот етказяпти» дейилганди.

У газетани қўлтиқлаб Равшановнинг ҳузурига югурди.

— Буни қаранг, командир. Бизни ҳам тилга олишибди. Мана... мана...

Равшанов билан Евдокимов разведкачилар ушлаган «Бойқуш»ни кутмоқда эдилар.

Иккови бирдан Красухинга юзланди.

— Бизни ҳам унутишмабдими?

— Унутишмабди. Мана бу жойни ўқиб кўринг.

Равшанов камтарликданми ёки тафсилотни билиш учунми, газетани қўлига олиб бир бошдан ўқий бошлади. Унда Белобородов, Родимцев, Панфилов номлари тилга олинганди.

— Сибирликлар ишга тушибдилар, — деди Равшанов. — Фашистларнинг попугини пасайтиряптилар.

— Панфилов сибирлик эмас. Ўз қўшнимиз. Унинг дивизияси Фрунзеда келгани билан кўп командирлари тошкентлик йигитлар, — деди Гоглидзе. — Узи ҳам Тошкентда ўқиган. Ҳарбий билим юртида, бир партада ўтирардик.

— Қандини уришсин.

Равшанов комиссар бармоғи билан кўрсатиб турган жойига келганда хурсандчилигини яшира олмади.

— Иосиф Виссарионович ҳеч кимни кўзидан нари қилмайди. Кичкина ерда қилаётган арзимас ишимизни ҳам кўрибди. Сталиннинг бу эътиборига яраша бўлишимиз керак!

— Бу зўр ишончни оқлашимиз лозим!— деди Красухин ҳам.

Равшанов қўлидаги қизил қаламини тишлаганча жим бўлиб қолди. У ўй ўйлаётганида, тўсатдан пайдо бўлган бирор янги фикрини хаёлида пишириб, маромига етказаётганида ана шундай қиларди. Унинг бу одатини Красухин ҳам, Гоглидзе ҳам яхши биларди. Шунинг учун дивкомга халал бермаслик мақсадида улар ҳам жим бўлдилар.

— Бу зўр ишончни оқлашимиз керак! Яхши гапни айтдингиз, комиссар...— деди Равшанов Красухинга мулоким боқиб.— Буни амалда оқлаш керак. Амалий ишларимиз нимадан иборат бўлади, деб ўйласам, амалий ишни шу ҳужжатда аниқ айтиб қўйибди. Совинформбюро ахборотида маъқул топилган ишни давом эттиришимиз керак! Давом эттирганда ҳам янада сезиларлироқ, зарбалироқ қилиб!..

— Маъқул!— деди Красухин.

— Артомборнинг чамаси қалай?— Равшанов Евдокимовдан сўради.

— Уқ-дори етарли. Самолётлар снаряд билан гранаталар ташлаб кетишди.

— Озиқ-овқат-чи?

— Уч кунлик резерв бор. Бугун яна кутяпмиз.

— Демак, оч қолмаймиз.

— Оч қолсақ қаршимиздаги душмандан тортиб оламиз,— деди Евдокимов.— Разведкачиларимиз уларнинг озиқ-овқат омборини мўлжаллаб қўйдилар.

— Разведкачилар нега кечикяптилар?

— Ҳозир билиб келаман,— деди-да, Евдокимов чиқиб кетди.

Унинг кегидан Красухин ҳам чиқиб кетди. Равшанов радиоприёмникни бураб, эфирга қулоқ солди.

Бутун дунё радиосида Москвада Еттинчи ноябрь куни ким парад ўтказиши керак, деган масала муҳокама қилинарди. Равшанов, чет эл радио ёлгонларидан безор бўлганидан, уни эшитмай қўйганди. Бугун тонготарда, қани бир қулоқ берай-чи, ҳали ҳам ўша вайсақиликми ёки овози ўзгардимиз, деди-да, приёмникни керакли тўлқинга тўғрилади. Ҳаво отбозоридай, лўли кўчгандай эди. Ким нима деяётганини англаб бўлмасди. Эфирдаги тартибсиз «овоз бозори»дан у бирини танлаб, қулоқ берди.

«Қани иттифоқчиларимиз нима деяптилар экан?»

Иттифоқчилар радиоси ҳам Геббельснинг балалайкасини чалмоқда эди. Эмиш немис қўшинлари Москва дарвозаларини уч томондан тарақлатиб турибди... эмиш Гитлер қўшинлари яп-янги қуруллар олган, солдатларига охори тўкилмаган шинеллар тарқатибди. Эмиш 7 ноябрь куни Қизил майдонда Иосиф Сталин эмас, Адольф Гитлер парад қабул қилиб, тантанали нутқ сўзлармиш. Эмиш Геббельс ўз Фюрери нутқининг нусхаларини матбуот агентликларига тарқатиш учун кўпайтириб қўйганмиш. Эмиш... эмиш...

Равшановнинг қулоғи чидаса ҳам, асаби чидамади. Мурватни бураб радиоприёмник тўлқинларини ўзига таниш, қадрдон Москвага тўғрилади. Москва радиоси одатдаги ҳарбий маълумот билан бошланди. Эшиттиришларнинг мазмунидан на ҳарбий парад, на меҳнаткашлар намоёиши ҳақида гап борди. Лекин Улуғ Октябрнинг шонли 24 йиллигига совғалар ҳақида гап кўп эди.

«Совғалар... Бизники қандай совға?..— деб ўзига ўзи савол берди ва ўйлаб туриб яна ўзича жавоб қилди:— бир парча совет ерини фашист оёғи остидан тортиб олдик, унда совет байроғи қилпираяпти. Совет қонуни яшаяпти. Аммо Улуғ айёмга муносиб бирор иш қилдикми?..»

Комиссар Красухин ҳам шу ҳақда ўйларди. У плацдармда ҳарбий парад ўтказилиб, катта тантана қилинмаса ҳам, улуғ айёмни албатта,

эслаб ўтишни шарт деб биларди. У позицияларга телефон қоқиб, разведкачилар қайтганини билди-да, шошиб изига қайтди.

— Хушхабар бор, ўртоқ дивком.

— Гапиринг.

— Разведкачилар қайтишибди. Ўлжа билан...

Равшанов ўтирган жойидан сакраб туриб кетди.

— Буни хушхабар деса арзийди!— деди-да, қувнаб гапида давом этди.— Ўзимам ўлжа билан қайтишар, деб ўйловдим. Уларнинг суҳбатини радистка Шарифа бузди.

— Ўртоқ командир, сизга юқоридан радиограмма.

— Нима депти?

Шарифа радиограммани табассум билан Равшановга узатди.

— Ўх-ҳў! Мана буни ҳам хушхабар десак бўлади! Комиссар! Москва парадга тайёрланыпти,— деди Равшанов қоғозни комиссарга узатиб.— Беш-олтита одамни тайёрланг. Шундай бўлишини билардим, комиссар! Москва бекор тургани йўқ! Қўшин тўплаяпти. Мана, қараб турасиз, комиссар, Москва шу кунларда гитлернинг озиқ тишини синдиради. Бунга ишончим комил!

XVI

«Бойқуш» ўзини оқлаш учун баҳонэ қидиради. У ноиложлигини, уни мажбур қилганларини, йўқ деса уни азоблаб ўлдиришлари, очдан унинг ўзи ўлиши мумкин эканлигини айтади, ҳоли танг, ўзи ночор бўлгач, бундан бошқа илжи йўқлигини гапирарди.

— Ишонмасанглар, майли, мени суд қилинглар, жазоланглар, дейди. Ишонсанглар синаб кўринглар, қўлимга қурол беринглар, ўз қоним билан гуноҳимни юваман, деб ялиниб, ёлборади.

Тақдири нима бўлади, унинг бошига не савдолар тушади — қоп-қоронғи эди. У не-не хаёллар билан боши солиқ, қалби синиқ, умидсиз, зўрға-зўрға одимлар эди.

Уни чуқур қазилган, қат-қат тўсинларда тўсилиб, қалин тупроқ бостирилган ертўлага ҳайдаб кирдилар.

«Қамоқхона шу бўлса керак. Қийноқхона жуда пухта. Бу ерда қанча дод-фарёд десанг ҳам оҳингни оллойинг ҳам эшитмайди».

Йўқ, уни қамоққа эмас, дивкомнинг команда пунктига олиб кирган эдилар.

Атрофлари ёғоч девор билан пухталанган кенг-мўл ертўланинг тўрида бўй-басти келишган командир ўтирарди. Петлицасида тарашланган ҳақиқдай тўртта «шпали» бор эди: Полковник.

ГПУми, комиссарми?..

Полковник унинг юзига қарамай туриб жой кўрсатди.

— Утир.

«Бойқуш» чарчаган эди. Утирди. Кўзини полковникдан узмади. У танишдай кўринди. Синчиклаб қаради, қаради...

«Ўша...»

«Бойқуш» бўйинини солиб, кўзини яшириб, ерга қараб олди.

«Унинг кўзларига қандай қарайсан?»

Равшанов Шавкатга қаради.

— Сафарга тайёрмисан?

— Навбатдаги разведкагами?

— Москвага!

Шавкат ҳеч нарса бўлмагандай, ҳеч ери оғримаётгандай, гўё унга қанот ато бўлгандай эди. Ғоз туриб, рапорт қилди.

— Ҳозирнинг ўзида разведкага боришга ҳам тайёрман!

— Қойилман сенларга, азаматлар. Манави «Бойқуш»ни бошлаб ушлаб келдиларинг!— деди-да, Равшанов ерга қараб ўтирган асирга кўз ташлади. Афти-ангориини қаердадир кўргандай бўлди.

«Ўз қўлимиздан нон-туз еган, бир окопда ётиб, қора ўрмонларнинг сўқмоқларида ёнма-ён юрган ўз аскаринг эмасмикин бу хоин?»

У, синчиклаб қаради.

«Уша-ку!.. Асли зотига тортибди-да, сотилган экан-да бадбахт». Равшанов унга синчиклаб қараган сари у юзини, кўзларини яширарди.

Равшанов кўзларига ишонмагандай яна қаради. Росмана таниди.

«Уша!.. Ушанинг ўзгинаси! Тангрибердихўжаев!..»

Хаёлида, ичида гапириб турган Равшанов унинг фамилиясини каттиқ овоз билан айтиб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Тангрибердихўжаев!..

Фамилиясини эшитгач, «Бойқуш» сакраб ўрнидан турди. Полковник Равшановнинг ғазаб билан унинг кўзларини ўйиб олишинигина кутди. У бўйни солиқ, кўзи юмук, жим турди.

Полковник Равшанов «бойқуш» ўйлаганининг тескарисини қилди.

У, Тангрибердихўжаевнинг ёнига ўтириб, дили хоҳламаётган бўлса ҳам, ичдан жирканиб турган бўлса ҳам, ўзбек одати бўйича уй-ичлари, қариндош-уруғларидан сўради. Разведкачиларига ўхшаб уни «сотқин», «хоин» деб ҳақоратламади. Уни ўз фамилияси билан «Тангрибердихўжаев» деб атади.

Унинг бундай қилишининг бир сабаби бор эди. Буни ҳозирча уларнинг икковидан бошқа ҳеч ким билмасди.

Бундан «бойқуш»нинг ўзидан кўра, уни шунча машаққат билан ушлаб келган разведкачилар ҳайрон эдилар.

«Ким бўлди бу Тангрибердихўжаев? Нега «бойқуш»га шунча ҳурмат? Дивкомимизнинг қариндошимикин?»

Равшанов разведкачиларга катта раҳмат айтиб, уларни ертўласидан чиқариб юборди.

— Сизларга жавоб, азаматлар. Тангрибердихўжаев бугун менинг меҳмоним бўлади,— деди у разведкачиларга. Улар бирин-кетин ертўладан чиқаётганларида Шавкатни йўлдан тўхтатиб, унга тайинлади:— Москвага йўл анжомингни ҳозирлаб қўй.

Разведкачилар дивком ертўласини тарк этганларидан кейин Равшанов бошини эгиб, ғариб ўтирган Тангрибердихўжаевга деди:

— Устингиздаги жирканч кийимларни ечиб ташланг, сизга ҳозир бошқа тоза либос берадилар.

Тангрибердихўжаев бу бебаҳо илтифотлар учун нима деярини билмасди. Аммо унинг юраги гаш, ичини оламушук тирнарди.

Ҳаш-паш дегунча хўжалик взводидан оппоқ ички кийим, петлицасиз, ювилган гимнастерка билан янги шим келтирдилар.

— Ҳаммомга солинглар буни,— деди дивком хўжалик взводининг аскарига.

Уни ҳаммомга солиб, оппоқ оқартириб келишди. У чўмилиб келгунча Равшанов ертўласидаги столини ясатиб қўйди. Бир ликопа колбаса, иккинчи ликопа пишлоқ, оқ, қора бўлка нон, бир шиша ароқ ҳам бор эди.

Равшанов ҳеч нарсани билмагандай меҳмонни қандай кутса, уни ҳам, «Бойқуш» деб ном олган хоинни ҳам шундай кутарди. Тангрибердихўжаев ҳамон ўзига, ўз кўзларига ишонмас, ичи ғам-ғуссага тўлиб-тошарди. Уни меҳмон қилгандан кўра урса, сўкса, Шавкатларга ўхшатиб дилидаги ғазабни сочиб ташласа яхши эди. Полковникнинг жим туриши, ҳатто уни меҳмон қилиши унинг жигари-бағрини пора-пора қиларди.

Полковникнинг ҳамма гапи ичида бўлса-да, ундан жирканиб, ғазаб тошини отишга ичдан ошиқиб турса-да, ташида булардан бирор нишона кўрсатмасликка уринарди. Унинг ўзини тилга кириб, кирдикорию қилмишларидан гапириб беришини кутарди.

Тангрибердихўжаев ўлганини кунидан, дегандай, вақтли «меҳмон»дай столдаги таомларга боқар, тамаддини нимадан бошлашини ҳам билмай ҳайрон ўтирарди.

— Нондан олинг!

Тангрибердихўжаев буйруққа итоат қилгандай столдаги нонга қўл

чўзди-да, бир бурдасини олиб, майдалаб оғзига солди. Нон ушоқлари унинг танглайига тиқилиб қолгандай бўлди. Гўё у нонни эмас, нон уни ғажиларди.

— Уртоқ полковник, сиз нега мени сўроқ қилмаяпсиз?

— Гап «меҳмон»дан,— деди Равшанов.

— Мени «меҳмон» деяпсиз. Мен тутқунман. Мени аскарларингиз ушлаб келдилар.

— Тутиб келмасалар сиз билан кўришолмас эдик.

— Биламан, сизнинг ҳамма гапингиз ичингизда турибди...

— Ўзингиздан эшитмоқчиман,— деди у ерга энгашиб.

Равшанов бир пиёла чой қуйиб, унга узатди.

— Қайноққина чой ичинг, титроғингиз босилади.

Тангрибердихўжаев полковникнинг қўлидан чойни олиб, пиёласининг жийда гулларига қараб қолди. Юрти эсига тушдими, пиёла гуллари бирор нарсани ёдига солдими, унинг дами ичига тушиб кетди.

— Ўзбекистон пиёласи бу. Танияпсизми? Посилка ичидан чиқди.

Тангрибердихўжаев пиёланинг ичидаги тиниқ кўк чойга тикилиб қолди. Унда ўз афти-ангорини кўрди шекилли, ўзини ўзи танимамай хайрон бўлди. Лаблари дўрдайган, кўзлари киртайган, ранг-рўйи бир аҳволда эди.

— Кўк чойни ҳам она юртимиздан совға қилиб юборишибди,— деди Равшанов. — Айтмоқчи, озгина кишмиш ҳам бор эди. Сизга насиб қилган экан. Она диёр ҳарорати бор бунда.

Кўзидан дув ёш тўкилган Тангрибердихўжаев полковникдан юзини беркитибми, бошини янада пастроқ қилиб олди.

— Нафасингиз ичингизга тушиб кетганидан маълумки, она диёрни соғинганга ўхшайсиз...

— Жуда...— деди у қисқа ва аста гапириб.

Равшанов «Бодроқчи» келтирган газеталар ичидан бирини олиб унинг кўзига рўпара қилди.

— Мана шунга кўз ташласангиз она юртга бориб келгандай бўласиз.

Тангрибердихўжаев полковник қўлидаги газетани кўрибоқ жонланиб кетди.

— «Қизил Ўзбекистон!» — деди-да, қўлига олиб, унинг сатрларига тикила бошлади. Унинг кўзи аланглар, қўли қалтирар, титроқдан газета шитирлаб турарди.

Равшанов бу газетанинг сарлавҳасидан сўнгги сатригача ўқиб чиққанди ва унинг материалларидан фронтдан жуда узоқдаги Ўзбекистоннинг фронтчи ҳаётини кўз олдига келтирганди. Республиканинг катта-кичик корхоналари кеча-кундуз тинмайдиган уч сменалик ишга кўчган. Сменасидан бўшаган ишчилар темир йўл станцияларида ғарбий районлардан кўчириб келинган завод, фабрикаларнинг ускуналарини вагонлардан туширардилар. Янги сменаларга бораётган ишчилар ҳам ўз корхоналарига темир йўл станциялари, разъездлар орқали борардилар. Уларга ҳам пўлат излардаги вагонни бўшатиш, келиб-кетиб турган юк машиналарнинг нечасига юк ортиб бериш нормаси берилганди.

Шаҳарларда янги бинолар қурилмаса ҳам, кўчма заводлар биринкетин маҳсулот бера бошлаганди. «Афсонадагидай, эртақлардагидай» дер эди Равшанов бу воқеалардан ажабланиб. Ўзбекистонга кўчириб келинган корхоналар ҳатто очиқ майдонларда ҳам фронтчасига ишламоқда эди.

Ўзбекистон фронтга кийим-кечак, озиқ-овқат, мева-чева қатори ўқдори, миномётлар, снарядлар юборарди. Ҳатто самолётлар ҳам ишлана бошланган эди. Тошкентдан келаётган хабарларга қараганда бутун шаҳар аҳолиси — етти ёшдан етмиш ёшгача ўзларини фронтга ёрдам вахтасига сафарбар қилган эдилар. Газеталарда дастгоҳларга бўйи етмаган ўсмирлар оёқлари остига ғишт қўйиб, қутилар устига чиқиб, бўй чўзиб ишлаётганлари ҳақида хабарлар босилганди.

«Фронтга бир миллион тонна пахта етказиб берамиз! Пахтамиз аскарга кийим, ҳарбий саноатга порох, душманга қирон!» деб ёзилган-ди деҳқонларнинг фронтчиларга йўллаган очиқ мактубларида. Ўзбекистон қишлоқлари ҳам сара йигитларни фронтга юбориб, жами тирик жон: ўсмирлар-у, қариялар галабага ҳисса қўшиш пайида эди. Деҳқонлар топганини фронтга жўнатиб, туну кун далада, боғда, ердан, дарахтдан ризқ-рўз йиғардилар.

Равшановнинг назарида Тангрибердихўжаев меҳнаткаш халқнинг бундай шижоати сирига тушуниб етмагандай эди. Аммо уни фронтдан узоқдаги халқ фронтчасига яшаётгани, фронтчасига ишлаётгани таажжубга соларди. Унинг назарида озодлик нашъасини сурган, бахтини ҳимоя қилаётган ўзбек халқи бошқа ҳамма совет халқидай сира-сира фашист «халоскор» ини кутмай, аксинча, унга ўлим ҳозирламоқда эди.

Унинг кўзи Тошкент вокзалида олинган, биринчи саҳифада босилган катта суратга қадалганича тикилиб қолди. Унда ажиб манзара, ундан ҳам ажиб воқеа акс этганди. Вагонлардан қаторлашиб чиқаётган етим-есир, юпун болаларни перронда ўзбек аёллари қўлма-қўл қилиб бағрига босар, уларга меҳр улашар, қурбон бўлган ота-оналарининг ўрнига ота-она бўлгилари келарди. Газетада Тошкент аҳолиси ўз бағрига олиб, ота-оналик қилаётган фронтдан кўчирилган бундай болаларнинг ўзбек юртидаги янги ҳаёти тўғрисида ҳам фотосурат чоп этганди. Унда отишмалардан узоқдаги янги жой, янги даврада болалар аввалгидай қувнаб яйраётганлари кўриниб турарди.

Тангрибердихўжаев шу он ўз фарзандларини эслади шекилли, мижжасига бўртиб чиқаётган аччиқ кўз ёшини тўхтатолмай суратга термилганича муздай яхлаб турди.

«Болалари эсига тушди бу ҳаромининг» деб ўйлади-да, Равшанов пичинг оҳангида ундан сўради:

— Бола-чақангизнинг аҳволидан беҳабардирсиз?

Тангрибердихўжаев нима деб жавоб қилсин? Нима ҳам дер эди. Ҳеч нарса... Бирор гап айтишдан қўрқди, бошини эгиб олди,— юзи музлади.

— Сиз ололмаган хатни болаларингиздан биз олиб турибмиз, деди Равшанов.

Тангрибердихўжаев «Қани ўша хатлар!» дегиси келди, аммо талаб қилишга ботинмади. Аммо фарзандлари нималарни ёзганликларини билишга ошиқар, лекин ўша хатларни кўрсам майлими, дейишга юраги бетламасди.

У хаёл суриб, ичини оламушук тирнаётган пайтда ертўлага Шарифахон дадил кириб келди-да, дивкомга чаққон честь берди.

— Ўртоқ полковник! Старшина Мадалиева, чақирганингиз учун хузурингизга келдим, — деди-да, Равшановнинг кўзига боқиб шайиндай қотди.

— Вольно,— деди Равшанов.— Мен Сизни бир савоб иш билан чақирдим. Тангрибердихўжаев ўз фарзандлари холидан беҳабар эмиш... Сизга мактублар келиб эди шекилли...

Шарифахон ярқ этиб столда ўтирган аскарга боқди. Дафъатан уни таниёлмади. Унинг ранг-рўйи бир аҳволда, ўзини танитишга қўрқиб, мункайиб юзи шувит ўтирарди.

— Почча!— деб қичқириб юборди уни таниб қолган Шарифахон.— Қандай шамол учирди? Бизни қандай топдингиз?

Тангрибердихўжаев Шарифахонга тик қарай олмасди.

— Бизни қандай топдингиз, почча?— Ҳеч нарсадан беҳабар Шарифахон бояги сўровини такрорлади.— Қўшни қисмлардамидингиз? Еки қуршовдан чиқяпсизми? Онамлар сизни қидириб юришипти. Жиянларим эса, ҳар хатда «дадажонимни кўрдингизми?» деб ёзишди...

Тангрибердихўжаев қайнсинглиси юзига тик қарай олмас, биноба-

рин, унга нима деярини билмасди. Шарифахон қандай ҳодиса юз берганини тушунмаганди.

— Опамларнинг хатларини олиб келайми, кечагина улардан бир даста хат келди,— деб Шарифахон ертўласига бормоқчи бўлганди уни Равшанов қайтарди.

— Овора бўлманг, Шарифахон,— деди у. Хатлар мазмунини оғзаки айтиб қўя қолинг.

Шарифахон бу гапнинг мазмунини дарҳол тушуниб етмаса ҳам, бирор кўнгилсиз ҳодиса юз берганини сезди шекилли, ҳар икковига зимдан қараб қўйди. Вазият ноаниқ, аммо қандайдир яширин сир ўртада муаллақ эди.

— Опамлар заводга ишга кирибдилар,— деб гап бошлади Шарифахон қалтироқ овозда.— Самолёт чиқаряпмиз, деб ёзибдилар. Полиграфкомбинат ўрнига Чкалов заводи кўчиб борибди... гоҳ кечасиги сменада, гоҳ кундузгисида ишлармиш...

— Болалар-чи!— ўзини босолмай сўз қотди Тангрибердихўжаев.— Болаларга ким қарайди?

— Холиқ заводга кирибди. Ўртоқлари билан маҳаллангиздаги артель ўрнида миналар ясаётганмиш. «Фронтчи одамларга зўр қуроллар юборяпмиз» деб мақтаниб ёзибди ўғлингиз. Кенжаларингиз ҳам баҳолиқудрат катталарга кўмаклашаётганмишлар. «Фронтга кетаётганларнинг ўрнини эгаллаямиз» деб ёзишибди.

— Оч қолишмасди-ку. Опангизни бисоти бола боқишга етарли эди-ку!— Ниҳоят яна ўзини тутолмай луқма ташлади Тангрибердихўжаев.

Шарифахон поччасининг қўлидаги газетага кўзи тушиб қолди.

— Ана шу газетада ҳам ёзибди. Ўзбек аёллари борлиқ бисотларини, қимматбаҳо тақинчоқларини «ғалаба фонди»га ҳадя қиляптимиш. Опам ҳам «қатордан қолгунча хатардан қол» дебдилар-да, олтин, кумуш тақинчоқларигача ҳукуматга элтиб берибдилар.

Тангрибердихўжаевнинг қалтираган қўлида шитирлаб турган газета шариллаб ерга тушиб кетди.

Шарифахон энгашиб стол тагидан газетани олди-да, тахлаб, бурчакдаги китоблар устига қўяркан:

— Бу газетада онам ҳақида ҳам катта гап бор,— деди Тангрибердихўжаевга.— Онамни боболаридан қолган олтин чилимлари бор эди. Уни «табаррук!» деб ҳеч кимга ушлатмай кўз қорачиғидай асраб юрардилар. «Ғалаба фонди»га сармоя йиғиш бошланган уни «берадиган пул жамғарма йўқ, шу кўз қорачиғимни олиб келдим» дебдилар.

Тангрибердихўжаев лоҳас бўлиб ўтирарди. Шарифахоннинг гаплари гўё атайин унга қараб отилган ўқдай ботарди.

— Шарифахон, сизга жавоб!— деди Равшанов.

Старшина Мадалиева поччасига қараб қўйди-ю, ҳеч бир гап айтмади, хайр ҳам демай чиқиб кетди.

Шарифахон ертўласига етгунча ўзи билан ўзи гаплашиб борди, ертўласига кириб ҳам хаёли тинчимади. «Қандай ҳодиса? Қандай тасодиф? Қаёқдан келиб қолди поччам? Нега кайфияти бузук? Мени нега чақирдилар-у, воқеани айтмадилар?.. Темур акамга ҳайронман».

Тангрибердихўжаев Шарифахоннинг кетидан бир қараб қўйди-ю, иягини ушлади. Унинг хаёли узоқ Ўзбекистонда, бор бисотини «ғалаба фонди»га ҳадя қилган хотини, «фронтчи дадамга зўр қуроллар ясаб юборяпмиз» деб жонбозлик кўрсатаётган тўнғичи ва баҳолиқудрат катталарга ёрдамлашаётган кенжаларида эди... У ўйлаб ўйига етолмас, борган сари мункайиб кетаётгандай эди.

Полковник Равшанов столда турган шишани очиб, қиррали стаканга тўлатиб арақ қўйди-да, Тангрибердихўжаевга узатди.

— Симириб олинг, дил захрининг газаги...

Тангрибердихўжаев аста бошини кўтарди-да, арақни қўлига олди. Дадил бўлиб олмоқ учунми, аламини бостириш учунми, ёки совиган баданини қизитиш мақсадидами, оғзини катта очиб, стакандаги арақни бир отим носвой отгандай танглайига ташлаб юборди.

«Вой баччағар-эй, — деди ичида Равшанов. — Шнапс ичиб юриб мазахаўрак бўлган экан-да, ҳаром ўлгур».

У арақ устидан газак ҳам қилмади. Аммо оч қоринга наҳорда ичилган арақ, шиша ичидагина жим турган экан, одам ичига кирганидан кейин ўз ҳунарини кўрсатмай қўймади. Тангрибердихўжаев аста-аста қизариб нопормон бўлди-қолди. Тили бурро бўлди.

— Мен кўрган кунни ит кўрмасин, ўртоқ полковник...

«Ўртоқ полковник» дейди-я ҳаром ўлгур. У вақтлар ўтиб кетди. Энди бошқа вақт. «Меҳмондўстлик» қоидасини бузмай, унинг иқрорини охиригача тинглашга уринди.

— Ноилож бўп қолдим-да. Битта мен эмас...

Столдаги оғзи очиқ шишага, кейин бўшатишган стаканга термилди. Мезбон унинг бу ишорасини кўрмагандай, парвосиз ўтирарди.

«Меҳмон» гапида давом этди:

Тўсатдан қоч-қоч бошланди. Немис қўшинлари босиб келяпти! дер эдилар...

— Тепаларингга бостириб келдими?

— Йўқ.

— Жанг кўрмай қуён бўлдиларингми?

— Йўқ.

— Ўз ихтиёрларинг билан таслим бўлдиларингми?

Тангрибердихўжаев оғзи очиқ шишага, бўш турган стаканга қараб қўйди.

— Озгина қуйсам майлими? Тортиб қолди...

— Майли.

«Озгина» сўраган одам стаканни лиммо-лим қилди-да, боягисидан кўра чаққонроқ алпозда стаканни бўшатиб қўйди. Кейин столдаги бор нарсага қараб олди-да, бир четда қоғоз юзида турган қора майизга чанг солди.

— Қора майизни яхши кўраман. Ёнғоққа, туршакка қўшиб еса янада соз бўлади...

Унинг кўзлари ола-кула бўлиб, тили қалтираб, қўли қалтираётгандай эди. «Мезбон» шишанинг оғзига тикинини босди, стакан билан қўшиб четга олиб қўйди. «Меҳмон» яланиб-яланиб қўйди-ю, «яна қуйинг!» дейишга журъат этмади.

Равшанов, унинг дилидагини билмоқ учун аста сўради:

— Хўш, кейин нима бўлди?

— Ярадор бўлдим. Узимга келиб қарасам, балчикда ётибман...

— Тўқнашув бўлмаганди шекилли?

— Бўлган...

— Кейин?

— Атрофимга қарасам, ҳеч ким йўқ. Командирни чақирдим. Йўқ.

Ўртоқларимни чақириб қичқирдим — йўқ. Ҳаммаси кетиб қолибди...

— Қаёққа?

— Билмайман. Елғиз қолганимдан кейин қўрқдим...

— Асир тушдингизми?

— Қаёқда. Автомат ўқталишди. Ноилож эдим-да. Асирга тушишга тушдим-ку, минг пушаймон бўлдим.

— Нега?

— Очликдан ўлаёздим. Ишласанг — тишлайсан, дейишди. Ишга ёзилдим. Қаёққақадир олиб кетишди. Кеча-кундуз жизсамми олишди. Ўзингиз биласиз, жисмоний ишга ўрганмаганман. Дўқондорлигимиз роҳат эди. Жарақ-жарақ пул тушиб турарди. Еганим олдимда, емаганим кетимда. Оғир ишга чидамадим. Легионга ёзиласанми, дейишганди, хўп девордим.

— Легиони нимаси?

— Туркистон мусулмонлари легиони-да... Шунақа армия тузилармиш. Туркистонни мусулмонобод қилармиш. Ишонмайман.

— Нега?

— Тўртта-бешта чўлоқ-мўлоқ, дордан қочганлар билан қиладиган иш эмас-да.

Равшановнинг кўзи олдида Ватан хоини кўзини лўқ қилиб турарди. Мастлик-ростлик, деганларидай, у икки стакан арақнинг далдаси билан ичини ташига чиқарди-қўйди.

— Сиз, бир вақт менинг қора кунимда яхшилик қилган эдингиз, Тангрибердихўжаев,— деди Равшанов унга.— Ўша қийин кунимда мендан ҳазар қилмай, оврезингизда чўмилтириб, кийинтириб, зиёфат қилган эдингиз... Сиздан қарзим бор эди... Ўша яхшилигингизни унутганим йўқ эди ва ҳамisha қарзимни узиш ниятида эдим. Ушанда менга берган нон-тузингизга рози бўлинг.

— Мингдан минг розиман,— деди Тангрибердихўжаев.— Сиз менга минг бор ортиқ қилиб қайтаряпсиз.

— Рози бўлсангиз, яхши. Энди сиздан қарзим қолмади. Шундай-ми?

— Шундоқ!

— Мана энди муносабатларимизни янгитдан бошлаймиз. Албатта, қилмиш-қидирмишингизга қараб.

Тангрибердихўжаев ерга қараб, бармоқларини ўйнаб, чайнала-чайнала гап бошлади:

— Гуноҳим катта. Кўрибла калламми олишга ҳақли эдингиз. Аммо сиз мени дафъатан дорга ҳам осмадингиз. Мендай гуноҳкорга бир одам деб қарадингиз. Сиздай мард ўғлон қўлида ўлишга тайёрман. Бари бир мени қаттиқ жазолайдилар. Ўлдирса ҳам мард ўлдирсин. Сиз мард йигитсиз. Темуржон...

Давоми бор.

Фотомухбир С. Маҳкамов архивидан.
Тошкент кинофестивали.
1982 йил.

Рамз Бобожон,
СССР Давлат мукофоти лауреати,
Ўзбекистон ССР халқ шоири

ЙЎЛ ЭСДАЛИКЛАРИ

Денгиз кечаси

*Зим-зиё, тунд денгиз кечаси,
Кўк тубида юлдуз чарақлар.
Долғаларда булут парчаси,
Нур чалинса, баъзан, ярақлар...*

*Денгиз оша, тўлқинлар оша
Тун бағрини ёриб бораман.
Бир қалбимда дард қўша-қўша,
Узоқларга назар соламан:*

*Ер кўринар, кўринар қирғоқ,
Кўринади ярқ этган машғал,
Ғариб дилда ёнади чироқ,
Бир чироқда минг хаёл яшар...*

*Ороллар ўлкаси Филиппинида
Ер тансиқ, сув сероб, ҳаво бетайин.
Кайфият — мисоли қилич қинида,
Сел олдидан ёмғир ёққандай майин.*

*Боғларда гуркураб ётар ананас,
Дарахт шохларида ёнар чароғдай.
Табиат қалбларда уйғотар ҳавас,
Туйғулар туғғени қайнар булоқдай.*

*Тинч океан айқириб, солар айюҳаннос,
Ҳолбуки номига нолойиқ бу ҳол...*

Америка турмуш тарзида ҳамроз
Ҳарбий базаларда дағдаға, дажжол...

Манила бағрида буюк мақбара,
Хосе Рисаль ётар — орол фарзанди.
Евузлик қалбидан бахтни ахтара,
Бевақт нобуд бўлмиш суюк таланги.

Шеърият зор йиғлар шоир бошида,
Фахрий қоровулда элу юрт ҳамон.
Қадимий пойтахтнинг кекса-ёшида
Учирса ҳам ўчмас нурдай бир армон.

Наҳотки жаҳолат шунчалар авжда,
Наҳотки шунчалар қасос, интиқом —
Беғуноҳ қон ранги денгиз мавжида,
Магелан сафари бадбахт имтиҳон?!

Автомашиналар учади енгил
Йўллар эмас, энди, йиллар сўнгида.
Манила гўёки пирларга сингил,
Ўз фоліни ўзи очар ўнгида...

Сингапурда бўлдим уч кеча-кундуз,
Сингапур соҳилин юварди тўлқин.
Баъзан ҳорингандай мизғирди денгиз,
Баъзан кўз-кўз қиларди кўркин...

Сингапурда бўлдим уч кеча-кундуз,
Сингапурдан учди учқур хаёлим —
Шамол каби суртди япроқларга юз,
Она-тупроғимнинг ўпди жамолин...

Сингапурда бўлдим уч кеча-кундуз,
Сингапур қалбимга сингди сеҳрдай:
Тунги бозорларда мўзжиза-мўғиз,
Олчоқлик авжида, севги басирдай.

Сингапурда бўлдим уч кеча-кундуз,
Сингапур портидан жўнади кема,
Тонгочар олдида учди бир юлдуз,
Йўлчига дегандай худди бир нима...

Дехлига қўниб ўтдим,
Лаҳзаларга кўз тутдим.

Йўл узоқ эди, узоқ,
Олис-олисдан чироқ —

Ухлолмадим ўша тун,
Тонг отмади ўша кун...

Имларди, қош қоқарди,
Ғариб дилни ёқарди...

Олтин Прага

I

Прага парпирар тонг юлдузидай,
Прага ўйласанг, гўё бйр хаёл...
Прага дилрабо чехнинг қизидай,
Ҳам эркин, ҳам доно, ҳам соҳибжамол.

Олтин маъбудами ё олтин сиймо,
Азми олтин шаҳар,

мен сенга ошиқ!
Сени бир кўрдим-у, бўлдим маҳлиё,
Юрак-юрагимдан тўқийман қўшиқ...

Сени бир кўрдим-у, тарк этолмадим,
Хотирамга сингдинг севги мулкидай.
Сени Тошкентимдан фарқ этолмадим,
Дарё шовуллаши янграр кулгидай...

Парламент устида байроқ ҳилпирар,
Демак, Республика бахти барқарор...
Биллур қиррасида қуёш ярқирар,
Қуёш мангуликка ҳамиша пойдор!

Гўё қадим йўлдан ўтарди карвон,
Қўнғироқ чалганда асрий бир маъбад.
Кафка калитини йўқотгансимон
Хорижий ҳужрада бетинч, бетоқат...

2.

Прага шаҳри азим,
Сенга арзийди назм...
Ҳавас қилмаган ким бор,
Юрак-юракдан таъзим.

Йўллардан ўтиб бўлмас,
Ўтмасам кўнгил тўлмас...
Бахт ётар ҳар қадамда,
Ололмаган қўл, қўлмас!

Йўл, дедингми, йўл-йироқ,
Манзил-манзилда чироқ.
Ўтмиш берар акс садо,
Жангир-жунгур қўнғироқ.

Одимлар энгил кўчар,
Авто, трамвай учар,

Меҳнат қилган кам бўлмас,
Шон ила шараф қучар.

Рўпарада муюлиш,
Муюлишда қурилиш,
Бўсаганинг ўзида
Янгиликка уриниш.

Юлдуз, десам, шамчироқ,
Шуғлалари тумтароқ...
Праганинг жамоли
Кўзга яқин қизалоқ...

Ўз бахтингдан очма фол,
Ҳар лаҳзани тугиб ол!
Нақдинанг ўзингники,
Хаёл эмасдир, хаёл!

3

Прага, Прага, эй олтин шаҳар,
Сени бир кўрдим-у, кетолмай қолдим.

Кўздан уйқу қочган бевақт бир саҳар,
Азиз юртдошимни эсимга олдим:
Сен учун жанг қилган,

жон берган сенга,
Сенинг тупрогингда қолгандир мангу...
Хаёлимда

пешвоз чиққандай менга,
Ҳамон одимлайди, ҳамон тирик у!
Кўз олдимда ҳамон фидоий,

хушёр,
Тинчликни дил-дилдан этар ҳимоя!
Урушга йўл бермай собит, барқарор,
Қад кериб туради тургандай қоя.

Ҳн икки булоқ афсонаси

Баллада

КИРИШ

Болалигимда бувим
Айтиб берарди эртақ.
Тунлари қочиб уйқум,
Кундуз отардим хуррақ.
Эшитмаганман аммо
Бунақанги нақлни...
Гоҳи бўлдим бепарво
Йўқотгандай ақлни.
Туйғуларга шўнғидим,
Олиб кетди хаёлот.
Совуқ турса тўнғидим,
Иссиқ босса, омонат...

I

Жаҳон кездим жон билан,
Севги ва армон билан...
Карливарида дам олдим,
Балки балога қолдим:
Шоирлигим тутганда,
Илҳом келиб кутганда,
Қофиялар танладим,
Шеърятни англадим.
Чертиб турдим ҳижони,
Чақиб кўрдим мағнони.
Тўқин саралаб олдим,
Пучини ўтга солдим.
Мисраларни жамладим,
Гўё палов дамладим...
Бўш қолган соатларим,
Бўшашиб қанотларим,
Ҳордиқ олдим ўтлоқда,
Гоҳ яқин, гоҳ йироқда...
Дарё, тоғлардан ўтдим,
Яшил боғлардан ўтдим,

Қумлик дуч келса кечдим,
Булоқлардан сув ичдим.
Қулоқ тутдим дилларга,
Тушунгандай тилларга,
Эшитдим ҳангомалар,
Эртагу афсоналар.
Бири биридан қизиқ,
Бири биридан тиниқ...

2

Дейдиларки, бир замон,
Бир қалбида минг армон,
Чехиянинг қироли,
Қиролларнинг камоли,
Карл Тўртинчи деган
(Шон-шухрати зўр экан.)
Овга чиқибди бир кун
Ўрмон отибди тўлқин —
Худди денгиз мисоли,
Тинчиабди шамоли.
Иши келмасдан ўнгдан,
Ўтолмагандай дўнгдан,
Қоқилгандай тулпори,
Кечикибди шикори...
Тунабди ўша кеча,
Мижжа қоқмасдан пича
Тонгни кутибди узоқ,
Овга қўйгандай тузоқ.
Ўқ-ёйини жуфтлабди,
Ҳаттоки, «куф-суф» лабди...
Ўзин қўярга жой йўқ,
Отилмаган ҳали ўқ.
Мўлжал олиб, пойларди,
Чап берғудай шайларди...
Навкарлари ёнида,
Тугён урар қонида.

Учгудай бўлса бир қуш,
Уйларди ўнгми ё туш?
Яна ўйларди ўзи,
Жавдираб икки кўзи.
Мабодо ов бўлмаса,
Кўнгли эса тўлмаса,
Бўлган билан овора,
Унда нима, на чора?!
Ўз-ўзидан хижолат,
Уни кутади давлат,
Наҳот қуруқ қайтади,
Кўрганга не айтади?..
Маликаси кўзи тўрт,
Умри эса қилдай мўрт.
Ҳар бир нарса — баҳона,
«Қилт» этдими ордона...
Байрам-байрам бўлмайди,
Қирол кўнгли тўлмайди.
Тўй эмас, бўлар аза,
Ғанимлар қилар маза.
Бурғулар чалинмайди,
Малика ялинмайди.
Сарой аҳли тиз чўкмас,
Суюниб кўз ёш тўкмас.
Ўлжа ололмай келса,
Шикордан қуруқ елса,
Уни кутади хатар,
Хаёл эса беш баттар.

Тонг отиб, учди бир қуш,
Учган каби ақлу ҳуш —
Қирол довдираб қолди,
Қўлга қуролин олди.
Ўқни отди мўлжалга,
Бориб тегди ўлжага...
Қирол ўзида йўқ шод,
Лашкарлари солди дод,
Хурсандлигига сиғмай
Сабр ипларин йиғмай...
Ўлжа кегидан қирол
Югургилади беҳол.
Ҳали бориб етмасдан,
Ҳайрат ичида қолди,
Хўрсиниб нафас олди...
Ўқдан йиқилган қушча
Ҳали қўлга тушгунча,
Она-ер кўз ёш тўкди,
Қуш эса беҳол чўкди.
Қайнаб чиққан булоққа.
Яна учди узоққа,
Гўё ундан куч олиб,
Ўқ узгандан ўч олиб...

Қирол югурди, отди.
Лашкарлари тош қотди.
Не қиларин билолмай,
Жилай деса, жилолмай,
Ўқ узишди бефармон,
Қуш йиқилди беомон.
Яна кўз ёш тўкди Ер,
«Тасаддуғинг бўлай» — дер...
Қайнаб чиқди қўш булоқ,
Икки кўздай қўшалоқ...
Мадад олдию қушча
Ва яна уча-уча
Кўтарилди кўк сари,
Ўқлардан кетди нари...
Қирол эса қувлади,
Аламзада уевлади.
Лашкарлари от солди,
Бурғу, ноғора чалди.
Аммо ета олмади.
Етмаса ҳам қолмади,
Югургандан-югурди,
Эплотмаса, буюрди...
Кўз ёш тўкди она-Ер,
«Тасаддуғинг бўлай» — дер...
Қайнаб чиқди булоқлар
Енган каби чироқлар.
Бири кегидан бири,
Аён бўлгандай сири.
Қушчага бўлди мадад,
Битган каби жароҳат,
Ўқдан бўлиб садди пок...
Қирол бағрин этди чок,
Аммо топмай иложин,
Бошдан отгудай тожин,
Қирол ўйланиб қолди,
Хўрсиниб нафас олди.
Ёниб ич-ичига,
Бирдан ўн иккигача
Булоқларни бирма-бир
Санаб чиқди...

кулди ер —
Қирол устидан тоза...
Кимга тўй, кимга аза?!
Қирол топмай иложин,
Бошдан отгудай тожин,
Тақдирига бериб тан,
Ҳайкалдай қурди маскан.

3

Қиссадан ҳисса сирдай,
Меҳр аслида бирдай!

Шумовада бўлганинг борми?
Шумованинг йўллари йироқ...

Шумовада қишми, баҳорми,
Табиатдан қилиб кўр сўроқ...
Табиатнинг жавоби — жавоб!
Менинг айтар сўзим илова...
Осмон тиниқ, ярқирар офтоб,
Гўзалликда гўзал Шумова!..

Шумованинг жамолига боқ!
Гард, губордан топмайсан нишон...
Ҳар қадамда бағрин очар боғ,
Япроқлари эса нурафшон.

Водийлардан воҳаларга ўт,
Олислардан кўринар қоя.
Тунаб қолсанг, тонготарни кут,
Қуёш чиқар пояма-поя...

Дарё оқар, шарқирайди сой,
Шалолалар берар акс садо.
Гул-лолалар касб эгар чирой,
Кўзи тушган йўловчи шайдо...

Далаларда барқ урар меҳнат,
Далаларда ҳаёт нафаси...
Шумовада ҳаво беиллат,
Тўқинланар кўкрак қафаси.

Қуруқ сўзга Шумова зорми?
Шумованинг боши осмонда!
Шумовада бўлганинг борми?
Бўлмаганлар эса армонда!

Асрлар ва қасрлар

Кўз очиб, юмгунча ўтди асрлар...
Сайёҳ йўлга чиқар, йўл эса олис.
Ўтмишдан далолат берар қасрлар,
Гўёки буюк бир тарихга ворис...

Қасрлар,
шаҳарлар бесон-бесаноқ,
Замин ўзагидан кўтаргандай бош,
Тумрайиб,
соқовдай қотиб турар тош,
Бўронлар, тўфонлар-қаттол бир синоқ...

Мабодо тикилсанг, кўзинг тинади,
Ранг-баранг, жимжима деворларидан...
Офтоб айқирганда соя инади
Тасаввурга сиғмас минорларидан.

Графлар, баронлар, князлар-бари
Саф тортиб ўтарди гўё бирма-бир,
Ҳовриққан нигоҳлар кўринар дилгир,
Ўз-ўзин егандай ғазабу қаҳри...

Сайёҳ тикилади сеҳрлангандай!
Рицарлар ғаласи солар айюҳаннос...
Қадимий қасрлар қисирлагандай
Қилчлар қинидан чиққандай беҳос...

2

Минора бошидан учган оқ каптар
Ўтмишдан бугунга қоққандай қанот.
Пўлат вишкаларда ўзин кўрар шод,
Уйқудан тургандай худди тонготар...

Кўз олдиндан ўтар йиллар,
асрлар,
Устини босгандай йўл-йўлакай чанг...
Совуқ кўринади кўҳна қасрлар,
Зил-замбил қопқалар очилади ланг:

Хазина
дафина ерни тутгудай,
Шубҳасиз, яралган манглай теридан,
Шоҳлар қочирмасдан кўзнинг қиридан,
Боши кесилса ҳам, имон ютгудай...

Қасрлар, эҳтимол, асрга чирой,
Лекин заминида ётар қанча жон!
Наҳотки унутса тарих пойма-пой —
Езилган асардай беному нишон...

Асрлар,
қасрлар, балки, ҳамоҳанг,
Балки бир-бирига ҳамиша гувоҳ,
Балки бир-биридан хабардор, огоҳ,
Такрор бўлмасин ҳеч қирғин-барот жанг...

3

Минг афсус! Қон билан ювилган йўллар,
Қон билан ювилган табаррук замин.
Тош эмас, қуёшни кўтарган қўллар,
Ҳеч қачон букилмас, аминмиз, амин!

Ўтмишдан обида кўҳна қасрлар
Замонга тортиқдай чех меъморидан,
Ерқин ёрлиқдай эл ифтихоридан
Яшайди,
яшнайди аср-асрлар!

Ян Козакка

Ташаккур, азизим,
минг-минг ташаккур,
Биллур тиниқлигин кўрдим қалбингда.
Кўзларингда ёнар инсоний ғурур,

Самимий,
табий кулги лабингда...

Хотирамда ҳамон энг яхши онлар,
Хотирамда ҳамон хушвақт^т учрашув.
Дилга чўғ ташлаган орзу, армонлар —
Оловланиб, ҳамон барқ урар мангу!

Хотирамда ҳамон олтин Прага,
Бепоен ям-яшил водий, воҳалар...
Саратон чилласи муздек брага —
Жонга оро кирган ажиб дафзалар...

Хотирамда ҳамон дўстлар давраси,
Баҳсларга баҳона мавзу китоби.
Хотирамда ҳамон сувлар сараси —
Машхур «Ун учинчи чашма» шароби.

Хотирамда ҳамон сен айтган қадах,
Менга тилаганинг соғ-саломатлик...
Хотирамда ҳамон ярқ этган нигоҳ,
Нигоҳлар нигоҳи, бахт-саодатли.

Алвидо!

Алвидо! Кўк эса тиниқ,
Ҳали кўз ёшидай юлдуз томчилар...
Ҳали тошга теккан шуъладай синиқ
Чашма чехрасини шамол қамчилар,
Кўк эса тиниқ!...

Алвидо!

Алвидо! Йўл эса олис,
Манзил-манзилларда ёнади гулхан...
Жонингга жаҳон жо, имонинг холис,
Гулҳандай кўринган, эҳтимол, гулшан,
Йўл эса олис!

• • •

Шухрат

МЕН КУРАШДИМ СЕНИНГ ШОДЛИГИНГ УЧУН...

●

*Хаятда қоқилсанг, қўлтиқлаб олиб,
Турғизиб қўювчи дўстларинг бўлса;
Билгинки, ҳар жангдан чиқасан голиб,
Қаршингга ёв эмас, минг ажал келса!*

*Дўстлар даврасида яшаган одам,
Эсингда тугтилки, асло бўлмас кам.
Мабодо оламдан ўтганида ҳам,
Ҳеч унут бўлмайди у босган қадам.*

●

*Қора куннинг тили бор, фарёд уради,
Балки шундан зилзила; тошқин ва тўфон.
Қора куннинг оёғи сирли юради,
Сирли юриб, шодликни қилади вайрон!*

*Шодлик эса, қаҳқаҳа уриб келади,
Балки шундан дилрабо куйлар шеърият.
Зилзилаю тўфонни енгиб келади,
Қани қолса ҳар қалбда абадулабад!*

●

*Қайғунинг юртини кўрсатинг менга,
Умрбод мен уни ўққа тутайин.
Айниқса у яқин келмасин сенга,
Мен уни олдинда, йўлда кутайин!*

*Мабодо шу жангда мен ҳалок бўлсам,
Билгинки, шодлигинг учун курашдим.
Не ажаб, шодлигинг йўлида ўлсам!
Ерининг шодлигин истамайди ким!*

Келаси йил май ойида халқимиз Улуғ Ватан урушида қозонилган Буюк Ғалабанинг шонли 40 йиллигини кенг нишонлайди. Журналимиз саҳифаларида шу санага бағишлаб жангчи-адиблар ижодидан намуналар ҳамда халқимиз қаҳрамонлигини улуғлайдиган энг яхши асарларни мунтазам бериб борамиз.

⊙

*Богчага етаклаб чиқдим набирам,
Майсалар оралаб яйраб юради.
Кўзида яшариб кўринар олам,
Ҳар гийёҳ, чечакка бир-бир кулади.*

*Мен унинг кетидан термилиб туриб,
Юрадим ҳаприқиб кетади бирдан:
Аллаким бахтига ғайирлик қилиб,
Нишонга олгандек олис, ёт ердан!*

⊙

*Иллар ўтиб, окоплар изи
Ҳеч бир ерда қолмас, эҳтимол.
Ана шунда ҳар жангчи кўзи
Ва қалбига, ўғлим, зеҳн сол.*

*Фақат ерда урушнинг изи
Кўринишдан ўчган бўлади,
Уша бомба, ўша ўқ саси
Юрагига кўчган бўлади!*

МАДАНИЙ ҲАЁТ

Ҳамид Олимжон номидаги Адабиётчилар уйида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи кенгашлари йиллик ҳисобот мажлислари давом этди.

3.1.84.

Поэзия кенгашининг йиллик-ҳисобот йиғилишини мазкур кенгаш раиси, Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Мирмуҳсин кириш сўзи билан очди. Утган йили эълон қилинган шеърий асарлар юзасидан Ўзбекистон ССР халқ шоири Шукрулло ва филология фанлари доктори Нуриддин Шукуровлар доклад қилди.

Докладлар юзасидан музокарада Эркин Воҳидов, Муҳаммад Али, Иброҳим Ғафуров, Шукур Қурбонов, Урол Утаев, Муҳаммадали Қўшмоқов, Аҳмад Аъзам, Сирождин Саидовлар сўзга чиқдилар.

Йиғилишда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениясининг биринчи секретари Сарвар Азимов ҳамда Ўз КП Марказий Ко-

митети Маданият бўлимининг сектор муdiri ўртоқ Б. Вайқобилов иштирок этди.

23.1.84.

Проза кенгаши ҳисобот-йиғилишини мазкур кенгаш раиси Одил Ёкубов кириш сўзи билан очгач, ўтган йилда яратилган роман ва қиссалар ҳақида ёзувчи Худойберди Тўхтабоев, кичик насрий асарлар ҳусусида эса филология фанлари доктори Умарали Норматовлар доклад қилишди.

Доклад юзасидан музокарада Ўз ССР ФАнинг мухбир аъзоси Матёқуб Қўшжонов, Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Мирмуҳсин, филология фанлари докторлари Салоҳиддин Мамажонов, Норбой Худойберганаов, Очил Тоғаев, Эрик Каримов, ёзувчилардан Уткир Ҳошимов ва Хайриддин Султоновлар қатнашдилар.

Йиғилишда Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениясининг биринчи секретари С. О. Азимов ҳамда Ўзбекистон КП МК Маданият бўлимининг сектор муdiri Б. Вайқобиловлар иштирок этдилар.

МАДАНИЙ ҲАЁТ

Анвар Эшонов

**АБДУВАҲОБ
ҚУЧҚОРОВНИНГ
ЎЗИЛМАГАН
ДОСТОНИ**

Абдуваҳоб Қучқоров мени ўз оиласи — Исоқовлар хонадонининг Улуғ Ватан уруши йилларида кўрсатган жасоратини акс эттирувчи ҳужжатлари билан таништирди.

Биринчи қорахат:

«... Қизил аскар Исоқов Ғофир Социалистик Ватан учун бўлган жангда ҳарбий қасамёдига содиқ қолиб, қаҳрамонлик ва жасорат кўрсатиб, 1942 йил 1 июлда ҳалок бўлди».

Ғофир — чолнинг ўртанчасийди. Унинг қабри Сталинградда.

Иккинчи қорахат:

«Гвардиячи қизил аскар Исоқов Қўчқор... 1943 йил 16 августда ҳалок бўлди. У Смоленск область Ельня районидаги Мартинков қишлоғида дафн этилди».

Қўчқор — чолнинг тўнғичийди.

Учинчи қорахат:

«... Кичик лейтенант Исоқов Ямин 1944 йил 14 августда ҳалок бўлди. У Польшанинг Келеце районидаги Дубовци қишлоғида дафн этилди».

Ямин — чолнинг кенжасийди.

*Рельслар каби зириллатиб дилларни
Тугал қайтгани йўқ ўша поездлар...
41—45 йиллари
Шарқда тўлиб...*

Ғарбда бўшар поездлар...

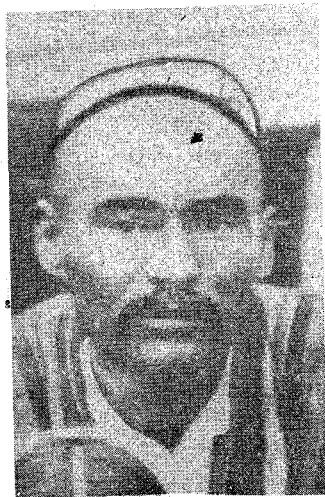
*Йўллар — 43 йиллик тирик хотира,
Йўлларни ногаҳон ўқ айирган,
Маконига қайтолмаган ботирлар...
Қани ўша, «Кўришгунча, хайр»лар...
Қандоқ сувратланар жангчи хислати,
Чизиб бўлармикан қайноқ ҳисларни?
Уқдан ёзилганми дунё қисмати,
Ҳамон дунёмизда порох ислари,
Умр боқийлиги шоирона гап,
Уруш орамиздан олислар гарчи,
Душман ўқларига беролмайин чап,
Қалбда қолиб кетган осколкалар-чи?!
Снаряд парчаси,*

Қон ва тер иси,
 Куйган гильзалардан қуйилган ҳарфлар:
 Қайта тўлдирилган Н-чи қисм,
 Йўллар,
 Хотиралар,
 Соғинчлар,
 Зарблар.
 Генералдан тортиб то оддий аскар
 Шағнига битилган бунда ҳар жумла —
 Уқдан,
 Найзалардан тешилган каска,
 Чекинишлар...
 Сўнг рўй-рост ҳужумлар,
 Сарғиш-сарғиш саҳифалар қонгалаш.
 Ундов белгилари — ҳарбий буйруқлар.
 Европанинг йўлларида жонгалаш.
 Отишмалар...

Қўчқор ИСҲОҚОВ

Ер искамас қўйруқлар.
 Ернинг қобиғида ўқнинг занглари,
 Шунчалар мустаҳкам бўларми имон?!
 Сўроқ белгилари — партизанларнинг
 Дорда қолиб кетган бошларисимон.
 Сўроқ — қизил эшелонлар ортидан
 Силкитилган қўлнинг оний ҳолати.
 Висол онларига чизиқ тортилган.
 Сўроқ — соғинчларнинг ёниқ ҳолати.
 Эсланг!

Гофир ИСҲОҚОВ

Хотирадан нималар ўчган?
 Вергуллар — омонат бошини сақлаб —
 Оқондан оқонга эгилиб кўчган
 Пиёда аскарнинг лаҳзалик шакли.
 Қўш нуқталар — балки Ўрта Осиё
 Қизлари фронтга йўллаган хатлар.
 Адресатлар — бир вақтлари
 қоши ё

Қизнинг қалбидаги илк муҳаббатдир.
 Наҳотки, дунёнинг манглайи шўрлик?!
 Нуқталар — жангчининг кўксин поралаб
 Кетма-кет қадалган ўқларнинг ўрни.
 Кўп нуқталар — ёзилмаган қорахат.
 Қўштирноқлар — концлагернинг
 игнали,

Қоратикон, ток ўтказгич симлари.
 Партизанлар — тревога сигнали...
 Крематорий қаршисида жимланинг!
 Юрагида қанча ўқ бор,
 қанча дард.
 Кўзёшлари совимаган дунёнинг?!
 Ҳали-ҳали қўйилмоқда қанча мард
 Юрагига овулмаган дунёнинг?!

Ямин ИСҲОҚОВ

Шеърим,
 турналардай сафлан.
 Ҳаволан!
 Кемтик кўнгилларни қисман даволаш,
 Қизил изтоқарлар,
 Сизга ҳавола.

Шеърим қалбда қолиб кетган наволар...
Шаҳидлар рўйхати тузилса борми,
Ҳар бир сатри аро йўллар бўларди.
Бу йўлларнинг қатламлари — ўқ-дори,
Жангчининг зах босган ертўдалари.
Бу йўлларнинг қатламлари — вокзаллар,
Вокзал ортидаги боғкўчалари,
Аэродромлар,
Ялангликлар,
Токзорлар...
Кургакланмай қолган ишқ кўчатлари.
Уша кўпорилган йўллар сидирға.
Сочма ўқдай бу йўлларнинг қатлами,
Балки

Қизил цэтопарлар қидирган
Қизнинг ёниб кетган соғинч хатлари.

Биринчи хат:

Кошки қарчиғайдай кўниб дастингга,
Қавжироқ лабингга босилсам аста.
Жоним садқа бўлсин бўю бастингга,
Сени ногаҳоний ўқлардан асраб,
Қанотимга олиб баланд-паст учсам,
Сен ҳам ўлимларни қолдирсанг доғда,
Ҳижрон тунларига қасдма-қасд учсам,
Аммо йўлим олис. Йўлим йироғ-да!..

Иккинчи хат:

Бошинг узра оқ булутмас тўзиган,
Улар менинг армонларим. Ҳисларим.
Эгизидан ажратилган кўзидай,
Сенинг менсиз,

Менинг сенсиз қисматим.
Тунлар бодраб чиққан юлдузмас асли —
Интизор ёшларим.

Соғинч ёшларим.
Энди тушларимда кўрибоқ васлинг,
Кўкка сачраб кетган севинч ёшларим.

Учинчи хат:

Сен ёвни ҳайқариб қувганларингда
Рухан таянчингман,

фикран суянчинг.
Сўнги културлардай сувдорларингда,
Сенинг ғамгузоринг,

сенинг қувончинг.
Тоғлар ошар бўлсанг, осма кўприкман —
Хоки пойларингга тутай елкамни,
Сендан бўлак ҳеч ким босмас кўприкман.
Севгим дунёсида ёлғиз елканим,
Дарё кечар бўлсанг, қалбимдан кечгил,
Ишқдан таржимаи ҳол қила қолсам.
Кўксинг аро сингсам.

Кўрмаса ҳеч ким,

Сочларимни мажнунтол қила қолсам.
Йўлинг ойдин бўлар.

Сезмоқда кўнги.
Олис-олис йўллар юриб ҳорисанг,
Менинг киприкларим остига кўнги,
Кўзим қаросидан кетма нари сан...
Жангчи севгиси ҳам жангчи.

Шухратли.

Терма қошдай энсиз, бу камбар хатлар —
Умри гузори қисқа муҳлатли
Жангчининг руҳига гулчамбар хатлар.
Автоматнинг ўқдонлари чўғланиб,
Жангдан чиқиб-жангга кириб чарчаган —
Йигит кўксин тешиб кетган ўқларнинг
Қизнинг юрагида қолган парчаси —
Қўрғошундай кўзёшига айланар.
Йўллар — учрашувлар.
Хайрлашувлар.

Остонага бегона от бойланар.

Йўллар — боғкўчада қолган ашула:
«— Такрорлаб ўтарман азиз номингни,
Жаҳонда битта сўз билган тўтидай,
Ўтпараст ҳиндудай ширин жонимни
Агар ёндирмасам кўзинг ўтида.
Кўзларинг дунёдан заррин кўчирма,
Мен-ку бу дунёни қоларман сақлаб...
Фақат мени юрагингдан ўчирма.
Қиё боқишларинг кўзим олдида,
Қирғий қарашингга зор ўлмасайдим.
Хиёл боқишларинг кўзим олдида,
Сирли қарашингга хор ўлмасайдим...»
Йўллар — уфқларга санчилган чўллар.
Ўқ аралаш қон сачраган даштлар ҳўл...
Европа кўксидан ўтган бу йўллар
Ҳали-ҳали титраб турар, огоҳ бўл!
Ўчбурчак хатларнинг хушдарақлиги
Олис соғинчларга бориб тақалар.
Йўллар — бу йўлларнинг муштарақлиги,
Йўллар — жўякларда ўсган чақалоқ.
Майин табассумдан тушсайди титроқ,
Ширин титроқ тушса йигит жонига.
Аёл қўли билан ёқилган чироқ —
Жуфти ҳалолини ошиёнига
Мудом чорлаб турса маёқларсимон,
Ҳижрон,
Изтироблар бағрини тилган,
Олис йўлга кетган сайёҳларсимон
Йигитлар талпиниб қайтса манзилга.
Еруғликнинг таркибидан ёр сўзи.
Муҳаббатнинг йўли ойдин-оқ бўлса.
Қамиш пўпанакдай кетмасанг тўзиб,
Ернинг сийнасидай дунё пок бўлса.
Қаттиқ ердан қатлаб чиққан бойчечак —
Янглиғ тоза,
Майин бўлса муҳаббат.
Дунё экан, бошимиздан не кечар,
Ток зангидай чайир бўлса муҳаббат.

Ишқнинг кўзёшидай тиниқлиги рост,
Ашқдин киприklarинг намчил бўлмаса,
Ишқсиз кўнғилларнинг синиқлиги рост,
Мулки муҳаббатинг камчил бўлмаса.
Ҳали ёзилмаган ишқ ривояти
Солдатлар қалбига қасамдек чўкиб,
Ёр кутган аёллар ишқ ҳикоятин,
Оҳ, кимга сўйласин кўнглини тўкиб.
Кўзин қорасида — ёр акси қолган,
Шакл-шамойили — бор акси қолган,
Тўйхона, гулхоналар, тор акси қолган.
Қизил эшелонлар... Қор акси қолган.
Ҳали кўлларига ҳино боғламай,
Ерини кузатиб қўйган келинчак —
Йиллаб бегонага кўнғил боғламай,
Термилиб қоларкан кўрса беланчак.
Йўллар — бу, энг ўтлиг дарднинг қайдлари,
Армонлардан армонлироқ армонлар.
Йиллар — айни қорасовуқ пайтлари
Хирмонга қор кечиб келган карвонлар.

Кўникасан. Кам-кўстларинг бутланар.
Сен бошдан кечирган бўлсанг неники —
Ғалабанинг таркибида. Қутланар,
Ватан. Мушакларнинг бири — сеники!

Бегуноҳ тўкилган қонлар. Қиронлар.
Интиқомлар қоришмаси — мушаклар.
Севинчлар. Соғинчлар. Алам. Ҳижронлар.
Имтиҳонлар қоришмаси — мушаклар.

1418 кун кун санаб

Дунё, тўлғоқлардан бўшанган она
Йигитлари ўктам. Қизлари санам...
Роса қирқ йил бўпти ўшанга, она.
Ғолиб қўшиқларим ҳаволан. Шўхлан...
Кимлар йиққанича йўқ ҳали сепини.
Дунё янгиланар. Муҳаббат кўҳна.
Мазкур сатрларим — лирик чекиниш.

...Чумчуқлар ин қўйиб бир кекса тутга
Ризқу рўз ахтариб кетмишлар қаён.
Полопон чирқиллар онасин кутган,
Мени болаликка етаклар хаёл.
Кўндан бери қизимаган доира,
Вақтинчалик тўхтатилган машғулот.
Уша кезлар халқ артисти, шоирдан
Нон дўконнинг қоровули машхурроқ.
Йўллар — орда қолган очин-тўқинлик.
Чегаланган пиёлалар. Қумғонлар.
Йўллар — қалблардаги руҳий тўқинлик.
Йўллар — бу, граммлаб бўлинган нонлар...
Йўллар қўшиқ кутар. Кутар қасида.
Сокин тонглар кутар. Сокин оқшомлар.
Ярадор Европа минтақасида,

Мармар лавҳаларда ўзбекча номлар...
Уқнинг умридайн қисқа ёзувлар —
Қалбга чўкиб кетган жанг лавҳалари,
Уқдай парчаланиб кетган орзулар,
Ишқнинг ёзилмаган сарлавҳалари!
Онам юрагида ишқ қирқ йил сағир,
Осмондаги ойдай ёлғиз муҳаббат.
Шамнинг кўзёшидай ёнмоқда бағир,
Дунёни ларзага солгил, муҳаббат!
Қалбим миналанган тепадай хароб.
Олисдан қулоққа чалинган сўздек,
«Европада қолган қабрлар»¹ аро
Нидо бераётган содда бир ўзбек —
Бир онанинг уч ўғлидан қайсиси?!
Қўчқорими?
Гофирими?
Яминими?
Балки улар учта тирик майсаси,
Учта тирик ҳужайраси заминнинг.
Чўккан туялардай қабрлар тўп-тўп,
Қанча ўқ ёғилган киши бошига?!
Европанинг йўлларида қабр кўп!
Нима ҳам сиғарди қабр тошига?!
Улган ўлди.

Кетган кетди.

Еш кетди.

Гоҳо тўй кунлари юрагим санчар.
Витта кўчасида эски Тошкентнинг
Соғинч азобидан ўлганлар қанча?!
Зуваласи пўлатмиди, темирми,
Саксон бешда давра берди Исҳоқ чол.
Уч қорахат юрагини кемириб
Кетмасайди, яшармиди, эҳтимол.

Кўндан бери тўй-ҳашамлар кечиккан,
Хассаликка қаллакланди қоратол.
Ўзи эккан қоратолдан бешиклар
Ясолмайин армон билан кетди чол...
Ернинг томир-томирлари оловли.
Урама,

бурама,

қурама,

йўллар —

Солдат Егоровга Қизил яловни
Йўлма-йўл,

қўлма-қўл

узатган қўллар!..

Рельслар каби зириллатиб дилларни,
Тугал қайтгани йўқ ўша поездлар...
41—45 йиллари

Шарқда тўлиб...
Ғарбда бўшар поездлар...

¹ Асқад Мухтордан

Мирзакалон
Исмоилий

ЎЗИНГДАН КЎР

Усмирлар ҳаётидан ахлоқий қисса

КУТИЛМАГАН МЕҲМОН

Дунёда кўп таажжуб воқеалар бўлади-да! Қаранг, етти ухлаб тушингизга кирмаган нарса бирдан кўнглингизга келади-ю, ихтиёрингизни олиб қўяди. Яқинда менда ҳам шунақа бўлди. Бу гапни бировга айтсам, ҳеч ким ишонмайди, лақиллатяпсиз, деб. Хўп, сизга ҳам айтай, қани ишонармикансиз. Бир кун, денг, «Бизнинг роман» деган қиссамнинг қахрамони Тўла Расулов туйқусдан эсимга тушиб кетса бўладими! Ешига яраша шўх, лекин пишиқ бола эди. «Ҳозир эси кириб, оғир бўлиб қолдимикан?» деб қўмсаб турсам, бирдан ташқари эшигимизнинг кўнғироғи жиринглаб қолди. Ичкарида ҳечким йўқ эди, ўзим бориб очдим.

Остонамдан бир неча қадам нарида мурти энди сабза урган, сочлари ҳозирги йигитчаларникига ўхшатиб орқасига таралган хушбичим бир йигитча турибди. Кўзим тушди-ю, ичим бир ёришиб кетди — юзи таниш туюлди. Шу он «Қаерда кўрганман? Қачон кўрганман бу йигитни?» деган хаёл мени қамраб олди. Лекин сўрашга улгурмадим. У икки қадам олдинга босиб, қўлларини кўксига қовуштирди-ю:

— Ассалому алайкўм, домла,— деди.

— Ваалайкўм ас...

— Мени танимадингиз-а, домла?— деб алигимни бўлиб юборди. Савол мени шошириб қўйди. Аниқ бир нарса деёлмай қолдим.

— Ҳа, ҳалиги...— дея чайнаиб, аста елкамни қисдим...— ҳим, мухлислардансиз-да, демоққа чоғландим-у, лекин йигит фурсат бермади.

У энди остона томон яна бир қадам ташлади. Кўзимга тикилиб:

— Яхшироқ қаранг, зора таниб қолсангиз,— деди.

У ҳамон ташқарида, мен эсам ичкарида турардик. Қаранг, шошиб қолганимдан ичкарига таклиф қилиш эсимга ҳам келмапти.

— Ичкарига кириб,— дедим, андак қизариб.

Йигитча тортиниб ҳам, ўзини бозорга солиб ҳам ўтирмади. Дадил кирди. Кабинетимнинг эшиги очiq эди, тўғри ўша ерга таклиф этдим. Йигитчанинг бемалол киравериши юрагимни илитгандек бўлди. Мен уни ҳали яхши билмасам ҳам, гапларига дарров уча қолган бўлсам ҳам, яна аллақандай ҳис қутқуси билан унга тўрдаги дивандан жой кўрсатдим. У дарҳол ўтира қолмади, менинг ўтиришимни кутдими, боши хиёл чапга букилган, ўнг қўли кўксига тутилган алпозда менга жилмайиб қараб тураверди. Мен дарҳол ўтирдим, у ҳам ўтирди. Мен унинг анчагина ранги йўқолиб, бўзарган юзига синчиклаб қарадим. Қарашим маъносига у дарҳол тушунди.

— Ҳозир, домла,— деди-ю, ўзини босиб олишга тиришиб, бирнеча зум индамай ўтирди. Юраги қинидан чиқишга талпинаётган одамдек, оғир-оғир нафас оларди.— Ҳозир... ҳозир ҳаммасини айтиб бераман, фақат...

У яна сўзини бўлиб қўйди. Ё сўз тополмади, ё юраги ёмон урарди. Пича жим турди, кейин бир сараклаб, гапини давом эттирди:

— Узи, орадан анча вақт ўтиб кетди-да, домла. Сиз билан охирги марта учрашганда ўн уч ёшли бола эдим. Қаранг, болалик малохатим йўқолиб, башарам ҳам ўзгарибди. Қайтиб келсам, маҳалламиздаги ўртоқларим танишмади.

— Қаердан, армияданми?— дедим, сўзини бўлиб.

Йигитчанинг дами ичига тушиб кетди. Юзига энди югура бошлаган қони яна орқасига қайтди. Боши бирдан пастга тушди. Анча ўтирди у шу ҳолатда. Кейин бошини кескин кўтариб, юзимга тикилди.

— Армиядан бўлса қошқи эди. Мен умримнинг икки гулини беҳуда поймол қилдим. Хайр, бу бошқа гап. Қизиқсангиз, ёзиб юрган хотира дафтарим бор, вақт топилса ўқирсиз. Ҳозир эса сиздан илтимос, домла, айбга буюрсангиз ҳам, сиздан битта илтимос, мени учар ё товламачи деб ўйламанг. Ҳозир ўзини таниб, ўзини билиб олган одамман. Кичкина бошимдан катта ташвишлар ўтган. Шундай қилиб, қайтиб келсам, ўртоқларим танишмади. Мўйловим чиққан эмиш, бўйим ўсган эмиш, кап-катта йигит бўлиб қолган эмишман...

У шу ерга келганда тўхтаб, юзимга тикилиб, жилмайиб сўради:

— Сизга ҳам шундай туюлгандирман-да, а, домла?

Унинг бу саволида эпсиз яширилган бир пичинг бор эди. Мен алангсираб юзига тикилдим-у, лекин бир нима демадим. Фақат «қайдам» дегандай елкамни қисдим.

— Ҳали ҳам эслай олмаяпсиз-да? Унда ўзим танитай. Отим Тўла, фамилиям Расулов. Энди танидингизми, домлажон?

Оти ҳам танишдай, ўзи ҳам. Лекин ўзини бирор ерда кўрганим ҳеч эсимда йўқ-да. Уйланиб кетдим. Бир маҳал, боя, шу йигит келишидан олдин хаёлимни банд қилган ўй эсимга тушди-ю, ичим бирдан ёришиб кетди.

— Шошманг, шошманг, отингизни Тўла дедингизми?

У ёқимли қилиб жилмайди.

— Ҳа, Тўла Расулов.

— Ия, шунақа демайсизми!— дедим, ичимдаги қувончни яширмай.

Агар бу ўхшаш от бўлмаса, болалар ҳаётидан ёзган қиссам қаҳрамонининг оти-ку! Тўла Расулов-да!

Йигитча шарақлаб кулиб юборди. Овози бирам чиройли, бирам ёқимли эканки, кабинетимда одам ҳушини олиб қўядиган бир гўзал музыка янграгандай бўлди. Лекин бу музыка мени ўйлатиб қўйди. Дунёда ўзининг оти ҳам, отасининг оти ҳам бир хил одамлар камми? Ушаларга ўхшаганлардан биридир-да бу йигитча ҳам.

Тўла юзимдаги иккиланиш аломатларидан хулоса чиқардим ё кўнглимга келган гапни кўриб ё сезиб турувдим:

— Йўқ, ундоғ эмас, домла. Тўғри, номлари, ҳатто фамилиялари ҳам ўхшаш одамлар бўлади. Лекин мен сизнинг қаламингиз маҳсули-

ман. Ҳа, ишонаверинг, худди шундай — мен сиз яратган инсонман, асарингиз қахрамониман.

— Ҳа, фақат асаримдаги қахрамон, мен яратган инсон эмас. Инсон қалам билан яралмайди, ўхшаши, яъни образи яралади.

— Хўш, шундайдир-у, лекин мен сизни таниганман, сизни деганман.

— Бу бошқа гап.

Шундай дедим-у, бошим бир айланиб, юрагимни бемаъни бир ваҳм босди. Менга фарзандлик даъвосини қилаётган бу бола чинакам одамми ё жинми? Менга қаердан келди бу куракда турмайдиган ўй — лекин келди-да! Хўш, бу бола жин ҳам эмас, ажина ҳам эмас экан, у ҳолда ким бўлди? Қаердан келди? Китобданми? Китобдан? Йўқ, китобдан одам келмайди. Ундай бўлса нима бу? Уйғоқ туриб кўраётган тушимми? Туш уйқуда кўринади. Мен эсам уйғоқман. Ҳеч жаҳонда уйғоқ одам туш кўрганми? Ундай бўлса иситмам зўр-у, кўзимга ҳар хил ажи-бижилар кўриняпти? Йўқ, иситмам ҳам жойида — соппа-соғман. Демак, кўриб турганим ҳақиқат, ўнгим.

Мана шу хил қарама-қарши ўйлар билан бошим эгилиб, хаёл чоҳига чўмиб кетибман. Кабинетим жимжит, гўё мендан бўлак ҳеч ким йўқ. Тўла-чи? Тўла шу ерда, рўпарамда менга тикилиб, ҳамон жилмайиб ўтирибди.

У шу маҳалгача сўзлаш пайтини пойлаган-у, шу фурсат келгандек, яна чиройли, ёқимли овоз билан сўз бошлади:

— Шундай қилиб, домлажон, бошимга бир кулфат тушди-ю, сизни қора тортиб келдим. Танисангиз ҳам, танимасангиз ҳам, мени қабул қилиб, сўзимни эшитасиз. Қайси бир китобда ўқиган эдим, унда: «Одам дунёга йиқилганларни турғизиб қўйиш учун келади» дейилган. Ҳа, хўп деяверинг, худди шундай дейилган. Агар шу гап ҳақ бўлса, яъни одам боласи буюк инсонлик бурчини адо этиш қаторида йиқилган бечораларни турғизиб қўйиши ҳам шарт экан-да. Унда сиз ҳам...

Ана холос! Энди буёғи қанақа бўлди?

Қаерда йиқилган, қачон йиқилган, қандай йиқилган — буни мен ҳали билмайман. Лекин айтгунича кутмай ўзим сўрадим.

Тўла бу гал юзимга илжайиб эмас, қовоғини солиб қаради. Кейин мендан бир ёмонлик ўтган-у, шу ёмонлик аламини чиқариб олишга қасд қилгандек, қўрс-қўрс гапира кетди:

— Албатта, бошимдан ўтган гапларни ўзим айтиб беришим керак. Сиз буни қаердан ҳам билардингиз! Сиз мени ҳо ўшанда, олтинчи синфни битирган кунимда ташлаб кетганингизча, кейин йўқлабсизми? Йўқлаш уёқда турсин, бирон марта ўйлабсизми! Баъзи одамларнинг меҳри шунақа бўлади.

Мен ҳаяжонимни қўлимдан келганича босишга тиришиб, шундай дедим:

— Яхши йигит, сиз мени кимим деб келдингиз: устозим дебми ё...

— Албатта, устозим деб. Менинг сизга ўргатадиган ё гапингиздан қийиқ топадиган жойим йўқ, сиз ахир устозимсиз. Устоз ҳам ота қатори муборак зот. Мен сизни отам, отахон деганимга ўғиллик даъвосини қилаётган муттаҳам деб ўйламанг. Мен унақа йигит эмасман. Иннай-кейин, ўзимнинг ноппа-нозин отам бор, бунисига катта шукр.

— Албатта, албатта, ўзингизнинг отангиз бор, бор бўлсин. Шу учун мен сизни, яъни Тўла Расуловни қаламим маҳсули деёлмайман. Сизни дунёга келтирган ўз ота-онангиз бор. Менинг Тўлам эса қаламим маҳсули, адабий образ. Исмингиз билан фамилиянгизнинг бир хиллигига келсак, бу ёқимли бир тасодиф, ортиқ эмас.

— Мен ҳам шу фикрдаман, ортиқ эмас, — деди Тўла жилмайиб. Кейин менга миннатдор кўз билан тикилди. — Домлажон, сиздан бир масалада беҳад миннатдорман. Олтинчи синфни тугатар кунларимизнинг бирида биз билан суҳбатда бўлиб: «Одамнинг бўйи ўсади, бўйи билан бирга билими, меҳнат тажрибаси, ақл-фаросати ҳам ўсади. Лекин одам ҳақ деб билган, ҳа, шу ҳақиқат деб билган нарсасининг

тантанасига бўлган ишончи, яъни ақидаси инсон билан ҳамма вақт, ҳамма шароит ва муҳитда унинг йўлчи юлдузи бўлиб қолиши керак», деган эдингиз. Мени сизнинг олдингизга бўйнимни эгдириб келтирган шу таълимотингиз бўлса керак, домла! Раҳмат! Агар истасангиз, яъни қизиқсангиз-да, ҳаётимнинг ярим йўлида мени ташлаб кетганингиздан бери бошимдан кечган нарсаларни айтиб берсам — қаламингиз бунёд этган, яъни, бошқача қилиб айтганда, сиз дунёга келтирган Тўла Расулов образи мукамалроқ бўлармиди, деб ўйлаган эдим. Ишонинг, домлажон, бошимга кўп ёмон кунлар тушди. Иродам кучли экан, ақидам метин экан — ҳақиқат йўлидан тоймадим. Қон қусиб, заҳар ютиб юрган ўша оғир дамларимда сизни ўйлар, сиз маънавий падаримдан мадад кутар эдим.

Тўла ғамга чўккандек бўшашиб ўтириб эди, бирдан боши кўтарилди-ю, юзимга тикилиб чеҳраси очилди.

— Хайриятки, одамда ирода, ақида деган нарса бор. Бунинг ҳикматига тараф йўқ! Бошингизга тушган кулфат ҳар қанча даҳшатли бўлмасин, ақида жомини қанчалик кулфат тошига уришмасин, синмай бояги-боягиликча қолади, балки кучаяди. Мен шундай бўлдим, ҳеч қаерда, ҳеч қандай даҳшат олдида бошимни эгмадим. Аммо ҳақиқат деб, адолат деб билган нарсам олдида бошимни бир эмас, минг эгишга тийёрман. Эл-юрт тан олган ақидага эгилмаган бошининг боридан-йўғи!

Жуда ўткир, етук гап! У миясида, онгида пишиб етилган гапни айтяптими ё адашқоқ хаёл майнаси — билолмай, юзига тикилиб қолдим. Тагидан хиёл қизиллик уриб турган бежирим, мардона юзи пок. Унда ғирромлик, қилвирлик аломати йўқ. Шундай бўлса ҳам кўзимни узмадим, ҳамон қараб туравердим. Унинг ёшига монанд тушмаган бу хил зўр гапларини боя ҳам эшитган эдим-у, лекин ўзини ақлли, доно қилиб кўрсатиш учун улуғларнинг гапларини ёдлаб олиб, у ер-бу ерларда чайқаб юрадиган баъзи хом-хаталалардан эмасмикан, деб ўйлаб унча парво қилмаган эдим. Ҳозирги гапи мени ўйлатиб қўйди. Небахтки, сен қаламга олган образ — хаёлий қаҳрамон ҳаётга шундай етук, шундай оқил одам бўлиб кириб келса! Гапларига роса разм солдим хато гапирмайдимикан деб. Йўқ, гаплари кўнгилдагидек.

— Одам боласи жуда қизиқ бўлади-да. Мени эсон-омон кўрсангиз қувонасиз, бағрингизга босасиз, болам-бўтамлаб ардоқлайсиз, деб ўйлабман. Ўй ҳам тушга ўхшаш бемаъни, бетайин бўлар экан-да! Ўйлаганинг бу ёқда қолиб, ўйламаганинг бўлса-я!..

— Нега энди?

— Ота-оналар болаларини дунёга келтираётганларида уларнинг ҳаётда бахтиёр, соғу саломат бўлишларини ҳам ўйлашлари, ҳатто кафолатини олишлари керакка ўхшайди. Бўлмаса, менга ўхшаш...

Тўла сўзининг давомини айтолмай, чуқур уқ тортиб юборди. Дарди оғир, алами зўр экани шундоққина сезилиб турарди. Менинг ҳам раҳмим келиб кетди. Бир нима деяй десам, уриб сулайтириб қўйиб, кечирасиз, яхшироқ урмапман, деган кишига ўхшаб қолишдан қўрқаман. Йўқ, бу азобдан мени Тўланинг ўзи қутқазди. Уридан оғир туриб, ёнимга келди. Овозидан фарёд ёғилиб турган бир алпозда:

— Лекин сиз менинг жонимда, ҳа-ҳа, жонимда, ҳатто ҳар бир онимда қоласиз, мен сиздан яхшилик кўрдим, яхшиликнинг жавобларидан бири шу.

Тўла мен билан қўл олишиб, хайрлашиб чиқиб кетди. Лекин кўча эшигимни очди-ю, остонада тўхтаб:

— Одам ҳодис, керак бўлиб қолсам, мен ўша ўзингиз билган эски ҳовлимизда бўламан. Ҳали биз томонлар бузилганича йўқ, — деди.

Тамом! Тўла мени ёлғизлик чоҳига ташлаб чиқиб кетди. Манá, кабинетимда ёлғиз ўтирибман. Энди менинг ҳамхонам ўй, хаёл, эзилиш! Гуноҳсиз соддадиллиги, кўнглида борини эвида айтишдан ҳайиқмаслиги билан менга янги бир дунё очиб бераётгандек оқ кўнгил бола энди кабинетимда йўқ. У мени ташлаб кетди! Ҳа, ташлаб кетди!

Ўйлар, ўйлар, яна ўйлар чоҳига ташлаб кетди. Мана мен ўша ўйлар чоҳида ёлғизман. Ёлғизлик-ку, бир нав — ўтар-кетар, лекин Тўланинг кўнгли тўлмай кетганига нима чора? Ахир у ўзини менга яқин тутиб, маънавий отамсиз деб келса-ю, мен уни назар-писанд қилмагандек, лоқайд, бепарво кутиб олсам — бу қанақаси бўлди? Кўнгли чўкиб, ранжиб кетдими? Ҳа! Ранжигани шундоққина юз-кўзидан, баъзи сўзларидан сезилиб турди. Афсуски, мен чинни косани эмас, совуқ, лоқайд муомалам билан одам боласининг қалбини синдирдим! Энди буни тузатиб, аввалги ҳолига келтириб бўладими? Ҳамма гап шунда. Шу нафасда бувам раҳматлининг бир гапи эсимга тушиб кетди: «Одам боласининг кўнглини синдирма, у коса эмаски, чегалаб қўйсанг!» деган эдилар. Умидсиз бўлмай, ахир қалаш йўлини билсанг, қор ҳам ёнар эмиш. Бу ҳам йўли топилса чегаланар. Энди бу ёғи синдирган кишининг эвиги, пушаймонининг чинлигига, кўрган чораларининг сидқидиллигига боғлиқ. Демак, ҳозир Тўланинг орқасидан югуришим, қаердан бўлса ҳам топиб, узр-маъзуримни айтишим, юрагига санчилган зирапчани олиб ташлашим керак. Одам ҳам менчалик кеккайган бўладими! Э, сатқайи!..

Тўла ташлаб кетган ёлғизлик балоси мени шу хил ўйлар билан чунонам эздик, ўзимни тутолмай кўчага ошиқдим. Кошки эди кўчада мени кутиб турган бўлса! Йўқ, ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ. Қаранг, уни хафа қилиб жўнатганим етмагандек, кўчада тополмаганим баттар бўлди-ку! Буниси ёмон эзиб юборди мени. Ўзимни аямай хунук сўзлар билан сўқдим. Лекин сўққан билан аламим ариса майли эди-я, йўқ, ўзимга ўзим жуда хунук кўриниб кетдим шу дамда!

Шу чиқиб кетганимча кўчада узоқ юрдим. Боғларга кирдим, ҳар хил томошаларни кўрдим кўнглимдаги ғашлик ёзилармикан, деб. Лекин дардим ошса ошдики, камаймади. Ахири Тўлани уйига қидириб бормоқчи ҳам бўлдим. Лекин нима андиша йўлимни тўсди. Тўлаларни кига борма, уйга қайтиб келдим. Боя шошиб-пишиб чиқиб кетганимда кабинетимнинг эшигини ёпиш эсимдан чиққан экан. Ташқари эшигидан киришим билан кўзим кабинетимга тушди. Ичи қоронғи эди. Лекин шу қоронғиликда, диван устида Тўла боягидек жилмайиб ўтиргандек бўлиб кетди. Юрагимда дўкур турди. Шошиб кириб, чироқни ёқдим. Йўқ, диван бўм-бўш! Вужудимда пайдо бўлган совуқ тердан бир оз музлаб, аста бориб ёзув столимга ўтирдим. Тўлага қилган совуқ муомаламни унутиш учун бирон нарса билан ўзимни банд қилиш ниятида қўлимга қалам олдим. Лекин бировга етказган озоринг қалбингда исён кўтариб, сени абгор қилиб турган бир пайтда мияннга яхши фикрлар келармикан? Йўқ, хаёлим бўлиниб, нуқул бечора Тўлани ўйлайман.

Ёзув столим ёнида узоқ ўтирдим, лекин миямга Тўла ташвишидан бўлак ҳеч нарса келмади. Ҳалигина бепарво гаплашиб-гаплашгим келмай ўтирган бола мана энди кўзимга тўтиё-ю кўришга муштоқман.

Хуллас, ёзув столим ёнида қанча ўтирсам ҳам, ҳеч нима қилолмадим. Охири ўрнимдан туриб бориб жойимга ётдим. Ҳа, ётдим! Лекин уйқу қани? Уйқу йўқ, Тўла бор. Кўзимда, фикри-зикримда Тўла. Шу тахлит уч кечам уйқусиз, ҳаловатсиз ўтди. Лекин ўзи ўтиб кетмади, шу уч кечада мени роса қийнади, эзиб юборди.

Ҳа, кетаётганда «Сизга айтадиган гапларим бор эди» дедими? Деди. Демак мен уни кўришим, гапини эшитишим керак. Шундай қилиб, Тўлани ахтариб кетдим. Кўчалари боягидек обод, дарахтлари ўсиб соя-салқинга чўмиб ётибди. Кўчалари ҳақиқатан ҳам шунақа истараси иссиқ, шинаммиди ё Тўлаларнинг кўчаси бўлгани учун менга шунақа дилрабо кўриндими, бағрим яйраб-яшнаб кетди. Мен қувониб бориб кўча эшигини қоқдим. Ичкаридан Тўланинг «Ҳозир!» деган ёқимли товуши эшитилди-ю, ичим ёришиб кетди. Тўла эшигини очди, очди-ю, мени кўриб, бир неча зум, ҳа, бир неча зум нест бўлиб қолди. Кейин бирдан ҳовли ичкарасига қараб:

— Ойи, ойижон, домлажоним келдилар! — деди.

У ичида портлаб кетган зўр қувончини шу ҳаяжон садосига жойлаб қичқирди-ю, қўл олиб кўришишни ҳам унутиб, чап тирсагимдан ушлаганича мени ичкарига тортди. У менинг катта ёшли одам эканимни, ўзининг ҳам кичкина бола эмаслигини хаёлига келтирмай, мени нуқул ичкарига судрар эди.

Биз ҳовли саҳнининг ўртасига етмай, айвон томондан Тўланинг онаси Карима опа потирлаб келди-ю, ўнг елкамга қўл тегизиб кўришди.

— Вой домлажон-эй, катта бошингизни кичик қилиб, биз ғарибларингизни йўқлаб келибсиз-да, а, айланай? Раҳмат, минг раҳмат, айланай! Қани, бу ёққа — сўрига чиқинг. Вой, хўб келибсиз-да...

Меваси баҳордаёқ пишиб ўтган каттакон Қўқон гилос тагидаги салқин сўрига чиқиб ўтирдик. Фотиҳадан кейин Карима опа яна сўзни илиб кетди.

— Қайси куни, денг, домлажон, Тўлангиз сизникига бориб, оғзи қулоғида суюниб келди. Раҳмат, айланай, яхши кутиб олибсиз. Менга ҳам салом айтибсиз. Қуллуқ, саломат бўлинг.

Карима опа кейин яна нималар деди — яхши уқмадим. «Яхши кутиб олибсиз, менга саломлар айтибсиз» деганини эшитдим, карахт бўлиб қолдим. Мен нуқул «Ҳа», «ҳа!» деярдим-у, ҳаяжонимдан бошимни эгиб, ерга қараб ўтирардим. Ё тавба, Тўла ҳали шўнақа олижаноб йигит эканми? Менинг хаёлимга келмаган нарсаларни айтиб, онасини хурсанд қилибди! Айбимни ёпиб кетибди, азамат? Қани у?

Мен аста бошимни кўтариб, боя Тўла ўтирган ерга қарадим. Тўла йўқ. «Хайрият-э!» деб юбордим, ойисининг бояги гапларини эшитмаганидан қувониб. Шу орада Тўла бир баркашда тўлдириб ҳусайни узум олиб келди. Олдимга қўя туриб:

— Муродимга етдим, домлажон, — деди одатдагидек чиройли кулумсираб. — Кейин сариғ доналари олтиндек товланиб турган хипча бел ҳусайнидан катта бир бошини кўтариб, муродини айтди:

— Шундай кунлар келсаки, ранги олтинга, мазаси асалга ўхшаган мана шу ажойиб узумни бир баркаш атрофида ўтириб сиз билан есам, деб орзу қилардим. Мана ўша орзумга, муродимга етдим. Қани, домлажон, узумдан олинг...

Нима бало, тилим тутулиб қолдим, шунча меҳрибонлик эвазига бирон оғиз сўз билан миннатдорчилик билдирилмасам-а! Йўқ, бирон нарса дейиш керак! У ахир мени шунчалар бошига кўтаряпти, орзу қилган нарсаларини олдимга келтириб қўйяпти, оғзидан шакар томиб, бол қўйиляпти. Мен уни шундай кутиб олибмидим! Йўқ, руҳини кўтарадиган ақалли бирон илиқ гап, ширин сўз ҳам айтмадим. Йўқ, йўл қўйган хатоларимни ювишим, бунинг учун очилиб-сочилиб, кулиб ўтиришим, қизиқ гаплар билан Тўлани, онасини ҳам кулдиришга ҳаракат қилишим керак. Ҳа, шундай қилдим ҳам. Узоқ вақт кулишиб, қизиқ гаплар айтишиб, узум еб ўтирдик.

Яхши меҳмондорчилигу яхши суҳбатни вақт ўғриси дейишади. Ким билади, шундайдир. Лекин бу тахлитда йўқолган вақтга ҳеч ким ачинмайди, аксинча, узилиб қолганига ачинади. Кулги аралаш қўл соатимга қарасам, ўн иккидан ошибди. Дарҳол узр сўраб, қўзгалдим. Улар ўламан обло, йўқ деб туриб олишди. Очик ҳавода, мана шу сўрида Тўла иккаламиз мазза қилиб ётар эмишмиз. Мен иложим йўқлигини, уйдагилар қаёққа кетганимдан беҳабарлигини айтиб, уйга қайтишга розилиklarини олдим.

Уйга қандай етиб келганимни билмайман. Тўланинг кўнглини олгандек бўлганим хурсандчилиги эс-ҳушимни олиб қўйди шекилли, сабр-тоқат нималигини билмай Тўла тутқазган газета ичидаги нарсани очиб қарадим. Кўк муқовали қалин дафтар. Ичида шу сўзлар ёзилган: «Сизга айтаман деб ният қилган гапларимнинг қарийб ҳаммаси шу дафтарда. Чўқилаб бўлса ҳам ўқийсиз-да, домлажон. Қолган гапларни бафуржа гаплашамиз. Ҳурмат билан Тўлангиз».

Ҳа, ёзнинг дилга хуш ёқадиган оқшомларидан бирида шундай ҳодиса юз берди. Сезиб турибман, сиз бунга ишонмаяпсиз. Лекин мен ҳаёлимда содир бўлган бу воқеага сизнинг ҳам ишонишингизни жуда-жуда истар эдим. Мен ҳаётим даврида кўп ўсмирларни кўрдим. Умуман, ҳар биримиз шу ўсмирлик кўчасидан ўтганмиз. Биримизнинг ўсмирлик палламиз инқилоб йилларига, биримизнинг қаҳатчилик, биримизнинг уруш йилларига... тўғри келган. Ўсмирлик — адашишлар, изланишлар содир бўладиган палла. Мен адашган ўсмирларни, адашиш орқали жабр тортган болаларни ҳам учратганман. Қора курсига ўтирган ҳар бир ўсмир кейинги пайтда қаламим маҳсули Тўла Расуловни эслатадиган бўлиб қолди. Хўш, ўсмир жиноятга қайси йўллар билан кириб келади, деб ўйлай бошладим. Агар нотўғри йўлларни билсак, жиноятнинг олдини олармиз, деган фикрга келдим. Меҳнат колонияларига бордим. У ерда ҳам Тўлага ўхшаган йигитчаларни кўрдим. Ушундай учрашувдан қайтгач, ҳаёлимда, ҳозир сизга баён қилган ҳодиса юз берди. Шундан сўнг мен «Бизнинг роман» повестимда кўп йиллар бурун хайрлашган қаҳрамоним — Тўла Расуловнинг бошидан кечирганлари баён этилган кундалик дафтарни сизга тақдим этишга қарор қилдим.

I. Елвизак

Еру кўк шу қадар гўзалки, сахий табиат бисотида бор ҳусн-нафосат жавоҳирини этак-этак олиб чиқиб сочиб юборганми дунёга дейсиз! Ҳа, шунчалар гўзал бу дилрабо олам! Унинг даргоҳига кўкқисдан кириб қолсангиз борми, нақ кўзларингиз қамашиб, ёқимли ҳидлардан баҳри-дилингиз яйраб кетади. Март изғиринлари илк баҳор ҳавосида яшнаган юзингизни беозор чимчилаб ўтади. Ана шундай диловор кунлар ўтганига ҳам мана ўн кундан ортиб қолди. Бу орада табиат бэралла уйғонди — дарахтлар қийғос гулга бурканди. Анови шафтоли дарахтининг чақчоқ уриб турган гулларига бир қаранг-а! Намунча чиройли, кўзни қамаштирадиган ярқирок бўлмаса-я! О, қуёш ёғдуси билан ўйнашган бу пушти рангларни табиатнинг мўъжиза дид, мўъжиза мўйқаламигина бера олади гул япроқчаларига! Энди анови олма дарахтининг оққа мойил пушти гулларига бир кўз ташланг-а! Урик-чи? Унинг оқиш, қизғиш, пушти ранглари қайси дарахт мўъжизасидан қолишади? Энди шу дарахтлар, шу ановий гуллар тагида бир зум, биргина лаҳза туринг-а! Қулоқларингизга нималар қиряпти? Ғув-ғув! Ҳа, баракалла! Лекин бу асалариларнинг шунчаки шивйири эмас, йўқ-йўқ, бу — уйғонган табиатнинг баҳор ҳаққига ҳамду саноси!

Бас, энди оёқларингиз остига, атрофингизга қаранг — ҳаммаёқ ям-яшил, зумрад майсалар селкиллаб турибди. Табиат шу ҳусни, шу нафосати билан кириб олади баҳор кезлари қалбларимизга! Ана шундандир, балки одамларнинг баҳор гулларидек очилиб кетиши!

Роҳат! Энгил-бошинг энгил бўлиши-ку роҳат-а! Лекин хулқ-атворнинг энгил бўлишига қандай қарайсиз? Ҳай-ҳай, бу балога йўлиққунча тепа сочим тўкилиб кетсин! Нимага дейсизми? Э, ярамас нарсанинг яроқли бўлганини ким кўрибди? Кейин пушаймон қилиб юргандан кўра одам ўзини бошдаёқ босиб олса кўргилик деган балойи азимдан холи бўлар экан. Катта ойимлар шундай дердилар. Мен бу гапга ишонаман — тўғри гап. Иннайкейин, эшитганмисиз — йўқми, қариялар: «Бир мисқол кумушга бир ботмон тош керак», дейишади. Мағзини чаққан кишига бу жуда катта ҳикмат бўлса керак. Ҳаёт сўқмоқларида адашиб юриб бурним қонаган ўша аянчли кунларда бундай ҳикматни ўйламаган, ўйлаш ҳаёлимга ҳам келмаган эди. Энди ўйласам — бир олам маъно! Жиндек кумуш топдим деб ҳовлиқма, ўпкангни бос! Бир ботмон тошдек оғир бўлсанг, кумуш сеники, йўқ бу

эшикдан кириб, у тешикдан чиқиб кетадиган еп-енгил елвизак бўлсангчи, тамом, хайр-маъзуригнни қилавер, кумушинг қўлдан кетди! Ҳақ гапни айтганда, мен ўша гўрлик вақтимда ҳам чакки бола эмас эдим-у, лекин ўлгудек мақтанчоқ эдим. Ҳовлиқма, ўпкасиз бола эдим. Бу ёмонми? Албатта, ёмон. Иннайкейин, қўл урган ишимни битирмай, чала ташлаб кетадиган ярамас одатим ҳам бор эди. Бирон дурустроқ иш қилиб қўйсам борми — мақтанавериб қулоғингизни кар қилиб қўярдим. Мен ўпкаси йўқ ўйламасдимки, ҳали битмаган, меъёрига етмаган иш — чала иш! Чала иш ҳеч жаҳонда бутун иш ўрнига ўтмайди, ўтмаган ҳам.

Келинг, гапни чувалаштирмай, бир бошдан бошлай: Самад деган мактабдошим бор эди. Тезишиб-туртишиб катта бўлганмиз. Жуда қалин эдик, орамиздан қил ўтмас эди десам — ишонаверинг. Ана, шу оғайним менинг баъзи қилиқларимни ёқтирмас эди. Минг офарин ўша дўстимга! Энди билсам, у ножўя қилиқларимни ёмон кўрибгина қолмай, мени ўша ёмон қилиқлардан қайтариш пайида ҳам бўлар экан. Қўйиб берса ё қадрдон дўстидан ажралиши ё бўлмаса ўзи ҳам мен кириб қолган ёмон хулқ-атвор йўлига тушиб олиши керак-да! Шундай бўлишини Самад яхши билар экан. Шунинг учун менга жони оғрир, мени ҳам ўзига ўхшаш одобли, андишали бола қилишга интилган экан.

Мен у вақтлар анча-мунча гап таъсир қилмайдиган, яхши йўл билан ёмон йўл фарқига бормайдиган кўрс, пондавоқи бир бола эдим. Бу ёмон феълим ахири Самаднинг ҳам жонига тегди. У мени бир кун ҳоли тутиб роса тузлади:

— Ҳой, қанақа махлуқсан ўзинг! Қулоғингга гап кирадимийўқми? Бировнинг яхши гапини ёмонга йўйиб, қуруқ хашакдек лов этиб ёнасан-у, одамнинг таъбини хуфтон қиласан-қўясан!

Бунақа танбеҳларни биринчи эшитишимиди дейсиз. Мен ҳам ўхшатиб жавоб қилдим:

— Ҳа мен билан бирга ёниб кетаман деб қўрқасанми?! — дедим бир кун дағдага қилиб. — Қўрқма, ёнмайсан. Тўла аканг ҳам сал нарсага ёниб кетаверадиغان анойилардан эмас, билиб қўй!

Самад чинакамига вазмин, андишали бола эди. Гапимни оғир олмай, қўлини елкамга ташлаб, гапни узоқдан бошлади:

— Бир кун математикадан тўрт баҳо олганингда ўқитувчимизга айтган гапинг эсингдами? — деб сўради.

Мен ҳайрон бўлиб, анграйиб қолдим. Кейин, эсимга тушди-ю, хахолаб кулиб юбордим.

— Эҳ-ҳа, ҳалиги... миямнинг винти тўғрисидаги гап-да! — дедим қулгидан ўзимни тўхтата олмай.

У ҳам қаҳ-қаҳлаб кулганича деди:

— Ҳа, кам бўлма! «Бир-иккита винтим сал бўшаб қолган экан, қаттиқроқ бураб қўйдим», девдинг-а?

Бу гапни бекорга кавламаётганини пайқадим-у, қош-қовоғимни осилтириб, дўнғиллаб бердим:

— Ҳа, айтсам нима бўпти?!

— Ушанда винтларингнни қаттиқроқ бураб қўйиш ўрнига яна ҳам бўшатиброқ қўйган экансанми дейман-да!

Самаднинг бошдан-оёқ пичинг билан тўлиқ кесатиғини эшитиб, тепа сочим тик бўлиб кетди. Бу гал ҳам ўзимни босиб турулмадим.

— Нима учун? — дедим овозимнинг борича қичқириб.

Самад жаҳлим чиққанини жуда яхши фаҳмлаган бўлса ҳам, ўзини фаҳмламаганга солиб, қаҳ-қаҳ уриб кулаверди. Кейин боя мен елкамдан итариб ташлаган қўлини яна аста елкамга қўйди.

— Шунинг учунки, дўстим, калласи жойида одамга ўхшаб иш тутмайсан. Ҳа, шунақасидансан! — деди ачитиб.

Камчилигини бетига айтсанг жириллайдиган болалар кўп дунёда. Мен ҳам ўшанақалар тоифасидан бўлсам керак. Самад гапини тугатмасдан, ўдағайлашга турдим. Елкамдаги қўлини яна жаҳл билан силтаб ташлаб, ўшқирдим:

— У, ўпкангни сал босиб ол. Сендақа калласи бутунлардан ўргилдим!

Шундай дедим-у, чўрт ўгирилиб кетмоқчи эдим, Самад қўймади.

— Ҳой, тўхта!— деди у, енгимдан ушлаб. Кейин ҳар бир сўзини бетимга шапати қилиб ураётгандек гап бошлади,— ҳали айтадиган гапимни айтмасимдан бошимни уриб ёргудек бўляпсан-у, айтганимда нима қиларқинсан? Тўхта деяпман сенга! Намунча қизларга ўхшаб ноз қилаверасан?! Гапимни эшит, кейин тўрт тарафинг катта кўча!

Қарасам, Самад қўйвормайдиган. Тўхтаб, яна дўнғилладим:

— Сендан гап эшитиш қарзим йўқ эди шекилли?

— Сенинг қарзинг йўқ. Аммо менинг гап айтиш бурчим бор. Айтмасам, кўнглим жойига тушмайди,— деди Самад босиғи билан. Кейин бор гапини тўкиб солди,— одам боласи читтак эмаски, чирт этиб у шохга, чирт этиб бу шохга қўнаверса. Лекин читтак ҳам бекорга шохдан-шохга қўнмас экан. Шохлардаги, барглардаги зарарли қаша-ротларни териб еб, дарахтларни қуришдан, демак, ўлишдан сақлаб қолар экан. Эсингда бўлса керак, домламиз табиат дарсида шундай деб уқтириб эдилар.

— Бўлди! Менга ақл ўргатаверма кўп! Э, ўша сенинг тухумдан чиқмаган домлангдан ўргилдим-у,— дедим бўзариб.

Лекин Самад мендан шунча шўртак сўз эшитса ҳам бўзармади. Аксинча, гапим нашъа қилгандек, хахолаб кулди.

— Аммо сени гапга чиқарган-да! Гапда — хонсан, ишда — сувга бўккан нонсан, елвизак!— деди у, қиқирлаб кулиб.

«Елвизак». Бу қанақаси бўлди? Лақабми? Лақабни ҳаммага мен қўярдим-ку! Бу ёғи қандай бўлди?

Шу он кўзларимда ғазаб ўтига ўхшаган бир нарса чақнаб кетди.

— «Елвизак» деганинг нимаси?

Самад ўқи мўлжалга теккандек суюниб кетди.

— Тўла деганим, фаҳламадингми?

Вужудимдан совуқ тер чиқиб кетди. Лақаб қурғур шунчалар ҳам совуқ бўлар эканми, а? Ичимда: «Йўқ, мен бунга йўл қўймайман!» дедим-у:

— Менга қара, анови йилтиллаб турган садаф тишларингга жонинг ачиса, менга лақаб қўйма, ҳа!— деб мушт ўқталдим.

Самад кўпирмади, аксинча, гапимдан ҳузур қилгандек, қиқирлай-верди.

— Лақабни менмас, синф қўйган.

— Синф қўйган?

— Ҳа, синф қўйган. Ўзингнинг синфдошларинг.

Самад кулгидан тўхтаб кўзимга тикилди.

— Ҳозир биласанми, синфдошларинг сени нима дейишади?

— Нима дейишади?!

— «Елвизак полвон»!

— А?!

Тавба, менга нима бўлди ўзи? Ғиқ деёлмай қолсам бўладими!

Самад аҳволимни пайқагандек, ўзи сўзлаб кетди:

— Синфдошларинг қўйган лақабга тушунмадинг шекилли, а? Хўп ўзим тушунтириб бераман: «елвизак» деган сўзнинг маъноси — эшикдан кириб, тешикдан чиқиб кетадиган, рўпара келганга тегиб касал қиладиган балойи азим дегани. Билдингми энди?

Бирдан портлаб кетдим.

— Э, бор-э, сендақа лақаббозлардан ўргилдим-у! Ўзимнинг ота-онам қўйган чип-чиройлик отим бор. Тў-ла-бек! Билдингми?!

— Бошқаларнинг ҳам отларини ота-оналари қўйишган бўлса керак? А, Тў-ла-бек?— деди Самад менга ўхшатиб.

Қаранг, отимнинг ҳар бир бўғинини қанчалар мазах, қанчалар киноя билан айтибди-ю, мен галваре тушунмабман! Бу қуриб кетгур лақаб қулоғимдан кирар-кирмас эс-ҳушимни олиб қўйган эди. Шу учун узангидан тушмай дўнғилладим:

М. ИСМОИЛИЙ УЗИНГДАН КҮР ҚИССА

— Ота-оналари қўйганми, бува-бувакалонлари қўйганми — менинг нима ишим бор! Улар бошқа, мен бошқа...

У шартта сўзимни бўлиб, гап билан савалаб кетди:

— Ҳа, баракалла! Сен бошқа! Ҳамма балло шунда! Сен бошқаларга ўхшамайсан! Бошқалар юрган йўлдан юрмайсан! Бошқаларга ўхшаб иш тутмайсан! Пир этиб у шохга, пир этиб бу шохга қўнасан-у, читтакчалик ҳам фойда келтирмайсан! Қунт йўқ, қўним йўқ сенда! Елвизаксан, елвизак!

Пичоқ суякка етди! Назаримда, Самад мени ахлатга булаб ташлади. Тавба, мактабдошларим орасида ҳеч кимга сўз бермай кеккайиб юрган мендек хўрозни сен у сан, сен бу сан дейди бу така тумшуқ! Яна бу киши дўст эмиш! Э, садқайи дўст кет-э! Дўстим эмас, қип-қизил душманам экансан! Бас, энди ортиқ ишониб бўлмайди! Шундай қилиб, Самаддан қўлимни ювиб қўлтиғимга ураман. Дўстим деб хўп бино бўйиб юрган эканман-да, мен галварс! Бўлди, баҳридан ўтдим. Шу кундан тортиб дўстим эмас у! Қаранглар, ҳамма гапи ёлгон, тухмат! «Бошқаларга ўхшаб иш тутмайсан» эмиш! Мен-а? Йў-ў-к, бу гапингни ҳозирнинг ўзидаёқ, шу тобда исбот қилиб берасан, бўлмаса жиғингни эзиб ташлайман!

Кўнглимдан шу галаён ўтди-ю, ўзимни тутолмай дағдаға бошладим.

— Самад! — деб қичқирдим, кўзларимдан ғазаб ўтини чақна-тиб. — Оғзим бор деб валақдайверасанми, зинда! Нима, бошқаларга ўхшаб иш тутмай, оёғим туриб, қўлим билан юрибманми?

Самад гапини уқтиролмай қийналган одамдай ўх тортди.

— Кошқийди оёгинг қолиб қўлинг билан юрсанг! Одамлар кулиб қўяқолишармиди. Шошма-шошма, мен ҳамма гапни айтайин, сен кўпирма! Эсингдами, тўртинчи синфда ўқиб юрганамизда учувчи бўламан деб қасамёд қилувдинг? Эсингдами?

Мен Самадга эмас, нарёққа қараб дўнғилладим:

— Қасамёд қилган эмасман, шунчаки учувчи бўламан деганман холос.

— Хўп. Учувчи бўламан деганинг ростми?

— Рост. Хўш, рост бўлса нима?!

— Кейин нимага айнидинг?

— Хоҳламадим — айнидим.

— Бешинчи синфга ўтганимизда нимага ишқинг тушувди? Эсингдами? Ҳа-а, шунақа эсингдан чиқиб қолади. Қуёнчиликка ишқинг тушган, пондавоқи!

— Бир йилча боқдим-у, яна нима дейсан!

— Кейин қуёнчиликни ҳам ташлаб кетдинг, шундайми?

Тилим калдираб қолди: — Ш... ш... шундай. Хархашаси кўп экан, жонимга тегиб кетди.

Самад бирдан хахолаб кулиб юборди.

— Хўп, хархашаси кўп экан — ташлабсан. Хўш, журналистликчи, унинг ҳам хархашаси кўп эканми?

У мени ҳозир қалтис жойимдан ушлаб қолди. Сўз билан қутулишимга ақлим етмай, талмовсирашга турдим:

— Қанақа журналистлик? — дедим, энсаси қотган одамга ўхшаб. Самад яна қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Ана холос, дарров эсингдан чиқибди-да, а? Вой эси паст-эй! Олтинчи синфга ўтганимизда журналист бўламан деб қанотсиз учганингчи? Бу ҳам эсингдан чиқдимми?

У яна нозик жойимдан ушлаб қолди. Бўйнимга олмасликка сўз тополмай қизардим, бўзардим-у, лекин бари бир бўйнимга олмай, ўрни бўлмаса ҳам хахолаб кулдим. Кейин шу хахолаганимча Самаднинг елкасига бир мушт туширдим.

— О, бор бўл-э, шу ҳазилга ҳам ишониб юрибсанми! Қизиқ устида бир айтувдим-қўювдим-да.

Самад яна бўш келмади.

— Ундоғ бўлса, нимага Назарбекка бордик? Гапир, нимага даминг ичингга тушиб кетди?

Самад шу ерда гирибонимдан ғиппа бўлмади-ю, лекин бўлгандан баттар қилди. Устма-уст зарба билан бурчакка тиқиб қўйилган шўринг қўрғур боксчига ўхшаш гангиб қолдим. Узимни ҳимоя қилишга сўз тополмай, кулги билан энгишга турдим.

— Э, сенам жуда қизиқсан-да, қаёқдаги гапларни топиб гапирасан. Қўй, оғайни, бошқа гаплардан гаплашайлик, — дедим, ялингансимон.

Самад дарров хўп деб қўяқоладиган анойилардан эмас эди. Сўзида қаттиқ турди:

— Йўқ, аввал бу қилмишингни ҳам бўйнингга ол, кейин бошқа гапга ўтамиз, — деди, даъвосида қаттиқ туриб. Кейин хитоб қилди: — Ҳой, елвизак, бувангнинг инқилобдаги ишлари тўғрисида материал тўпламоқчи, «Гулхан» журналига битта чиройли очерк ёзиб бермоқчи эдинг-ку. Назарбекка шу мақсадда борувдикми? Ҳа, кам бўлма! Қани очерк? Ёздингми? Ёзмадинг! Нима учун ёзмадинг?

Калламни кўтаролмай висирладим:

— Ёқмади — ёзмадим.

— Вой тентаг-эй, журналистлик ёқмадимми? Шундай ажойиб иш-а? Ҳой, бола, менга қара, сенга ўзи нима ёқади? Кўтар каллангни, гапир!

Калламни шунча кўтарай дейман-у, кўтарилмайди. Шунинг учун яна ерга қараб дўнғилладим:

— Ёзувчи бўламан...

— Воҳ-хо-хо!.. — Самад ўзини тутолмай қаҳ-қаҳ уриб юборди.

— Қаранглар, шу бояқиш ёзувчи бўлармиш! Воҳ, хо-хо! Хей бола, овора бўласан. Қилиғинг шу, юришинг шу бўлса, ҳа, ёзувчи бўлиб бўпсан! Қўлларига китоб олиб ўқиганларини кўрмабман-у, тагин бу киши ёзувчи бўлармишлар. Воҳ-хо-хо!.. Э, суф сенга!..

Одам абгор бўлса, менчалар бўлар-да! Ер ёрилмади-ю, биратўла ерга кириб кетмадим. Нима қилишимни, нима дейишимни билмай карахт бўлиб қолдим. У бераҳм ҳолимга ачиниш уёқда турсин, нуқул эзади қилмишларимни бетимга солиб.

— Хайр, бу гапларни бир ёққа қўйиб турайлик. Менга қара, ёмон ниятли одамнинг сирини фош қиладиган бир электрон машина ўйлаб чиқармоқчи эдинг, а? Шу нима бўлди? Ё бундан ҳам кўнгиллари совудими?

Мундоғ ўйлаб қарасам, ўзимдан ҳам анчагина айб ўтган экан. Буларни очик-ошкор тан олишга кибру ҳавом йўл қўймади. Шунинг учун аламимни ичимга ютиб, миқ этмай ўтиравердим. Бир маҳал ичимда хўрлик алами исён кўтарди. Энди кимгадир захримни сочишим, кимдандир аламимни чиқариб олишим керак. Яқинимда Самаддан бўлак ҳеч ким йўқ. Унга эса мушт кўтаролмайман ҳозир. Нима қилай? Феълим ўзимга маълум. Ҳозир кимдан бўлса ҳам, нимадан бўлса ҳам аламимни чиқариб олмасам, кўнглим жойига тушмайди. Шартта ўрнимдан туриб тепамга қарасам, бир шафтоли чамандай гуллаб турибди-да. Ушанинг бошимга эгилган битта шохини шартта эгиб, синдириб олдим. Самад кўриб турган эди, худди ўзини бармоғини синдириб олгандек вой-войлаб юборди. Буни кўчанинг у бетида, автобус тўхтайдиган жойда турган одамлар орасида бир чол киши ҳам кўрган экан, ҳассасини ўқталиб, дағдаға қила кетди:

— Ҳой, ярамас бола! Бу бечора шафтоли сени есин деб ширин шарбат мевалар тугиб берса-ю, баҳорда баҳринг очилсин, деб анвойи рангда гуллаб берса-ю, сен ноинсоф, раҳминг келмай, гуллаб турган каттакон шохини синдириб олсанг-а!! Ҳой, тўхта, ноинсоф! Сен ҳам мактабда ўқийсанми? Қани, айтивор, қайси мактабга доғ тушириб юрибсан? Бир бориб, домлангга айтмай, ўхшатиб таъзирингни бериб қўйсин!

Шундай пайтда қайси аҳмоқ мен фалон мактабда ўқийман дейди. Мен ҳам мактабимни айтмай, қўлимдаги шафтоли шохини ерга ташладим-у, уйга қараб жуфтакни ростлаб қолдим. Қаттиқ югуриб юборган эканманми, ўпкам бўғзимга тиқилиб, уйга халлослаб кириб бордим. Хайрият, ойим сезмади. Ойим кишга сақланган сабзини ўрадан чиқариб ҳовлида саралаётган экан. Мени сезмади десам, йўқ, сезибди.

— Ҳа, нима бўлди? Орқангдан ит қувдими? Намунча?— деди. Ойимни чалғитиш учун майнавозликка ўтдим.

— Ойи-чи, ойи... ҳалиги-чи... кўчада, денг, Самад билан ўйнаб юрсам... ҳалиги, денг... ё тавба!.. Ердан чиқдимми ё кўкдан тушдимми, буёғини билмайман-у, лекин қулоғимга бир овоз келиб урилди. Ўзим ҳам гурс этиб йиқилиб тушаёздим овоз зарбидан...

Ёмон иш қилиб қўйсам ҳазил-мазил билан кутулиб кетиш одатим борлигини ойим билар эди. Шунинг учун лабини буриб:

— А-а, шунақами?— деди, бекорларни айтибсан, деяётгандек қилиб. Кейин, бўзариб кетган башарамга тикилиб, пичинг қилди: — яхшироқ қарамабсан-да, у овоз эмас, калтак бўлгандир?

— Йў-ўқ, ойижон! Елғон айтсам тўлим тутилиб, шу ернинг ўзида ўлиб қолақолай. Шу-да, ишонмайсиз менинг гапимга! Биласизми, овоз нима деди?

— Нима деди?

— Ҳой, яхши бола! Ойинг бечора қийналиб сабзи саралаяпти сени есин деб. Сен бўлсанг ойингга қарашмай, буёқларда ялло қилиб юрибсан! Чоп, қўлидан ишини ол, деди. Ишни беринг, буёғини ўзим қойилча қиламан.

Ҳар қандай ёмон бола юз фоиз ёмон бўлмайди, ўзим ўшандайларданман-да. Мени бир қоп ёнғоқ, шўх, ҳатто шум дейишса ҳам, ўзим тўғримдаги гапларни ҳамма вақт бир қулоғимдан киргизиб, иккинчи қулоғимдан чиқариб юборавермас эдим. Яхши гапларни ҳам, ёмон гапларни ҳам ақлим етганича фаросат тарозисига солиб боқардим. Мана ҳозир ҳам сабзи саралаб ўтириб, Самаднинг гапларини ҳам инсоф торозисидан ўтказдим: «Тавба, кап-катта одамга ўхшаб ақл ўргатади-я! Шулар ўзининг калласида пишган ақлмикан ё онасидан ўрганиб олган нарсалармикан? Ҳа, миясида пишган ақл бўлиши ҳам мумкин, нимага десангиз, жуда кўп ўқийди. Китобда ҳикмат катта дейишади-ку катталар. Иннайкейин, вақтини бекорга ўтказмайди. Мактабдан келганимиздан кейин мен билан пича ўйнайди-ю, дарсларимни қилай, иннайкейин ойимга қарашай деб уйига кириб кетади. Қаранг, ўзи ўғил бола-у, уй ишини қиз болалардан яхши қилади. Қўйингчи, мен ўғил боламан деб турмай, уй полини ҳам ювади-да! У ишни бир чўқиб ёқтирмай, бу ишни бир чўқиб ёқтирмай кетишимни роса боплаб танқид қилди. Қойил! Ишни иссиғида қилмасанг, совуганда қор ёғиб қолармиш. Йўқ, Самад полвон, бизам жудаям қовоқбошлардан эмас-миз-у, фақат кунт қурғур етишмайди-да! Бўлмаса-ю, ерда туриб осмондаги юлдузни узиб туширишни биздан кўргин эди. «Ҳа, ўша ўғритутар машинадан ҳам кўнгиллари совудими?» деб кесатдимми? Йўқ, чучварани хом санабсиз, ўзини осмонда кўриб юрадиган баландпарвоз йигит! Ҳа, парвозни пича пастроқ қил, оёғинг остига гупиллаб тушгинг келмаса! Ҳа, шундоғ бўлсин! Акангиз фақир ҳам кунларини бекорга ўтказгани йўқ. Шошилма, машина бугун бўлмаса, эртага тахт-да! Керакли икир-чикирларини аллақачон жамлаб қўйганман. Ҳа, атиги икки кун, нари борса, уч кун сабр қиласиз, оғайнижон! Ана ундан кейин кўрибсизки, акангиз фақир ўйлаб чиқарган машина гуриллаб ишлаб кетибди-да! О, яшавор Тўла полвон!

Мен сабзини саралаб ҳам бўлдим-у, миямда уймалашган ўйлар ҳам тамом бўлди. Энди бу ўйлар ўрнини ҳаракатга тушиш қарори эгаллади. Баъзи ота-оналар ҳали туғилмаган фарзандларига от қўйиб қўйишади. Мен ҳам ҳали тайёр бўлмаган машинамга «ТР—70» деб ном бериб қўйдим. Бунинг маъноси: «Тўла Расулов—70-йилда ишлаб чиқарилган ўғри тутар машина». Кўнглимдан шу ёзув ўтди-ю, ўзимдан

Ўзим нашъа қилиб, кулиб қўйдим-да, адамларнинг устахоналарига машина ясагани кириб кетдим. Бу тор, узун устахонанинг ичи турли-туман асбоблар, электро-техника деталлари, эски оёқ кийимлари солинган қутилар билан тўлиқ эди. Мен радио деталлари, электропайванд асбоблари, абометр, яна аллақандай икир-чикирлар ивирсиб ётган стол ёнига келиб ўтирдим. Аммо ишни нимадан бошлашни билмай бошим қотиб қолди. Аслида ТР—70 маркали ўгритутар машина ясамоқчи эдим. Лекин бу аппарат қандай ясалади, нималардан таркиб топади — билмасдим. Бошимни қўлимга суяб узоқ ўйландим. Бир маҳал эски калиш-кавушлар солиғлиқ қутига беркитиб қўйган нарсам эсимга тушди-ю, шартта туриб қути ёнига бордим. Уни кавлаштириб, ичидан латтага ўроғлиқ ишонган тоғимни олдим. Уни худди биров алиштириб қўйгандек, юрагим така-пука бўлиб, апил-тапил латтани очдим. Хайрият, ҳеч ким тегмапти — ҳаммаси жойида экан. Ҳа, мен не ваҳм билан симини узиб қочган ўша кўча автомат-телефон трубкаси! Узиб қочганимдаги кўрққанимни эслаб, юрагим яна шиғиллаб кетди! Кейин ўзимни босиб, трубкани текширишга киришдим. Очқич билан винтларини бураб, менбрамасини ажратдим. Ажратишга ажратдим-у, лекин нима қилишимни билмай бошим қотиб қолди. Мундоғ ўйлаб қарасам, бу машабадан ҳеч бало чиқмайди. Бунинг устига ясайдиган машинам жуда мураккаб. Ҳамма вақт ҳам милиция топиб ололмайдиган қилвири — ўғриларни дарров тутиб берадиган аппарат яшаш осонми? Робот бўлса бошқа гап эди. ТР—70 бўлса роботдан минг марта мураккаб, деталларга бой, ҳис-туйғулари ҳам инсонникидан минг бор ўткир, ниҳоятда сезгир аппарат бўлиши керак. Йўқ, бунақа мужмал аппаратни бир ўзим ясай олмайман — ақлим ҳам, фаҳмим ҳам етмайди. Нима қилсам экан-а? Самад билан маслаҳатлашсаммикин. Самад — бало! Ҳамма нарсани билади. Радио-техника ҳаваскорлари тўғарагига қатнашади. Малакаси бор. Бўлди. Самад, қайдасан дўстим?

Мен шу қарор билан энди йўлга чиқаман деб турувдим, қаранг, касал тузалгиси келса — табиб ўз оёғи билан кириб келади, деганларидек, Самаднинг ўзи аллақандай ашулани хиргойи қилиб кириб келса бўладими? Қ, яшавор, Самад полвон! Воҳ, ҳали кўчада менга берган дакки-дашиномларини ҳам унутиб кучоқлаб олдим. Қучоғимдан чиқармай гир айлантирдим, ўзимни босолмай нуқул куламан.

— Авлиё бўлиб кет-э! Ҳозиргина ёнингга бормоқчи бўлиб турувдим-да! Яшавор, дўстим!— дедим нафасим бўғзимга тикилиб.

Самад ҳам кулди.

— Ошнасининг ичидагини сезмаган дўст ҳам дўст бўптимми!— деди Самад ҳам, ўртамизда гап қочмагандай қувониб. Кейин, столда уймаланиб ётган ҳар хил деталларга кўзи тушди:— Ўғри тутар машинанг тайёр бўлдимми?— деб сўради.

Ҳозиргина чеҳрамда ўйнаб турган қувончимни биров сидириб ташладими, бирдан қош-қовоғим осилиб қолди.

— Қаёқда, — дедим, сўлғин товушда. — Ақлим етмаяпти. Маслаҳат бермасанг бўлмайдиганга ўхшайди, Самадвой, — дедим, ялинган-симон.

«Маслаҳат» сўзини эшитиб, Самад ғалати бўлиб қолди.

— Маслаҳат? Жоним билан, лекин сенинг ақлинг етмаган нарсага меники етармикан?

Самаднинг гапидаги олижаноблик менга далда берди.

— Етади! Сен ахир Тўла эмас, Самадсан-ку!

Самад гапимни кесатиқ деб ўйладими, хиёл қизариб кетди.

— Ол-а, роса мақтавординг-ку! Қўй бунақа гапларни, муддаодан гапир. Қанақа машина ясамоқчисан?

— Полиграф — дидектор, ўғри тутадиган электрон аппарат.

— Схемасини кўрсатчи.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим.

— Қанақа схема?

— Ясайдиган аппаратингнинг схемаси-да.

— Схема йўқ.

— Ана холос! Схемасиз ҳам аппарат ясалар эканми? Суф-э! Шуда! Радио-техника тўғарагига қатнаш деганимда чап бериб кетувдинг. Мана биринчи қадамингдаёқ қоқилибсан. Хайр, начора. Хўп, нималар қилмоқчисан, нималаринг бор, кўрсатчи.

Йиққан нарсаларимни олдига келтириб тўқдим. Булар орасида телефон трубкиси ҳам бор эди. Самад уни кўрди-ю, тахта бўлиб қолди.

— Автомат-телефон трубкиси-ю бу! Қаердан олдинг?

Самаднинг овозидаги ваҳимали ҳаяжон мени шошириб қўйди. Назаримда, олдимда Самад эмас, милиционер тургандек бўлиб кетди. Ҳайиқиб индаёлмадим. Самад кўзимга тикилиб олиб жавоб кутар эди. Ҳеч бўлмагандан кейин бир нима бало дедим. Самаднинг ранги бўзарди. Қаттиқ жаҳли чиққан кезларда лаблари учиб, кўзлари пир-пирайдиган одати бор эди. Ҳозир шундай бўлди. У қадрдон дўсти олдида эмас, ашаддий душмани олдида тургандек, нафратга, ғазабга, исёнга тўла бир товуш билан қичқирди:

— Виждонсиз! Бир одам ўлим тўшагида ётганда қандай қилиб «тез ёрдам» чақирилади энди? Бир аҳмоқ қаланинг касри билан бир гуноҳсиз ўлиб кетса, бунинг товонига ким қолади? Сенми, ҳой, нодон, жавоб бер, сенми? Ҳа, сен! Трубкини ол! Ўғирлаган жойингга ҳозирок обориб қўй. Йўқ десанг, сеи мактабда, синфдошларинг ва ўқитувчиларинг олдида, маҳаллада, эл-кўй олдида шармандангни чиқараман. Ҳа, ўзим чиқараман. Тур, ол трубкини, нодон!

II. Телефон трубкиси

Лекин мен турмадим ҳам, трубкини қўлимга олмадим ҳам. Карқулокдек, ҳеч нарса эшитмаган бўлиб ўтиравердим. У эса худди мени еб юборадигандай, ўқрайиб қичқирди:

— Ҳа-ҳа, ҳали шунақами?!

Мендан ҳеч қандай садо чиқмагач, чўрт ўғирилди-ю, эшик томон дўқиллаб юриб қолди. Мен яна индамадим. У остонада тўхтаб, орқасига қайтди. Кўзлари мен ҳали шу вақтгача кўрмаган бир ғазаб, нафрат пуракаб ёнар эди.

— Билиб қўй, бола, пушаймон бўласан! Вақти ўтганда қилинадиган пушаймон — одамга душман-а! — деди кўзларида ёнаётган даҳшат ўтида мени қовуриб ташлашга чоғлангандек.

Унинг огоҳи ҳам, дўқ-пўписаси ҳам бир қулоғимдан кириб, иккинчи қулоғимдан чиқиб кетди. Заррача парво қилмадим. Ниҳоят, Самаднинг жони ҳалқумига келди. Одатида йўқ бир бўғиқ товуш билан ўқирди:

— Яхшиликча трубкини обориб жойига қўй! Иккиламчи бунақа аҳмоқлик қилмайман, деб қасам ич! Айтганларимни қилсанг, хайр, бу галча гуноҳингдан ўтаман. Йўқ, деб яна ўз билганингдан қолмасанг, ҳа, бола, энди уёғини ўзингдан кўрасан!!

Самад устахона эшигини тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди. Мен ўтирган еримда орқасидан қараб қолдим. Унинг одамшавандалигини, бағри кенглигини билар эдим, шунинг учун ўзи яна келади, деб ўйладим. Лекин Самад қайтмади. Мени ўз ўйларим исканжасига топшириб, шу кетганича кетиворди. У нодон билмайдики, трубкини жойига обориб қўйиш осонликча бўладиган нарса эмас! Бунинг ҳам ўзига яраша хархашаси бор. Не-не азоб, не-не уқубат, не-не ваҳм, ҳаяжон билан ўмариб келганман-а! Шунча қийинчилик билан қўлга киритган ўлжамни энди ўзим, ўз қўлим билан обориб топшираманми? Эҳ, шўрим! Ахир бу трубкини бекорга юлиб олмаганман, мен ундан яхши ниятим учун хизмат қиладиган бошқа бир аппарат ясаш учун олиб келганман. Энди буни обориб топширсам, ясайдиган аппаратим нима бўлади? Йўқ, бу ерда бир гап бор. Балки у аломат машина

ясаётганимга кўзи куйиб, ҳасадгўйлик қилаётгандир? Шундай бўлиши мумкинми? Қайдам, бунини яхшилаб ўйлаб кўриш керак!

Эҳтиётни шартдан ўзимни ҳимоя қилиш тадбирларини ўйлаб бошладим. Самад жаҳл устида мактабга бориб директоримизга ё бўлмаса адамга айтиб қўйса нима қиламан? Ҳамма гапни бўйнимга олиб, расвоий радди бало бўламанми? Телефон трубкасини ўғирлаб қочганимни эшитишса, ҳа, баракалла, хўп иш қипсан-да, деб пешонадан ўпишадими? Йўқ, ҳеч жаҳонда! Ахир бир марта-ку яп-янги «Волга»нинг пачағини чиқарган ва мактаб деворий газетасида урилганда аламига чидолмай уни йиртиб ташлаганим учун директоримиздан эшитадиганимни эшитган эдим-ку! Яна шунақа бўладими? Ушанда адам бечорани ҳам ерга қаратганим, расвоси чиққан «Волга» ремонти учун анчагина чиқимдор қилганим ҳали-ҳали эсимда. Яна шунақа бўладими? Йўқ, бунақа бўлмаслиги керак. Хўп, нима қилсам бунақа бўлмайди? Амманинг бузоғига ўхшаб бўш келсам, гуноҳларимни миқ этмай бўйнимга олсам, албатта, ўша шармандачилик такорланади-да! Йўқ, бунинг олдини олиш, йўлини тўсиш керак!

Елғиз қолиб энди шунини ўйлаб кетдим. Ўйлаб қарасам, сувдан қуруқ чиқишнинг йўллари кўп экан. Шулардан биттаси менга жуда ҳам ёқиб тушди. Энг аввал трубкани бир ерга гумдон қиламан. Кейин Самад мактаб директоримизга бориб, ё адамга келиб чақса, ўламан обло бўйнимга олмайман. Тухмат қиялти, дейман. Қип-қизил тухмат, бошдан-оёқ ёлғон, деб туриб оламан. «Хўп, гапи рост бўлса исбот қилсин, гувоҳ кўрсатсин», дейман. Хўп, исбот қилиш учун бизникига келиб устахонамизни ахтариш керак. Қидирди ҳам, дейлик. Қани, топдим? Нимани топади? Мен аллақачон гумдон қилиб ташлаган нарсаними? Топиб бўпти! Ҳали йўқ нарсани топадиган билағон дунёга келган эмас. Гувоҳ масаласига келсак, бундан ҳам кўнглим тўқ. Буни иккаламиздан бошқа ҳеч ким билмайди. У билади-ю, мен биламан, учинчи киши йўқ. Оқибатда кимнинг юзи қора бўлади? Меникими ё Самадникими? Албатта Самадники. Тухматни мен эмас, у қилган бўлиб чиқади-ку! Хайр, буёғи ҳам қойилча бўлди. «Шошма-шошма, иккаланг ўлгудек қалин дўст эдинг, нимаңи бўлишолмадинг ё нима тўғрисида чиқишолмадинг?» деб қолишса нима жавоб қиламан? Жавобми? Жавоб деган нарса менинг ёлғон сандиғимда тикилиб ётибди. Шулардан биттасини чиқариб, мана, дейман-да!

Хулласи, ўйлаб-ўйлаб шу қарорга келдим. Орадан бир ҳафтача вақт ўтди. Лекин бу ҳафта бошимни еб қўйишимга оз қолди. Кўнгли деган нарса шунчалик бетайин бўладими-я! Ҳали у ўй келиб, жонингни олади, ҳали бу ўй келиб юрагингни қон қилади. Бир маҳал қарасам милиционер ушлаб кетаётган, бир вақт қарасам турмада ўтирибман! Кўз олдидан шу ваҳм кетмайди-да. Машқим тушиб, аллақандай мунғайиб қолганимни кўриб ойим ҳам ҳайрон. Адам бўлса ўз ишидан ортмайди. Сахарлаб ишга кетганича уйга қоронғи тушганда, баъзан бундан ҳам кеч қайтиб келади. Омонатдек ётиб, яна эрталаб ишига жўнайди. Тўлабек деган ўғлим бор эди, аҳволи нима кечяпти, ўқишлари қандай бўляпти, деб қизиқмайди. Ойим «Бундай қилманг, ўғлингизга қаранг, бебош бўлиб кетадиган ёшда-я!» деса, қўлини силтайдию, «Сиз борсиз-ку, аяси!» деб, кулиб қўяқолади. Шундай бўлгандан кейин адамдан ҳайиқадаган жойим қоладими? Кейинги кунларда синглим Салиманинг менга қараши ўзгариб қолди. Илгарилари сен унақасан-сен мунақасан деб менга кун бермас, нуқул камчилигимни бетимга солиб, жаҳлимни чиқарар эди. Жигар экан, эзилиб юганимни кўриб раҳми келяпти шекилли, муомаласи менга ўзгариб, теварагимда гирди-капалак бўлиб қолди. Бир маҳал айвонда ўйланиб ўтирувдим, ичкаридан ойим билан Салима чиқди. Мен уларни сезмаган киши бўлиб, пинагимни бузмай ўтиравердим. Ойим ташвишли бир адо билан ёнимга келиб, пешонамни силади.

— Вой, ўлмасам, иситманг борга ўхшайдими, болам? — деди, жиддий бир ташвиш билан.

Мен иситмам йўқлигини, соппа-соғ эканимни яхши билар эдим. Шу учун бир нима дейишни эп кўрмай, индамай ўтиравердим. Биздан ёмонлик ўтса сачраб кетиш, хунук сўзлар билан қарғаш одати йўқ эди ойимнинг. Ҳозир ҳам гажирлигим тутиб, без бўлиб олганимга қарамай, бирон оғиз ножўя сўз айтмади. Ойим аламини ичига ютиб, оғизларидан шакар томизди:

— Жон болам, бирон дардинг бўлса айт, айланай. Нима учундир, ўзингни еб, чўп бўлиб қолдинг! — Ойим шундай деб, кўзига ёш олди.

Шунда ҳам бир нима демадим. Юзимни тескари ўгириб, жим ўтиравердим. Энди гапга Салима аралашди:

— Акажон, нима бўлди? Айтақолинг — деди у, ялиниб.

Салима шу маҳалгача мени ҳеч сизламаган эди. Бирдан сизлаб гапиргани менга ажабтовур таъсир қилди. Улар дардларимга дармон бўлиш, оғиримни енгил қилиш пайида эканликлари шундоқ сезилиб турарди. Нима қилай: ярамни очайми, малҳам сўрайми? Ҳўп, ҳамма дардимни иккаласига очиб солдим, дейлик. Ойим-ку икки дунёда ҳам сиримни бировга очмайди, биламан. Ахир у киши онам, она бўлганда ҳам энг меҳрибон она! Салима-чи? У ҳали ёш, сир сақлашни билмас балки. Қўққисдан жиғига тегиб қўйсам, алам қилиб, ҳамма гапни адамга айтиб қўйсачи! Йўқ, Салимага ишониб бўлмайди.

Шундай қилиб, ойимга ҳам, Салимага ҳам дардимни айтмадим. Тўғри-да, нима қиламан ичимдагиларни ташқарига чиқариб!

Шу қарор билан оғзимни кулф-калит қилиб, дамимни чиқармай юравердим. Мен директоримиздан одам келиб чақириб кетишларини ё адам таъзимини бериб қўйишини кутиб юрдим. Бахтимдан ўрғилай, у ҳам бўлмади, бу ҳам. Лекин қилмишларимдан тамом қутулиб кетдим, деган сўз эмас-ку бу! Демак, ахир бир кун мадда ёрилади. Бу орада адам билан бир неча бор кўришдим. Ҳар сафар қучоқлаб елкамга қоқадию, ўқишларим қандайлигини сўрамайди. Назаримда, сен менга халақит бермасанг бўлди, мен сенга тегмайман, деяётгандай туюлади. Адам ҳам қизиқ-да, мен адамга халақит бериб нима қиламан — ўзимга хон, ўзимга бек бўлиб, билган ишимни қилиб юрибман-у!

Шу бир ҳафта ичида мен қўрқиб кутган ҳодиса юз бермади — мени директор ҳам йўқламади, адам ҳам исканжгага олмади. Демак, сир сирлигича қолган. Яшавор, Самад! Мен ундан ёмонлик кутиб ўтирсам-у, у менга ёмонликни раво кўрмай, яхшилик қилибди. Бунинг қувончи қаерга сиғади? Қалбимгами? Инсон қалби шунча улўф қувончни ўзига сиғдира оладими? Йўқ! Ахир бу ерда қувонч битта эмас, иккита! Бири айрилган дўстимни топиб оляпман. Иккинчиси — қилмишим балосидан туртки емай қутулиб кетяпман. Демак, ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қоляпти. Бу кичкина қувончми?!

Самад аъло бола! Дўстликнинг қадрини билади, дўстига доғ туширадиган иш ҳам, гап ҳам қилмайди. Дўсти учун жонини беради! Ҳа, у шунақа ажойиб бола! Энди бу ёғи ўзимга, Самаднинг маслаҳатларига қандай амал қилишимга боғлиқ. Яхши бўлсам Самад ёнимга қайтади, ёмон бўлсам-чи, азиз дўстимдан айрилдим — вассалом!

Уйга келдим-у, трубкани беркитиб қўйган жойимдан олиб, Самадларникига жўнадим. Аммо тўғрисини айтсам, Самад ҳар қанча қадрдон дўстим бўлса ҳамки, олдига бўйнимни эгиб боришим осон бўлмади. Йўл бўйи минг хаёлга бордим. Гоҳ орқамга қайтадиган, гоҳ қайтмайдиган бўлдим. Гап фақат трубкани гумдон қилиш, ундан қутулишда бўлса, бундан осон нарса йўқ! Ҳов ана, анҳорга ташлаб юборилсам оқади-кегади. Лекин мен буни олган жойдаги телефон апараты ҳали ҳам трубкасиз ётган бўлсачи! Самаднинг айтган гапи тўғри — буни жойига олиб бориб қўйиш керак!

Юрагимни чангаллаб, Самадлар кўчасига келдим. Юрагим дукурлаб, оёқларим қалтирашга тушди. Бир кўнглим, қайтиб кетақолай ҳам дедим. Йўқ, ўзимни босиб, эшикни жонсизгина тақиллатдим. Яхши пайтларда эшикни бемалол очиб кириб юрган одам мана энди унинг очилишини кутиб, остонада сарғайиб турибман. Бир маҳал эшик

зулфини шиқирлади. Самад деб ўйлаб, юрагим қинидан чиқиб кетаёзди. Йўқ, у эмас, ойиси Рузвон хола экан. У мени кўриб, чарақлаб кетди.

— Вой, Тўлажон, сенмисан, айланай! Эшикни тақиллатиб ўтирмай, ҳар галгидек киравермабсан-да, жон болам! Кир, киравер, ўргилай,— деди.

Мен кирмай, Самадни сўрадим.

— Ҳа, уми? Биласан-ку, айланай, чоршанба кунлари радиотехника тўгарагига қатнайди. Ҳозир ишлари яхши. Кеча раҳбари келиб, мени табриклаб кетди,— деди Рузвон хола фахрланиб.

— Бир нарса ўйлаб чиқарибдими?

— Қайдам, айланай. Заводга керак бўладиган бир зарур нарса эмиш-у, мен унга тушунмасам.

— Ҳозир ўша ёқдами?

— Уша ёқда, болам, ўша ёқда.

— Бўлмаса, мен борай, Тўла келиб кетди, деб қўярсиз.

Рузвон хола билан хайрлашиб, изимга қайтдим. Тавба, Самад алланарса ўйлаб чиқарганмиш, бу нарса заводларга жуда-жуда зарур эмиш деганини эшитиб, ичимда бир нарса ағдарилиб кетдиёв! Юрагим сиқилиб, кўз олдим қоронғиланди. Тавба, нимага бундай бўляпти? Ҳасад қиляпманми? Ўзим ҳам тушунмайман. Мана, кўчада одам кўп, ҳаммаси бўй-баста билан, савлати билан кўчани тўлдириб, яйратиб юрибди. Мен бўлсам чувалчангга ўхшайман — ўшанинг ҳам энг майдаси, энг бачканаси! Ҳа-ҳа, бачканаси! Самад ўйлаб топган нарсасини ҳеч кимга айтмай, мақтанмай чиқариб қўйибди! Одам бўлса шунақа бўлса-да... Мен-чи? Э, садқайи...

Кўнглимда-ку шу хил гаплар, қўлимда — латтага ўроғлиқ трубка. Қаерга кетяпман? Нима қилмоқчиман? Шу лаънатидан қутулсам, йўлим очилармикан? Мен ҳам ўғрилиқ йўли билан эмас, тўғрилиқ йўли билан бирон нарса ўйлаб чиқаришим мумкинми? Самад-ку бир нарса ўйлаб чиқариб ойисини хурсанд қилди. Мен-чи? Мен оймни ёмон кўраманми? Йўқ, яхши кўраман, жуда-жуда яхши кўраман, балки дунёдаги ҳамма болалардан ҳам кўра кўпроқ яхши кўраман оймни! Бўлди! Мана шу лаънатини олган жойимга элтиб қўяман-у, балоқазодан қутуламан. Иннайкейин, эски адашишларни ташлайман, янги, чароғон ҳаёт бошлайман. Тўгарақларга қатнайман, ажойиб нарсалар ўйлаб чиқариб ҳаммани, жоним оймни, адамни, Салимани, мактабдошларимни — ҳаммани хурсанд қиламан!

Шу олижаноб мақсад билан трубкани тўғри телефон будкасига олиб кирдим. Мундай қарасам, у ерга аллақачон бошқа трубка ўрнатиб қўйишибди. Нима қилишимни билмай, бир неча дақиқа ўйланиб қолдим. Кейин трубкани ўроғлиқ латтадан чиқариб, аппарат устига секин қўйдим. Энди чиқиб кетаман деб турувдим ҳамки, биров эшикни шарақлатиб очди-ю, бирданига ёқамга ёпишиб, шанғиллашга тушди:

— Ҳаҳ, жувонмарг, қўлга тушар экансан-у, трубка ўғриси! Сен касофатнинг дастидан болам бечора сал қолди-я ўлиб кетишига, ер юткур. Қани, юр бу ёққа! Сен касофатни меласага топширмагунимча кўнглим жойига тушмайди. Юр деяпман сенга, ордона қолгур!

Ёмон шаллақи хотин экан, оғзига келган энг хунук сўзлар билан қарғаб, мени ташқарига судрай бошлади. Бу шаллақи қўлидан чиқишга уриндим,— бўлмади. Тирноғи олинмаган экан шекилли, қўлларимни, бўйнимни тимдалаб, қонатиб юборди. Башарамга ҳам бир-икки чанг солди. «Э, қочинг, қанақа хотинсиз! Қўйворинг мени!» десам ҳам ёпишишини қўймайди-да! Ургани, қарғгани гўрга-я, шанғиллаб, осмонни бошига кийиб олгани, оломонни тўплагани ёмон бўлди. Бир ёқдан қарғиш эшитиб, бир ёқдан дакки еб ўтирибман-у, фикру зикрим одамларда! Булар орасида муаллимларимдан ё мактабдошларимдан бўлса, шармандам чиқди, деб қақшайман. Ўртага одамлар тушди. Бири у деса, бири бу дейди. Шовқин, қий-чув ичида ҳеч нарсани англаб бўлмайди.

Хайрият, милиционер келди-ю, жонимга оро кирди. У кела солиб шаллақи хотинни қўлидан ушлаб олди.

— Гражданка, урманг болани! Уришга ҳаққингиз йўқ! Қўйворинг деяшман сизга!

Милиция амаки мени зўрға қутқазди у бағритош хотин жаваасидан. Шунда ҳам бу жоҳил хотин ўзини босолмай, нукул менга ташланади, сакраб-сапчиб келиб урмоқчи бўлади. Милиционер амакининг жаҳли чиқиб кетди.

— Бўлди, кўп сайраманг, айтинг, нима воқеа бўлди?— деди милиционер амаки, жангари хотинга қараб.

У яна бидирлай кетди:

— Ҳалиги, денг, мундоғ будкага кирсам, телефон қоқаман деб-да, албатта, манови бошингни егур, денг, битта трубкини қаердандир ўғирлаб келгани етмай, бунисиниям кучаниб узяпти-да! Шундоғ кирдим-у, гирибонидан ғиппа бўғдим.

Еши бир ерга етиб қолган кап-катта хотин шундай деб имонини ютиб турса-я! Е тавба! Мен қандай қилиб гапимни ўтказаман? Бу хотиннинг даъвосига қараганда, мен қип-қизил ўғри, муттаҳам бўлиб қоляпман. Нима дейман? Менинг далилларим инобатга ўтадим?

Милиционер амаки раҳмдилроқ эканми, ачинаётгандай қилиб юзимга тикилди.

— Сен нима дейсан, бола, шу гап ростми?— деди, мулойим товушда.

Юрагим тўхтовсиз ўйнар, бўғзимдан чиқиб кетишга уринар эди. Бир зумгина ўзимни босиб турдим. Шунда ойим кўзимга кўриниб кетди: у сочларини юлиб, фарёд уриб йиғлар эди. Вой, юрагим эзилди, шундоққина эриб оқиб кетди дейман-да! Ўзимни эплаёлмай қолдим. Одам товуши билан эмас, йиғи фарёди билан зўрғалатдан:

— Йўқ, холамлар ёлғон айтяптилар,— дедим.

Овозимдаги йиғи фарёдини эшитиб, одамлардаги бояги нафрат ўрнини шафқат олгандек бўлди. Энди уларнинг кўзларида ғазаб, ўкрайиш эмас, тухмат балосига дучор бўлган бир бечорага шафқатга ўхшаган бир нарса пайдо бўлди. Лекин хотин ҳамон қичқирар, ҳеч кимга сўз бермай шанғиллар эди.

— Ана қаранглар, онаси тенги мендай хотинни ёлғончи қил-япти-я? Вой сени боққан онанг доғингда ўлсин-эй!

Энди пичоқ суякка етди. Мени ҳар қанча қарғаса қарғасин, лекин бечора онамга тил тегизмасин! Мен бунга йўл қўймайман!

— Оғзингни юм, шаллақи!— деб юбордим, ўзимни тутолмай.

Лекин нафратимнинг уёғини айтолмадим. Милиция амаки шаштимни босиб қўйди.

— Қўй, парво қилма,— деди, қўли билан оғир бўл ишорасини қилиб. Кейин мулойимгина сўради:— хўп, энди ростини айт.

— Ростини шу,— дедим, дадил туриб.— Тўғри, мен бир вақтлар нодонлик қилиб, шу трубкини олиб кетувдим... Лекин шумликдан, шўхликдан қилган эмасман бу ишни. Битта машина ўйлаб қўювдим, шунга керак қилмоқчи эдим.

Ҳалиги хотин, икки қўлини икки болдирига шақ-шақ уриб, хохолади.

— Хо-хо-хо... Мана шу тирранча машина ўйлаб чиқарармиш! Воҳ-хо-хо...

Хотин аёл кишига ярашмайдиган хунук товуш билан шундай қотиб кулардики, одамлар ҳам ҳанг-манг бўлиб қолишди.

— Э, бу қанақа бетамизлик! Қўйинг, бола ҳам гапини гапириб олсин-да!— деди ҳасса таяниб турган бир чол.

Милиционер амаки бош ишораси билан гапиравер деди.

Буни уйга олиб келишга, олиб келиб, нимага ишлатишни, қандай ишлатишни билмай бошим қотгани, шунинг устига Самад келиб қолгани, трубкини кўриб, жон-пони чиқиб кетгани, «Тезда жойига обориб қўй! Обориб қўймасанг, шу соатдан бошлаб иккаламизнинг дўстлиги-

миз тамом!» дегани, келиб жойига қўяётсам, манови хотин ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, мени гўё жиноят устида тутгани, иккинчи трубкага қўлим ҳам тегмаганини айтиб бердим.

Шу маҳал ердан чиқдим, кўкдан тушдим — билмайман — Самаднинг дадил овози янгради:

— Ҳамма гапи — рост! Елғонни холам гапиряптилар!

Ярқ этиб қарасам, оломон ичида Самаднинг ўзи турибди-да! Одамларни оралаб менга яқин келаверди. Ҳалиги хотин шуни пойлаб турган эканми, энди унга ҳужум бошлади.

— Қайси ўғри ўғрини тутиб берибди. Ўғрига ким бўлишса, унинг ўзи ҳам ўғри! Бу олатумшук ҳам шу қоранг ўчгурнинг биттаси-да! Тутинг буни ҳам, ўртоқ!

Самад бу шаллақининг дағдағасидан ҳайиқмади. Тўғри келиб милиционер амакига мурожаат қилди:

— Илтимос, амаки, қўйворинг. Бу ёмон бола эмас, бир адашибди, узр энди, — деди хокисорлик билан.

Лекин милиционер амаки қўйвормади.

— Менинг ҳаққим йўқ қўйворишга. Уртоғинг яхши болами-ёмон болами — буни участкада аниқлаймиз. Қани, кетдик. Ҳой, опа, сиз ҳам юринг!

Шаллақи хотин илгари ҳам милицияга тушган эканми, участка сўзини эшитиб, тахта бўлиб қолди. Кейин ўзини одамлар орасига уриб қўлини силташга турди:

— Йўқ, йўқ, менинг мелисалик ишим йўқ, ўргилай. Ўғрини тутиб бердим — бўлди, шунисига шукр қилинг-у, мени бўш қўйинг, ҳа!

— Йўқ, борасиз! Сиз буни ўғри деябсизми, энди бўйнига қўйиб берасиз. Бормаслигининг иложи йўқ. Ўғри дедингиз, а, шундоғми?

— Шундоғ.

— Шундоғ бўлса, участкага бориб гувоҳга ўтасиз, даъвойингизни исбот қиласиз. Акт тузамиз, қўл қўясиз. Қани, юринг.

Милиционер мени участкага бошлаб кетди.

III. Қилмиш-қидирмиш

Милиция участкаси уч кўча нарида экан. Етиб боргунимизча роса одамларга томоша бўлдим. Ҳамма менга, милиционер қўлимга ушлашиб қўйган телефон трубкасига қарайди. Кўрганлар бошларини сарак-сарак қилиб, жазанг шу, дегандек пичирлашади. Мен шармандалик юкидан бошимни кўтаролмай, минг хаёлга бориб кетяпман. «Ойим шу аҳволимни кўрса, дод солиб менга ёпишиб оларди», дейман-у, секин ер остидан атрофга аланглаб қараб қўяман. Хайрият, ойим рўпара келмади. Мен ҳозир шу аҳволимда, катта бувимлар айтиб берган сазойиларга ўхшасам керак. Эски замонда ўғрилиқ ё бошқа ёмонлик қилган одамларни юзларига қоракуя суртиб, эшакка тескари миндиришар экан-да, бозор айлангириб сазойи қилишар экан. Хайрият, тагимда эшак, юзимда қоракуя йўқ! Лекин шу ҳолимда ўша сазойилардан менинг нима фарқим бор? На чора, ўғри ҳамма замонда ўғри, гарчи оладиган жазаси ҳар хил бўлса-да. Шундай қилиб, мени милиция участкасига олиб келишди. Шаллақи хотин билан Самад ҳам орқамиздан келишди. Одам кўкрагидан келадиган тахта тўсиқ орқасида бир милиционер турган экан, у бизни кўриб яқин келди.

— Нима гап? — деди, мени бошлаб келган милиционерга қараб.

Мени олиб келган милиционер дарров қўлини чаккасига қўйиб доклад қилди:

— Ўртоқ лейтенант, телефон трубкасини ўғирлаган болани иккита гувоҳ билан олиб келдим.

Лейтенант ҳеч нима демади. Қалин қошлари остидаги жиддий кўзларини менга тикиб, узоқ қаради. Илгарилар ҳам кўлга тушган безорилардан эмасмикан дедими ё уларда асли шундай одат бормиди, қаттиқ қараганидан юрагим шиг этиб кетди.

— Болалар бўлимига олиб боринг, лейтенант Турғуновага, — деди.

Болалар бўлими кўрғазмага ўхшатиб деворларига ҳар хил суратлар, схемалар, плакатлар, шиорлар осиб ташланган жўнроқ зал экан. Зал тўрисидаги стол орқасида сочлари турмакланган ўрта ёшли бир аёл милиционер ўтирган экан. Яқин бордиқ. Эғнида милиция формаси, кўкракларида «Қизил Юлдуз» ордени, ҳар хил медаль ва нишонлар. Мен унинг нишонларини дурустроқ кўришга улгурмасдан, мени бошлаб келган милиционер воқеани айтиб бера бошлади. Ҳамма гапни оқизмай-томизмай, орасига ўзидан қўшмай айтиб бергандан сўнг:

— Энди уёғини боланинг ўзидан сўрайсиз, — деди.

Лейтенант опа бўлим бошлиғи бўлса керак, менга ачинибми ё гаши келибми, анча тикилиб қарагандан сўнг, исмимни, фамилиямни, адресимни, мактабимни, отамнинг оти, фамилиясини, хизмат жойини, яна алланарсаларни сўраб, олдидаги оқ қоғозга хушхат билан ёзиб олди. Кейин мендан «Нима бўлди?» деб сўраб эди, бўлган гапни ҳақу рост айтиб бердим. Фақат иккинчи трубка тўғрисидаги туҳматни бўйнимга олмадим. Рад қилдим.

— Елгон айтипти бу яшшамагур! Унисини ҳам чиқараётувди, мен кириб қолиб, қўлидан ушлаб олдим. Ҳа, бўйнинг узилгур ўғривачча!

Шундай чирқираб, мени еб ташлайдиган бир кепатага кириб қичқирдики, назаримда, овози залдан тошиб кўчага ҳам ёйилди дейман-ов!

Лейтенант, жаҳли чиқиб, жеркиб ташлади:

— Э, қарғаманг-э! Бу ер сизга... — деди-ю, уёғини айтмай, менга юзланди. Анча қараб турди, кейин раҳми келаётганга ўхшаб:

— Бетларингни ким тимдалади? — деб сўради.

Мен бош имоси билан шаллақи хотинни кўрсатдим. Милиционер опанинг феъли бузилди. Ранги ўзгариб, қовоғи тушди. Олдидаги хотин гўё оддий хотин эмас, оғзи қон бўридек, юзларини тириштириб дўнғиллади:

— Нимага урдингиз болани?!

Шаллақи хотин ўтирган еридан сапчиб туриб кетди.

— Нимага урмас эканман? Ураман-де! Бунақа бедаволарни уриш оз, ўлдириш керак!

Шаллақи жазаваси тутиб яна ташланган эди, милиционер опа югуриб келиб, уни қўлидан ушлаб олди.

— Урманг! Қочинг нари! Бировни уришга ҳаққингиз йўқ! Бу ер сизга олишадиган чайқов бозори эмас, милиция органи! Нарини туринг!

«Чайқов бозори» деган сўзни эшитиб, шаллақининг дами ичига тушиб кетди. Бир зумда лаб-лунжини мулойим қилиб олди.

Бўлим бошлиғи олдидаги қоғозларни саранжом қилиб, мени олдига чақирди.

— Мана бу ерга қўл қўй, телефон трубкасини ўғирлаганинг тўғрисида акт.

«Ўғирлаганим тўғрисида! Э-воҳ! Шу ондан бошлаб лақабим — ўғри! Тўла ўғри! Кўнглимдан шу беаёв ўйлар ўтди-ю, юрак-бағрим эзилиб, қон бўлиб оқиб кетди! Нима қилиб қўйдим-а! Шунча кенг ер менга торлик қилди-ю, ярамаслар сўқмоғини абзал кўрдимми? Бу сўқмоқ мани қаерга, қайси чоҳ, қайси зиндонга олиб боради?!»

Бир зум, йўқ-йўқ, бир неча зум карахт бўлиб туриб қолдим. Лейтенант опа мен билан келганлар билан нима тўғрида гаплашди — уқмадим. Ҳушим ўзимда эмас эди. Фақат Самад билан шаллақи хотинга «мен чиққунимча кутиб туринглар» деганини уқдим. Кейин опа олдига тушиб, ичкарига — мен кўрмаган, хаёл ҳам қилмаган қоронғи дуненинг қоронғи кулбаси томон юриб кетдим.

Шу ерда кичкина узрим бор. Мени камерага олиб борганини бир ёққа қўйиб туриб, лейтенант опа қайтиб киргандан кейин шаллақи хотин ўртасида бўлган гапни эслаб ўтмоқчиман. Буни менга кейин Самад айтиб берди.

Лейтенант опа қош-қовоғи тушиб кириб келибди. Шаллақини ёнига чақириб, «сиз ҳам мановинга қўл қўйинг», деб бошқа қоғозни тутибди. Шаллақи хотин ҳадиксираб: «Бу қанақа қоғоз?» деган экан, лейтенант опа: «Сизнинг тўғрингизда ҳам иш қўзғадим», депти.

Шаллақи хотин эхсонаси чиқиб қичқарибди:

— Қанақа иш?!

— Болани урганингиз, юлганингиз, тимдалаганингиз тўғрисида.

Шаллақи хотин икки болдирига икки қўлини шалоплатиб уриб:

— Ҳа-а!! Қаранг-га! Ҳали бу безори, ўғривачча катта хо-лангизнинг невараси эканини билмапман-да!— дебди-ю, ўзининг пешонасига шоп этказиб урибди.— Вой, пешонам қурсин-эй, шўр бўлмасдан! Бунақалигини билсам гувоҳга ўтармидим, лейтенант пошша! Шунақа, чувалчангнинг думини боссанг пилдирайди. Сиз-ку одамсиз, жиянингиз бошига таёқ тушади-ю, тагин жонингиз огримай-дими! Оғрийд! Гувоҳнинг гувоҳлигини икки чақа қилиш қийин эмас, унинг гарданига битта айб юклаб қўясиз — тамом ана ундан кейин гувоҳлиги ўтмайди. Шундайми, опа? Тузуксиз, бу йўлларнинг ҳам машқини олибсиз. Қойил!

— Сиз катта кетманг кўп, Марҳамат Турғунова!— деган экан лейтенант опа, шаллақи ҳавоси чиққан шарга ўхшаб пучмайиб қопти. Кейин жон бераётган одамниқига ўхшаш ўлимтик товушда:

— Менинг отимни сиз қаердан биласиз?— деб сўрабди.

Лейтенант опа заҳарли қилиб кулибди-да:

— Сизнинг отингизни ҳам, эрингизнинг отини ҳам, чайқов бозоридаги ҳамтовоқларингизнинг отларини ҳам биламан. Е ҳаммаси-ни номма-ном айтиб берайми? Ҳа-а, шунақа бўлсин, кўп гердайманг, сизнинг қанақа одамлигингизни биз яхши биламиз,— дебди.

— Қанақа одам эканман?— деб кесатган экан шаллақи хотин, лейтенант опа бошлаб айтиб берибди:

— Сиз шунчаки шаллақи, безори хотингина эмассиз, айна пайтда ёлғон гувоҳлик билан гуноҳсизлар чўнтагига қўл соладиган муттаҳам ҳамсиз! Бировларнинг ишларига араллашиб, ўзингизни гувоҳман деб суқасиз. Кейин у бечоранинг уйига бориб, мунча берсанг гувоҳликдан кечаман, дейсиз-у, оладиган ҳаром ҳақингизни олиб, майдондан гумдон бўласиз. Шундайми, гражданка?

Шаллақи хотин лом-мим деёлмай қолибди. Лейтенант опа унинг башарасига ошкор бир жирканч билан қараб:

— Бу айбингиз билан бир қур судга ҳам тушувдингиз шекилли?— деган экан, шаллақи хотин машқи пасайиб серрайиб қолибди. Кейин ўзини зўрға эплаб: «Хўп, эртага, айтган вақтингизда етиб келаман», деб чиқиб кетибди.

Самад эса милициядан чиқибди-ю, тўғри бизниқига қараб чопибди. «Бу ёмон гапни ойисига қандай айтаман, деб йўл бўйи эзилиб, гоҳ борадиган, гоҳ бормайдиган бўлибди. Бормаса бўлмас экан, борибди. Борса, адам билан ойим сўрида овқатланиб ўтиришган экан. Ойим Самаднинг бўшашиб кирганини кўрибди-ю, худди бир нарсани сезгандек ғалати бўлиб кетибди. Кейин Самаднинг ёнига ҳалпиллаб келиб:

— Ҳа, Самаджон, нима бўлди, айланай? Ҳа машқинг паст, а?— дебди.

Самад ерга қараб, эзилиб туриб ҳамма гапни айтиб берибди. Ойим Самаднинг: «Тўлани милиция қамаб қўйди» деган сўзини эшитиб, «Вой, Тўлагинам! Болагинам!» деб, ҳушидан кетиб қолаёзибди. Яхшиямки адам уйда экан, дарров ойимнинг юзига совуқ сув пуркаб, зўрға ҳушига келтирибди. Ойим бечора ўзига келар-келмас боламлиб йиғлашга тушибди:

— Вой, мен ўлай! Тўлам, жон болам! Туринг, адаси, тез бориб болажонимни қутқазиб келайлик! Йўқ, дейишса, мени турмага қўйиб, боламни олиб келасиз!— дебди ойим йиғлаб.

Адам: «Ҳой, онаси, бунақа қилманг, одамлар эшитса нима дейди!» деса ҳам, ойим боламлаб йиғлаб, ўзини ураверибди. Ахири бўлмагандан кейин Самад ойим билан адамни милиция бўлимига бошлаб келибди. Яхшиямки лейтенант опа ўша ерда экан.

— Бўлар иш бўлиб, иш қолипидан кўчгандан кейин дод-войми? Илгари қаерда эдинглар? Бола бузилмасдан, ёмон йўлга кириб кетмасдан бурун қаерда эдинглар деяпман?!

Шу саволнинг ўзиёқ ойим кўзидан дув-дув тўкилиб турган ёшни тиндириб қўйибди. Менинг милицияга тушиб қолганимга сабаб фақат бебошлигимгина эмас, адам икковининг бепарволиги ҳам эканини англабди шекилли-да. Ойим чурқ этолмай қолгандан кейин адам ўртага тушибди;

— Хўп, шу арзимаган нарса учун болани қамаш, тенгқурлари орасида бошини ерга қаратиш керакми? Қизиқ экансизлар-у!— деган экан, лейтенант опанинг жаҳли чиқиб кетибди:

— Авваламбор, телефон трубкаси арзимаган нарса эмас, жуда катта аҳамиятга эга бўлган муҳим нарса! Бу — бир. Иккинчидан, телефоннинг ўзи ҳам, трубкаси ҳам давлат мулки! Давлат мулкига тегиш эса ўғирлик ҳисобланади. Ўғирлик — ҳамма вақт жазоланган, ҳамма вақт жазоланади! Бунинг қонун дейдилар.

Ойим яна йиғлашга тушибди. Кўзларидан мўлт-мўлт ёш томизиб:

— Ундоғ бўлса, мени қаманглар, мен ўтирай, болам чиқсин!— деб ялинган экан, лейтенант опа бунга ҳам кўнмабди.

— Ҳар ким қилмишининг жазасини ўзи тортади. Ҳеч қачон боланинг гуноҳи учун ота ё она, ота ё онанинг гуноҳи учун бола жазога тортилмайди. Қўйинг бунақа бефойда гапларни!

— Бўлмаса боламни бир кўрай! Айланай сиздан, бир кўрсатинг,— деб ойим ялинган экан, бунга ҳам лейтенант опа кўнмабди.

— Тергов тугамай туриб кўрсатишга ҳаққим йўқ, опажон. Қўйинг, қийнаманг мени,— дебди.

Ойим мени кўрмасдан кетмаслигини, кўрсатса гуноҳ эмас, савоб бўлишлигини айтиб, чунон ялинса ҳам лейтенант опа қулоқ солмабди.

— Мен давлат қонун-қондасини қўриқлайдиган органда ишласам-у, уни тиш-тирноғим билан қўриқлаш ўрнига ўзим бузиб берсам, қандай бўлади, а опажон? Борди-ю, менинг ўрнимда сиз бўлганингизда нима қилар эдингиз? Қонунни бузар эдингизми?— деган экан, ойим дамлари ичларига тушиб:

— Ҳа, энди... — деган эканлар, бу сафар лейтенант опанинг жаҳли ёмон чиқиб кетибди.

— «Энди-пендиси» йўқ, кўрсатмайман! Тергов ўтсин, келинг, марҳамат, кўрсатаман ҳам, гаплашасизам,— депти.

Самаднинг сўзига қараганда, ойим билан адам, сувга тушган мушукдек, бўшашиб чиқиб кетишибди.

Бу гапларни бирёққа қўйиб туриб, энди ўзимдан гапирай. Лейтенант опа мени болалар сақланадиган камера соқчисига топшириб, ўзи орқасига қайтиб кетди. Менга ҳеч нима демади ҳам. Соқчи ёши бир ерга етиб қолган оғир-вазмин киши экан, менга ҳайфи келиб қаради-ю:

— Нима қилиб қўйдинг, бола-я!— деди.

Ўзим ўлолмай доғдаман-у, бу чол ҳам қаёқдаги саволни бериб, юрагимга нашта санчади! Жеркиб ташлай десам, катта ёшли одам, уят бўлади. Ундан ташқари ўша топда гапирман, деб йиғлаб юборишим ҳеч гап эмас эди. Шунинг учун тишимни тишимга қўйдим.

Соқчи камеранинг темир эшигини шарақлатиб очиб, мени ичкарига киргизиб юборди. Остонадан қадам қўйдим-у, ҳушимдан кетаёзиб, темир панжарага суяниб қолдим. Мен ёшлик шўхлиги, ёшлик бебошлиги билан бўлиб хаёлимга ҳам келтирмаган бошқа бир дунёга

кириб борар эдим. На чора, бу дунёни ўзим танладим, ўз қилмиш-қидирмишим билан танладим. Қизиқ, кўзларим юмук, бошим эгик, панжарага суяниб беҳуш одамдай қотиб турибман-у, ўйимда, кўз ўнгимда — ойим! Юзларини юмдалаб, боламлаб йиғлаётган бечора ойим! Эҳ, ўзим гўрга-я, ойим шўрликнинг ҳоли нима кечаркин энди?!

— Хуш кептилар, йигитча!

Қаттиқ шамоллаган хирқи кишининг овозига ўхшаган бир говушда айтилган бу сўзни эшитиб, кўзларимни очдим. Олдимда непа-нозин кийинган, лекин сочлари тароқ кўрмай чигалиб кетган бир сариқ бола турарди. Кўзимни очганимни кўриб, у кўзини қисди.

— Парво қилма, азамат! Қаддингни ғоз тут! Сен бу ерга келган азаматларнинг биринчиси ҳам, охиргиси ҳам эмассан.

У сўзини битирмай, ўнг кўзининг таги кўм-кўк иккинчиси хира бўла бошлади:

— Доғда қолмайин десанг, бизга яқин юр, суварак! Ҳа, бўш келдинг — балога дуч келдинг! Қани, мени битта уриб кўрчи, мушту-мингнинг зарби қанақа экан, бир билиб қўяй.

Ўзим аламимдан ўлолмай турибман-у, бунинг хира пашшалигини қаранг! Кимга валақлаяпсан, дегандай қилиб башарасига бир талмов-сираб ўқрайдим-у, индамай юзимни тескари ўгириб олдим. Кўзининг таги моматалоқ зўпидинга менинг бу қилиғим ёқмади чоғи, у:

— Ҳой, сенга гапиряшман, суварак! Ё кар-пармисан, а, така тумшуқ?!— деб, ўдағайланиб келаверди.

Мен яна парво қилмадим. Бундақа жойларнинг таомилини бирда-иккида кўрмаганим, эшитмаганим учун бу безорининг зўравонлигига тушунолмаб бошим қотиб қолди. У мени қўрқяпти деб ўйлади ше-килли, яна ҳам яқинроқ келди.

— Урмайсанми, зумраша!— деди, кўкрагимдан итариб.

Мен уни аста елкасидан ушлаб, андак нари суриб қўйдим.

— Мен урмайман, умримда уришган бола эмасман. Тинч қўй мени!— дедим, ялингансимон бир мулоким говушда.

Мулоким сўзим уни баттар хаволантириб юбордим, башарасини ириллаётган итга ўхшатиб ғижинди.

— Демак, қўрқасан, шундоғми?! Шундоғ бўлса, ма ол мукофотингни!

У иягимнинг тагини мўлжаллаб мушт отувди, чап бериб, ўзимни нари олиб қочдим. Зўпидин, мушт зарбидан ўзини туголмай, олдига мункиб кетди. Сал бўлмаса ерга тумшуғи билан тушиб, оғиз-бурнини қон қилар эди. Йўқ, икки қўлини ерга тираб олди. Шериклари роса кулишди. Мени ҳам кулги босди-ю, сиполикни бой бермадим. Бу кулги сабаб бўлдимми ё менинг усталик билан чап берганимми, билмадим, зўпидин мени бир мушт билан ерга киргизиб юборадиган алпомишдек устимга бостириб келди.

— У-хў, сени аммамнинг бузоқларидан деб ўйласам, йўқ, чап бериш илмини қўйиб ичиворган экансан-а, суварак!

У шундай деб ўқирди-ю, қулоғим томон қулочкашлаб мушт отди. Лекин мушт нишонга етиб келмади. Мен уни ярим йўлда биллагидан ушлаб, қўлига қўшиб ўзини ҳам пастга қараб эга кетдим. Қўлини жон ҳалпида қаттиқ эгивордим шекилли, «Вой, вой. Қўлни единг!» деб инграшга тушди. Дарров қўйиб юбордим. У қўлини силтай-силтай бир четга чиқиб кетди.

Энди унинг ўрнини бошқаси олди. Буниси чикалдакка ўхшаган кичкина, чуваккина, туршакбашара бола эди. Менга яқин келмас, узоққа ҳам кетмай, уёқ-буёққа юришини қўймас эди. Шу юришларнинг бирида калласи билан менга имо қилиб қўйиб, сариқ сочга ўгринча қараб олди. У ҳам калласини қимирлатиб қўйди. Демак, чикалдак ҳозир менга ташланади. На чора, пешонамда борини кўраман-да.

Мен шу хаёл билан ўзимни яна бир зарбга пешлаб турдим. Бир маҳал сариқ соч аллакимга ҳай-ҳайлаб қичқирувди, мен нодон ўша

ёққа қараб қолибман-да! Чикалдак пайтдан фойдаланиб, дарахт шохи устида қурбонини пойлаб туриб ташланган қоплон сингари, сакраб бўйнимга ёпишиб олди! Бўйнимдан бўғиб, бурнимни тишлашга чоғланар эди. Шу пайт мен додлаб юбордимми ё қаттиқ шовқин кўтарилдимми, билмай қолдим, соқчи темир эшикни шарақлатиб очди. Бир зумда ҳамма ин-инига уриб, камера жимжит бўлиб қолди.

— Нима тўполон? — деди, соқчи уёқ-буёққа аланглаб.

Сариқ соч елкасини қисиб, лабини буриб қўйди. Бошқа ҳеч ким ҳеч нима демади. Мен ҳам нафасимни чиқармай туравердим. Соқчи энди мендан сўради:

— Уришдимми сени?

Бу саволга жавоб беришдан жўн нарса йўқ. Ё «ҳа» дейишим ё «йўқ» дейишим мумкин. Лекин мен унисини ҳам, бунисини ҳам айтмадим. Уй хаёлимни олиб қочди. «Ҳа» десам, яъни уришди, десам — ўзимни чақимчи қилиб қўяман. «Йўқ» десам — ёлгон айтган бўламан.

Шунинг учун мен ҳам сариқ соч сингари елкамни қисиб, лабимни буриб қўяқолдим. Соқчи юзимга бир неча лаҳза ҳайрон бўлиб қараб тургандан кейин калласини шарақлаб:

— Уришмаларинг, ярамаслар! Ким уришса, адабини бериб қўяман! — деб чиқиб кетди.

Эшик қулфланар-қулфланмас сариқ соч ёнимга ҳалпиллаб келди.

— О, одам экансан-ку! Вой сувараг-эй! — деди елкамга қоқиб. — Бўлди, шу бугундан бошлаб ажралмас дўстмиз. Бизга худди сендақа оғзи қулфлар керак. Молодес! Ҳой, менга қара, суварак, отинг нима?

Мен уни ҳам, жўраларини ҳам жинимдан баттар кўраман, лекин ноиложликдан жилмайиб:

— Отимни нима қиласан сўраб. Суварак деябсан-ку Суварак-да, — дедим.

Шундай қилиб, ёруғ дунёда «Елвизак» эдим, қоронғи дунёга келиб эса «Суварак» бўлдим. Қофиядорлигини қаранг, шеърга солса бўлади-я!

Орадан икки соат ўтдимми ё ортиқ, билмадим, бир маҳал соқчи амаки темир эшигини шарақлатиб очиб, мени чақирди. Уйга жавоб беришади шекилли деб суюниб кетибман. Э-ҳа, жавоб қаёқда! Соқчи амаки мени тўғри болалар бўлимнинг бошлиғи лейтенант опа ўтирадиган хонага бошлаб кирди. У ерда милиция формаси кийган бошқа бир киши ўтирар эди. Соқчи амаки мени ўша кишига топшириб, ўзи чиқиб кетди. Биз иккаламиз қолдик. У киши ўзини таништирди:

— Менинг отим — Расулжон, фамилиям — Охунжонов, унвоним — милиция катта лейненанти, вазифам — терговчи. Сени эса ҳужжатларингдан биламан. Тўла Расуловсан, шундоқми?

— Шундоқ.

— Гап бундай, Тўлажон. Масала равшан, ҳаммаси ҳужжатда ёзилган бўлса ҳам ҳодисани ўз оғзингдан эшитиб, тергов протоколига ёзишим керак. Шунинг учун, нима бўлганини ўзинг айтиб берсанг.

Мен ҳамма гапни оқизмай-томизмай қайтатдан айтиб бердим. Терговчи хушхат экан, оқ қоғозга чиройли қилиб ёзди. Кейин кўнгли тўлмаган жойларини суриштира бошлади.

— Тўлажон, ота-боболаримиз: «Ҳақ бошни қилич кесмас» дейишади. Бу гапда ҳикмат бўлса керак. Мен ҳам сенинг гапларингга ишонгим келади-ю, лекин баъзи жойлари менда гумон туғдириб қўйяпти-да.

Мен қайси жойи, дегандай қилиб юзига тикилдим.

— Масалан, телефон трубкасини ўйлаб чиқарадиган машинамга жойлаштироқчи эдим, дейсан-у, шу билан ўзингни оппоқ қилиб кўрсатмоқчи бўласан. Ахир сен кўчада тушиб ётган чақани топиб олганинг йўқ-ку! Атайин телефон будкасига кириб, трубкасини кесиб кетгансан. Шундоқми?

— Ҳимм...

— Хўп, сен трубкани бировга сотмоқчи, моддий манфаат кўрмоқчи эмасмидинг?

— Йўқ.

— Хўп, Уртоғинг Самад сени айблади, шундоқми?

— Ҳимм.

— Нимага айблади?

— Телефон, трубкасини жойидан олиб кетиш, яъни ўғирлаш — ўғирликнинг энг батарини! Ҳа, катта жиноят! Тезда жойига обориб қўй, деди. Обориб, энди жойига қўймоқчи бўлиб турувдим ҳалиги шанги хотин ишнинг белига тепди. Менга ёпишиб, айюҳаннос кўтарди. Шу.

— Хўп, Самад-ку қилмишингни қоралаб, трубкани жойига элтиб қўй, дебди, а?

— Ҳа.

— Хўп. Уни жойига элтиб қўяман деб ўтиргунча, бошингдан соқит қилиб, бирон ерга ташлаб кетақолсанг бўлмасмиди?

— Бўлмас эди.

— Нима учун бўлмас эди?

— Давлат мулки давлатнинг ўзига қайтариб берилиши керак деб ўйладим-да. Кўчага ташлаб кетсам мол эгасига қайтмайди-да. Шунинг учун ўзим кесиб кетган будкага оборувдим.

— Хўп. Иккинчи трубкани ҳам кесмоқчи бўлибсан-ку?

— Йўқ, бўлмаган гап! У хотин бошдан-оёқ ёлғон гапирди.

Терговчи ҳамма гапни ёзиб, протоколга қўл қўйдириб олгандан кейин:

— Бирон норозилигинг ё кўшадиган гапинг йўқми? — деб сўради.

— Илтимосим бор.

— Хўп. Айт.

— Судга ойим келмаса, иложи борми чақирмасликнинг?

— Нимага бунақа дейсан?

— Куйиб-ёнишларини кўриш жуда оғир-да менга. Чидолмайман.

Терговчи кўзимга узоқ тикилиб қолди. Билмайман, кўзимда ёш бормиди ё бир дунё мунг, у шу қараганича хаёлга чўмиб кетди. Нималарни ўйларди: менга раҳми келармиди ё гаши?

— Ойингнинг куйиб-ёниши сенга оғир ботар экан, нимага бундай қилдинг?

Бошимни аста кўтариб жавобга ҳозирландим-у, лекин жавобим бўғизимда қолиб кетди. Кўзларим жиққа ёшга тўлиб, тагин ерга қараб олдим. Терговчи менга тегизиб:

— Шунақа, болалар ёмон иш ё жиноят қилаётганларида ҳечам онаизорларини ўйлашмайди, — деди.

Бирон ёмон иш қилиб қўйсам ота-онамнинг, айниқса онаизоримнинг куйиб-ёниши аниқлигини ҳечам хаёлимга келтирмай, билган номаъқулчилигимни қилиб юраверганим — ота-онамга, албатта, ўзимга ҳам қанчалар қимматга тушганини мана энди — терговчи олдида қон қақшаб ўтирганимда англадим. Буни илгарироқ ўйласам, ҳамма яхши болалар юрган тўғри йўлдан юрсам, мен ҳам ота-оналари бағрида, мактабида, тенгқурлари даврасида ўйнаб-кулиб, яйраб-яшнаб юрган эркин болалар қаторида бўлардим. Мана энди юрагим қон — бебошлик ханжари урилган! Ханжарни ўзим, ўз бағримга ўз хулқим билан урдим!

Мен шу хил ўйлар билан ер қаърига кириб кетдим. Терговчи бу орада қоғозларини йиғиштирди, столини саранжом қилди, кейин менга яна тикилди. Анча узоқ тикилди. Бу гал ҳеч нима демади, ҳеч нима сўрамади. Бошини элаб:

— Юр, — деди. Кейин, чиқиб кетаётганимизда елкамга қўлини қўйиб, ачингансимон бир оҳангда тўнғиллади: — Ўзингга ўзинг қилибсан-да, бола. Хайр, шуниси охиригиси бўлсин.

Мен яна бояги шумтакалар даврасига қайтиб келдим. Чикалдак бир чеккада сигарета чекиб ўтирган экан, мени кўриб, ярақлаб кетди.

Темир эшик ёпилиб, қулфи тушар-тушмас, у икки сакраб ёнимга келди.
— Дард деса парт кетма, суварак! Ҳа, қаттиқ тур! Қаттиқ бошни тош ёрмайди!

Чикалдак шу сўзи билан, айниқса шайтонча сакраб-ирғишлаши билан кўзимга бирам хунук кўриниб кетдики, сал бўлмаса бўйнини узиб ташлардим. Йўқ, оғриб ўлаётган бошимга яна бирон бало орттириб олмай тагин, деб ўзимни босдим. Жаҳлим жуда ёмон чиққан эканми, Чикалдак авзоимни кўриб бир ҳиринглади-ю, тулкичасига қилпанглаб, нари кетди. Мен турган еримда бўшашиб, деворга суяниб қолдим. Умрим бино бўлиб, ҳеч қачон бунчалик силлам қуримаган эди. Тавба, оёқларим қалтираб, бошим айланиб, уйқуга ўхшаган бир нарса босиб келаверди.

IV. Мен — адоий тамом

Тескари дунё найрангини қаранг, менинг энг мудҳиш, энг қора куним бошланганда, тонг энди-энди ёришиб, еру кўк субҳидам ёғдусида чўмилаётган эди. Мен эсам аллақачон чўмилиб бўлганман. Лекин тонг ёғдусида эмас, қилмишимдан топган қора зулмат чоҳида! Бу зулмат қалбимда, ўйноқилигини йўқотган мунг тўла кўзларимда, бир кечадаёқ сомондек саргайган ғамгин юзимда эди. Мен буни худди тошойнага қараб кўраётгандек эдим. Э-воҳ, бошқача бўлиши мумкинми? Бири-бирини босиб келаверган хунук ўйлар гоҳо ўз ғамлари билан аллақайларга даф бўлганларида кўзим илиниб қолса, шунда ҳам ҳаловат йўқ-да. Тушимга нималар кирмайди, дейсиз! Гоҳ итлар ҳуришиб келиб ташланишади, гоҳ Чикалдак билан Зўпидин ҳамла бошлашади. Ана шундай пайтларда бири келиб киндигимга тепади, иккинчиси келиб тумшугимга мушт туширади. Қочадиган жой тополмай қоламан. Энг ёмони — мени бўғиши. Нафас ололмай қоламан. Қўлларимни силкитиб, зўпидинларни ҳайдайман, бўйнимни чангалларидан чиқармоқчи бўламан. Лекин илож қайда?

Қаттиқ додлаб юборган бўлсам керак, бирдан камера эшигининг шарақлаб очилгани қулогимга кирди-ю, чўчиб уйғониб кетдим. Апил-тапил қарасам, чикалдаклар қотиб ухлаб ётишибди. Фақат нарироқда соқчи амаки менга қараб келяпти.

— Ҳа, нимага додладинг, бола? — деди.

Мен индамадим. Ростини айтганда, индайдиган ҳолим йўқ эди. Юрагим қаттиқ ўйнар, қинидан чиқиб кетмасайди деб кўрқар эдим. Йўқ, хайрият, бир оздан кейин дуқури изига тушиб, расмона юра бошлади. Шундан кейингина пешонамдан, бўйнимдан оқаётган терни артишга киришдим.

Соқчи амаки мендан гап кутармиди ё ётишимни, билмадим, тепамда анча тургандан кейин калласи билан жойимга ишора қилиб:

— Ет, — деди-ю, секин-секин юриб камерадан чиқиб кетди.

Ет эмиш! Қандай қилиб? Бири-биридан мурувватсиз, бири-биридан инсофсиз ўйлар босиб турган мудҳиш бир дамда қандай ухлаб бўлади?

Кичкиналигимда биров чарчадим деса, юриб ё иш қилиб чарчабди-да, деб қўя қолардим. Энди, билсам, йўқ, бошқа хил чарчаш ҳам бўлар экан. Буниси — маънавий, руҳий чарчаш. Назаримда, ҳаммасидан баттари шу руҳий чарчаш бўлса керак. Нимага десангиз, иш қилиб ё йўл юриб ҳориганингизда пича ўтириб дам олсангиз чарчоғингиз тарқалиб, яна боягидек кучга кириб кетасиз. Буниси-чи? Руҳан чарчаганингизда-чи? Йўқ, чарчоғингиз, эзгинлигингиз дарров тарқалмайди. Анча-мунча дамга сўз бермайдиган бағри қаттиқ, ҳукми қаттиқ бир бало бу! Мана анчадан бери ўй суриб ўтирибман-у, ўзимдан-ўзим чарчаб, ётиб олгим келяпти. Ахийри ётдим ҳам. Лекин ором қани? Қўз ўнгимда йиғлаб-қақшаб, боламлаб турган ойим бўлса-ю оромга бало борми? Йўқ, ақлга сиғадиган гап эмас бу! Ҳали ҳозир баралла тонг отади, ҳамма уйқудан туради, бировлар ишга, бировлар ўқишга кетади.

Лекин мен шу ерда, шу олақоронги камерада ниманидир кутиб, саргайиб ўтираман.

Чикалдак билан Зўпидин ҳам тахта устида кулча бўлиб ётибди. Чикалдак ора-сира уйқусида гапириб қўяди. Аммо нима деганини тушуниб бўлмайди. Зўпидин эса онасининг уйида гашт қилиб ётгандек парвойи фалак. Ғам емайди — гашт қилиб ухлаб ётибди. Мен-чи? Мен — адои тамом! Бир маҳал бошим ғовлаб, кўзим илингандай бўлган экан, бирдан ойимнинг фарёди қулоғимга чалинди-ю! Е тавба, даст ўрнимдан туриб, эшик томон югурдим. Соппа-соғман, куч-қувватим ўзимда-ю, юрсам маст одамдай гандираклайман. Хайрият, эшикка етиб бордим. Эшик қулф. Итардим, тақиллатдим. Қани энди биров келиб эшикни очса ё нима гап деб сўраса! Учакишгандек, соқчи амаки ҳам йўқ. Ҳолим қуриб, эшикка суяниб қолдим. Ташқарида эса ҳамон ойим бўзлаб, боламлаб фарёд уряпти! Оҳ бу овоз, чақалоқлигимдан танамга сингиб, жонимга туташиб кетган онаизорим овози!

Мен ҳар қанча ўзимни босишга тиришмай, юрагим фарёди онам фарёдига қўшилиб мени эзар, ер қаърига киргизар, яна ундан, ер қаъридан чиқазиб, назаримда, аллақаерларга улуктирар эди. Гурсиллаб йиқилардим, йиқилганимни ўзим ҳам билиб, огригини сезиб тургандек бўлардим. Лекин буларнинг ҳаммаси хаёл! Ҳа, хаёл! Лекин бечора ойимнинг Тўламлаб фарёд ураётгани хаёл эмас, ҳақиқат! Нежаб, муштипар оналар болалари бевақт нобуд бўлганларида, кўзларининг оқу қаросидан айрилиб қолганларида жигаргўшаларининг отини айтиб шундай фарёд урадилар.

Шошманг, балки мен ҳам ўлгандирман? Ҳа-а, онам бечора тобутим устида ўзини уриб зору зор йиғлаётгандир? Оҳ, бу фарёд! Жигарбағрингни эзиб, вужудингни мижиклаб ташловчи бу даҳшатли йиғи! Ана, ичимда бир нарса портлагандай, бир нарса ўрнидан қўзғалиб, томоғимга келиб тикилгандай бўлди! Бирдан ҳушимни йўқотиб, бир телба каби, ўзимни эшикка урдим, овозимни борича қўйиб, ойимни чақирдим:

— Ойижон! Ойи, мен бу ердаман, ёнгинангиздаман! Йиғламанг, жон ойи, йиғламанг, онагинам!

Шундай дедим-у, ўзимни тутолмай ҳўнграб йиғлаб юбордим. Шундай эзилиб, хўрлигим келиб йиғладимки, назаримда, пешонамда турган эшик ҳам йиғимдан эриб кетгандек бўлди. Бир ёқдан ойимлаб чиқираман, яна бир ёқдан икки қўллаб эшикни дукиллайтиб, дод дейман!!!

Фарёдимга темир эшик чидаёлмадими, бир маҳал шарақлаб очилди. Мен унга суяниб турганим учун мункиб кетдим. Хайрият, у ёқдаги соқчи амакига бориб урилдим — ушлаб қолди мени.

— Э, қанақа боласан! Ўзингни бос-э! — деди соқчи жаҳли чиқиб.

«Ўзингни бос?» Онам девор орқасида боламлаб қақшаб, юрагимни эзиб турса-ю, мен қандай қилиб ўзимни босаман? Умуман, қайси бола, қайси фарзанд ўзини боса олади шундай пайтда? Йўқ, соқчи амаки, она фарёдига фарзандларда тоб йўқлигини она фарёдида ёнаётганлардан сўранг.

Мен ўз ўйларим билан бўлиб сезмай қолибман, соқчи амаки нонушта олиб кириб қўйган экан, ўшанга ишора қилиб:

— Ўт, бола, тамадди қилиб ол. Кечадан бери ҳеч нима емагандирсан, — деди. Кейин елкамга қоқиб, — ўзингни тут, полвон, ҳали лейтенант келса рухсат олиб, оинг билан кўришасан, пича қаноат қилиб тур, ўғил бола, — деб қўйди кўнглимни кўтариб.

Томоғимдан ҳеч нима ўтмади. Очмидим — тўқмидим, ўзимам билмайман. Энди бутун хаёлим кечаги хушмуомала лейтенант опада бўлиб қолди. Келсалар рухсат сўрайман: «ойимни бир кўрай, кейин нима қилсаларингиз майлига», дейман. Аммо... кўрсатармикан?

Кўрсатди! Кўрсатдигина эмас, мен кутмаган бошқа нарсалар ҳам бўлиб ўтди. Бир маҳал соқчи амаки камера эшигини очиб, менга «Чиқ!» ишорасини қилди. Чехрасида шодлиги ичига сизмаган киши

жилмайиши бор эди. Мен ойимни кўрсатишар экан деб қувониб кетдим. Шу суюнч билан катта бир хонага кириб бордим. У ерда лейтенант опа, кечаги терговчи, синф раҳбаримиз ўтирган экан. Хонага тўғри кириб борганим учун ўнг томонга қарамабман. У ерда ойим билан адам ўтирган экан. Ойим мени кўрибоқ ўрнидан сапчиб туриб кетди. Бир неча қадам мен томон ташлади-ю, нима учундир, бирдан тўхтаб, ҳалиги милиционер опага қаради. Болангиз кирганда устига ўзингизни ташлаб йиғлаб-сиқтаманг, деб тайинлашгандир-да. Ойим эса турган жойларида менга тикилиб кулар, кўзларидан эса бари бир ёш оқар эди. Гангиб қолганимни милиция опа фаҳмлади шекилли, секин ёнимга келиб, мени нарёқдаги бўш жойга обориб ўтқазди. Шармандалик зўридан, каллам ўзидан ўзи тушиб кетди. Бу ҳам гўрга-я, тагимдаги курсини айтмайсизми! Бамисоли чўғ-у, бутун вужудим шу ўтда ёняпти-да!

Милиция опа жойига бориб ўтиргандан кейин менга қараб сўз бошлади:

— Бу ерга сенинг масалангни ҳал қилгани келдик. Мени танийсан, терговчингни ҳам танийсан, энди бу ёқда синф раҳбаринг, буларни яхши танийсан, — деди-да, савол-жавобни қайтадан бошлади. Ҳамма гапни қайта-қайта сўраб, аниқлаб олгач, кўнглимга чироқ ёқувчи гапларни айтди: «Давлат мулкани бебошлиқ билан олиб кетиш — бу ҳам ўз йўлида жиноят; буниг учун ҳам қонун олдида жавоб берилади! Лекин давлатимизнинг бағри кенг, айниқса, болалар тўғрисида. Шунинг учун, агар сизлар қарши чиқмасаларингиз, мен шундай таклиф киритмоқчиман: «Тўла Расуловнинг иши судга оширилмасин, агар ота-онаси, айниқса синф раҳбари, иккиламчи бунақа номаъқулчилик қилмайди, яъни жамоат манфаатига зарар етказадиган қонунбузарлик қилмайди, биз кафилмиз, дейишса, майли, бу сафар қаттиқ огоҳлантириш билан уйига жавоб берайлик.

Терговчи қарши эмаслигини айтди, ойим суюниб кетганидан кўзларида қувонч ёшлари билан: «Барака топинглар, айланайлар!» деди. Ойим бечора шундай дея солиб мен томон отилди. Маҳкам қучоқлаб юз-кўзларимдан ўпа кетди. Мен ҳозир ичимга сиғмай суюнишим, ҳамма кўргиликни эсдан чиқаришим керак эди, лекин ундай бўлмади: хўнграб юбордим! Қани энди ўзимни боса олсам! Мен йиғлаган сайин ойим ҳам менга қўшилиб йиғлашга тушди. Мен ота-онамни, синф раҳбаримни, бутун мактаб-мактабдошларимни ярамас хулқим билан ерга қаратиб қўйганим учун пушаймоним зўридан йиғлаган эдим.

Ойим мени юпатиш билан банд бўлганларича милиционер опа ҳужжатларни тўғрилаб, менга, адамга, синф раҳбаримизга қўл қўйдириб олди. Унда мен «Иккиламчи қонунга хилоф иш қилмайман», деб қасам ичсам, адам билан синф раҳбаримиз назоратларини бўшаштирмасликка сўз беришган. Ҳамма расмият тамом бўлгандан кейин бизга рухсат беришди. Мен онаизорим қанотида, шармандагарчилик юки остида бўйним эгилиб кўчага чиқдим. Кўчада борардигу, ичимиздаги гашлик юз-кўзимиздан шундоққина кўришиб турарди. Айниқса адамнинг авзойи жуда ваҳимали. Уйга борганимиздан кейин роса дўппосласа керак. Ҳа, авзолари шунақа? Ойим-чи? Ойим нимага индамайди? Ё ойим ҳам адамга қўшилиб урармикан, а? Йўқ, ойим урмайди! Ҳеч қачон, ҳеч важдан урмайди, Ойимни яхши биламан. Дунёда мендан азиз, мендан яқин одам йўқ ойим учун. Демак, ойим мени адам калтагидан қандай сақлаб қолсам экан деб ўйланиб, эзилиб кетяпти. Ҳа, худди шундай! Адам-чи? Адам нимага индамайди? Мени сўкмайдиам, дағдаға қилмайдиам, худди ҳеч нима бўлмагандек, парвоси фалак. Ким билсин, адамнинг бундай мулла мўмин бўлиб кетиши — гирдоб устидаги жим-осойишта сув мисолидир. Билмадим, билмадим, уйга келганимизда маълум бўлади-да.

Ҳамон кўчадамыз, уйга кетяпмиз. Лекин уйга яқинлашган сарим юрагимдаги ваҳимим ортиб борар, калтак ейишга ўзимни мослаш

ҳаракатида бўлар эдим. Ниҳоят, уйга ҳам етиб келдик. Кўча эшигини очиб, ҳовлига киришимиз билан Салима югуриб чиқди. Мени камданкам сизлайдиган бу шаддод қиз бирданига сизлаб:

— Вой, акажон-эй, эсон-омон келдингизми?!— деди-ю, хўнграб йиғлаб юборди.

Мен ўзимни йўқотиб қўйдим. Қани энди оғзимга биронта сўз келса-ю, ширин қилиб айтиб синглимни юпатсам! Молга ўхшаб, серрайиб турибман. Адам индамай уйга кириб кетди. Ойим бўлса Салимани бир четга тортиб, менга қаради. Кўзларида қувонч аралаш муноғ бора эди.

— Юр, уйга кирайлик, болам,— деди ойим, қўлимдан аста тортиб.

Уйга кирдик. Салима лағмон қилиб қўйган экан сузиб келди. Ҳаммамиз бир стол атрофида терилиб ўтирибмиз. Ўртада совуқ бир сукунат. Мен эсон-омон чиқиб келганим учун ҳаммамиз қувонишимиз, чакчоғимиз билан дастурхонга сиғмай ўтиришимиз керак эди. Лекин ундай эмас, азага келган одамлардек, жиммиз. Мен-ку, хайр, гуноҳ қилиб қўйиб, хижолатдан бошимни кўтаролмай эзилиб ўтирибман. Адам нимага гапирмайди? Е яхши чиқдинг демайди, ё аҳмоқлик қилдинг, деб сўкмайди. Ахир бир нарса десалар, майли, сўксалар ҳам, совуқ сукунат тарқалармиди... Тавба, ойим ҳам жим! Е индамаймиз деб тил бириктириб олишганмикан-а? Салимани қаранг, у ҳам индамайди, калласини косасидан кўтармайди. Хайронман, буларга нима бўлди-я?

Овқатни еб бўлиб ҳам дарров туриб кетақолмадик, узоқ чой ичиб ўтирдик. Ҳар биримиз, назаримда, кимдандир гап кутардик. Энг аввал, албатта, адамдан. Лекин адам, оғзига талқон тўлғазиб олгандек, чурқ этмайди. Қошларини уйиб, ердан бош кўтармайди. Ойим бўлса тез-тез адамга қараб, бир нима демоқчи бўлади-ю, юраги дов бермайдим, яна юзини ўгириб, жимиб қолади.

Шу таҳлит узоқ ўтирдик. Ахири адам ўрнидан қовоғини солиб турди-да, менга қарамай, «Тўла, юр бу ёққа?» деди. Юрагим така-пука бўлиб, вужудимни муз босди. Ота-ўғил кабинет томон юриб кетдик. Ойим ҳам орқамиздан келаётган эди, адам тўхтатди:

— Сиз кирмай туринг!— деди, кескин қилиб.

Адам кабинетига кириб, одатдаги жойига — стол орқасига ўтирмади. Диваннинг бир четига омонатгина ўрнашди. Мен қаерга ўтиришимни билмай серрайиб туриб қолдим. Адам менга чўрт ўгирилиб, ёнига ишора қилди:

— Утир!

Мен адам ишора қилган жойга ингичка бўлиб ўтирдим. Утиришга ўтирдим-у, кўнглимга келган бир ваҳм эс-ҳушимни олиб қўйди. Ҳозир дўшпосласалар-а!

Ваҳимали ўйлар мени карахт қилиб қўйган эканми, адамнинг гапини эшитмай қолибман. Елкамга қўлини қўйиб, мен сенга айтяпман, дегандагина ҳушимга келдим. Бир сесканиб, юзига қарадим.

— Энди нима қиламиз, ўғлим?— деди адам, мулойим қилиб. Мен гап нима устида эканини пайқамай, елкамни қисдим.

Адам менга энсаси қотиб қараб турди, кейин ҳал қилиниши мушкул масала олдида боши қотиб қолган одам сингари чуқур ух тортиб:

— Нима дейишга хайронсан, шундоқми?— деди.

Адам муомаласидаги мулойимлик мени калтак ваҳмидан қутқазди. Вужудимга жонлантурувчи бир тетиклик югурди. Энди ўзимни анча босиб, адамнинг юзига дадил боқдим. Ҳатто кўзларимдаги қувонч табассумини ҳам яширмадим. Мен адамнинг ҳамини нур сочилиб турган ёрқин кўзларида боши берк кўчага кириб қолган киши саросимасини кўрдим. Раҳмим келиб кетди. Шундай иродаси маҳкам, сўзида, қарорида қаттиқ турадиган пухта, абжир одам ҳам бир ярамас ўғилнинг хулқ атвори, тақдири олдида нима қиларини билмай шошиб қолса-я! Эй, тавба!!! Қаранг-а, ҳасратимда ойим бечора, куйиб-ёниб

юрибди десам, буёқда адам бечора ҳам мен ёққан ўтдан четда қолмаган экан! Эҳ, ярамас Тўла!!!

Энди нима қиламиз? Ростдан ҳам нима қилишимиз керак? Шошма-шошма, бошқа мактабга ўтиб кетсам-чи? Нима бўпти? Осмон ёрилиб ерга тушибдими? Нима, ишни чағоқ қилиб қўйиб, бошқа мактабга ўтиб кетган болаларнинг биринчисиманми мен? Мен-ку ҳали саккизинчидаман. Тўққизинчини битириб-битирмай бошқа мактабга ўтиб кетган болалар сон мингта.

Менинг миямга шу гап келди-ю, юрагим бирдан додлаб юборгандек бўлди. Қадрдон мактабим кўз ўнгимга келиб, юрагим эзилиб кетди.

Иўқ, шундай яхши мактабимни, шундай қадрдон синфдошларимни, биридан-бири яхши ўқитувчиларимизни ташлаб кетсам — мен нима деган бола бўламан? Тузини еб, тузлуғини булғаб кетган бўлмайманми? Ҳа, бу жуда ёмон нонтепкилик, кўриб туриб жарга йиқишиш — шу бўлади! Бу андишалар ҳаммаси тўғри, лекин қилар ишни қилиб қўйиб, боши берк кўчага кириб қолган бўлсанг-чи?! Энди қайси бетим билан мактабимга бошимни кўтариб бораман? Шунча ярамасликни қилишга қилиб қўйиб, энди ҳеч нарса бўлмагандек, мактабимга боришим ҳам ҳеч қандай сўз билан оқлаб бўлмайдиган бир тубанлик бўлади! Шошма, бошқа мактабга ўтиб кетишдан мақсад шувут бўлган бу бетамиз юзимни яширишми? А, фақат шунинг учун ўтаманми? Билмадим, буёғига ақлим етмаяпти. Адамга маслаҳат солишим керак.»

Мен шундай қарорга келиб, ўз ўйларим билан эзилиб ўтирган адамга шундай дедим:

— Адажон, сизга бир гапим бор-у, айтишга...

— Истиҳола қиялсанми? — деди адам, тамшаниб қолганимни сезиб. — Иўқ, ўғлим, ота-бола ўртасида бунақа гап бўлмайди, очик айтавер.

Мени гангитиб қўйган иштибодан бунчалик осон қутуламан деб ўйламовдим. Суюниб кетиб, дардимни айта қолдим:

— Бошқа мактабга ўтиб кетсам қалай бўлар экан?

Адам ўйланади кетди. Узоқ ўйланди. Мен қаноат билан кутдим. Бир маҳал бошини оғир кўтариб, менга қаради. Кўзларида аросатда қолган одам ғуссаси бор эди.

— Сабаб? — деди боши қотиб.

Бошқа мактабга ўтиш истагимнинг сабаби кўп эди. Шулардан қайси бирини айтсам экан, деб пича ўйланиб турганимдан кейин, шунисини айтдим:

— Ўзимнинг мактабимда ўқишим энди қийин бўлади. Иўқ, қийин эмас, оғир бўлади.

— Нимага?

— Нимагаки, мени ким кўрса, ана телефон трубкасини ўғирлаб мелесага тушган шумтақа, деб бармоғини бигиз қилади. Бир марта шундай бўлса, икки марта бўлса чидарман, лекин уззукун шундай қилишаверса, қандай чидайман? Қандай қилиб ўртоқларим орасида бош кўтариб юраман? Оғир бўлади, жуда-жуда оғир бўлади, адажон!

Мен мактабимни ўзгартириш сабабларини шу тахлит уқтирдим-у, лекин охирида ўзим тилимни тишлаб қолдим. Шу вақимга адам мутлақо: «Буни олдинроқ ўйлагин эди!» дейиши керак эди, лекин унақа демади. Қайдам, шунча эзилиб турганим устига адам ҳам эзишни эп кўрмагандир! Иўқ, адам бу гапни босиғи билан айтди:

— Иўқ, ўғлим, мен бу гапларингга қўшилмайман. Тўғри, таниш-билишларинг сени бармоқларини бигиз қилиб кўрсатишлари мумкин, кўрсатишади ҳам, кўрсатишлари керак ҳам, лекин начора? Халқимизда бир матал бор: «Аввал учқашма, кейин «белим оғриди дема» дейди. Қилар бемаънигарчилигингни қилдингми, энди буёғига туриб берсан! Пайт қўлдан кетди, энди дод десанг ҳам, вой десанг ҳам пешонангда шу қора тамға босиғлик, бундан қуруқ сўз билан, йиғлаш-сиқташ билан қутулиб бўлсан! Бундан қутулишнинг бирдан-бир тўғри

йўли — яхши хулқ, яхши одат, яхши ўқиш, яхши юриш, айниқса давлатнинг, халқнинг мулкига хиёнат қилмаслик йўли билангина эски доғларни ювиш мумкин.

V. Бошимга қайсарлик етди

Энди билсам, синфдошларим мени бекорга «Елвизак» дейишмас экан. Тўғри-да, кечагина милиция участкасида қилмиш-қидирмишларим ҳаддидан ошиб кетганини тушуниб бўлиб, уйимга эсон-омон қайтиб борсам, энди ҳеч уйдан чиқмайман, деб қасам ичган эдим. Ростини ҳам, шу бир кун ичида уйимизни жудаям соғиниб кетган эдим-да. Қаранг, уйга келганимга атиги бир кеча бўлибди-ю, кўнглим қурмагур кўчани қумсайди-да! «Кўчада нима бор сенга!» дейман ўзимга. Яна бунга ҳам ўзим жавоб қиламан: «Кўчадан мундоғ юриб борсанг, ҳо гузардан кейин Самадларнинг уйи келади. Узоқ эмас-ку, биласан» дейман. «Кўчага чиқиш айбми, кўчага ҳамма ҳам чиқади. Айниқса, иши бўлгандан кейин чиқади-да», дейман яна ўзимга. Хуллас, у дейман — бу дейман, охири кўчага чиқишга бақувват баҳона топаман. Энди шу баҳонамни оймга айтиб, оймдан рухсат олишим керак. Ойм, ўзимнинг ойигинам, шафқатли, меҳрибон ойм сўзимни қайтармайди.

Шу қарор билан ойм олдига эзилган, юраги сиқилган бечорага ўхшаб келдим. Ойм қўйлагимнинг узилган тугмаларини қадаб ўтирган экан, ёнига келганимга меҳрлари ийиб кетиб, мени эркалашга тушди:

— Эгинангдан онанг ўргилсин, ақлли, доно болам. Мана шунақа уйда ўтириб, уй ишларига қарашсанг, қани энди бошимиз осмонда бўларди-ю, менга қарашгани келдингми, а, Тўлагинам? Йўк, ўзим қадаб қўяман, озгина қолди.

— Йўк, ойм, мен сизнинг олдингизга бошқа иш билан келувдим, — дедим, ҳеч тортинмай...

— Вой, менга тушган ишингдан ўргилсин ояинг-эй! Айта қол, ўргилай, — деди ойм, бир қўли билан мени бўйнимдан қучоқлаб.

— Ҳозир бориб Самадни кўриб келишим керак. Биласиз, мен у ёқдалигимда орқамдан юриб, қанча саргардон бўлди.

Ойм бирдан сесканиб кетди.

— Қандоқ бўларкин, болам, аданг кўчага чиқмагин деб тайинлаб кетувди-ю! Йўк, айланай, мен жавоб беролмайман. Аданг эшитса меңдан қаттиқ хафа бўлади. Яхшиси, уйда ўтириб, ақл оширадиган бирон иш билан овун. Китоб ўқи, усталик қил. Қиламан десанг, ҳамма нарсга қўлингдан келади, жон болам. Йўк, айланай, мени қийнама. Самадни кўриш бўлса, қочмайди. Мавриди билан кўрарсан, шошма, жонимни қоқай.

Оймнинг гаплари, далиллари тўғри эканини тушуниб турсам ҳам, қайсарлигим тутиб, бораман, деб қичқириб бердим. Ойм кўрқиб кетди. Мен шу топда бир неча кун илгариги изтиробларимни, онамга талпиниб юракдан бўзлаганларимни унутиб қўйган эдим. Қайсарлик мени яна аввалги ҳолимга қайтарган эди. Кетаётувдим ҳамки, мен эшикка етмай, эшикнинг ўзи ғийқиллаб очилди. Қарасам, Самад-да!

— Самад! Ҳозир сени кўриб келгани чиқиб кетаётувдим.

Самад чақоқ уриб кулди. Кейин ёнимга салобат билан юриб келиб, қучоғини кенг очди. — Кел, қадрдоним, эсон-омон уйингда кўришаётганимиз хурсандчилиги учун бир қучоқлашиб юборайлик! Оббо сен-эй!

Жуссам униқидан каттароқ бўлгани учун Самад қучоғимда қарийб йўк бўлиб кетди. Соғиниб қолганимдан уни қаттиқ қучоқлаб юборибман шекилли, Самад войвойлаб қучоғимдан шилт этиб чиқиб кетди.

— Самад, дўстим, сени қанчалар соғиндим, сарғайдимки, ҳозир

суюнганимдан хо-холаб кулгим, осмонни бошимга кийиб қичқиргим келади. Кел, яна бир қучоқлашайлик! — дедим, у томон юриб.

Лекин Самад кўнмади, ўзини четга тортиб:

— Қуллуқ, дўстим, қовурғам ўзимга керак, — деди.

Мен кулиб, қувончимдан елкасига аста уриб қўйдим. У ҳам урди. Шу тақлид узоқ ҳайқиршиб, чақчақлашиб турдик. Бу орада ойим дастурхон тузаган экан, бизни дастурхонга таклиф қилди-ю, кўча эшиги олдида туриб олиб қилаётган суҳбатимизга хотима берди. Мен Самадни кўлидан ушлаб, дастурхонга етаклаб келдим. Утирдик.

— Самадجون, дўстим, сенинг олдингга бир маслаҳат учун борай деб турувдим, — дедим, мушкули оғир одам сингари.

— Маслаҳатли бўлса — муҳим иш экан-да, Тўлавоё? Хўп, бўлмаса, эшитайлик, — деди Самад, ўзини бир оз баланд тутиб. — Нима гап, бошинг жуда тушиб кетди? Айтадиган гапинг тахирроқми ё?

— Виласанми, Самадجون, шу кунларда мен ўзимга тааллуқли бир масалани қандай ҳал қилсам экан деб бошим қотиб юрибман. Сенга айтай десам, оғзим бормаяпти...

Самад мазах аралаш жилмайди:

— Шунақа муҳим, катта масала дегин?

— Мен учун ҳа, катта, муҳим масала.

Самад истеҳзоли ҳиринглади.

— Сен учун муҳим бўлган масала мен учун ҳам муҳим эканини ўйлаб кўрмадингми? Ахир синфдошмиз, дўстмиз, қадрдонмиз. Сенинг танангга санчилган зирапча менинг ҳам жонимни оғритади, биласанми? Ҳарҳолда, масалага мен шундай қарайман.

— Дўстим, мен бошқа мактабга ўтмоқчиман.

Самад ярқ этиб менга қаради. У шу ҳолатда бошига бехосдан таёқ тушиб ҳушини йўқотиб қўйган одамга ўхшарди.

— Нима дединг?

— Бошқа мактабга ўтиб кетмоқчиман...

Энди Самаднинг боши тушиб кетди. Қовоқларини солиб, ерга қараб ўтириб қолди. Ора-сира оғир-оғир хўрсиниб қўяр эди. Охири, бошини кўтариб, менга ғамгин қаради. Кўзларидаги хасратнинг чеки йўқ эди.

— Бу гапингни ўйлаб гапиряпсанми ё...

— Кўп ўйладим, ҳатто адамга ҳам айтдим.

— Аданг нима деди?

Адамнинг гапларини айтгим келмай, елка қисиб қўя қолдим.

— Демак, маъқулламабди. Маъқулласа, дангал айтарди.

— Қайдам.

— Бу дарров ҳал қилиб қўйиладиган хашаки масалалардан бўлмаса керакки, аданг ҳам дарров жавоб қила олмабди. Уйлаш керак? Бу етти ўлчаб бир кесиладиган нарса. Бунда шўшиш, адашиш мумкин эмас... — у шундай деди-ю, бирдан юзимга тикилиб сўради: — Бизни, яъни бирга ўқиб, бирга катта бўлган, оқу қорани фарқ қилишни бирга ўргана бошлаган синфдошларингни ташлаб кетишга қандай кўнглинг бўлади? Шу томонларни ҳам ўйладингми?

Қонимда бор ўжарлик қўзғалдимми ё менга ақл ўргатаётгани иззат-нафсимни оғритдимми, жаҳлим чиқиб чопонимни тескари кийиб олдим.

Самад менга хайфи қелиб қаради.

— Соғлигингни ҳам, жиннидигингни ҳам билиб бўлмайди. Қилар ишни ўзинг қилиб қўй-да, энди бошқаларни ўзингдан кулувчилар, одобсиз, ҳаёсиз одамлар деб таъна тошига ол. Йўқ, мени кечир-у, бу номардлик! Эркак киши номардлиги — тубанликнинг энг бориб тургани!

Самад мени назарига илмаётгандек жеркий бошлагандан кейин мен ҳам жим ўтирмадим.

— Индамасам ҳали жинни дейсан, ҳали номард дейсан! Мен ҳам ўзимга яраша одамман, менда ҳам иззат-нафс бор ахир!

— Нима дедим? Емон гап айтмадим шекилли?

— Емон гап айтмаганмиш... Яхши гапинг шу бўлса, ёмонидан асрасин! Тонма! Номард дединг, тубан дединг!.. Нима, булар сенингча ширин сўзларми? Э, сендақа тил билагонидан ўргилдим! Менинг ҳам она тилидан баҳом — беш, тушундингми?! Узинг айт, мана шунақа ачитқи сўзларингдан кейин сени қандай қилиб дўстим деб айта оламан? Йўқ, дўст кишининг сўзлари эмас булар! Қўйнида болтаси билан пайт пойлаб юрган душманнинг, ашаддий душманнинг сўзлари булар: Қўй мени, ўз ҳолимга қўй! Сендан ақл ўрганмай бир нарса бўлиб кетсам — ўзимдан кўрдим! Ана, эшик очик, бор!

Самад қаттиқ хафа бўлди шекилли, боши тушиб кетди. Бир неча зум чурқ этмасдан эзилиб ўтирди. У анча маҳалдан кейин бошини оғир кўтариб, менга эмас, менинг орқа томонимга қараб туриб шундай деди:

— Сенки мендан маслаҳат сўрадинг, энди рухсат бер, билган маслаҳатимни айтай: Қўзингни оч, дўстим, «дарахт бир ерда кўкаради?»

У шундай деди-ю, шартта ўрнидан туриб, кўча эшигига қараб юрди. Мен нест бўлиб ўтирган еримда ўтириб қолдим. Бир кўнглим орқасидан югуриб бориб тўхтаб қолмоқчи, қўполлигим учун узр сўрамоқчи ҳам бўлдим. Лекин табиатимдаги кеккайиш, қайсарлик йўл қўймади. Шундай бўлса ҳам, Самад кетди-ю, ўзи кетмай, юрагимнинг каттагина парчасини юлиб кетди. Нимага бундай бўлди — билмадим. Бояги совуқ муомалам, дағал сўзларимдан кейин «кетса кетиб ўлмайдими, менга нима куйгулик!» дейишим, шунга қараб иш тутишим керак эди. Мен бўлсам ёниб, тутоқиб ўтирибман, кетиб қолди деб! Аслида ким кимни ҳақорат қилди, ким кимни ерга урди — менми, уми? Унда ҳеч айб йўқ, ҳамма айб менда! Қаттиқ гапирган бўлса ҳам, менга қайишиб гапиргандир. Ярамас қайсарлигим орқасида қилиб қўйган номаъқулчилигимни иссиғида кечир-мечир деб Самаднинг кўнглидан зардобини чиқариб юборишим керак энди. Ҳа, худди шундай қилишим керак!

Самад орқасидан қувиб боришни ҳам — бормасликни ҳам билмай, бошим қотиб тургани устига ойим ошхонадан чиқиб, жонимга оро кирди.

— Вой, Тўлажон, ўртоғинг қани?! Мен сизларга атаб жиндак овқат қилиб қўювдим, э, аттанг, кетиб қопти-да. Қачон кетди?

— Шу топда.

— Ундоғ бўлса, чоп орқасидан, чақириб кел, овқат совумасдан еб олинглар. Чопақол, болагинам! — деди ойим, мени қўярда-қўймай.

Ўзим зўрға ўтирувдим, қушдек бўлиб кўчага учдим. Йўлка билан битта бўлиб уёқ-буёқ юриб турган одамларни ёриб югуриб бораман. Ўзим югуришда бўлсам ҳам, қўзим теваракда — Самадни қидираман. Шу бир неча дақиқа ичида у қаёққа гумдон бўлди — ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ-да! Бизникидан шитоб билан чиқиб кетгани учун уйига етиб олди бу вақтгача деб ўйлаб югургилаб кетдим. Шундай қаттиқ чопдимки, оёғим остига ҳам, ён-атрофимга ҳам қарашга улгурмадим. Йўлдагиларнинг бирини суртиб, бирини туртиб жонҳолатда чопиб борар эдим. Бир маҳал кўзимга бир-бирларининг этақларини ушлаб кетаётган боғча болалари кўринди. Шу пайт олдимдан дўнгалакка ўхшаган бир одам чиқиб қолди-ю, тор йўлим яна бешбаттар торайди. Бир томонимда боғча болалари, яна бир томонимда ҳалиги дўнгалак, шилт этиб ўтиб кетмоқчи бўлдим. Шу дам болачалардан бири сафидан чиқиб кетдими ё мен қадамни чакки ташладимми, ҳалиги қизчага тегиб кетдим. Югуриб келаётган одамнинг зарб билан урилиши қалтис бўлар экан, бечора қизча «Ойи!» деганича ағдарилиб тушди. Мен орқага бир он, атиги биргина он қарадим-у, қизалоқни ҳамма ўраб олганини, мен томонга қараб лаънат ўқишаётганларини кўрдим. Шунда мен ўзимни одамлар ичига уриб бир зумда кўздан ғойиб бўлдим. Менга ҳеч бало бўлмади — сувдан қуруққина чиқиб олдим. Мени ҳеч ким танимади ҳам, таниш йўқ экан ҳам. Эсон-омон қутулганимга суюнишим керагу, юрагим уриб, мазам қочиб қолди. Самад

бетамиз аразлаб кетиб қолмаганда мен ҳам кўчага чиқмас, шу кўғирчоқдек ширин қизалоқни уриб кетиб йиқитмас эдим. Нима бўлдийкин? Бош-моши ёрилмадими? Ахир асфальт нима-ю, чағир тош нима — иккаласи ҳам бир қаро гўр! Эҳ, Тўла — Тўла-я, ҳовлиқишинг, ўпкангни қўлтиқлаб чопицинг ҳеч қолмади-да! Эҳ, нодон, нодон-а! Ҳали ҳам бурнингга сув кирмабди-да, елвизак!

Мен шу тахлит этимни еб уйимга қайтдим. Йўқ, дарров қайта қолмадим. Анча кўча айландим. Ҳали қизалоқни мен йиқитиб юборган ерга ҳам келдим. Асфальтга қандайдир қизил ранг теккандай кўринди менга. Ҳа, қон ранги! Фақат босилиб, кир бўлқопти. Ҳа, ўша бояқиш қиз қони! Демак, боши ёрилган! Эҳ, ўпкаси йўқ Тўла-я!!!

Бир маҳал машқини тушиб, калламни зўрға кўтариб уйга келсам, Салима олдимга югуриб келиб:

— Ака-ака-чи, ҳалиги Насиба опамнинг кичкина ширинтойи бор-ку, Дурдона деган, ана ўша қизчани ҳўкиздай бир бола туртиб кетган экан, асфальтга йиқилиб, пешонаси ёрилибди. Ўзим кўрдим, мактабдан келаётувдим. Қоранг ўчгур ҳўкизга ҳам кўзим тушди, танишга ўхшайди-ю, лекин ўсмоқлаб олмадим. Вой югурмай ўл-эй, бир нарсдан қуруқ қолаётган эканми-я, шунча тез югурмаса!

— Ҳадеб сайраверма, олашақшоқ — девдим, Салима бу гапимдан ҳам қийиқ топди.

— Аввало, олашақшоқ деган қуш йўқ, қорашақшақ бор. Акажон, бировларга ном қўйишга кетадиган вақтингни сўзларни тўғри айтишни ўрганишга сарф қилсанг яхшироқ бўлармиди, а, акажон!

— Бўлди-бўлди! Энди сен қолувдинг ақл ўргатмаган, чурвақа!

Шу айтишиб турганимиз устига ойим кириб қолди.

— Ҳай, Салима, акангга бунақа дема, айланай қизим. Тур, ундан кўра тоғанникига бориб кел.

Бу гап Салимага малол келди шекилли, дўнғиллаб берди:

— Тоғамникига бориб нима қиламан? Салима келармикан деб кўзлари учиб турмагандир-ку!

— Келиноинг сўраган нарсани элтиб бермайманми?

— Элтиб бераман, ойижон.

Салима жаҳли чиққанини сездирмасликка тиришиб, аллақандай ашулани минғиллаб, туриб кетди. Ойим яқин келиб пешонамни силади.

— Қўй, хафа бўлма, ўғлим. Синглинг ёмон гапиргани йўқ, эшитдим.

Алаимни Салимадан чиқариб олиш пайти келган эди-ю, инсоф қилдим. Гапни бошқа ёққа буриб юбордим:

— Бировнинг боласига жавр бўпти. Эшитдингизми, ойи, Насиба опанинг кичкинтойини...

— Эшитдим, тойчоғим! Бир ярамас югуриб кетаётиб оёғи билан уриб кетипти бояқиш қизалоқни!

— Атайлаб тепмагандир-у, билмасдан тегиб кетгандир-да, — дедим.

Ойим ярқ этиб менга қаради.

— Сен қаердан биласан, кўрувдингми йиқитиб кетганини?

Мен бу илмоқли саволдан ўзимни йўқотиб қўяёздим.

— Менми? — деб қайтариб сўрадим. Овозимда ўзимга ҳам сезиларли бир қалтироқ бор эди. — Мен... шундоғ... ўзим...

Ойим менга маъноли тикилиб қолди. Энди мен гапни бошқа ёққа бурдим. Ўзимни бу кўнғилсиз гапдан қутқазим керак эди-да. Мен ўйлаб-нетиб ўтирмай, шу кунларда эс-хушимни олиб қўйган масаладан гап очдим.

— Ойи! Ойижон, ёнимга келиб ўтиринг-а, сиздан бир маслаҳат сўрамоқчи эдим, — дедим, ўзимни ҳаддан ортиқ камтар тутиб.

— Вой, айтақол, жонимни қоқай! Сен маслаҳатга зориқасан-у, мен йўқ дейманми, жон болам!

Мен гапни анча наридан бошладим.

— Ўзингиз биласиз, ойи, мен сиркаси сув кўтармайдиган инжиқ

боламан. Билмайман, сизга тортганманми ё адамга, ишқилиб, анча-мунча гап кўтаролмайдиган ёмон феълим бор. Биласиз-а, ойи?

— Вой, билмай ўлибманми, болам, биламан, албатта, жонимни қоқай.

— Билсангиз, айни муддао. Гап бундоғ, ойи.— Ойим менинг кўзларимга тикилиб нест бўлиб қолди.— Мен бошқа мактабга ўтмасам бўлмайди. Адам тузук-қуруқ маслаҳат бермадилар. Энди ҳамма гап сизда қолди.

— Вой, ўлмасам! Аданг беролмаган маслаҳатни қандай қилиб мен бераман? Ундай дема, жонимни қоқай!

— Жуда ўзингизни ерга урманг, ойи. Хоҳласангиз, сиз ҳам нопшанозин маслаҳат бера оласиз, ойижон. Хўп, нима қилай, бошқа мактабга ўтиб кетаверайми?

— Адангки жавоб бермабди, демак, хоҳишингга майли йўқ. Аданг бир нарса демагандан кейин мен нима дея оламан? Рози бўлса, гапни чўзиб ўтирмай «Хўп» деяр эди. Хўп демабдимми, демак, рози эмас. Мен адангдан ўтиб хўп деёлмайман, болам. Ота деган кўп улуғ одам бўлади. Авлоднинг боши ҳам ота, оиланинг бошлиғи ҳам ота! Отанинг айтганидан чиқиб ўзбошимчалик қилиш — шунчаки хато эмас, гуноҳ ҳам! Шунинг учун мени қўй, болам, отангдан сўра. Отанг нима деса қил. Сенга ёмонликни раво кўрмайди отанг, айланай!

Ойимнинг гаплари ҳар қанча тўғри бўлса ҳамки, қўл-оёғимни боғлаб қўядиган гап бўлгани учун менга хуш келмади.

— Қизиқ гаплар қиласиз-да, ойи! Нуқул ота-онанинг гапини қилиш билан умринг ўтадиган бўлса, ўзингизнинг гапинг нима бўлади? Ё қилинмасдан қолиб кетадими? Гапинг бўлса адангга айтгин дейишдан олдин менинг ўзимнинг ҳам гапим бўлиши мумкинлигини бундоқ ўйлаб кўрдингизми, а, ойижон?

— Ўйласам-ўйламасам бола деган ота-онанинг айтганини қилиши керак. Бир кун сен ҳам ота бўласан, илойим ота бўлгин, жон болам, ана ўшанда биласан отанинг зиммасидаги бурч қанчалик кўп, қанчалик оғирлигини! Ҳа, қасосли дунё бу, болам. Кўзингни катта оч, бевошлик қилма, кейин аттанг дейсан-у, фойдаси бўлмайди. Бир марта ўзим биламанлик қилиб-ку, бошинг деворга тегди...

VI. Ёмонга яқин юрсанг

Ниятимга етдим. Ниҳоят адам рози бўлди. Шундан бери мана, бир йилчадан ортиқроқ вақт ўтиб қолди. Лекин бу вақт бекорга, бефойда ўтмади. Бу орада мен ўзимни анча тутиб, турмушнинг паст-у баландига бирмунча тушуниб қолдим. Мактабимда таънадашном ёшитишдан қочиб, адамнинг ишхонасига яқин мактабга кўчдим. Ҳеч ким мени «Телефон трубкасини ўғирлаб, милицияга тушган», деб қўлчи бигиз қилиб кўрсатмайди. Мактабда бир йил ўқидим-у, яхши баҳолар билан ўнинчи синфга ўтдим. Уқувчилар орасида, ҳатто ўқитувчилар орасида ҳам обрўйим чакки эмас. Қаранг, комсомол ташкилотининг бюросига аъзо қилиб сайлашмоқчи бўлишди-ю, лекин битта овоз етмай қолди-да. Мен ҳозирги мактабимдан, ўқишимдан, дўстларимдан жуда-жуда миннатдорман. Синфдошларимиз бир-бирлари билан жуда аҳил, худди ака-укалардек. Лекин орамизда Тўғон деган бир барзанги бор. На гапга киради, на гап уқади. Ўзининг билганини, ўзига маъқулини қилади. Қонун-қонидани бузаверганидан кейин бир кун мактабдан ҳайдашмоқчи ҳам бўлишди, лекин каттакон қариндоши бор эканми, масалани бости-бости қилиб юборишди. Нима бўлди денг? Ўзинглар биласизлар, совуқ одамнинг сўзи ҳам совуқ, ўзи ҳам, ҳатто қилиғи ҳам совуқ бўлади! Ана шу

қилиғи совуқ Тўғон битта ўлган илонни топиб келиб, Гулхумор деган қизнинг сумкасига солиб қўйибди. Гулхумор қўрққанидан касал бўлиб қолди. Тўғонга жазо берамиз дейишди-ю, аммо гап гаплигича қолиб кетди.

Мен бир китобда ўқиган эдим. Унда ҳар қандай ёмонлик, нотўғри ҳаракат вақтида жазоланмаса, у яна, яна такрорланаверади, дейилган эди. Шу гап тўғри шекилли, орадан уч ойми, тўрт ойми ўтказиб туриб Тўғон тагин қовун туширди. Буниси илон можаросидан ортиқ бўлса ортиқдиру, кам эмас эди. Мана ўзингиз эшитинг: мактабимизда бир яхши одат бор. Болаларни синф-синф қилиб туристик саёҳатга олиришиб туришади. Бу жуда яхши нарса! Узоқ жойларга, тоғ бағирларига, ўрмонзорларга борамиз. Умримизда кўрмаган, кўришга интизор бўлган нарсаларни кўрамиз. Атиги икки-уч кун юрамизу, худди икки-уч йил саёҳатда бўлган одам гапнинг қиламиз. Бу сафар ҳам автобусга синфимиз билан битта бўлиб ўтирдик. Автобусимиз шаҳардан чиқиб кетяпти-ю, қаерга бориб тўхташимизни билмаганимизданми, худди афсонавий ўрмондаги аломат хазиналарни кўргани кетаётгандек қувонамиз. Тўғон ҳам хурсандчилигидан гап орасида: «Бир ўйнайлик! Бир ўйнайлик!» деб қўяди. Карим полвоннинг эса яхши томонлари кўп. Ашула ҳам айтади, дутор ҳам чалади, аскиябозлигини айтмайсизми! Туриш-турмуши санъат. Аскиялари ҳам маънили, бировнинг нафсониятига тегадиган ҳазил-мудооба қилмайди. Манзилга етгунимизча чақчақлашиб, кулишиб, яйрашиб келдик. Ҳар биримизнинг қувончимиз ичимизга сиғмас эди. Табиатнинг гўзаллигини айтмайсизми — бай-бай-бай! Одамнинг кўзини ўйнатиб юборади. Тоғдан шаршарак бўлиб тушаётган кўм-кўк сувнинг зумрад жилваси, одам хаёлини оладиган гоҳ шўх, гоҳ рамгин ашуласи юракларни ларзага келтиради. Қушларни айтмайсизми? О, бу қушлар! Бир-бирларига навбат бермай жуда чиройли, жуда ёқимли товушда сайрашади. Табиат ўз ҳусни-жамоли билан ҳушимизни олса, қушлар жамоаси овозларининг ранг-баранглиги билан ҳайратда қолдиради.

Автобусимиз катта асфальт йўлдан ўнг томонга, этагидан то чўққисигача яшил дарахтлар билан қопланган ўртамиёна бир тоғ этагидаги кенгликка қараб бурилди. Ҳаммамиз машинадан тушдик. Белдан келадиган семиз кўкат босиб ётибди ерни. Кўкат ҳиди димоққа уради, бирам ёқимли, бирам хушбўйки, бир оз ҳидласанг, ичингдаги ҳамма дард ариб кетади.

Спорт муаллимимиз бизни сафга турғизиб, қиладиган ишларимизни, юриш-туришимиз, интизомимиз қандай бўлишлигини яхшилаб тушунтирди. Кейин ҳаммамиз бир бўлиб, брезент чайла қурдик. Буклама каравонларни қўйиб, ётадиган жойимизни тахт қилиб қўйдик. Биз бу зарур ишларни қилиб бўлгунимизча ошпазлар нонушта тайёрлашди. Очiq ҳавода, яшил гилам устида ўтириб овқатландик. Бирам мазза қилдикки, таърифига сўз йўқ!

Нонуштадан кейин спорт раҳбаримиз ҳаммамизни сафга турғизиб, шундай деди:

— Болалар, ҳозир ўрмонни айланиб, томоша қилгани борамиз. Ўрмонда қанақа жонивор бор, бор бўлса одамга тегмайдиганими ё ёввойими ҳали-ҳозир билмаймиз, лекин суруштирганимизда йиртқич ҳайвонлар йўқ дейишди. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт бўлиш шарт. Шунинг учун бир-биримиздан узоқлашиб кетмайлик. Мабодо биронтангиз адашиб ё орқада қолиб кетсангиз, «ҳо-ҳо-ҳо» деб қаттиқ қичқиринглар, овозингиз сизнинг қаерда эканингизни билдиради. Нажотот дарсининг ҳурматли ўқитувчиси Омонилло акангиз лозим топган жойларида дарахтларнинг хили, табиати ҳақида сўзлаб берадилар. Домла айтадиган гапни ҳамма эшитиб, қулоғига қуйиб олсин. Бўптими?

Саф тортиб турган болаларнинг ҳаммаси «Бўпти!» деб гуриллади. Шундан кейин турнақатор бўлиб йўлга тушдик. Тўғоннинг бирдан ғойиб бўлиб қолганини сезмай қолибмиз.

Ўрмон ичи хилма-хил дарахтлар, буталар билан зич. Оралаб юриш жуда қийин, ёлғизоёқ йўллар, сўқмоқлар йўқ. Олдинда спорт раҳбаримиз йўл кўрсатиб борди. Баъзи болалар яхши юролмаи орқада қолиб кетар, биз тўхтаб уларни кутар эдик. Минг бир қийинчилик билан катта ёнғоқ дарахти тагига келиб ўтирдик, Чарчаган эканмиз шекилли, баъзилар тўхтар-тўхтамас ўзларини ерга ташлаб, узала тушиб ётиб олишди.

Ўрмон деганда уни ёввойи жониворларсиз, ҳатто йиртқич ҳайвонларсиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, албатта, қушларсиз, уларнинг чуғур-чуғурисиз ҳам кўз олдингизга келтириб бўлмайди. Мен қушларнинг бир-бирларига навбат бермай сайрашига ҳушим кетиб, кўзим илиниб қолибди. Бу аҳвол қанча давом этди — билмайман, бир маҳал қулоғимга қандайдир ёт овоз киргандек бўлди. Мен буни уйқи элитаётгани учундир деб ўйладим. Йўқ, бир оздан кейин ўша совуқ овоз яна такрорланди. Назаримда, яқинимизда баҳайбат махлуқ пайдо бўлган-у, одам исини билиб, ҳужум қилгани келган. Чўзилиб ётган еримдан апил-тапил туриб уёқ-буёққа жалангладим. Ҳечёқда ҳеч нарса кўринмади. Энди хотиржам бўлиб яна ерга чўзилган эдим, бояги ваҳимали йўғон овоз тагин эшитилди. Бу гал аниқ эшитдим. Бошқалар ҳам эшитиб, ўринларидан туриб кетишди. Спорт муаллимимиз гарангсиб қолди — бу қанақаси бўлди, деб. Чиндан ҳам, куппа-кундузи шундай кўрқинчли овоз эшитилса-я!

— Болалар, жойларингдан жилмай, ҳушёр бўлиб туринглар. Хозир биламиз нималигини, — деди-да, спорт муаллимимиз ёнига Каримжонни олиб, овоз келган томонга кетди. Бир вақт қалин чакалакзор ичидан: «Бу ёққа ю! Бу ёққа!!» деган пўписали овоз эшитилди. Бир неча зумдан кейин спорт муаллимимиз Африкадаги ёввойи занжигга ўхшаган бир кишини олдига солиб ҳайдаб келди. Боланинг бадани ялангоч, фақат белидан бир оз пасти ҳашак-ҳушаклар билан тўсилган, яланг бошига эса қуш патига ўхшаган алланима балоларни танғиб олган. Худди ёввойи занжининг ўзи — қуйиб қўйгандек. Бир қарашдаёқ танидим, у занжи эмас, Тўғон эди.

— У, сенмидинг ҳамманинг тинчини бузган, ярамас! — деб юбордим.

Спорт муаллимимиз қўлини кўтариб, менга «Жим бўл!» ишорасини қилди. Кейин Тўғонни ҳамманинг олдига турғизиб қўйиб:

— Болалар, орангизда мана шунақа безори бор экан, ўзининг кимлигини беҳаёларча кўрсатди. Таниб қўйинглар: сизларни қўрқитиб, юракларингизни ёришга қасд қилган бебош, бетарбия мана шу бола сизларнинг синфдошингиз Тўғон Маткаримов! — деди.

Шармандаси чиққан занжи тахлит Тўғон ерга қараб, хунук кўзларини пилпиллатиб турарди. Муаллимимиз бўш келса, болалар уни дўшпослаб таъзирини бериб қўйишар эди-ю, лекин бир ёқда спорт раҳбари, яна бир ёқда Каримжон йўқ-йўқ деб йўл қўйишмади. Бу шунчаки бир воқеа бўлса ҳамки, қанчадан-қанча шоду хуррамлик билан қилган саёҳатимиз татимади. Ҳеч биримизда илгариги иштиёқ, илгариги жонбозлик, чамамда, қолмади.

Йўқ, бу дилсиёхликдан кейин ҳам яна у ёқ-бу ёқларга бордик, аломат дарахтларни, фақат эртактлардагина тилга олинадиган манзараларни кўрдик, аммо ошимизга пашша тушган эди — татимади!

Қилган шу безорилиги учун ҳам Тўғон жазоланмади. Худди ҳеч нарса бўлмагандек, ўйин-кулгимиз бемаъни ғуссага айланмагандек, сиппа-силлиқ ўтиб кетди. Тўғоннинг енгилроқ бўлса ҳам жазога тортилмагани ҳаммамизни, ҳатто ўқитувчи — мураббийларни ҳам ҳайратга солди. Сабабини суруштирганимизда Тўғоннинг қариндоши катта одам эканини айтишди. Агар Тўғонга жазо берилса, ўша каттакон амакисими-тоғасими хафа бўлиб қолармиш! Бу гап ҳаммамизнинг ғазабимизни келтирди.

Ана шу воқеадан кейин Тўғон бор ерга бормайман, у билан юрмайман, деб қасам ичиб қўйдим. Тўғри-да, подада битта шаталок

бузоқ бўлса, бутун подани расво қилади, деган гап бор. Мен бу гапни катта оймдан кўп марта эшитганман.

Катта ойм яна бундай ҳам деярди: «Ҳай, болам, қиладиган ишингни билиб қил. Ҳар ким нимаики қилса, ўзига қилади. Емонлик қилса ёмонлик қайтади, яхшилик қилса яхшилик қайтади! Шунини билиб қўй, болам, ўнг қулоқ, сўл қулоғингда бўлсин шу гапларим», деяр эди. Телефон трубкасини ўмариб кетувдим, сал қолди турмага тушиб қолишимга! Яна битта шунақа ярамас иш қилиб қўйсам — мактабимдан ҳам ҳайдаламан, озодлигимдан ҳам айриламан! Мен танамга шундай деб ўйлаб, Тўғон билан борди-келди қилмасликка, Тўғон билан у ер-бу ерда бирга бўлмасликка аҳд қилдим. Ҳатто синфда ҳам яқинига йўламайман. У ҳам мендан ҳайиқадими, яқинимга келмайди. Шундай қилганим учунми, ҳам интизом, ҳам ахлоқ, ҳам ўқиш-туришдан мақталиб, яхшилар қаторига кириб қолдим. Мактабда ҳам, мактаб ташқарисида ҳам мақталадиган, бошқаларга ибрат қилиб кўрсатиладиган бўлдим. Мактаб боласига бундан ортиқ яна нима керак? Ойм ҳам эшитиб, жуда-жуда хурсанд бўлди. Емон йўлга кириб кетасанми деб сендан қаттиқ хавотирда эдим, деди ойм.

Лекин... Мактабимда бир йил яхши ўқиб, ўзимни одобли, интизомли болалар қаторида кўрсатдим ҳам, ўнинчи синфга аъло баҳолар билан ўтиш шарафининг қувончини тотдим ҳам. Ҳа, худди ана шу дамда юрагимдаги беҳад қувонч ўрнини қайғу-аламга, буюк гамга олдириб қўйдим.

Салқин, диловор оқшомлардан бири эди. Мактабдаги ижтимоий ишлардан бўшаб, энди уйимга, ҳамиша йўлимга зору интизор бўлиб ўтирадиган ойм олдига кетаман деб турганимда синфдошим Мадаминжон уялинқираган бир қиёфада ёнимга келди-ю:

— Дўстим Тўлажон, бугун кечқурун бизникида бўлсак. Акам армия хизматидан бўшаб келувди, шунини яқин дўстларимиз билан нишонламоқчимиз. Сиз дастурхонимиз теварагида бўлинг, — деди. Майда-майда ҳикоялар, лавҳалар, гоҳо ўзига яраша шеърлар ёзиб, синфимизнинг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлган бу ёш адибимиз сўзини қайтаришга ботинмадим. Аслида, рад этишга асосим ҳам йўқ эди. Шу учун рози бўлдим. Фақат бир нарса мени безовта қилар эди. Шунини айтдим:

— Тўғон ҳам борадими?

Мадаминжон ҳай-ҳайлаб қўл силтади.

— Йўқ-йўқ-йўқ.

— Ундоғ бўлса, биз хизматингиздамиз, — дедим.

Кечки пайт бир неча синфдошимиз йиғилиб, Мадаминжонларникига қараб жўнадик.

Дастурхонни очиқ жойга тузашибди. Мадаминжон, унинг армия хизматидан бўшаб келган акаси Аҳмаджон бизни тўғри ясатикли столга бошлаб боришди. Ҳаво очиқ, атроф ям-яшил, гуллар очилиб-сочилиб ётибди. Манзаранинг ўзи одамни гуллар ичида гулга айлантириб, яйратиб-яшнатиб юборади. Радиода улуғ момаларимиздан Зебуннисо бегимнинг «Инжост» ашуласи оламни ҳаёт ишқига тўлғазиб янграпти. Одам кўп экан. Ҳамма столнинг тўри томонига яхлит бўлиб ўтирди. Дастурхонда Тошкент сувидан тортиб, коньяккача бор. Овқат хилининг эса ҳисоби йўқ. Ҳамма нарса мўл-кўл. Ўтиришни Мадаминжоннинг адаси очди.

— Ўғлим Аҳмаджон, тенгқурлари қатори, Совет Армиясидаги хизматни адо этиб қайтди. Қутлуғ бўлсин эсон-омон қайтганингиз, ўғлим! Раҳмат сизга ва сизнинг қуролдошларингизга, ватанамиз посбонлари! Ўғлимнинг эсон-омон қайтгани учун бир қувонсак, Ватан олдидаги гражданлик бурчини шараф билан бажариш бахтига эга бўлгани учун яна ҳам кўпроқ қувонамиз. Қани, азиз меҳмонлар, шу обизамзамни Аҳмаджон учун, унинг соғлиғи ва келажак ишлари учун, халқимиз фаровонлиги йўлида бўладиган меҳнати шарафи учун кўтарайлик. Соғ бўлинг, саломат бўлинг, азаматим!

Ҳамма қадаҳ кўтарди. Бирда-иккида ичиб ўрганмаганим учун чап бериш йўлини билмай қадаҳда қалқиб турган оқ заҳарга лабимнинг бир четини тегизиб қўйдим. Мадаминжон мени кузатиб турган экан, йўқ-йўқ охиригача оласиз, деб туриб олди. Мен ҳеч қачон бунақасини ичмаганимни айтдим, узр сўраган эдим, дарров қизилдан қуйиб берди. Энди бунисини ҳам рад қилишга баҳона тополмадимми ё сўзи қолмасин дедимми, қадаҳдаги винонинг ярмини бир отишда саранжом қилдим. Мадаминжон бу сафар ҳам норози бўлди-ю, лекин ҳаммасини ичасиз деб туриб олмади.

Шундай қилиб, биринчи қадаҳга беҳад қадаҳлар улашиб кетди. Ҳамма Аҳмаджонга катта бахт, яхши қаллиқ, қатор-қатор фарзанд тилади. Яхши тилаклар охир бориб-бориб бир-бири билан гаплашишга, ҳар ким ўзининг гапини энг тўғри, энг ҳаққоний деб даъво қилишга айланди. Меҳмонларнинг, ҳатто мезбонларнинг ҳам кайфлари ошиб кўз соққалари айланишга, тўғрини қинғир кўришга ўтди. Ўтирган жойимиз дон ташлаб берилган, бир гала товуқ қуқулаётган ғалати бир шовқин уясига айланди. Шу гала-говур ичида аллақайси томондан Тўғон иккала қўлида биттадан қадаҳ билан келиб қолди-ю! Билмайман, қачон келган, қаерда ўтирган, уни ким таклиф қилган? Мен ажабим ўтидан ёниб, Мадаминжонга қарадим. У мен билан ёнма-ён ўтирган эди. Менинг авзоимдан қўрқиб кетгандек, бир сакраб тушди. Кейин у ҳам мен сингари ажаб оғушида эди. Тўғон тўғри келиб, қадаҳларнинг биттасини Мадаминжонга, иккинчисини менга тутди. Мен Тўғоннинг юзи туғул қадаҳига ҳам қарамадим. У оёқларида зўрға турарди, қўлидаги қадаҳлар қалт-қалт қилади. Мадаминжон дарров ўрнидан туриб, икков қадаҳни ҳам Тўғон қўлидан олди, кейин юмшоқ, беозор қилиб:

— Жойингизга бориб ўтираверинг. Биз ўзимиз ичиб қўямиз келтирган қадаҳларингизни, — деди.

Лекин Тўғон гап уқадиган, кет десанг кетиб юбораверадиган анойилардан эмас эди, турган ерида гандираклаб, ёнимизда ўтиришга ҳаракат қилди. Мен жой бермовдим, кайф устида бошим аралаш ўзимга мушт тортиб юборди. Зарбадан қочиб қолдим-у, лекин кўпчилик ичида, катта-кичик олдида зўпидинлик қилгани менга қаттиқ тегди. Бир кўнглим ўхшатиб жавоб берай ҳам дедим, ҳатто шу ниятда ўрнимдан турдим ҳам, лекин Мадаминжон қўлимдан ушлаб, кўзлари билан жойимга ишора қилди. Индамай, қайтиб ўтирдим. Мен ҳам ўзимга етгулик тортувдим-у, лекин Тўғонга ўхшаш, кайф зўридан қалтириб қолмаган эдим. Шунинг учун бўлса керак, Тўғон иккаламиз ўртамизда бўлиб ўтган машмашадан ҳижолат тортиб, шармандачилик касридан ерга кириб кетаёздим. Хайрият, бу номаъқулчилигимизни ё ҳеч ким сезмади ё сезса ҳам кайф устидаги аҳамиятсиз машмаша деб парво қилмади. Ҳа, ҳеч ким парво қилмади! Аксинча, мезбонлар ёнимизга келиб, бўш қадаҳларни тўлдириб кетишди:

— Кўтаринглар, азаматлар!

Дастурхонга, унинг теварагида ўтирганларга, ўртадаги баланд гуруннга ҳайрон қоламан. Бу тантана-дабдаба армия хизматини адо этиб келган бир йигит шарафига қилинаётган, меъёрида ўтиши керак бўлган шунчаки ўтиришми ё каттагина никоҳ тўйими? Йўқ, ҳайронлигим узоқ бормади. Меҳмондорчиликнинг тўрида, алоҳида тузалган жойда ўтирган басавлат бир киши энди Аҳмаджоннинг отаси шарафига ҳамду сано ўқиб кетди. Бу кишининг гапидан маълум бўлишича, Аҳмаджоннинг отаси каттакон бир базанинг директори экан. Қўли очик, бағри кенг раҳбар эмиш. У кишининг хотамтойлигини олдимизга солган дастурхонларидан ҳам билса бўлармиш. Мен Тўғон келгандан бери ҳеч нима кўнглимга сиғмай турганим учун ҳалиги нотикнинг бошқа гапларини уқмадим. Одамлар у кишининг баландпарвоз нутқи билан маҳлиё бўлиб турганларида ўрнимдан аста қўзғалиб, кўча томон юрдим. Лекин ўн қадам босмай, орқамдан Мадаминжон етиб келди.

— Ҳа, дўстим, йўл бўлсин?

Мен ножўя иш устида қўлга тушган одамдай, қизариб кетдим. — Ҳа, ўзим... бир тоза ҳаво олай деб турувдим, — дедим, бўшашиб. Мадаминжон мени қўлтиғимдан олиб, уйига бошлади. Бизнинг уйимизни ҳам бир кўриб қўйинг, деб.

Бошдан-оёқ таги омбор, қадди баланд қилиб солинган ниҳоятда чиройли, ниҳоятда пухта, қасрнамо уйга кирдим. Вой ичидаги гиламлар, жовондаги хилма-хил идиш-товоқлар, чойнақлар, пиёлалар, қадаҳлар, яна алланималар!.. Кўзинг шошиб, қайсинисига қарашни билмайсан! Ўртада узун хонтахта атрофига ранг-баранг бахмаллардан қилинган кўрпачалар тўшалиб, яна ўшандоғ чиройли бахмал жилдли болишлар деворга суяб қўйилган. Уй ичи четдан келтирилган қимматбаҳо мебеллар билан тўлиб кетибди. Мен бунақа нарсаларнинг фарқига унча бормасам ҳам, бойлик, тўқлик қанақа бўлишига ҳайрон қолдим.

«Уй-музей»ни кўриб чиққанemizда одамлар палов ейишаётган экан. Мадаминжон мени ҳам ўтқазиб, паловга таклиф қилди. Лекин иштаҳам бўғилиб қолдими ё таъбим хирамиди — бир-икки ошам едим-у, қўлимни артдим. Ош орасида ҳам яна қадаҳлар кўтарилди. Шу пайт Тўғонга қўзим тушди. У тикка туриб олиб, қўлидаги қадаҳни силкитар, олинглар, оқ олайлик деб қичқирар эди. Мен башаранг курсин, деб ўгирилиб олдим.

Мен Тўғоннинг келишидан бирон жанжал чиқармасайди деб кўрқиб ўтирдим. Ичишга келганда-ку ўлгудек ичди-я, лекин биров жиғига тегмадими ё одатида йўқ бир вазминлик билан ўзини тийдими, ҳайтовур, ҳеч ким билан муштлашмади ҳам, ғиди-бидига бормади ҳам. Лекин кайфи анча баланд, ишқилиб, охири бахайр бўлсин-да!

Соат ўн бирларда меҳмонлар тарқала бошлашди. Мадаминжон бизникида қолақолинг, ўрик тагида отамлашиб, яхши ҳаво олиб ётамиз деганига кўнмай, икки мактабдошим билан кетивордим. Ҳаммамизнинг ҳам ўзимизга яраша кайфимиз бор. Тайтанглашиб, гандираклашиб кетаётувдик, бирдан Тўғоннинг ўзига ўхшаш дағал, хунук овози гуриллаб қолди.

— Тўхтанглар, бирга кетамиз!

«Ҳаҳ, бирга кетмай ўл!» дедим ичимда, унинг келишидан ёмонлик сезаётгандек.

Виз қадамимизни секинлаштирмадик, унинг ўзи югуриб етиб олди. Тўғон бу шаштидан мен билан ёқалашса керак деб ўйловдим, йўқ, хайрият, индамади, аллақандай ашулани дўнғиллаб, қаторимизда келаверди. Лекин узоқ бормади. Бир маҳал рўпарамиздан бир йигит ўзига ярашган бир жонон билан қўлтиқлашиб чиқиб қолмайдими! Тўғон хира бўлди.

— У-ў-ў, бизга ҳам пича бер бу кўзидан акасини! — деди, қизни иягидан ушлаб.

Енидаги йигити эри экан, жаҳли чиқиб, унинг қўлини туртиб ташлади. Тўғон қутуриб кетди. Йигитни ёқасидан бўғиб, ерга йиқитди, ўзи устидан босиб, бечорани бўға, калласини қаттиқ асфальтга гурсиллатиб ура кетди. Мен йигитни Тўғон чангалидан ажратай деб ташланганимни биламан. Хотини дод солди, эримни ўлдириб қўйди, деб. Одамлар йиғилди. Милиционер ҳуштагини чалиб етиб келди.

VII. Тергов

Милиция қамоқхонаси. Учта ўсмир шумшайишиб, ўтирибмиз. Фақат орамизда Тўғон йўқ! Нима бало, қочиб қолдими ё амакиси йўлдан қутқазиб кетдими? Билмаймиз. Кеча Мадаминжонларникидан қайтаётиб кўчада безорилик қилганимиз худди тушимда кўргандек хира-хира эсимда. Тўғон касофат бир ёш йигитни тагига босиб олиб, бошини асфальтга дўқиллатиб ураётганда, йигитни қутқазиш учун ўзимни Тўғон устига ташлаганим, худди шу

олишув тепасига милиционер келиб қолгани равшан эсимда, лекин бу ерга қандай келиб қолдик, жанжал нима билан тугади — билмайман. Қаттиқ учиб қолган эканмиз шекилли-да. Ҳа, шундоқ бўлиши керак. Мана ёнимда ўтирган мактабдошларим ҳам, нима гап, десам, билмай-миз деб елкаларини қоқишади.

Бир маҳал қамоқхона эшиги олдида калитбон милиционер пайдо бўлди. Эшикни шарақлатиб очди-ю, ичкарига бир қадам босар-босмас: — Қани, чиқ ҳамманг! — деб буюрди.

Милиционер бизни граждан кийимидаги уч киши ўтирган ўртамиёна бир хонага бошлаб келди. Ичкарига кирдиг-у, ўтиришга буйруқ бўлмагани учун, учаламиз турнақатор тизилиб турдик. У ердагилар кирганимизни пайқашмагандек, ўз ишлари билан банд эди, ҳатто бизга қараб ҳам қўйишмади. Биз серрайиб туравердик. Лекин ҳаммамизнинг ҳам калламиз ерда.

Алламаҳалдан кейин улардан биттаси бизга менсимайгина, совуққина қаради-ю, деворга қадаб қўйилган қатор стулларга ишора қилди:

— Утиринглар.

Кўреатилган жойга ўтирганимиздан кейин мени кўп хунук ўйлар олиб кетди. Кечагина шу қоранг ўчгур қамоқхонадан бир амаллаб қутулиб чиққан эдим. Эндигиси нима бўлади? Ичиб, кайф устида жигиллашибди деб, танбеҳ-таъзир билан қўйиб юборишармикан? Аслида ўзи нима бўлди? Нима ёмонлик қилдиг-у, бизни милицияга тутиб келишди? Тўғон касофат бир йигитни тагига босиб олиб ураётган эди, қаттиқ уриб қўйдимикин-а?

Шу хил хаёллар сўқмоғида адашиб юрганимда, ҳалиги киши-лардан биттаси бизга қараб:

— Қани, кечаги — одам ўлдириш тўғрисида ким нима билади, яширмай, оширмай, борица айтиб беринглар-чи, — деб қолди.

«Кечаги — одам ўлдириш?!» Мен бу сўзни эшитдим-у, бошим айланиб, хушимдан кетиб қолдим. Одам ўлдириш? Қачон? Қаерда? Кимни? Е тавба!

Орамизда Тўхтасин деган бола бор эди, у бу қатл можаросига қўшилмаган эканми, ҳеч парво қилмай сўз олди.

— Уртоқ терговчи, одам ўлдириш деяпсизми? Биз бунақа даҳшатдан беҳабармиз.

Ҳақиқатан ҳам, ҳеч биримизнинг хаёлимизга бундай даҳшатли фикр келмаган эди. Мен тепамдан устма-уст совуқ сув қўйилгандек музлаб кетдим. Одам ўлдирилди?! Е тавба! Демак, биз одам ўлдиришда айбланыпмиз!! О, даҳшат! Даҳшат!

Терговчи Тўхтасинни ўзини анойига соляпти деб ўйлади шекилли, муғамбир қиёфа олиб:

— Нимага беҳабар бўласизлар? Ахир меҳмондорчиликдан келатганларингда кўча мўйилишида бўлди-ку бу қабоҳат! — деди, тонма, ер тагида илон қимирласа биламиз биз, дегандек қилиб.

Чиндан ҳам, у ярамас машмаша инсон ўлими билан хотима топганини билганимиз йўқ, шунақа бўлар деб ўйлаганимиз ҳам йўқ. Тўхтасин шуни айтди. Лекин терговчи сўзида қаттиқ турди.

— Тонмаларинг! Бор гапни борица айт, — деди энди терговчи, овозини бирмунча кўтариб.

Тўхтасин билгани шу эканини таъкидлади. Терговчи энди менга юзланди:

— Сен-чи? Сен ҳам билмайсанми?

— Албатта, мен ҳам билмайман. Кимни ким ўлдирган, қаерда ўлдирган, мен буни қаёқдан билай! Тўғри, муйилишда пича ножўялик бўлди. Лекин у ерда ҳеч ким ҳеч кимни ўлдиргани йўқ.

Терговчи сўзимни охиригача эшитмай, бошқа илмоқли савол бериб қолди:

— Бир гуноҳсизни кўплашиб дўппослаганлар кимлар? Ерга ётқизиб олиб, а?

Яна мен жавоб қилдим:

— Авваламбор, биз уни кўплашиб дўппослаганимиз йўқ. Битта Тўғоннинг ўзи ёпишди. Мен эсам ажратишга ташландим. Тўғонни ўша бечора устидан тортқилаб тушироқчи бўлаётганим устига милиционер келиб қолди. Бу ерда ким кимни ўлдирди, мен бунисини билмайман.

— Сен-чи? Сен ҳам билмайсанми?— деди терговчи учинчи шеригимизга.

Унинг жавоби қисқа ва яхлит бўлди:

— Мен ҳеч нарса билмайман. Анча нарида эдим.

Терговчи қовоғини солиб туриб, истеҳзо аралаш:

— Демак, ҳаммангиз ҳам оқсиз — одам ўлдиришга кўшилмагансиз! Хўп, кўрамыз. Бу шундай катта жиноятки, уни ипидан-игнасигача билмасдан қўймаймиз. Хотиржам бўлинглар, биламиз, ҳа! — деди қатъий қилиб.

Бу шундай кўришиб-танишиш бўлса керак, ҳеч терговга ўхшамайди. Иннайкейин, қаттиқ суриштириб ўтирмасдан, ҳаммамизни яна камерага қайтариб юборди. Мен камерага ўз оёғим билан юриб эмас, кимдир судраб киргандай бўлдим. Юришга интиламан-у, оёқларим ерга ёпишиб қолгандек жойидан жилмайди-да! Камерадан кўрққанимдан эмас, бошимга тушган шўрнинг оғир вазнидан букилиб қолган эди оёқларим. Ҳар биримиз кеча ўтирган жойимизга келиб ўтирдик. Лекин чурқ этгувчи йўқ. Мен дунёда бир ўзим, ёлғизман-у, даҳшат чоҳига қулаб, алаимдан бошимни тошга уриб ёрай дейман. Қани энди иложи бўлса! Орамизда тетикроғимиз Тўхтасин экан, ўзига ўзи гапираётгандек, раста овозини баралла қўйиб дўнғиллади:

— Ким ўлдирди? Масалан, мен ўлдирганим йўқ. Ўлдириш қанақалигини билсам ўлай агар. Кимни ўлдиришибди? Нимага ўлдиришибди? Тавба, шу ҳам гапми? Одам ўлдириш! Йўқ, одамни ўлдириб бўлмайди, одам яшаш учун, бошқаларга ёрдам қилиш учун, агар биронта одамнинг йиқилиб қолганини кўрса, уни турғизиб қўйиш учун дунёга келади. Йўқ-йўқ, бундай улўф мавжудодни ўлдириб бўлмайди. Бу жиноятгина эмас, гуноҳ! Гуноҳ бўлганда ҳам жуда катта гуноҳ! Ҳамма вақт отам менга шундай деб уқтиради. Нима, отам ёлгон айтганими? Ҳеч-да!! Ўзим ҳам биламан, отамнинг насиҳати тўғри. Одам кадр-қимматини шундай баланд тутган инсон фарзанди бўлай-да, отамнинг васиятини қилмай, одам ўлдирай? Йўқ! Йўқ!!!

Яна ўртага совуқ жимлик чўкди. Ҳар биримиз «Энди нима бўлади?» деб ўйлаймиз. Бу қурғур ўйнинг охири намунча узоқларда қолиб кетмаса, ҳеч етолмаймиз-а! Бирдан Тўхтасин ичини ея бошлаган ваҳимасини гапиришга турди:

— Одам ўлдирилгани тўғрига ўхшайди. Бўлмаса терговчи бунақа қалтис айбни қўймас эди бизга. Агар шу рост бўлса, ким ўлдирди экан? Тўғонми? Қачон ўлдирди? Қандай ўлдирди? Тўғоннинг ўзи қаерда. Нимага орамизда йўқ? Е бошқа камерага қўйишганми?

Бу саволлар ҳар биримизнинг бағримизни кемираётган даҳшатли нарса бўлса ҳам, очиқ жавоб тополмаймиз. Чиндан ҳам одам ўлдирилган бўлса-ю, ўлдирувчи топилмаса, ҳали бизнинг гарданимизга қўйишса-я! Унда оладиган жазомиз қанақа бўларкин? Улимми?! Э-воҳ, қандай кулфатга қолдик-а?!

Эртасига назоратчи мени қақриб келди! Мен унинг ўзига эмас, орзига тикилиб қолдим. Менга шу оғиздан чиқадиغان сўз муҳим. Қани, ул-булларингни йиғиштир, деган сўз чиқадими ё қуруққина:

— Юр!

Камерадан чиққанимиздан кейин назоратчи «Иккала қўлингни орқанга қовуштир!» деб буюрди. Буйруқни бажардим. Энди у мени тўртинчи қаватдаги бир эшик олдида тўхтатди. Юзимни деворга қаратиб қўйиб эшикни очди. Ичкаридан мени олиб киришга рухсат бўлди шекилли, назоратчи мени киргизиб юборди. У ерда бир новча, шинам кийинган киши стол орқасида ўтирган экан, назоратчи чўзган

қоғозга имзо чекиб, уни чиқариб юборди. Энди биз иккаламиз қолдик. У киши терговчи бўлса керак, менга оёғимдан то бошимгача кўз югуртириб чиқди. Кейин бурчакдаги қора стулга кўзлари билан ишора қилди. Кўзларида ҳам аянч, ҳам нафратга ўхшаган бир нарса бор эди. Мен индамай бориб, кўрсатилган стулга ўтирдим. Унинг кўзларидаги таажжуб нур мени гандиратиб қўйдими, бошим итоатдан чиқиб, пастга тушиб кетаверди. Мен унча-мунча дағдағадан, дўқу пўписадан қўрқадиган бола эмас эдим, қайдам, менга нима бўлди, терговчи олдида бошимни кўтаролмай қолдим. Терговчи рассом-у, мени яхшилаб кўриб олиш ниятидадек, мендан узоқ кўз узмай тикилиб турди. Кейин, эскизлари тахт бўлди шекилли, кескин товушда:

— Бошингни кўтар! — деди.

Мен дарров бошимни кўтариб, унга қарадим. Юзимда ёмон боланинг вазоҳати кўринмади шекилли, терговчи овозини бирмунча мулоғимлаштириб, сўзини давом эттирди:

— Мана шунақа-да, қилар ишни қилиб қўйиб, жавоб бериш пайти келганда мулламушук бўлиб оласизлар! Хўп, майли, аввал танишиб қўйайлик. Мен — терговчи Қудрат Қудратович Тўхтамуродовман. Сизларнинг ишларингиз юзасидан тергов ўтказиш менга топширилган. Шунақа, қилган жиноятингни оширмай, яширмай, борича айтиб берсанг, ўзингга ҳам, бизга ҳам яхши. Йўқ, қитмирлик қилсанг, ёлғон гапириб жиноятингни яширсанг, эсингда бўлсин, ўзингга, фақат ўзингга зарар қиласан. Тушундингми?

Мен каллам ишорати билан тушунганимни билдирдим.

— Бундоғ бўлса, терговга ўтаверамиз. Хўп, ўлдириш воқеаси қандай бўлди? Қаерда бўлди? Кимлар бор эди? Шу саволларга батафсил жавоб бер-чи.

Мен ўзимни йўқотмадим ҳам, гарангсиз қолмадим ҳам. Нимагаки, мен одам ўлдирмаган эдим. Бўлиб ўтган воқеани, меҳмондорчиликда бўлганимиз-у, кўп ичиб қўйганимизни, қайтаётганимизда Тўғон йўлда бир йигит билан муштлашганини, уларни ажратиб турганим устига милиционер келиб қолганини айтиб, мен, аксинча, ўлдиришга қарши ҳаракатда бўлганимни таъкидладим. Терговчи битта ҳам гапимга ишонмади. Мен буни юзидан, қовоқлари тушиб кетганидан сезиб турардим. У менга қараш малол келаётгандек, зўрға бошини кўтариб:

— Шу гапларинг ростми? Ичида ёлғони йўқми? — деди.

— Чин сўзим, ёлғони йўқ! — дедим қичқириб.

Терговчи сездирмасликка тиришиб, кулумсиради.

— Болалар билан юзлаштирганимиздан кейин ёлғонинг чиқиб қолсачи? — деди терговчи, яна қовоғини уйиб.

— Чиқмайди. Ёлғон айтган бўлсам чиқади-да! Мен юз фоиз тўғри гапирдим. Аслини суриштирганда, мен бошимга қилич келганда ҳам ёлғон гапирган бола эмасман. Ишонмасангиз, мактабдошларимдан сўранг. Уёғини сўрасангиз, мен ўзим ёлғончиларни жинимдан баттар ёмон кўраман. Йўқ, гапларим рост.

— Хўп, ўлган йигитни сен ҳам тагингга босиб дўшпосламадингми?

— Йўқ, дўшпослаган мен эмас, мактабдошимиз Тўғон. Улай агар мен эмас. Ишонмасангиз ўша йигитнинг хотинидан сўранг. Бошида «эримни ўлдириб қўйди!» деб фарёд уриб турган эди. Мен у хотинни туртиб юбориб, ўзимни Тўғонга ташладим, уни зўрғалатдан ағдариб, эрини Тўғон дастидан қутқазиб қолдим. Хотини кўрган мен ўлдирмаганимни. Улган одамнинг башараси қанақа, ўзини ҳам; юзини ҳам кўрганим йўқ. Менинг кўрган-билганим: у одамнинг бошини Тўғон икки қўли билан чангаллаб ерга, қаттиқ асфальтга дўқиллатиб ураётгани. Мен у одамни қутқазिशга ташландим. Бўлган гап шу.

— Улганини кўрганинг йўқми? — деб сўради яна терговчи.

— Ҳали айтдим-у, милиция келиши билан Тўғон устидан туриб кетдим. Тагидаги одам қай аҳволда эди — билганим ҳам йўқ, ўлди деб гумон ҳам қилганим йўқ.

Терговчи олдимга келин-куёвнинг суратини ташлади.

— Танийсанми буларни? — деб сўради, қовоғини осилтириб. Мен танимас эдим. Суратни биринчи кўришим, дедим. Терговчи қиз ёнидаги эркакка ишора қилди.

— Буни-чи?

— Танайман.

— Яхшироқ қара, таниб қоларсан.

Кўзларимга яқин олиб келиб роса қарадим. Ҳеч қаерда, ҳеч қачон кўрган эмасман. Шуни айтдим.

— Улган одамга ўхшамайдими шу эркак? Дурустроқ қарагин-чи. Эзмаликка ўхшаган бу савол жаҳлимни чиқарди. Шунинг учун қўрс жавоб бердим:

— Гапим шу, мен у одамни кўрган ҳам эмасман, уни ўлдирган ҳам эмасман. Бошқа нарсани билмайман ҳам, бошқа жавоб қилмайман ҳам.

— Уҳў! — деди терговчи, тойчоқ шаталоғига ўхшаган қилиғимга гаши келиб. — Менга қара, бола, ўзингни бундай тутишингдан илгарилари ҳам терговда бўлган кўринадан-а?

Мен терговда бўлганимни, ишни судга оширишмай жавоб бериб юборишганини рўй-рост айтиб бердим. У ишим билан яхшилаб танишиб чиққан бўлса керак, ортиқ савол-жавоб қилиб ўтирмай, яна қатл масаласига ўтди.

— Улдириш устида кимлар бор эди, шуларни исм-фамилиялари билан айтиб бер.

Мен бир бошдан айтиб бердим.

Терговчи кейинги кунлари мактабдошларимни ҳам, марҳумнинг аёлини ҳам чақириб мен билан юзлаштирди. Мен қилган жавоблар тўғри чиқди.

VIII. Суд

Ун олтига тўлмай судга тушиб ўтириш! Бундан ҳам катта уят, бундан ҳам катта шармандачилик бормикан дунёда? Усмирлар ўн олти ёшида мактабларда илм чақмоқларини чақиш, юракларида ҳаракат оловини ёқиш билан, жамиятга нафи тегадиган фойдали одам бўлиш тилагида жонбозлик кўрсатишаётган бўлишса-ю, тўрт нафар мишиқи дунёда жиноятлар жинояти бўлмиш одам ўлдириш айби билан судда бошимизни эгиб ўтирсаг-а!

Эрталаб бизни милициянинг махсус қора автобусида олиб келишди. Бугунги судга алоқадор одамларнинг ҳаммасига маълум қилинган шекилли, суд идорасининг олдида машинадан тушсак, ойим бечора билан адам, «шерикларим»нинг ота-оналари ҳам йиғлашиб туришибди. Мен шўрлик ойимнинг хўнг-хўнг йиғлаб, менга талпинганини кўрдим-у, бошим ерга тушиб кетди. Милиционерлар қўлларимизни орқамизга қилдириб ичкарига, суд залига олиб кириб кетишди. Ота-оналаримиз билан гаплаша олмадик ҳам.

Кенг залнинг бир бурчаги паст ёғоч панжара билан тўсиб қўйилган экан. Тўрттовимизни ўша ерга сиқштириб қўйилган стулларга келтириб ўтқазишди. Мен бўлсам, залда томоша қилувчилар бўлмаса ҳам, бошимни ҳамон ердан кўтаролмай, эзилиб, емирилиб ўтирибман. Икки томонимизда иккита милиционер бизни кузатиб турибди. Сал қимирлаб қўйсак, дарров тикилишиб қарашади. Булар ҳаммаси қамоқ «нашидаси»! Мен бўлсам, ўзимга ўзим қаҳрим келиб: «Баттар бўл-э!» деб қўяман.

Бир маҳал ташқарининг эшиги очилди-ю, ичкарига оламжаҳон одам ёпирилиб, кириб келди. Мен ярқ этиб ўша томонга қарадим. Сиқилишиб-тиқилишиб кириб келаётганлар орасида бечора ойим ҳам бор эди. Ўзи тўполон ичида-ю, жовдираган кўзлари биз ўтирган бурчакда. Оҳ, бечора онам-а! Жабру жафо чекиш учунгина мени

туққан экансиз-да! Сизни йиғлатиб, доғу ҳасратда куйдиргунча буваклигимда ўлиб кета қолсам бўлмас эканми-я! Оҳ онам, онам бечора!

Онам мендан кўзларини узмай, юм-юм йиғлаяпти! Адам эса ойимнинг ёнида, тор жойда сиқилиб, менга тикилиб турибди. Адамнинг мунг аралаш ғазабли кўзларида ўпка тўлиқ бир надомат бор эди. Бу норози кўзга узоқ қараб туролмадим. Ҳадемай, ичкаридан бир қўлида папка билан бир кекса одам чиқди-да, залга қараб қичқирди:

— Туринглар, суд келяпти!

Ҳамма — биз айбдорлар ҳам, залдаги бошқа одамлар ҳам — ўрнидан турди. Ичкаридан уч киши чиқиб, тўрдаги курсиларга ўтирди. Буларнинг бири — ўртадаги баланд стулда ўтиргани судья, икки ёнида ўтирганлар эса суд маслаҳатчилари. Судья ўрта ёшларда, келишган қиёфали аёл киши экан. Ёнидагилар эса эркак кишилар.

Судья ўрнидан туриб, залга бир кўз югуртириб чиққандан кейин қўлидаги қоғозга қараб шундай деди:

— Гражданлар Тўғон Маткаримов, Тўла Расулов, Тўхтасин Иброҳимов, Турсунбой Жалоловлардан иборат бир группа ёш қонунбузарлар устидан бўладиган суд мажлисини очик деб эълон қиламан.

Судья шундай дегандан кейин суд жараёнида бўладиган ҳамма расмиятни ўрнига қўйди-да, бизга қараб:

— Сизларни биз суд қилсак қарши эмасмисизлар? — деб сўради. Биз қарши эмаслигимизни айтдик. Шундан кейин судья биз томонга қараб:

— Тўғон Маткаримов! — деди қўли билан «тур» ишорасини қилиб. Тўғон ўрнидан турди. Шундан кейин суд сўроғи бошланди.

— Тўғон Маткаримов, неча ёшдасиз?

— Ун еттида.

— Нима иш қиласиз?

— Уқийман.

— Ўрта мактабдами?

— Ҳа.

— Нечанчи синфда?

— Унинчида.

— Хўп. Валихон Собировнинг ўлдирилгани тўғрисида нима биласиз?

Тўғоннинг дами ичига, калласи эса пастга тушиб кетди. Судья пича кутди. Тўғон бир нима демагандан кейин:

— Жиноят қилишни билган киши мард туриб жавоб беришни ҳам билиши керак! Хўп, саволимга тушунмадингиз шекилли, бошқачароқ, яъни сиз тушунадиганроқ қилиб сўрай бўлмаса. Айтингчи, Валихон Собировни қандай ўлдирдингиз?

Тўғон ерга қараганича бир нима деб минғирлади. Судья уқмади шекилли:

— Очикроқ гапиринг, — деди.

— Мен ўлдирганим йўқ.

— Ҳа-ҳа, сиз ўлдирганингиз йўқ. Ким ўлдирди?

— Билмайман.

— Ким унга осилиб, ерга босиб, бошини асфальтга урди? Сиз эмасми?

Тўғон бир неча дақиқа ўзини йўқотиб, кўзларини пирпиратиб тургандан кейин яна ўлик товушда:

— Йиқитганим йўқ, ўзи йиқилиб тушди, — деди.

— Устидан босиб, калласини асфальтга дўқиллатиб урганингиз-чи?

— Бунисини билмайман. Қаттиқ маст эдим.

Тўғон шундай деб ерга қараб олди. Судья энди мени турғизди.

— Қани, сиз айтинг, нима бўлган?

Мен билган нарсамни оқизмай-томизмай айтиб бердим. Валихонни

тагига босиб олиб, калласини асфальтга ураётганини кўриб қолиб, иккаласини ажратишга ташланганимни айтганимда Тўғон бирдан жунбишга келди.

— Йўқ, ёлғон айтяпти! Уни мен эмас, ўзи босган. Калласини асфальтга урган ҳам шунинг ўзи! Ҳа, шу тухматчининг ўзи, энди эсимга тушди. Демак, Собировни ўлдирган ҳам шу, мен эмас!

Судья унинг гапига ишонмади шекилли, энсаси қотиб:

— Шу гапларинг ростми?— деб сўради. Кейин таъкидлаб:— Елғони йўқми?— деб ҳам қўйди.

Тўғон алланимабалолар деб онт ичди. Судья «Вой нодон-эй!» деяётгандек қилиб Тўғонга тикилди.

— Судланувчи Тўғон Маткаримов, шу даъвонгизнинг тўғриминотўғрими эканини аниқлаш учун гувоҳ қақиримизга тўғри келиб қолди. Гувоҳ қақираверайликми ё ўзингиз тўғриси айтасизми?

— Менга деса ўнга гувоҳ қақирмайсизми!

Судья бояги кекса котибга буюрди:

— Сабохон Норматовани таклиф қилсангиз.

Зум ўтмай, қадди-қомати келишган ёш жувон кирди.

— Гувоҳ Сабохон Норматова, сиз жабрланувчининг кими бўласиз?

Кирган гувоҳнинг иккала кўзи жиққа ёш эди. У йиғлаб туриб:

— Мен мана шу ярамаслар ўлдирган бир гуноҳсизнинг тул қолган қаллиғи бўламан,— деди.

Судья унинг жавобини қонун изига солди:

— Яъни ўлдирилган Валихон Собировнинг хотини бўласиз, шундайми?

— Ҳа.

— Эрингизнинг ўлдирилгани ҳақида нималар биласиз?

— Ҳаммасини биламан. Анови узаймай йлгур йўлимизни тўсиб, хиралик қилди. Эрим қаттиқ гапиргани ҳам йўқ эди, бир ўзинг битта жононни олиб юраверасанми, бизга ҳам бер-да, анағар, деб ёқасига осилган эди, эрим: «Э, аҳмоқ экансан-у, бу менинг қаллиғим» девди, ҳеч нарсдан ҳеч нарса йўқ бир калла қилувди эрим шўрлик йиқилиб тушди. Бу гўрсўхта ўзини эрим устига ташлади-ю, калласини чангаллаб, асфальтга дўқиллатиб ура кетди. Ҳали одамнинг боши экан-у, мунақа уришда қағир тош ҳам майда-майда бўлиб кетарди. «Войдод, ўлдириб қўйчиди эримни!» деб мана шу галварсга ёпишдим. Бу йлгурни итариб ташлаб, эримни кутқазай десам, ҳеч кучим етмайди денг. Войдодимни эшитиб етиб келдимми ё шу ерда турувдими, манави умрингдан барака топкур, келасолиб, мана шу жувонмаргнинг устига ўзини ташлади. Қаттиқ олишиб, энди ағдариб ҳам эдики, шунинг устига милиционер келиб қолди. Ўртада англашилмовчилик юз берди. Тўлажон нимагадир қочмоқчи бўлди.

— Демак, сиз Тўла Расуловнинг қочмоқчи бўлганини тасдиқлайсиз?

— Ҳа.

— Қувиб етган милиционерни ургангани-чи?

— Буни... кўрмадим. Балки қўрққанидан...

Гувоҳ биринчи қаторга бориб ўтирди. Тўғон бўлса турган ерида қотиб қолганми, қимир етмайди, бошини ҳам кўтаролмайди. Судья унга нафрат тўла аламли кўзлари билан узоқ тикилиб тургандан кейин:

— Энди нима дейсиз, айбдор?— деди.

Тўғон хунук қилиб дўнғиллади:

— Ҳеч нима демайман. Гап битта — мен ўлдирганим йўқ!

— Бўлмаса, ким ўлдирди?

— Анови!— деди боши билан менга ишора қилиб.

Залдан «Вой ўлмасам!» деган ўтли бир қичқириқ кўтарилди. Менга таниш, менга азиз товуш бу. Ойим, бечора ойигинамнинг аламли фарёди! Оҳ, онаизорим-а!

— Айбланувчи Тўғон Маткаримов, гапни айлантирмай, тўғриси айтинг. Валихон Собировни ким ўлдирди? Ўлдирган кишининг исми-фамилиясини очиқ айтинг,— деди судья, пўписага ўхшаш кескин овозда.

Тўғон без бўлиб, тагин менга ишора қилди:

— Мана шу, ёнимда ўтирган Тўла Расулов!

— Буёғи қандай бўлди? Гувоҳ Сабохон Норматова, яъни марҳумнинг беваси сиз ўлдирганингизга гувоҳлик берди-ю! Валихоннинг бошини зарб билан асфальтга урган сизмидингиз?

— Йўқ, унинг бошини ҳеч ким асфальтга урган эмас. Билмайман.

— Нимага ўзингизни гўлликка соласиз? Агар бошини асфальтга дўқиллатиб, зарб билан урмаганингизда боши ҳам ёрилмас, мияси ҳам қалқимас эди.

Судья шундай деб, олдидаги очиқ делодан бир қоғозни қидириб топди.

— Мана медицина экспертизасининг хулосаси. Бунда Валихон Собиров калласига қаттиқ зарба берилгани сабабли ўлган дейилган. Бунинг устига гувоҳ Сабохон Норматова ҳам «Эримни йиқитиб олиб, бошини асфальтга урган мана шу ярамас», деб сизни кўрсатди. Нимага тонасиз!

— Тонаётганим йўқ, у ўзи менга туҳмат қияпти.

— Хайр, бўлмаса шу воқеа устида бўлган шерикларингиздан сўраб кўрайлик-чи. Қани, айбланувчи Тўла Расулов, бу тўғрида сиз нима дейсиз? Туринг ўрнингиздан.

Мен дарҳол ўрнимдан турдим. Ойимнинг тикилиб турган кўзларидан ғамнок кўзларимни олиб қочиб:

— Тўғон Маткаримов исботга ҳожати йўқ очиқ-ошкор жиноятдан номардларча тонаётгани очиқ кўриниб турибди,— дедим.— Одам ўлдиршдек даҳшатли жиноятдан ҳайиқмаган расво табиат одам ўз гуноҳини бошқа бир гуноҳсизга тўнкашдан ҳайиқармиди! Бу бола менинг синфдошим, бир мактабда ўқиймиз. Лекин синфдошим деб бунинг ярамас қилгилигини яшириб кетсам бунга яхши-ю, нарёқда турган муқаддас ҳақиқатга, жамият манфаатига қарши йўл тутган бўламан. Бу қаерга борса бир ишқал чиқаради. Мени ўша машъум меҳмондорчиликка таклиф қилишганда ҳам шу борса мен бормайман, деган қарорга келиб, Тўғон ҳам борадими, деб сўраган эдим. Йўқ, у бормайди, дейишди.

— Ким шундай деди?

— Синфдошим Мадаминжон.

— Мадаминжон нима деди?

— Тўғон келмайди, кўнглингиз тўқ бўлсин, деди.

— Меҳмондорчиликка айтилмаган бўлса, у ерда қандай пайдо бўлиб қолдикин?

— Бунисини билмайман. Мен уни меҳмондорчиликда ғирт маст ҳолда кўриб, кетмоқчи бўлувдим, Мадаминжон қўймади. Мен ундан меҳмондорчиликда қовун тушириб қўяди деб қўрқувдим, йўқ, ундай бўлмади. Ҳамма касофат катта кўча муюлишида бўлди.

Судья тагин Тўғонга юзланди.

— Шу гаплар ростми, айбланувчи?

Тўғон рад қилди.

— Бошдан-охир қип-қизил ёлғон!

Судья энсаси қотган киши авзоида:

— Меҳмондорчиликка бормаган эдингизми? — деб сўради.

— Борганман.

— Борган бўлсангиз, нимага ёлғон дейсиз?

У индамади.

— Маст бўлганингиз-чи? Ё бу ҳам ёлғонми?

— Йўқ, битта мен эмас, ҳамма ҳам маст бўлган. Ановининг ўзи ҳам оёғида зўрга турган эди.

Судья яна менга қаради.

— Маст бўлганингиз ростми?

Мен кайф одам билан маст одам орасидаги фарққа унча бормас эканман, шунинг учун пича ўйлашиб қолдим.

— Нима, саволга тушунмадингизми? — деб сўради судья.

— Тушундим.

— Бўлмаса, нимага жавоб бермайсиз?

— Мен бирда-иккида ичмаган бола эдим. Шунинг учун ичкилик орқасида одам кайф бўладими ё маст бўладими — фарқини билмайман.

— Демак, ўша ерда биринчи марта ичгансиз. Шунақами?

— Ҳа. Шунақаликка шунақа-ю, лекин мен ўзимни йўқотиб қўядиган даражада ичкиликка ўлигимни ташлаб олганим йўқ эди. Агар қаттиқ маст бўлсам, Тўғоннинг келганини сезармидим, у билан бирга ўтиришдан қочиб, кетиш ҳаракатига тушармидим! Агар Мадаминжон гувоҳликка чақирилган бўлса, кирсин, орани очди қилиб берсин.

Судья олдидаги қоғозларни кавлаштириб, бир нима топди-да, Тўғонга қараб:

— Сиз ўтиринг, — деди. Тўғон ўтиргандан кейин секретарга, — гувоҳ Мадаминжонни таклиф этинг, — деб буюрди.

Мадаминжон бу можарода ўзи айбдордек, эзилиб кириб келди.

Судья гувоҳларга бериладиган расмий саволлардан кейин унга мени кўрсатиб:

— Гувоҳ, сиз Тўла Расуловни меҳмондорчиликка таклиф қилганингизда у нима деди? — деб сўради.

— Тўғон ҳам борадими, деди дабдурустдан. Мен бормади, дедим. Шундан кейин Тўлажон боришга рози бўлди.

— Нима учун Тўғон ҳам борадими деб сўраганининг боисини билмадингизми? Икковларининг оралари бузуқмиди ё?

— Менингча, Тўлажон Тўғонни ёқтирмайди. Нимага ёқмайди деб сўрашингиз мумкин. Ўзим жавоб бериб қўя қолай. Тўғон жуда бетартиб, интизомсиз, бузуқи бола. Бузуқларни кимам ёқтирарди!

— Ёлғон! Булар ҳаммаси менга қарши тил бириктириб олган. Қипқизил тухмат! — деб ўтирган ерида бирдан қичқириб юборди Тўғон.

— Бақирманг! Бақирманг, ўтиринг! — деди судья, қўл силтаб. Кейин судья маслаҳатчилари билан нима тўғрисидадир кенгашиб олгач, Тўғонга деди: — Ўтиринг, масала ойдин. Ким айбдор, ким айбсиз экани маълум бўлди. Буни, яъни айбдор кимлигини гувоҳлар кўрсатишди, рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан исбот қилишди. — Судья энди Тўғоннинг ҳимоячисига мурожаат қилди, — сиз нима дейсиз, ҳимоянингиздаги айбдор Тўғон Маткаримов фойдасига қанақа сўзингиз бор? Марҳамат.

Тўғоннинг ҳимоячиси бу соҳада кўп йиллар ишлаган тажрибали, ўз ишининг билағон юристи бўлса керак, шошмасдан, адашмасдан гапирди. Бир қўлида Тўғоннинг жиноят иши, керак жойларини қайтариб қўйибди.

— Менинг ҳимоятимдаги йигитча, яъни Тўғон Маткаримов ёлғиз ўғил бўлгани учунми, ё ота-онанинг тарбиясига унча бўйин бермагани учунми баъзи майда хатоларга йўл қўйган. Ҳа, йўл қўйган... Лекин одам ўлдириш масаласига келганда, тўғри, суд медицина экспертизаси тасдиқлаган, гувоҳлар ўлдирган шу деб туришса ҳам, бу ерда ўлдирувчи Тўғон Маткаримов эмас, арақ, ичкилик! Ҳали она сути оғзидан кетмаган гўдак қатори бир болага шунча арақ ичириш, жиғилдонингга сиққанича ич деб олдига қатор-қатор арақ тўла шишаларни териб қўйиш — аввало, инсофдан эмас, аслида эса катта жиноят! Ешларни, ҳаёт тажрибаси йўқ ўсмирларни йўлдан оздирадиган мудҳиш жиноят бу! Мен ҳимоямдаги болани айби йўқ демоқчимасман, тўғри, айби бор, лекин оддий бир совет кишисининг чўнтаги кўтаролмайдиган кеккайиш, исрофгарчилик, арақхўрлик — энг биринчи айбдор. Хўп, қила-

ётган ё йўл қўяётган шафқатсизлигимиз оқибатини жиноят сувининг устида қалқиб юрган хашак-хушакдан қидирайликми ё унинг тагида, замирида ётган иринди-чириндидан топайликми? Менингда, ҳамма шўримиз ана шу ириб-чириб ётган ярамас хулқимизда. Шу учун мен Тўғонни эмас, уни йўлдан чалғитган бойваччани жавобгарликка тортиб, бу болани ҳомийлик бағримизга олсак!..

Судья қўлини кўтариб, ҳимоячини гапдан тўхтатди.

— Сиз, менингда, прокурор айтадиган гапларни айтаясиз. Йўқ, ўзингизга тааллуқли гапларни айтинг. Сиз ҳимоячисиз ахир! Лекцияни қўйиб, ҳимоянгни қилинг. Марҳамат.

Ҳимоячи чизикдан чиқиб кетгани учун хижолат бўлди шекилли, лавлагидек қизариб, суд ҳайъатидан узр сўради.

— Кечирасизлар. Бу ёгини ўз доирамда гапираман. Суд мажлисида ўтказилган текширишлардан маълум бўлдики, марҳум қасддан ўлдирилмаган, қора бир тасодиф сабаб бўлиб ўлган. Бунда Тўғон Маткаримовнинг айби қанча бўлса, уни шу даражада маст қилиб, ҳушини олиб қўйган зиёфат эгаси ҳам шунча айбдор деб ўйлайман. Шу сабабдан Тўғоннинг ёшлигини, яшаш тажрибаси йўқлигини ҳисобга олиб, унга енгилроқ жазо берилишини илтимос қилардим суд ҳайъатидан.

Ҳимоячининг гапи тугагандан кейин бизнинг ҳимоячимизга сўз берилди. У бизни жинойи жавобгарликка тортиш учун заррача асос йўқлигини исботлаб берди. Суд раиси шундан сўнг прокурорга — давлат қораловчисига мурожаат қилди:

— Сўз сизга, ўртоқ прокурор.

Прокурор сўз бошлашдан олдин судланувчиларга, улар орқали жамоатга бир қараб олди. Сўнг Тўғоннинг айбини бир бошидан исботлаб, унга ўн йил қамоқ жазосини сўради.

Залда гулдурас қарсак кўтарилди. «Оз бу! Отиш керак бундай ярамасларни!» деган қичқириқ кўтарилган эди, суд раиси қўл ишораси билан шовқинни тўхтатиб қўйди. Прокурор яна сўзини давом эткизди:

— Энди Тўла Расулов масаласига ўтамиз. Мен бир нарса дейишдан олдин айбланувчи Тўла Расуловга бир неча савол бермоқчи, баъзи нарсаларни аниқлаб олмақчи эдим. Рухсатми, ўртоқ суд раиси?

— Марҳамат.

Мен ўрнимдан турдим. Кўзимда яширилган бир нарса бор-у, прокурор шуни кўрмоқчи бўлгандек, юзимга, кўзларимга қаттиқ тикилиб, мендан сўради:

— Судланувчи Тўла Расулов, илгари ҳам судга тушганмисиз?

— Йўқ.

— Бўлмаса, қонунга хилоф иш қилганмисиз?

Мен эски ишларимни билади шекилли ё ўсмоқчилаб сўраяптими, деб ўйланиб кетдим. Узоқ ўйланиб кетибман шекилли судья:

— Жавоб беринг, — деди.

Мен прокурорнинг кўзларига қарамасликка тиришиб:

— Бир марта бўлувди шунақа иш, — дедим.

Ойим «Вой шўрим!» деб чинқириб юборди. Лекин уввос тортиб йиғламади. Судья қараши билан ўзини босди. Мен бу нарсаларни қараб кўрмасам ҳам, ички бир сезги кўзи билан кўриб турдим. Бирдан юрагим ёмон бўлиб, кўз олдим қоронғилашди. Лекин ўзимни тутдим. Прокурор мендан кўзини узмай қараб турган экан, ўзимни босганимдан кейин яна сўради:

— Шу ишни аниқроқ қилиб айтиб беролмайсизми?

Мен жиноят устида қўлга тушган одамдек шошиб қолдим. Бир нарса деяй дейман-у, ҳеч нима деёлмайман. Ахири ўзимни зўрлаб овоз чиқардим, лекин овозим ўзимникига ўхшамас, аллақандай қалтироқ эди. Шу алпозда телефон трубкаси туфайли милицияга тушганимни, ҳамма-ҳаммасини ипидан-игнасиғача, батафсил сўзлаб бердим.

— Демак, илгари ҳам қонунга хилоф иш қилгансиз, шундоғми?

Мен бўлар иш бўлди қабилида дадил жавоб бердим:

— Шундоғлиги шундоғ-ку, лекин у можарода ёмон ният йўқлиги-ни ҳисобга олишиб, уйимга жавоб беришган.

— Хўп. Бу иш-ку, сизнинг фойдангизга, ҳамирдан қил суғургандай, силлиқ ўтибди. Айтинг-чи, бошқа нолайиқ ишларингиз ҳам бўлганми?

Прокурорнинг бу саволи мени узоқ йилларга элтиб ташлади. Яна битта ярамас ишим бўлган эди, уни ҳам билишар экан, шунинг учун ўсмоқчилаб сўрабди шекилли деб ўйланиб кетдим. Жавоб беравермаганимдан кейин, прокурор яна сўзида давом қилди: сизга ўхшаган болаларнинг ёмон хулқи бор. Қилар ишни қилиб қўйишади-ю, булар унутилади деб ўйлашади. Йўқ, ёмон иш ҳеч унут бўлмайди! Милицияга тушган бўлса мана шу папкада ҳамма вақт сақланади. Шу учун бор гапни айтган, яширмаган маъқул. Шундай қилсангиз, энг аввал, ўзингизга яхши бўлади.

— Янги бир «Волга»ни аварияга учратганимни айтасизми? Ҳа, шунақа номаъқулчилик бўлувди. Лекин ремонт чиқимини адам тўлаганлар. Безорилигим эса мактабимда муҳокама қилинган.

— Мундоғ ўйлаб қараганда, Тўла Расуловнинг бу ерга келтирилиши, суд жавобгарлигига тортилиши бежиз эмасдек кўринади. Синфдош ўртоғининг безорилигини, ёмон жиноят қилиш қўлидан келиши мумкинлигини билгани ҳолда уни тартибга чақирмаган, ёмон йўлдан қайирмаган, аксинча, ўзи билан бир ерда ичишиб, мастлик, безорилик орқасида ана шундай катта жиноятга шериклик қилган. Унинг қочмоқчи бўлгани, милиционерни ургани ҳам шундан далолат беради. Мен Тўла Расуловни ҳам айбдор деб топиб, жинойий жавобгарликка тортилишини талаб қиламан. Тўхтасин Иброҳимов билан Турсунбой Жалоловга прокурор озодлик сўради. Оқибатда, суд қарорига биноан, Тўғон Маткаримов ўн йил қаттиқ режимли меҳнат колониясида, мен эса икки йил ахлоқ тузатиш меҳнат колониясида жазоимни тортадиган бўлдим.

IX. Яхши қолинг, ойижон!

Суд мажлиси роса уч кун давом этди. Шу давр ичида отам ҳам, онам ҳам ёлғиз ўғилларининг оқланишига умид билан, қаттиқ ишонч билан яшабди. Менинг ўзимда ҳам шундай ишонч ғоят кучли эди. Бу мудҳиш воқеа бизга, яъни ота-онамга, ҳатто ўзимга ҳам ёмон туш бўлиб туйилар, тушдек беозор, безарар ўтиб кетишига қаттиқ ишонар эдик. Лекин, афсуски, умидимиз пучга чиқди.

Икки йил! Айтишга осон. Бу икки йил икки юз йилдай ўтмасмикин, менга. Бундай қараганда-ю, жиноятни бошқа биров қилиб, оғирини менга ҳам юклаётгандек туйилиши мумкин. Аслида-ку, мен савоб иш қилгандек эдим, шекилли. Ҳа, бир бегуноҳни ўлдиришга қасд қилган ёвуз қўлни бу оғир жиноятдан қайтаришга уринган эдим. Унда нечун савоб гуноҳга айланиб кетди? Шунинг учун гуноҳга айланиб кетдики, нозик пайтда мен ўзимни ушлаб билмадим, аксинча, билмасдан қолиб, милиционерга мушт отибман. Иннайкиейин, тергов пайтида менинг эски қилмиш-қидирмишларим ҳам сув юзасига қалқиб чиқиб қолди. Шу тахлит мен унут бўлиб кетган деб бепарво бўлиб юрган эски ишларим очилиб кетди. Ҳақиқатан ҳам, жиноятни қилсанг-у, вақтида жазосини олмасанг, бу кечирилиб кетди, деган сўз эмас экан. Бир вақт келиб яна бевошлик, безорилик қилсанг, ёпиғлиқ қолиб келаётган эски жиноятингни ўзинг, ўз қилмишинг, қонунга қарши ишинг билан очиб берасан. Ҳа, ўзинг очиб берасан. Тўғри-да, яхши одоб-ахлоқи, яхши ўқиб, яхши юриш-туриши билан ҳамманинг меҳру муҳаббатини қозонган миллион-миллион болалар орасида ўғирлик қилишдан, ҳатто одам ўлдиришдан ҳайиқмаган бевошлар гуноҳини қандай кечириб бўлади?!

Менинг тақдирим шундай бўлди-да. Олдин қилган гуноҳларимни тергов идоралари «Еш-да, ақлини топиб тузалиб кетади» деган умидда судга оширмай, уйимга жавоб бериб юборишган эди. Лекин мен ҳар қандай ахлоқ доирасидан ташқарига чиқиш — жиноят чоҳига қулаш билан барабар эканини ўйламаганман.

Хайр-маъзур маъракасига ҳамма келди. Адам қўлида халта билан, ойим кўзларида юм-юм ёш билан, Самад юзи тўла ғам билан. Адам билан ойим-ку ўзимники, ҳар қанча айб иш қилсам чидашади, лекин Самаднинг юзига қайси бет билан қарайман! У ахир «Мактабимиздан кетма, шу ерда ўқийвер, ҳамма нарса изига тушиб кетади», девди-я! Мен ярамас қулоқ солмадим. Қулоқ солмадимгина эмас, тезлик қилиб қаттиқ гапирдим. «Сенинг маслаҳатингга зор қолганим йўқ дедим. Ҳа, худди шундай дедим... Одам ҳам шунчалик калтафаҳм, фаросатсиз, уятсиз бўладими-я! Кўришганимда нима дейман? Маслаҳатингга кирмай, сенга ҳам қаттиқ тегдим, ўзимга ҳам жавр қилдим, дейманми? Ҳа, худди шундай дейман. Ҳа-да, оғиздан чиққан полвон сўзни тан олишга полвон жасорат керак.

Шундай қилиб, мен Самаддан узр сўрашга қарор қилдим. Аввал ота-онам билан қучоқлашиб кўришдим, кейин Самадга яқинлашдим. Бошимни тушириб эмас, айбига астойдил пушаймон бўлган мард сингари бошимни баланд кўтариб бордим.

— Кечир мени, дўстим, сенинг жуда-жуда фойдали, ақлли маслаҳатларингга кирмай, ўзбошимчалик қилдим. Бу туришим, ҳозирги аянчли аҳволим ўша ўзбошимчалигимнинг бевосита оқибати, яна бир марта сўрайман: кечир мени.

Шундай деб уни маҳкам қучоқладим, меҳр тўла бағримга маҳкам босдим. У ҳам кучининг борича қучоқлади. Ойим ундан бўшашимни кутиб саргайиб турарди. Самадни бўшатиб, ойимга қарадим. Ойим бечора яна мени бағрига олди. Овоз чиқармай ички бир алам зори билан фарёд кўтарди. Адам ойимни юпатмоқчи бўлдими ё мени гап билан тишлаб олмоқчими, ойимни енгидан тортиб мендан ажратди.

— Қўйинг, ойиси, пешонамиз асли шўр экан, тақдир бизга биттаю-битта ўғил берибди-ю, уни ҳам шунақа — гапга кирмайдиган бевош қилиб берибди. Шунга ҳам шукр, иложимиз қанча! — деди.

Шундан кейин тўртталамиз бир скамейкага жойлашиб, гаплашиб ўтирдик.

Тўғон ҳам бизнинг ёнимиздаги скамейкада ота-онаси, қариндош-уруғлари билан гаплашиб ўтиришарди. Отаси ҳам Тўғоннинг ўзига ўхшаган новча, кеккайган одам экан. Ёнида, атрофида бегона одамлар борлигини ҳам писанд қилмай, бақариб-чақариб қимларгадир дўқ уриб гапирар эди.

— Кўп қайғурма, тайлоғим! Ҳа, қилча ҳам парво қилма! Сенга ўн йил беришгани билан ўн йил ўтирадиган анойилардан эмассан сен! Ҳа, кўнглингни тўқ қилавер, мен отанг бўладиган бўлсам, ўн кунга қолдирмай олиб чиқиб кетаман-у, лекин одамлар гап-сўз қилиб юборади-да. Шуниси... Ҳа, ғам ема, полвоним, ҳа, заррача ғам ема, ўйнаб-кулиб юравер, тайлоғим!

«Тайлоқ» эса уйда, калондимоғ отасининг қучоғида эркаланиб ўтирганидек, хо-хо уриб кулар, ҳеч кимга сўз бермай, алланималар деяр эди.

Самад эса менга ер остидан қараб:

— Бошқа мактабга ўтаман деб қулоқ-миямизни еганингга ҳайрон бўлувдим, нимага бундай қиялпти деб. Бунинг меҳригиёси тортган экан-да, — деди, Тўғонга калласи билан ишора қилиб.

Шамага яхши тушундим. Унинг мўғомбир кўзлари: «Эски дўстлардан ажраб янги топган дўстингиз шу бўпти-да!» деяр эди.

— Ўғлимиз номаълум томонга кетяпти, бирон нарса денг, адаси! — деди ойим, адамга эзгин қиёфада қараб.

Адам елкасини учирди.

— Нима дейман? Дейин десам, дейдиган гапларим кўп. Ҳа, жуда

кўп. Гапни айтсанг-у, уни қулоққа олса тузук. Тўғри, дунёда ҳар қанақа одам ҳам адашади. Адашмайдиган одамлар ҳам бор, албатта. Хўп, ҳамма ҳам адашади деб адашганларни ўз ҳолига ташлаб қўйиш керакми? Йўқ, албатта! Калла ишлаши керак. Уни ким ишлатади? Одам. Одам ўйи билан ишлатади. Ҳамма нарса ўйдан бошланади. Яхши иш ҳам, ёмон иш ҳам. Шунақа, ўғлим, ҳамма нарсанинг боши — ўй. Ўйлаб иш тутган одам ҳеч қачон доғда қолмайди. Сен, жон ўғлим, кўпинча ўйламасдан, шошиб иш қилиб қўясан. Кейин аттанг дейсан-у, фойдаси йўқ, биласан-а? — Мен билинар-билинмас қилиб, калламни қимирлатиб қўйдим. — Билсанг, тузук. Ўйламай-нетмай қилиб қўйилган чатоқликни кейин тузатаман дейсан-у, лаби учган пиёлани чегалаганинг билан изи қолгани сингари, ёмонлигингни минг тузат, бари бир, изи қолади. Ёмон билан яхшини фарқ қилмайдиган нодонлар шу ҳақиқатни яхши, жуда яхши билиб олишлари керак.

Адам куйиб-пишиб шундай деди-ю, бошини пича юқори кўтариб, худди осмонда мўъжиза кўргандек, тикилиб қолди. Анча тикилиб турди, кейин бизга қараб:

— Маталга ўхшаган бир нарса бор, ҳозир шу эсимга тушиб кетди, — деди. Кейин, махсус менга тикилиб, гапига қўшиб қўйди, — яхшилаб қулоқ сол, зора асқотиб қолса. Қулоқ сол: кунлардан бир кун қуён билан юмронқозиқ каттакон ўрмон ўртасидаги кичкина майдончада учрашиб қолишибди. Қуён қараса, юмронқозиқ беозоргина эмиш. Қуён у билан дўстлашиб олибди. Бирга у ёқ-бу ёққа югуришибди, сакрашибди, хуллас, анча яйрашибди. Қуён бир маҳал ўз дардидан шикоят қилибди. «Дўстим, мен жуда қўрқоқман-да, нима қилсам экан?» дебди.

Юмронқозиқ ундан кулибди:

— Вой чақчоқ кўз-эй, қўрқоқ бўлмасанг отинг қуён бўлармиди? — дебди.

— Қўрқавериш роса жонимга тегди. Бир нима шитир этса, юрагим чиқиб, бўларимча бўлиб қоламан. Нима қилай, маслаҳат бер, — дебди қуён, кўзларига ёш олиб.

Юмронқозиқ қуённинг оҳини эшитибди-ю, юраги ёмон бўлиб, физиллаганича инига кириб кетибди. Нимага кетиб қолди-я, ноппа-нозанин гаплашиб турувдик, деб қуён хайрон бўлибди. Юмронқозиқ инида узоқ турмабди, бир оздан кейин яна югуриб чиқибди. Чиқа солиб уёқ-буёққа жаланглабди-ю, қуёнга дебди:

— Менга қара, ҳам қулоғингга қуйиб ол: бир нарса ширт этса, юрагинг пирт этмасин. Ундан кўра ўзингни босишинг, ҳар хил бемаънигарчиликлардан ўзингни тийишинг керак экан. Чирт этиб буёққа сакрайсан, чирт этиб уёққа сакрайсан, лекин сакраш оқибатини ҳеч ўйламайсан. Шунинг учун, сакрашдан олдин бир ўйлаб олсанг чакки бўлмасди.

Қуённинг энсаси қотибди.

— Хўб қизиқ гап қиласан-да! Мен сакрамасам туролмайман-у! Сакраш керак, — деган экан қуён, юмронқозиқ қиқирлаб кулибди.

— Мен сени сакрама деяётганим йўқ, лекин билиб, ўйлаб сакра, — дебди юмронқозиқ.

Қуённинг яна бошқа доғда қолиб юрган дардлари ҳам бор экан, шуни ҳам маслаҳатлашмоқчи бўлиб:

— Жониворлар ичида менга тулки жуда ҳам ёқади. Юришларига, югуришларига, айниқса сакрашига мен қойилман. Мен ҳам тулкига ўхшашни хоҳлайман. У билан бирга бўлсам дейман-у, лекин мени алдаб қўяди деб қўрқаман.

— Ҳа, бирда-иккида алданганмисан?

— Йўқ, мен эмас, акам алданган. Тулкининг қилиқларини жуда ёқтираман, шуни бориб ўрганиб келай, деб тулкининг олдига чиқди-ю, бадар кетди.

— Аканг нодон экан-да! Одамлар орасида «Тенг тенги билан, тезак қопи билан», деган матал бор. Биз ҳам ўйласак, шу маталга қараб

иш тутсак чакки бўлмас эди. Аканг бўлса, дикир-дикир қилиб югуришдан олдин қаёққа югураётганини, нимага югураётганини аввал ўйласа, тенги билан ўртоқ тутинса, дунёдан ёш кетмас эди, — деб хафа бўлибди юмронқозик.

Қуён юмронқозикнинг гапига кирган экан — узоқ умр кўрибди... Кичкинагина эртакчанинг мазмуни шу. Одамзод қуён ҳам, юмронқозик ҳам эмас, у ақл-ҳуши жойида зийрак инсон.

Адам бу эртакни ҳозир тўқидими ё элда бормиди, бунисини билмайман-у, лекин мен сингари адашган болалар риюя қилса арзийдиган экан.

— Ўғлим, ўйлаб иш тутган одам кам бўлмайди! — деди адам. Кейин айтадиган гаплари кўп-у, шуларнинг ҳаммасини айтишга шошилаётгандек тез-тез гапира кетди: — Қаерга борма, ҳамма ерда ҳам қонун-қоида, тартиб-интизом бор. Уша ернинг зайлига юрсанг — омонсан, майлингга юрсанг — ёмонсан. Ўнг қулоқ, сўл қулоғингда бўлсин, болам! Ҳа, дунёда ёмон отли бўлиб яшашдан ёмони йўқ. Ҳазар керак бўлса, мана шундан ҳазар қил, жон ўғлим! Ким учраса, унинг кимлигини, хулқ-атворини, юриш-туришини, интилишини билмай яқинлашма, дўст тутинма! Борадиган жойингда ҳам чизикдан чиқма, шўхлик қилма, бевошлиқ қилма, безорилик қилма, бошқаларга ёмон ибрат бўлма. Шундай қилсанг қайтиш муҳлатинг ҳам қисқаради, эътиборинг ҳам баланд бўлади. Мен сенга оқ йўл тилагида шу гапларни айтдим — эсингда бўлсин, жон болам. Саломатлик бўлса, ўзингни яхши тутсанг — икки йил икки кундек ўтиб кетади. Яна қанотимизга келиб, ёлғиз ўғлимиз — фаҳримиз бўлиб қоласан.

Назоратчилар «тез бўл-тез бўл»лаб шопилтиришаётганлари учун адам сўзини тугатиб, мени бағрига босиб хайрлашди, юз-кўзимдан ўпиб, бағрига босиб турди, бағрига узоқ босиб турди. Она фарёди зич ёпилган машина эшикларидан кириб, юрагимни эзар эди. Ўзимга эмас, ярамаслигим билан зор-зор йиғлатиб қўйган бечора онамга раҳмим келади. Ким билсин, ёнимда Тўғон тўнка бўлмаса йиғлармидим! Лекин ичида қаттиқ оғриқ турган одам сингари минг тўлганиб бўлса ҳам чидадим.

— Бошингни кўтар, ўн йилни сен олганинг йўқ-ку! — деди Тўғон, олақоронғи машина ичида тўнғиллаб.

Мен индамадим. Шу ифлос билан гаплашаманми? Йўқ, бу одамхўр билан гаплашиш ҳаром! Гапи ҳам курсин, ўзи ҳам! У билан бирга бир машинада кетаётганимнинг ўзи мен учун катта ҳақорат. Нима қилай, туш деганим билан тушиб кетишининг иложи бўлмаса ё ўзим тушиб кетолмасам!

Мендан садо чиқавермагандан кейин Тўғон елкамдан ушлаб мени ўзига қаратмоқчи бўлди. Лекин мен қарамадим. Елкамга ёпишган қўлини туртиб юбордим.

— Менга тегма!

У энсаси қотган одамдек:

— Вой-вўй, намунча, тегсам синиб кетасанми, биллур шишаман дегин! Мен сени ўғил бола деб юрсам, қип-қизил қиз бола экансан-у!

Ўртамизга совуқ жимлик чўкди. Биров билан вайсашиб турмаса бўлмайдиган одати бор, шекилли, яна гап бошлади. Лекин мен қулоқ солмадим. Ахийри жаҳли чиқиб ўшқирди:

— Ҳой, мен сенга гапиряпман, гаранг!

Мен яна индамадим. Ҳеч қўймагандан кейин:

— Виждонсиз! Одамхўр! — деб бақирдим.

У бунақа ўкирикларни писанд қилмас экан шекилли, хохолаб кулди.

— Қойилмисан, ахир сени гапиртирдим-а!

Мени гапиртирса ўзининг бошига таъна тоши ёғилишидан беҳабар эди. Одам ўлдиришдек қўрқинчли жиноятдан ҳайиқмаган кўп ярамас, қабиҳ маҳлуқ билан гаплашиш мен учун бир ҳақорат, тушкунлик эди.

Айни ўйнаб-куладиган, ёшлик гаштини сурадиган пайтида

қомиласида уч ойлик боласи билан тул қолган ёшгина жувон судда зор-фигон йиғлаб, қақшагани эсимга тушиб кетди. Биладан, бу иблиснинг эсида қолмайди инсон оху зори, ўтли фигони! Менинг эса қулоғим остида жаранглаяпти: «Бўйимда уч ойлик юким бор. Мана шу қоранг ўчгур балойи азимнинг даҳшатли йиртқичлиги орқасида мурғаклигидаёқ етим қолган бечора болам тилга кирганда «қани менинг адам?» деса, мен нима деб жавоб беришим керак? Жавоб бер, тўнгак! Э-воҳ!! Адамг командировкада дейманми? Командировкада ҳам шунча узоқ юрадими деса-чи? Мурғакни яна алдаб ёлғон гапирайми? Йўқ, йўқ-йўқ, яна минг марта йўқ! Тўғон деган бир одамхўр отангни ўлдириб қўйган дейман. Ҳа, худди шундай дейман! Менинг куйиб-ёнишимга бу қотил тушунармиди! Йўқ, тушунмайди. У эри бўлгани учун куйиб-ёнапти, кейин босилиб кетади, деб ўйлайди. Тўғри, эрим бўлгани учун ҳам, туғиладиган боламнинг отаси бўлгани учун ҳам, куяман, ёнаман. Лекин куйиб-ёнишим шу билан тамом эмас! Эрим ёш эди, университетда аспирант эди, демак, эртанги кунимизнинг улуг кишиларидан бири — олим эди. Мен бир ярамаснинг қонхўрлиги орқасида фарзандимнинг отасидан айрилдим... Бу лаънатига ўлим, фақат ўлим жазоси талаб қиламан!» деди. Ҳа, худди шундай деди. Бечоранинг йиғлаб, зор-фигон билан айтган сўзлари кўнглимда қора муҳр бўлиб қолди. Бунинг ёнида жавобгар бўлиб ўтирганим учун ич-ичимдан эзилиб кетдим! Бу бўлса, ҳеч нима қилмаган бегуноҳ кишидек, хо-хо уриб кулади! Минг лаънат-э, сендай ифлосга! Мен ниҳоятда содда эканман. Бояқиш беванинг ҳар қандай тош юракни ҳам эзиб юборадиган ўтли оху зоридан, прокурорнинг ҳаққоний қораловидан кейин қилган бу тўнка қабоҳатига афсус еяр, тавба қилар, девдим. Йўқ, қўйиб берилса, энди мени ўлдиришга чоғланади! Нима ўзи бу, одамми ё гап уқмас ҳайвонми?!

— Ҳе, менга қара, гаплашиб кетсанг-чи. Мен ҳам сенга ўхшаш одамман,— деган эди, жон-поним чиқиб кетди.

— Демак, сен ҳам менга ўхшаган одам бўлсанг, мен ҳам сенга ўхшаган йиртқич эканман-да?! Йўқ, ҳеч қачон! Сен қўли инсон қони билан булганган одамхўрсан! Мени ўзингга ўхшатиб ҳақорат қилма, мутгаҳам!— деб ўкирдим-у, ҳалигина адам қилган ўгитни ҳам эсимдан чиқариб, Тўғонга ташландим. У ҳам шундай ҳодиса бўлишини кутиб шай бўлиб турган эканми, мени итариб юборди. Мен кузов лабидаги скамейкага учиб тушдим. Лекин лат емадим. Мен ана шу ҳолатда Тўғонни икки оёқлаб шундай тепдимки, у бориб калласи билан кузов темирига урилди. Лекин ҳушидан ҳам кетмади, майиб ҳам бўлмади.

У ўрнидан турар-турмас, кузов ичидаги кичкина эшик шарт очилиб милиционер кирди.

— Нима жанжал? Нимага уришвотсанлар?— деди милиционер, бир унга, бир менга ўқрайиб.

Мен «ҳеч» деб елкамни қисдим. Лекин Тўғон ўдағайланиб берди.

— Кўп дағдаға қилманг, машинангизни тешаётганимиз йўқ!

Милиционер, жаҳли чиқдими ё хизмат бурчини бажармоқчи бўлдими, анча босиқ товушда:

— Тинч ўтиринглар, бўлмаса қўлларингга кишан солиб қўяман,— деди.

Милиционер шундай деб, пўписа қилиб, ўзининг жойига чиқиб кетди. Лекин дарчасини қия очиб қўйиб, ҳушёр бўлиб ўтирди.

Бир маҳал машина тарр этиб тўхтади. Зум ўтмай, машинанинг орқа эшиги очилиб, милиционер менга ишора қилди:

— Сен туш. Халталарингни олиб ол.

Тўғон ёмон бўлиб кетди. Йўғон овозини баралла қўйиб қичқирди:

— Мен-чи?

— Сен ўтир!

Х. Азалнинг иши бу!

Ахлоқ тузатиш меҳнат колониясига келиб тушганимга ҳам мана роса ўн кун бўлди. Катта палатада бир ўзим ҳувиллаб ўтирибман. Палата катта, кенг, шифти баланд. Шунча катта хонада битта ўзим, қўрқаман, гоҳ деворлари устимга йиқилиб босиб қоладигандай, гоҳ бу кенг хона мени бир ямлаб ютиб юборадигандай бўлади. Ваҳм босганда ҳеч нарсага, ҳеч қаёққа қарамай, кўзларимни жирт юмиб оламан. Лекин бу ҳам ёлғизлик даҳшатининг қийноғидан мени қутқаза олмайди. Ана шунда илгарилари хаёлимга келмаган ўйлар келади: «Эҳ, ярамас Тўла-я! Бевошликка, ўжарликка зўр бермай, мундоғ ўйлаб қадам боссанг бўлмас эканми-я!» — дейман.

Қаерда бўлсанг ҳам дардлашадиган, бутун вужудингни қамраб олган дарду алам сени еб ташлашга чоғланган пайтда ёнингда бирон қадрдонинг, дардингга тушунадиган бирон меҳрибонинг бўлсин экан!

Колонияга янги келтирилган маҳбуслардан касал юктириб қўймаслик учун улар аҳтиёти шартдан алоҳида жойда сақланар экан. Мени мана шу палатага келтиришганда, у ерда ўзим тенги икки ўсмир бор экан. Мен бу ёқдан кирдим-у, улар у ёқдан колониянинг умумий бўлимига чиқиб кетишди. Мен кап-катта палатада бир ўзим сўппайиб қолдим. Суҳбатдошга ташнаман. Дардимни айтсам, унинг ҳам дардини эшитсам. Озгина бўлса-да енгил тортармиканман, дейман-да. Қани энди ўша тирик жон? Қаерда? Бўйи бўйидан, эни энидан катта, ҳатто баландлиги осмонга туташгудек кўтарилиб кетган бу балойи азим палата мени ямламай ютишга тайёр! Нима қилай: бошимни қаерга олиб қочай, бу шўрдан қандай қутулай? Мана ўн кундан бери аҳвол шу. Бўйи новча, хипча, формаси ўзига қуйилиб тушган милиция капитани формасида бир киши палата эшигини очиб кирди. Мен ўз ўйларим билан бўлиб эшик ёнига бориб қолган эканман. Капитан мени беҳосдан эшик ёнида кўриб, ғалати бўлиб кетди. Оғзидан чиққан биринчи сўз шу бўлди:

— Бу ерда нима қилиб турибсан?

— Ўзим, — дедим, шошиб қолганимдан гангиб.

— Ўзинглигингни билиб турибман, эшик тагида кимни пойлаб турувдинг?

— Ҳеч кимни.

Жавобим капитанга ёқмади. У менга ишонмаган бир қиёфада юзимга тикилиб қаради-ю, ортиқ ҳеч нима демай, палата ўртасига ўтиб кетди. У ерда катта ёғоч стол, бир нечта стул бор эди. Капитан шу стулларнинг биттасига бориб ўтирди. Ўтиришдан олдин палатанинг ҳамма томонига, менинг қўлларимга яхшилаб разм солиб чиқди. Кўнгли нимадандир тинчиди шекилли, энди аста бошини кўтариб, оёғимдан бошимгача яна бир қур кузатиб чиқди. Кейин рўпарасига ишора қилиб:

— Ўтир, — деди.

Мен малол келаётган одамга ўхшаш истамайгина ўтирдим. Капитан қўйин чўнтагидан ён дафтарча билан қалам олиб столга қўйди.

— Мен колония бошлигининг ўринбосари милиция капитани Турсунали Омоновман. Бу ердаги ўсмирларнинг ахлоқ-одобини, интизомини назорат қилиб бориш менга юкланган. Ўсмирлар колония-мизга янги келганларига, улар билан сидқидилдан суҳбат ўтказиш одатимизга кириб қолган. — У шундай деди-ю, яқин, дилкаш кишимдек, менга бир меҳрибон қараш қилиб қўйди. Бу қарашда бир олам меҳр борлиги шундоққина кўриниб турарди. Мен ҳам ич-ичимдан ийиб кетдим. — Мана, сен билан ҳам бир суҳбат ўтказайлик деб келдим. Агар сенга малол келмаса, бир-биримизга ота-боладек қарайлик. Ўзингга маълум, ота-бола бир-бирларини яхши билишади. Мен ўзимнинг ким

эканимни, вазифам нима эканини ҳеч иккиланмай айтиб бердим. Сен ҳам шундай қилсанг. Ҳамма сиру асрорингни айтсанг ҳам айтасан-айтмасанг ҳам айтасан демайман. Ҳеч зўрламайман, хоҳлаганинг,— деди.

Ўзимнинг исм-фамилиямни, ота-онамнинг исм-фамилиясини, касб-корларини, ёшларини, бу ерга қандай тушиб қолганимни рўй-рост айтиб бердим.

Капитаннинг менга муносабатида, сўраган саволларида менинг ишим билан яхши танишлиги, қилмиш-қидирмишларимни обдан билишлиги юз-кўзидан шундоққина кўриниб турар эди. Шунинг учун бўлса керак, жавобларимда муғамбирчилик, кўзбўямачилик йўқлигини уқиб, чеҳраси очилиб кетди. Ўтирган еридан чўзилиб елкамга қоқди-да, баралла жилмайиб:

— Баракалла! Одам боласи ҳамisha, ҳар қандай аҳволда ҳам тўғри сўз, ёруғ юз бўлиши керак... Халқимиз, ота-боболаримиз: «Ҳақ бошни қилич кесмас» деб бекорга айтмаган,— деди, қувгина кулумсираб.

Мен калламни силкитиб тасдиқладим. Капитан шукроналик билан менга тикилиб турди. Кейин, ўзи яхши одам бўлса керак, кўзларини чарақлатиб кулиб юборди:

— О, баракалла, азамат! Сен менинг куйиб-пишаётганимга, бу куйиб-пишиш сенинг фойданга эканини тушунарсан деб умидвор эдим, хайрият, умидим пучга чиқмади. Сен мени душманинг эмас, дўстинг деб билганинг учун минг раҳмат. Хўп, менга яна қанақа гапинг бор, ҳеч тортинмай айтавер. Шу баҳонада сенга бирон яхшилик қилсам — бошим осмонга етади.

Менда унақа фикр йўқ эди, индамай ўтириб қолдим.

— Хўп, Тўлажон, сенинг гапинг бўлмаса, меники бор. Айтаман-да, а? — деди капитан, яна кўзлари билан кулиб. — Хўп, бўлмаса қулоқ сол. Баъзи одамлар, кўпинча ўсмирлар судьяларга, биз сингари жамоат орасида ижтимоий тартиб ва интизом ўрнатиш йўлида куйиб-пишиб ётган милиция ходимларига ўзларининг душманлари деб қарашади. Қани, ўзинг айт, Тўлажон, шундай деб ўйлаш инсофданми? Ўзинг ёмонлик қилсанг, жамоат тартибини бузсанг, бировнинг машинасини олиб қочсанг, молини ўғирласанг, ниҳоят, одам ўлдирсанг, хўш, нима қилайлик? Баракалла, қойил қипсан деб қарсақлар билан олқишлайликми? Бизнинг бурчимиз бунақа ярамасликларнинг йўлини тўсиш, илдири-пилдизи билан қирқиб ташлаш бўлса-ю, ҳалигидақа рўдаполарни билмай қилиб қўйибди деб гўноҳларига парво қилмасак, жинойтчиларга, жамоат тинчлигини бузувчиларга йўл очиб берган бўлмаймизми? А, Тўлажон, сен нима дейсан?

— Гапингиз тўғри! — дедим, чин кўнгилдан.

— Ҳа, баракалла! Гап бундоғ бўпти! Одам деган тўғри нарсани тўғри, қинғир нарсани дангал қинғир деса-да! Биларсан, одам боласи ҳар хил бўлади, масалан, биров оғир-вазмин, биров тез, жирраки. Кўп чатоқликларимиз, кўпинча, шу тезлигимиз, жирракилигимиз оқибати. Бошқа нарса эмас. Ҳеч ким онадан жинойтчи, ярамас бўлиб туғилмайди. Демак, бу ёмон иллатлар туғма эмас, юқма. Ҳаётда, ёмон муҳитда, ёмон болалар билан жўра тутиниш оқибатида майдонга келади бу касофат иллат!

Капитан кейинги кунларда менинг тинчимни бузган гапни топиб айтгани учун юрагим севинчдан ҳаприқиб кетди.

— Жуда тўғри айтдингиз, гражданин капитан,— деб юборганимни ўзим билмай қолдим.

Капитан ҳам мендан садо чиққанигами ё гапини тасдиқлаганимгами қувонди.

— Офарин, Тўлажон, асл бола шунақа бўлади. Ҳа, сенга ўхшаш асл болалар йўл қўйган хатоларини ўйламай, парвосиз бўлиб кетолмайди. Ҳамма вақт тилида аттанг-у, дилида тузатиш йўлини кидириш иштиёқи. Бу яхши фазилат!

Капитан чап енгини хиёл кўтариб, қўл соатига қаради. Хали вақти бор экан шекилли, ўрнига яхшироқ ўтириб олди. Утириб ҳам, ўй суриб ё қоғоз кавлаштириб мени куттириб қўймади. Умрим бино бўлиб бунақа қамоқхоналарда бўлмаганим учун бу ерларнинг расм-русумини билмайман. Шу учун яна нима бўлар экан, яна нималар деяр экан деб кутиб ўтирдим. Ўзим ўтирибман-у, каллам ҳар хил ўйлардан говлаб, тарс ёрилиб кетаётган дейди. Йўқ, хайрият, ўртадаги сукунат узокқа бормади. Капитан менга жуда ҳам ёқиб тушган жилмайишини қилиб, менга хушёр бир назар ташлади. Билмайман, кичкина юрагимга шундай катта қуёш қандай сиғди экан, ичим ёришиб кетди. Қаранг, мен буларни, яъни милиция формасини кийиб юрган одамларни қўпол, дағал, қўрс, бераҳм деб юрар эканман. Бу гумроҳликни қаранг-а! Албатта, одамлар орасидаги тартиб-интизомни ялиниб-ёлбориш билан ўрнига қўйиб бўлмайди. Қонун кучи билан буюриш, буйруқни сўзсиз бажартириш керак. Агар қаттиқ туриб, қаттиқ талаб қилинмаса, бўшанг милиционернинг буйруғини ҳеч ким писанд қилмайди. Афсуски, баъзилар шу қаттиқ, яъни қонуний талабни дағаллик, шафқатсизлик деб билишади. Йўқ, ундоғ бўлмаса керак. Мана ёнимда ўшандай милиционерлардан бири ўтирибди. Дўқ-пўписа у ёқда турсин, баракаллалаб ўтирибди. Мен рўпарамда капитан ўтирганини, менга гапи борми-йўқлигини ўйламай, ўз фикру хаёлим билан банд бўлиб қолибман.

— Менга қара, Тўлажон, — девди капитан, ярқ этиб қарадим. — Эрта-индин умумий бўлимга ўтасан. Шу ҳақда бир гаплашиб олсак. Сенга, оқибатда бизга ҳам фойдаси катта бўларди. Нима дейсан?

Капитан айтадиган гапларини ўлчаб, салмоқлаб аста бошлади:

— Гап бундоқ, Тўлажон, умумий бўлимда ўсмирлар кўп. Табиати, характери, ҳатто дунёқараши турли-туман болалар. Ҳаммаси ҳам сенга ўхшаш ёшлар-у, бари бир, ҳар хил-да. Бири ундоғ, бири бундоғ. Кўпчилик бўлгандан кейин аҳвол шу экан-да... Лекин ораларида бошқаларга ибрат бўлса арзийдиган яхши болалар кўп, анчагина. Лекин, афсуски, ҳаммаси эмас. Шу учун сени огоҳлантириб қўяман, хушёр бўлгин деб. Шунақа, Тўлажон, бу ер дўзах ҳам эмас, жаннат ҳам эмас. Лекин шу ерда вақтинча истиқомат қилиб турадиган ҳар бир ўсмир: «Бу ер менинг вақтинча уйим, уни жаннат қилиб туриш ҳам, дўзахга айлангириб туриш ҳам ўзимга боғлиқ», деб ўйлаши ва шунга қараб иш тутиши керак, уқдингми?

Мен миннатдорчилик билан калламни лиқиллатдим.

— Қамоққа тушишнинг, бунинг устига, яна жиноятига қараб, маълум муддатга кесилиб кетишнинг ҳам моддий, ҳам маънавий зарари жуда-жуда катта. Баъзи нодон ёшларнинг ўйламай қилган шўхликлари, бевошликлари орқасида юз берадиган бунақа ачинарли ҳодисалар айбдорнинг ўзи ё ота-онаси учунгина эмас, жамият учун, демак, халқ учун, давлат учун ҳам жуда қимматга тушади. Биласанми, нима учун?

— Қайдам?

— Демак, билмайсан. Хўп, бўлмаса билиб қўй. Давлатимиз ҳар бир ўқувчи учун камида ўн йилдан ўн беш йилгача ўқиш сарф-харажатини кўтаради. Бу ҳам етмагандек, яна яхши ўқисин, қийналмасин, жамиятга фойдаси тегадиган яхши, ҳалол одам бўлиб етишсин деб стипендия ҳам бериб туради. Тўғрими?

Мен дангал «Тўғри!» дедим, у сўзини яна давом эттирди:

— Халқимиз, яхшиликка яхшилик қайтади, дейди. Хўп, гапим тўғри бўлса, халқимиз қилаётган, жонажон Ватанимиз қилаётган яхшиликка сизларга ўхшаган беандишаларнинг жавоби қандай бўляпти? Сизлар ҳам халқдан, ҳам давлатдан яхшилик кўрасизлар. Мен бунинг миннат қилаётганим йўқ, эсларингизга солиб ўтяпман, холос. Лекин яхшиликни билмаган нонтепки нодонларга миннат қилсак арзийдигина эмас, каттароқ чора қўллаш ҳам мумкин эди. Лекин давлатимиз олижаноблиги бундан ортигига юрмайди.

Капитан шу гапидан кейин бошини ерга эгиб оғир-оғир нафас ола бошлади. Биз, ярамастарнинг қилмишларимиз туғайли капитан ичидан эзилаётгани равшан эди.

— Емонлар билан бўлганинг, ёмонлар йўлидан юрганинг учун бу қора йўл сени шу ерга, ахлоқ тузатиш колониясига олиб келди. Энди буёғига кўзингни оч! Катта оч! Бу ерга келган ўсмирларнинг ҳаммаси ҳам сенга ўхшаб гап уқадиган, хулқ-атвори тузук болалар эмас. Бири ундоғ, бири бундоғ, ишқилиб, ҳар хил-да. Инсон деган хулқ қабул қилган чизиқдан чиқмаса-да! Чизиқдан озгина чиқдингми — тамом! Яна қайтиб ўша чизиққа тушиб олишинг жуда қийин. Бизнинг вазифамиз ўша одамгарчилик чизиғига келтириб қўйиш. Тўғри, бу осонликча бўладиган нарса эмас, лекин мумкин нарса. Қаттиқ аҳд билан киришилса уддасидан чиқилади. Мана, сен билан бир соатдан бери суҳбатлашиб ўтирибмиз, а? Нимага? Мақсадимиз нима? Мақсадимизни ўзинг пайқаган бўлсанг керак? — Мен бошим билан «ҳа» ишорасини қилдим. — Баракалла, пайқаган бўлсанг. Мана, ҳушёргина, ақлигина бола экансан, сени ва сенга ўхшаган адашганларни билган номаъқулчилигингни қилиб юраверларинг деб ўз қолларига ташлаб қўйсақ, авваламбор, бу қилиғимиз одамгарчиликдан бўлмайди, қолаверса, совет болаларининг коммунистик тарбиясига зид хато бўлади. Ўзинг ўйлаб кўра, Тўлажон, одам боласининг қўли билан ясалган бирон машина бузилиб қолса, энди ярамайди деб ташлаб қўямизми ё тузатиб яна ишга соламизми?

— Тузатамиз.

— Ҳа, кам бўлма, машинани уёғидан ўтиб гиргиттон бўламиз, буёғидан ўтиб гиргиттон бўламиз, қисқаси, тузатиб ишга солиб юборамиз. Тўғрими?

— Албатта.

— Ана кўрдингми, бузилган машинани тузатамиз-у, бузилган одамни ташлаб қўямизми! Йўқ, ахир бу қўли гул инсон-а! Бузилган болаларни тузатиш биз учун, ҳамма учун ҳам виждон иши, муқаддас бурч. Ахир гап ажойиб мўъжизалар яратиш, фазоларга учиш қўлидан келадиган буюк инсон тақдири устида кетяпти! Бундоғ бўлгандан кейин инсон тақдирига бепарво қараб бўладими? Йўқ, асло йўқ! Бепарво қараш — жиноят. Шунинг учун жиноятки, бу ерга тушиб қолган болалар энди тамом, одам сифатида ўлди, деган сўз эмас-ку! Ўйламасдан ё ақли етмасдан қилиб қўйган нотўғри ҳаракатларини обдан ўйлаб, тўғри хулоса чиқариб олишга бу ерда етарликдан ортиқ имконият бор. Шу имкониятдан фойдаланишни ғанимат билиб, вақтида ўзини қўлга олса, бу ерга бир йиллик муҳлатга келганда ярим йилда, гоҳо бундан ҳам илгарироқ озодликка чиқиб кетади. Ҳаётда адашиб бу ерга келиб қолган ҳар бир бола ўсса, унса, тўғри йўлга тушиб олса халқига, ватанига, замонага бирон нафи тегиб қолиши мумкинми?

— Мумкин.

— Ҳа, баракалла, мумкин! Жуда ҳам-да. Ҳақиқат шундай бўлгандан кейин бу кетмонқанотлардан қочиб, ё юз ўгириб бўладими? Ҳечам-да! Бу — масаланинг бир томони, иккинчи томони эса, яна такрор айтаман, гап инсон устида кетяпти. Шу учун унинг боисини билмай, адашган оғир кунларида жонига аро кирмай иш тутиш — бизнинг маслагу ақидамизга тамом зид.

Капитан, кўнглидаги гапларни яхшилаб айтиб олганидан хурсанд бўлган кишидек, кўкрагини тўлдириб нафас олди. Мен ҳам анча енгил тортдим.

— Кечир мени, Тўлажон, сени чарчатдим ҳам, зериктирдим ҳам.

— Йўқ-йўқ, гражданин капитан, ҳечам чарчатганингиз, ҳечам зериктирганингиз йўқ.

— Капитан менга бошқалардан кўра кўпроқ меҳрибонлик қилиб, кўнглида борини тўкиб соляпти, деб ўйлама. Меҳрибонлик қилаётганим тўғри, лекин сен истисно эмассан, янги келган ҳар бир бола билан

шунақа суҳбат ўтказаман. Ҳа, шунинг учун ҳаволанмасдан ўзингни эл қатори билиб қулоқ солавер гапларимга. Шундоғ бўлсин. Суҳбатимиз ҳам адоғига етай деб қолди. Энди буёғига яна ҳам диққат билан қулоқ соласан-да, а, Тўлажон?

— Гапларингизнинг ҳаммаси ҳам менинг фойдамга бўлди. Яна бир марта раҳмат, гражданин капитан!

— Эсингда бўлсин, одам боласи дунёга энг аввал йиқилган одамни турғизиб қўйгани келади. Бу нима дегани? Бу — ёрдамга, эътиборга муҳтож одамлар жонига оро киради, деган сўз. Кимики, сенинг ёрдамингга муҳтож одам ёнида кеккайиб, дардига даво бўлмай ўтиб кетса, у одам эмас, ўзини ўйлайдиган худбин. Дунёга келган ҳар бир киши бировларга ҳам хизмат қилишни ўзининг инсонлик бурчи деб билса ва шунга амал қилса, бундай одамнинг номи абадул-абад ўчмайди. Қисқаси, одам боласида ақида бўлиши шарт. Бу сўзни, балки, унча тушунмассан? Мен тушунтириб бераман. Одам бутун умрига мақсад қилиб олган нарсаси ва бу нарсага эришиш йўлида тинмай кураштирадиган ишончи АҚИДА дейилади. Одам ўзи учун, бошқалар учун ҳам муқаддас деб билган нарсасининг тантанаси учун ҳамиша, бутун умр тинмай курашади. Уни ақидаси курашга солади. Одамда ақида бўлмаса-чи, Тўлажон, дунёга сўппайиб келиб-сўппайиб кетибди, деявер. Ақидасиз одам халқига, замонига бирон нарса ташлаб кетмайди. Ҳали айтганимдек, қуруқ келиб, қуруқ кетади!

Капитан қўйин дафтарини ёпиб чўнтагига солди. Суҳбат тамом бўлганини пайқаб, шундай ажойиб суҳбатдошдан, йўқ-йўқ, суҳбатдош эмас, доно маслаҳатгўйдан айрилиб қолаётганим учун кўнглим ёмон бўлиб кетди. На чора у киши озод, мен бўлсам жиноятчиман. У истаган ерига боради, истаган еридан қайтади. Мен-чи? Мен — ўзини-ўзи қамоқхонага тиқиб қўйган кўзи очиқ кўр, нотаваб боламан!

Капитан хайр-маъзурлашиб чиқиб кетди. Ҳувиллаган каттакон хонада яна бир ўзим қолдим.

XI. Садқайи одам!

Капитан мен билан суҳбатлашиб кетган куннинг эртасига мени колониянинг карантинидан умумий бўлимга ўтказишди. Ташқарига чиқишим билан тепаси тиканли симлар билан тўсилган баланд деворли кенг ҳовли кўринди. Бу кенг ҳовлининг жануб, шарқ, ва шимолий томонларида бир қаватли иморатлар турибди. Бу кўримсиз иморатларни кўриб юрагим орқамга тортиб кетди. «Куним шу ерда, шу тўрт девор ўртасида ўтадим!» деб ич-ичимдан эзилиб кетдим. Мен милиционер олдида кетяпман-у, яна қаерга олиб борар экан деб ваҳимадаман. У мени ҳовли ўртасидаги икки қаватли иморатга олиб кирди. Мўъжаъзгина даҳлиз, тоза, саришта диван, кичиккина стол, унинг четида телефон, яна нима балолар. Бир йигитча диванда, телефон яқинида китоб ўқиб ўтирибди. Кичик лейтенант чўзган қоғозга қўл қўйиб, қайтариб берди. Кичик лейтенант чиқиб кетди. Бу ернинг мутасаддиси менга бир разм солиб қаради-ю, совук, хунук овозда:

— Ўтир у ерга, — деди. Мен у кўрсатган жойга ингичка бўлиб ўтирдим. — Тўла Расуловмисан? — Мен қалла ишорати билан тасдиқладим. — Икки йилга кесилдингми?

Мен бу сафар овозимни баралла қўйиб:

— Ҳа! — дедим.

— Бўлмаса билиб қўй: бу ер сендақа зўравонларнинг ақлини пешлаб қўядиган устахона — ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси! Ҳа, катта холангнинг меҳмонхонаси эмас! Шунга қараб иш тутишга мажбурсан! Совет қонуни мажбур қилади. Қонун нимаики буюрса қиласан, бошқасига йўл йўқ. Гап қайтарсанг, буюрилган ишни бажаришдан бош тортсанг — ким бўлишингга, кимнинг арзандаси бўлишингга қарамай — тегишли жазонгни оласан! Бу ерда ҳамма бир, фалончи ака йўқ. Шунини яхши билиб қўй, сени бу ерга, яъни колонияга

биз таклиф қилганимиз йўқ, ўз безорилигинг, ярамас ишларинг оқибатида келгансан, шунинг учун бу ерда олифтахарчилик, кеккайиш кетмайди. Қонун доирасида, куч-қувватинг даражасида нимаики талаб қилсак, марҳамат, бажар! Уқдингми? — Мен «ҳа» деб калламни қимирлатиб қўйдим. — Уққан бўлсанг, яхши. Ҳа, айтмоқчи, ҳунар-пунаринг борми?

Менда ҳеч қандай ҳунар йўқ эди, ўйланиб қолдим.

— Бизда чилангарлик цехи бор, дурадгорлик цехи бор, муқова-созлик цехи бор. Хоҳласанг шунга юбораман. У цех яхши, унисидан буниси яхши демайман. Ҳаммаси ҳам яхши. Ҳаммасида ҳам ўсмирлар ишлашапти.

У шундай деди-ю, жавобимни кутиб юзимга тикилиб қолди. Мен узоқ кутдирмадим, ҳаммасини ҳам яхши деяпти-ку, бари бир деб, муқовасозликка ихтиёр билдирдим. У қоғозига алланималар ёзиб:

— Буни ол, — деди, менга қоғозни узатиб. — Ташқарига чиқ-да, одамлардан муқова цехини сўраб бор. Цех бригадири Эшмат Шерматов ўша ерда, шу қоғозни берсанг, қолган гапни ўзи айтиб, иш жойингни кўрсатади. Бор, — деди кўрсина қилиб.

Цехда одам кўп экан. Ҳамма ўз иши билан овора. Биров биров билан гаплашмайди, янги одам келибди деб, мундоғ сўрашмайди ҳам. Интизом қаттиқ бўлса керак-да!

Цех биноси ташқаридан ғариброк кўринса ҳам, ичкаридан томоша қиладиган чиройли, шифти баланд, ҳаммаёғида ғир-ғир ишлаб турган машина, цех чеккаларига тахлаб ташланган тайёр китоблар, яна алланималар. Шунча кўп одам ишлаганига, шунча кўп машина ғир-ғирлаб турганига қарамай, цех дим ҳам, ҳавоси бузуқ ҳам эмас. Ҳамма нарса, назаримда, ёшларнинг табиатига, соғлигига монанд.

Цехда гарансиб юрганимни кўриб, бир киши ёнимда тўхтади. Истараси иссиқ, қирқларни уриб қўйган абжир одам. Кийим-кечагидан, сочларини чиройли қилиб тараб, икки ёнига ётқизиб қўйганидан, иннайкейин, ёшидан ҳам маҳбусга ўхшамас эди. Ёқимтой юзига бир неча лаҳза қараганимдан кейин, мулойим овозда:

— Кечирасиз, сиз Эшмат Шерматович бўласизми? — дедим.

У киши мийиғида кулиб қўйди. Кейин, кулги сабабини изох қилаётгандек, мулойимгини қилиб:

— Ҳа, сиз учун Эшмат ака, расмий жойда Эшмат Шерматович, — деди. — Ўзлари?

Мен кўлимдаги қоғозни бердим. У киши қоғозга кўз югуртириб чиқиб, худди бир нарсдан ийиб кетгандек, ҳалим тус олди.

— Яхши. Бизга ташриф буюрибсиз-да, — деди, — хўш, муқова-созликдан ҳеч хабарингиз борми?

— Ҳеч-а, амаки, муқовани китобларда, дарсликларда кўрганман-у, лекин бунни қандай қилишади — билмайман.

Эшмат ака «аттанг, дунёнинг кўп савобвор ишидан четда қолибсанда!» дегандай калла сараклаб қўйди.

— Ундоғ бўлса, сизга бу савоб ишни ўргатиб қўямиз. Дунёда китобдан азиз нарса йўқ. Биздан лозими — азиз нарсани азиз қилиб сақлаш. Китоб ҳам узоқ умр кўриш учун одамга ўхшаш парваришга муҳтож. Эҳтиёт қилиб ўқиш, йиртилган жойлари бўлса дарров ямаб қўйиш керак. Мен ўз касбимдан, муқовачилигимдан беҳад хурсандман, фахрланаман. Нимага десангиз, босмахонадан чиққанки, китоб, рисола бор, ҳаммаси десам маҳоват бўлар-у, анча-мунчаси менинг қўлимдан чирой олиб ўтади, менинг қўлимдан. Йигит, сизга ҳам шу баракатли ҳунарни ўргатаман, агар ўрганиш иштиёқингиз бўлса. Лаббай?

— Сиз ўргатаман дейсиз-у, мен бош товлайманми?

Дадиллигим Эшмат акага манзур тушди шекилли, менга бир қараганча узоқ қараб турди-да, кейин калласини чап ёнига бир силкиб, жилмайди.

— Тузуксан-ку, бола!

Шу ерда бир ҳазиллашгим келди.

— Тузукманми, амаки?— дедим, кулиб.

— Тузуксан, ўлай агар, тузуксан! Шундай бўлиб қолишга ҳаракат қилавер. Одам деган писмиқ, ичимдан топ бўлгандан ёмони йўқ.

Ўзим билмай ҳазил-мутойиба айтиб юборган бир оғиз сўзим шарофати бўлдими, ё у кишига ёқиб қолдимми, билмайман. Мен буни у кишининг шу сўзидан пайқадим.

— Юр бу ёққа, битта яхши звеномиз бор, сени шунга қўшиб қўяман. Звено бошлиғи ҳам яхши бола, тагин шоир! Қанақа шоир — бунисини билмайман-у, лекигин, балодек шеър ёзади деб эшитдим. Қим билади, бу ҳам бир кун келиб атоқли шоирларнинг бири бўлиб қолар. Ҳаракат қилса, албатта.

То звенога боргунимизча Эшмат ака тирсагимни бўшатмади ҳам, шоир боласини мақташни тўхтатмади ҳам. Бориб-бориб, усти муқовага таяёрланган китоблар, турли қоғозлар тўлиқ каттакон стол ёнига келиб тўхтадик. У ерда муқова иши билан банд хушрўй, узун бўй, чиройли бир йигитча ўрнидан туриб, Эшмат акага салом берди.

— Мана сенга ёрдамчи олиб келдим, Ўрайимжон, қабул қилиб ол,— деди Эшмат амаки, елкамдан у томонга аста итариб.

Ўрайимжон ширин бола экан, ширингина кулумсираб:

— Қабул қиламиз, албатта, Эшмат ака! Қани бу ёққа ўтинг, оғайни. Исмингизни билиб қўяйлик?— деди.

Мен отимни айтишдан олдин катта хурсандчилик билан қўлимни чўздим:

— Танишиб қўяйлик: Мен Тўла Расуловман, тошкентлик, ёшим ўн олтида, аввал қамалган эмасман,— дедим-у, қўлини олиб қисдим. У ҳам оқкўнгилли кишининг қўл олишидек қилиб қисди.

— Хўп, Ўрайимжон, янги шеригингни иш билан таъминла. Иннайкейин, аҳил бўлиб, дўст бўлиб ишлашинглар. Бир-бирингизга суяниб, бир-бирингизни қўллаб-қувватлаб ишласаларинг ишларинг ҳам юришади, ишларингиз унумини кўриб ўзларингиз ҳам хурсанд бўласизлар. Хайр, муваффақиятлар!— деб қўлини бошидан баланд кўтарди-ю, бошқа болалар томонга ўтиб кетди.

Ўрайимжон иккаламиз қолдик. У елим ёпишган қўлларини бир-бирига ишқаб туриб, кўзларимга очиқ юз билан тикилди-да:

— Шунақа денг, Тўлажон, нон-насиб бирга ишлар эканмиз-да?— деди.

Нафасидан меҳр ўти гувиллаб юзимга уриб турган бу йигит қўлига тушганимдан беҳад қувончда эдим. Мен ҳам унга ўхшатиб жозибали бир овозда:

— Бунақа насибадан мен бениҳоя хурсандман. Қуллуқ,— дедим аста бошимни эгиб.

У, тузуксиз-у, дегандек юзимга пича тикилиб тургандан сўнг, бехосдан:

— Шоир эмасмисиз сиз ҳам?— деб сўраб қолди.

Мен шоирларни яхши кўрганимни, лекин бу мафтункор соҳада куч синаб кўрмаганимни, тўғрироғи, бирон сатр шеър ёзиш ҳаракатида бўлмаганимни ачиғиб айтдим.

У чиройли гапдан нашъа қилган чиройли бир кулиш билан елкамга аста уриб:

— О, сиз-эй!— деди. Лекин нега бундай деганини мен пайқамадим.— Бу ёққа юринг, иш жойингизни кўрсатиб қўяй.

У қўлимдан юмшоққина ушлаб олдинга тортди. Иш жойим узок эмас экан, нариги қатордаги каттакон бўш столга олиб келди, шу ерни иш билан обод қилсам, топшириқларни юз фоиз, иложи бўлса бундан ҳам орттириб бажарсам, звеномизнинг юзи ёруғ бўлишини айтди. Кейин ўзи шу столда қилинадиган ишларни жуда чиройли усулда кўрсатди. Ҳатто қараб туриб менга ҳам қилдирди. Бу ишлар умримда қилмаган, ҳатто етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган ишлар эди. Биринчи олган елимим кўп чиқди, иккинчиси эса тўкилиб кетди. Ўрайимжон кўриб, хоҳолаб кулиб юборди. Елимни тез олишим, тез

суртишим, суртганда ҳам кўп қуйиб юбормай, озгинадан суртишим кераклигини, шунга ўхшаш нуқсонларимни кўрсатиб, жеркимасдан, бақирмасдан, юмшоқ, мулойим қилиб тушунтирди. Кейин ўзининг ҳам кунлик плани борлигини, бажармаса бўлмаслигини айтиб орқасига қайтиб кетди. Мен ўзимда ҳеч вақт кўрилмаган зийраклик, ҳушёрлик билан ишимга киришиб кетдим. Ўзим иш билан бандман-у, хаёлим қаёқларда! Хаёл билан турганимда ёнимга одам шарпаси келгандай бўлди. Ярқ этиб қарадим. Яқингинамда чикалдакка ўхшаган бир озгин бола менга тикилиб турибди. Турса тургандир, менинг нима ишим, дедим-у, муқовамни қилавердим. У анча қараб турди, кейин танишга ўхшаган бир овозда:

— Янги келганга ўхшайсан-а? — деди.

Мен индамай ишимни қилавердим. Чикалдакнинг жаҳли чиқди чоғи, у овозини хиёл кўтариб, бояги саволини такрорлади. Мен ўзимни соқовга ё карга солишим яхши эмас эди. Мен уни танимасам, нимага бу ғанимлик? Шунинг учун берпарвогина «ҳа» деб қўя қолдим. Мен шу жавобим билан қутуламан, орамиз очти бўлади, деб ўйлаб эдим, йўқ, хато ўйлабман. Ҳали гап кўп экан.

— Мен ҳам сени янги келган амманинг бузоқларидан бўлсанг керак деб ўйловдим. Ҳой, тўғри ўйлабманми? — деди менга калласини силтаб.

Бу ўзи ким, нега ўзича валақлайди? Бир кўнглим силтаб ташлай дедим-у, лекин шайтонга хай бердим. Тўғри-да, бугун келсам-у, жанжал чиқариб ўтирсам — яхши эмас-да! Шуёғини ўйлаб ўзимни босдим. Унга кулумсираб қарадим. Юзи танишга ўхшаб кетди. Менинг бунақа танишим йўқ эди-ю! Бу ким бўлди? Юзига, айниқса кўзига қаттиқроқ тикилдим. У ҳазиллашаётган киши алпозида:

— Ҳой, бунақа қаттиқ қарама, юрагим чиқиб кетади-я! — деди ўзини олиб қочиб.

Мен яқинроғига бордим.

— Шошма, мен сени қаердадир кўрганман-а! Юзинг ҳам, овозинг ҳам танишдай!

— Эҳ, мен сени ақлли бола десам, товуқникичалик ҳам ақлинг йўқ экан, вой-вуй! — деди у, қўлларини икки ёнига ташлаб. — Танимадингми?

— Улай агар, танишга ўхшайсан-ку, ҳеч тусмоллаб ололма-япман.

Чикалдак ҳиринглаб кулди.

— Ўсмоқчилаб нима қиласан? Ўтган йили милицияга тушувдиг-у, дарров эсингдан чиқдимми? Эсдан ҳам берган экан-да!

Эсладим, ҳа-а, ўша, Чикалдак.

— Бу ерга қандай қилиб келиб қолдинг? — деб сўровдим, бошлаб жавоб қилди:

— Сен келган йўлдан юриб келдим. Ўшандан бери шу ердаман. Мен ўсал бўлиб, бир нима деёлмай қолдим.

— Нимага даминг ичингга тушиб кетди? Гапир.

Жаҳлим чиқди. Нимага пашшахўрдалик қилади-я менга?!

— Сендақалар билан борди-келдим ҳамтовоқ бўлган эмасман, бундан кейин ҳам бўлмайди. Хира бўлма, бор!

Чикалдак шаҳодат бармоғини менга бигиз қилди:

— Ҳа, кўзингни катта оч, бола, кейин аттанг дерсан-у, фойдаси бўлмайди.

Мен ҳайрон бўлиб қолдим. Нима бўляпти ўзи? Нимага таҳдид қилади? Милицияда кўришган бўлсак нима бўпти?

— Дўқингни катта холангга бориб қиласан. Сендан қўрқадиган аҳмоқ йўқ.

Жаҳл устида овозим меъеридан кўтарилиброқ кетибди шекилли, Урайимжон югуриб келди.

— Нима гап? Тинчликми?

Гапни Чикалдак илиб кетди:

— Тинчлик, Урайимжон. Ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ одамни қувияпти бу шумтака. Тумшугига ўхшатиб бир туширар эдим-у, сизнинг звенонгизга гап тегмасин дедим-да! Шу-да, сизнинг ҳурма-тингиз, бўшатиб юбордим, бор нарёққа бориб ўтла, деб.

Урайимжон уни қўлидан олиб нарёққа етаклади. У кета-кетгунча мени ёмонлаб, сўкиб борди. Мен ҳар қанча қоним қайнаса ҳам ўзимни босдим. Орадан кўп ўтмай, Урайимжон уни тинчителиб қайтди. Жаҳли чиқиши керак бўлган звено бошлиғимиз негадир ҳижил кўринарди. Боисини сўрамоқчи бўлдим-у, ботинмадим. Хайрият, гапни унинг ўзи бошлади:

— Дунё қашамишоқлардан холи эмас, дейишади кексалар. Бу бола колонияда ҳам бевошлигини қўймаган уч-тўртта ярамаснинг биттаси. Асли мендан ўтди, боя сизни шунақа шумлардан огоҳ қилиб қўйишим керак эди. Бунинг Ғуррак, Чувак лақабли иккита ўртоғи ҳам бор. Учаласи ҳам ярамасликда бир-биридан баттар. Булар шунақа, янги келган болаларни қўрқитиб, ўзларига гумашта қилиб олишади. Гумашта деганимиз — булар нима буюрса қиладиган, бамисоли қул-да. Булардан қутулиш жуда қийин. Қул аҳволига тушиб қолган болаларнинг уйларидан озик-овқат келадими, ишқилиб, нимаики келса, буларга ёғли жойини бериб, ўзлари ёғсиз суягини ейишлари керак. Билиб қолсак, қўймаймиз, колония маъмурияти ҳам кўз-қулоқ бўлиб туради-ю, шунда ҳам буларнинг дастидан қутулиш қийин. Онда-сонда бўлса ҳам лоп этиб бир ердан чиқиб қолишади. Шу хил бемаза ҳодисалардан сизни огоҳ қилиб қўйишим керак эди. Бир ёққа чақиришса борманг, меҳмон қиламиз дейишса ҳам кўнманг. Улардан қанча узоқ юрсангиз, ўзингиз шунча тинч бўласиз, звеномиз ҳам ёмонотлик бўлмайди. Уқдингизми? Шундай бўлсин, оғайнижон. Колонияда ҳозир бундай ярамасликлар йўғу, лекин колония ўз оти билан колония-да! Майда жиноятлар билан тушган собиқ тартиббуззарлар, безорилар уйи-да бу ер. Хўпми? Энди ишингизга урининг. Ҳа, дарвоқе, иш қалай кетяпти?

— Ёмон эмасга ўхшайди. Ҳозирча у қадар тоза чиқмаяпти.

— Йўқ, тоза чиқаришга ҳаракат қилинг. Иккита эмас, битта қилинг-у, тоза, чиройли бўлсин. Бошдан чиройли чиқаришга ўргансангиз, кейин ҳам шунақа — чиройли чиқарадиган бўласиз.

Урайимжон муқовадан чиққан тайёр китобларимни кўрди. Жуда синчиқлаб, гоҳ кўзларини қисиб, гоҳ яқин, гоҳ узоқ тутиб қаради. Озгина маъқул бўлди шекилли, тузук дегандай калласини қимирлатиб қўйди. Мақтамади ҳам, танқид қилмади ҳам, тезроқ ишланг деб кетди.

Тавба! Ёмон юриб, ёмон туриб охири қамоқхонага тушсанг ҳам ақлинг кирмай, ярамас хулқингни бу ерда ҳам давом эттирсанг, энди сен нима деган одам бўлдинг! Шунақаларга айтишса керак-да: «Садқайи одам!» деб? Ҳур-озод юрган кунларингда-ку ўзингни тутолмабсан, ҳой ноинсоф, ҳеч бўлмаса бу ерда, тўрт томони баланд-баланд деворлар билан ўраб ташланган авахтада ўзингни тут-а!

Биринчи кунги ишим — сифати ва сони жиҳатидан ҳечам биринчи кун ишига ўхшамас эмиш. Ишимдан оғизга олишга арзимайдиган жуда кам нуқсон топишибди. Тайёрланган маҳсулотимни звено бошлиғимиз Урайимжоннинг бир ўзигина эмас, бош мастеримиз ҳам кўриб мақтади. «Мен шунча йил ишлаб, колониямизга келган болаларнинг биронтаси биринчи куннинг ўзида шунча кўп, шунча тоза, шунча чиройли маҳсулот берганини ҳали кўрганим йўқ. Яша, яшавор, Тўлажон!» деди.

— Фикримча, Тўлажон ишга киришишда: «Яхши бўлса мана, ёмон бўлса ана, менга нима куйгулик, ундай қиламан, бундай қиламан деб, жон куйдириб ўтираманми!» деб эмас, одамдан лозими биров ишониб топширган ишни ҳалол, чиройли бажариш. Мен худди шундай қиламан деган-у, шундай қилган. Тўғрими, Тўлажон? — деди Урайимжон устанинг гапини маъқуллаб.

— Шундай шароитда, колонияга келиб тушган кунининг ўзида

меҳнатда шундай парвоз кўрсатиш — анча-мунча одамнинг қўлидан келаверадиган кичкина қаҳрамонлик эмас. Колонияга тушган кунининг биринчисидаёқ ўзини босиб олиб, эзилишга, қайғу-аламга бўй бермай меҳнат йўлидан, тузалиш йўлидан кетиш — ҳақиқатан ҳам мақтовга сазовор бир жасорат. Мен лагерь бошлигининг тарбия соҳасидаги ўринбосарига бу хушxabарни бугуноқ маълум қиламан. Сендан эса,— деди уста, менга юзланиб,— битта илтимос. Битта бўлса ҳам катта илтимос: шу бугун босиб ўтган йўлинг — ҳаётинг йўли бўлиб қолсин! Шу йўлдан, шу тушунча билан олға борган болалар бу ердан муҳлати тугамасдан озод бўлиб кетишган. Бизда ўзини яхши тутиб, яхши юрадиган болалар ҳеч маҳал қамоқ муҳлатини охиригача ўтириб ўтказишмаган. Сен ҳам ўшанақа ғайратчан, меҳнатчан бола кўринасан. Тезда қутулиб чиқиб кетиш имкони — сенинг қўлингда, гафлатда қолма, болам.

Ишдан кейин Ҳрайимжон мени қўлтиқлаб ётоқхонамизга бошлади. Катта барак. Ҳар биттасига тўртта бола алоҳида-алоҳида ётадиган қўшқават каравот, ҳаммасига чиройли қилиб кўрпалар солиниб, оқ жилдли катта-катта ёстиқлар қўйилган. Шулардан биттасининг ёнига келганимизда, Ҳрайимжон барак назоратчисидан сўради:

— Қайси ўрин бўш? Мана шу оғайнимизни бўш ўринга ётқиз,— деди-да, мени жойлаб ўзи орқасига ўгирилиб чиқиб кетди.

Мен навбатчи бола билан уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдим. Кейин бу ернинг пасту баландини, таомилини сўрадим. Бола гаплашадиган одам тополмай сиқилиб ўтирган эканми, колония ҳаётининг ҳаммасини, ҳатто бошлиқларни ҳам қолдирмай батафсил гапириб берди. Ҳадемай барак ишдан чиқиб келган болалар билан тўлиб кетди. Бирини у қизиқтиради, бирини бу. Ҳаммаси ўзини қизиқтирган нарсасини билгиси, билганда ҳам тўлароқ, аниқроқ билгиси келади. Бирига жавоб қайтаришга улгурмай, иккинчиси қўлингдан ушлаб ўзига тортиб савол беради. Бир неча дақиқада ҳол-жоним қуриб, гапиролмай қолдим. Туйқусдан биттаси: «Қопингдаги тўшинг неча?» деб сўраб қолди. Мен бу саволга тушунмадим. Эловсираб қараган эдим, болалар хо-хо уриб кулиб юборишди. Кейин биттаси тушунтирди:

— Нега йилга кесилгансан?

— Ҳа-а-а, икки йилга.

— Биринчи нишонами ё?

Мен тагин тушунмадим. Яна бояги бола тушунтирди:

— Биринчи қамалишингми?

Мен эловсираб «ҳа» дедим.

Буларнинг саволлари ҳам ўзларига ўхшаш қизиқ эди. Бир баракда турганимдан кейин бир оила аъзосидек иш тутишим, шулар билан чиқишиб яшашим кераклигини билар эдим. Шунинг учун сеники маъқул қабилида жавоб қилдим. Бу ерга тушганлар учун икки йил катта муҳлат бўлмаса ҳам, биринчи келганлар учун унча кичкина муҳлат ҳам эмас. Шунинг учун унга у деб, бунга бу деб жавоб қилиб, ишқилиб кўнгилларини олдим.

Шундай қилиб, болаларнинг хилма-хил саволларига жавоб қилиб ўтирдим. Бир маҳал жойимга бориб дам олай деб ўрнимдан турсам, ёнимда ул-булларим йўқ, конторада қолиб кетган эди. Эсимга тушди-ю, дарҳол ўша ёққа қараб чопдим. Қоровул мени ичкарига киргизмайдиган ҳам бўлди. Халтам қолганини, ичида нималар борлигини айтганимдан кейин халтамни очиб қаради, гапим тўғри чиққандан кейин қўлимга тутқазди. Юким кўп эмас эди, бирини қўлтиққа урдим, иккинчисини ўнг қўлимга олиб чиқиб кетдим. Нарёқдаги бир барак эшиги олдида турган сояга кўзим тушди-ю, парво қилмай ёнидан ўтиб кетдим. Шу пайт кимдир орқамдан келиб, юмшоқ жойимга шунақаям теңдики, белимдан букилиб йиқилиб тушдим. Тротуар тошига бошим тегиб ёрилди. Емон тушган эканманми, шу туришга ҳаракат қиламан, қани энди тура олсам! Назаримда, ернинг чангаллари бор-у, шу чангаллари билан менга қаттиқ ёпишиб олган. Йўқ, ердан ҳеч узилиб

туролмаймаман-да! Бир маҳал зўрға эпини қилиб турдим-да, барагим томон худди мастдек тайтанглаб кетдим. Барак эшигини очиб, остонадан бир қадам ташладим-у, ерга гурсиллаб йиқилдим. Болалар югуриб қелиб, қий-чув билан мени ўраб олишди. Бири турғизаман дейди, иккинчиси яна нима бало қилмоқчи бўлади. Барак ичи бўлди тўполон, бўлди тўполон. Нима бўлаётганига фаҳмим етмайди. Фақат шов-шувинигина эшитаман. Бир маҳал доктор етиб келди шекилли, мени кўтартириб, ўрнимга обориб ётқизди.

XII. Аяган кўзга чўп тушибди

Доктор бир соатча бошимда турибди. Турли уколлар қилдирибди—бари бир, ўзимга келмабман. Шундан кейин колония санитар бўлимига олиб кетишибди. Мана уч кун бўлди ўзимга келганман. Аммо бошим тротуар тошига тушганда қаттиқ зарба еган экан, оғриғи ҳеч босилмай тўхтовсиз лўқиллайди. Мен ўнтайман, тўхтовсиз қийналиб ўнтайман, оғриққа чидолмай оҳ деганим деган. Хайрият, бугун оғриқ анча пасайди. Бу орада колония катталари, айниқса Турсунали ака неча марта келиб ҳол сўраб кетди. Бу хунук воқеа томдан тараша тушгандек қутилмаган бир вазиятда юз бердики, колония катталаридан кўра ўзим кўпроқ ҳайрон бўлиб қолдим. Ола қоронғида, хилватда қораси кўринган нарса чиндан одаммиди ё кўзимга шундай кўриндими?— деб ўйлайман нуқул. У ўзи ким эди? Қоронғида мени қандай таниди? Ё тасодифми бу? Таниб туриб урдими ё адашибми? Ургани рост бўлса, нимага урди? Колонияга бугун келган бўлсам, бу орада бировга ёмонлик қилмаган бўлсам? Ҳушимга келганимдан бери бошим шу жумбоқ билан банд. Ахир у ким бўлди-а? Соғмиди ё востосмиди? Востос бўлса, уни ҳамма билиши керак. Аллақачон қўлга олиниши керак. Ҳали бундай гапдан дарак йўқ. Демак, соппа-соғ, фақат ёмонлик кетидан юриб ёмонликка ўрганиб қолган бир аблаҳ!

Шу хил ўйлар билан этимни еб ётувдим, капитан Омоновни доктор бошлаб кириб қолди. Доктор чехрасида ҳам, капитан авзоида ҳам одатда танг вақтдан кейин келадиган енгиллик қувончи бордек эди. Мен капитанни кўриб, худди отамни кўргандек, суюниб кетдим. Қаттиқ суюнган бўлсам керак, кўзларимга ёш чиқиб кетди.

Доктор у ер-бу еримни ушлаб, кўпроқ каллам атрофларига разм солиб чиқди. Кейин ҳол сўраб, кўп қимирламай, тек ёт деб тайинлади. Капитанга эса «Бола уриниб қолмасин», деб чиқиб кетди. Шундан кейин капитан каравот ёнига стул қўйиб, менга қадалиб ўтирди.

— Хўш, аҳвол қалай, тузукмисан энди? Бошинг оғримаяптими?— деб сўради. Мен ҳолиқудрат жавоб бердим. Капитан менга яна ҳам яқинроқ сурилиб келди.— Ўша кунги воқеа эсингдами?

— Эс-эс.

— Урган болани танийсанми?

— Йўқ.

— Танимасанг, сендан бирон ёмонлик ўтмаса, нечук урди?

— Шуни ўзим ҳам билгим келади.

— Ҳозир билмасанг, вақти-соати келади — биласан. Жиноят ҳеч қачон ёпилиб кетмайди. Тўғрими? — Мен калла имоси билан тасдиқладим. — Янги келган кунинг ишингда хархаша қилган чувак бола эмасмиди?

— Билмайман. Мен ўзим юзини кўрган эмасман-да! Чамамда орқамдан келган-у, сакраб белимга тепган. Зарба қаттиқ бўлган, белим чиқиб кетишига оз қолди. Тепкининг зарбидан ўзимни тутолмай, ағдарилиб кетдим. Тошга тушибман. Шуни биламан-у, бошқа ҳеч нарса эсимда йўқ.

— Хўп, сени узуктириб қўймай, ўзингга кел, кейин гаплашамиз. Яна шунақа бўлармикан деб қўрқиб юрма. Тинч ёт, тинч тур, тезроқ тузалиб чиқиш пайига туш. Бўптими?

Капитан кетгандан кейин чарчабманми, кўзим илиниб ухлаб қолибман. Бир маҳал кимдир қўлимдан ушлаб мени уйғотиб қолди. Чўчиб қарасам, олдимда Чикалдак ўтирибди. Мен кел ҳам демадим, нимага келдинг ҳам демадим. Эловланиб тикилдим. У ўзини менга меҳрибон, дардман қилиб кўрсатишга тиришаётган одам алпозиди гиргиттон бўлиб:

— Вой Тўлажон-эй, сени муттаҳамлар ўлдириб қўйишибди деб эшитиб юрагим ёрилиб ўлаёздим,— деди кўзига ёш олиб.— Хайрият, ўлмабсан! Тузуксан. Бу сафар тирик қолибсанми, шукр қил, бу катта гап. Ўзингни тут, тилингни тий. Нимани сўрашса, оғзингни катта очиб валдирайверма. Бу мелиса деганинг гапга солади, гапингдан тутиб олади. Шунинг учун оғзингга маҳкам бўл, Тўла! Ҳа, булар шунақа тутқир! Ҳа-да, гапингдан тутишар — ямламай ютишар!..

— Сен буни қаердан биласан?— дедим, сакраб туриб кетди.

— Бу лаънати дўзахга келганимга бир йилдан ортиб қолди-ю, билмай молманми? Худога шукр, сенга ўхшаш фаҳм-фаросати қўтир итнинг думига ўхшаб қолган бефаҳмлар тушунмаса, мен жуда яхши тушунаман.

— Оғзингга қараб гапир! Мени касал, жойидан жилолмайди, нима десам ғиқ этмайди деб ўйладингми, итвачча! Жўна, кўзимдан йўқол! Ҳали замон унингни ўчириб қўймай! Тур!

Бошим айланиб, нафасим оғзимга тикилиб қолди. Ҳалиги пўписамдан қўрқдим, Чикалдак ўтирган еридан сапчиб турди.

— Мен бир нима деганим йўқ, сен ҳеч нима эшитганинг йўқ! Бўлдими, суварак! Епиғлиқ қозон ёпиғлиқ, ким очса, билки, чопиғлик!— деди-ю, болта чопаётгандек бир қилиқ қилди. Шундан кейин бир бурилди-ю, йўқ бўлди. Ташқарига чиқиб кетдим ё осмонга учиб кетдим — билмай, пайқамай қолдим. Одам чақирай десам қурбим етмади. Бошим айланиб, кўзим тинди. Оғрим тагин кўзгади.

Орадан бир неча кун ўтди — билмайман. Бир кун эрталаб капитан ёнимга кирди. Қош-қовоғи тушган, алпози хунук. Уни шу кепатада кўриб қўрқиб кетдим. Ёнимга аста ўтириб, ерга қараганича бошини узоқ кўтармади. Ваҳмим яна орди. Бирданига ҳар хил фикрлар миямга келаверди. Ойим бечора мен пиширган бу лаънати бўтқадан бир нима бўлиб қолдими деб ўйлайман. Уйим бўғзимга қинидан суғурилган яланғоч пичоқдек қадалади. Дод деб юборай дейман, иложим йўқ. Алламаҳалдан кейин капитан бошини малол келаетгандек оғир кўтариб, менга ғамгин боқди. Нима бўлишини билмаган кишининг ваҳми бор эди бутун вужудида. Мен юрагимни ҳовучлаб турардим.

— Тўлажон, биласанми, биз кутмаган, ҳатто ўйламаган бир ёмон иш бўлиб қолди.— Мен бу гапни эшитиб қўрқиб кетдим. Хаёлимга ойим бечора келаверди.— Қайси бир муттаҳам сени ўлди деб уйингга хат ёзибди! Биринчи куни ойинг билан аданг йиғлаб келишди. Ойинг фарёдига осмон ағдариламан дейди. Йўқ, ўглингиз ўлмаган, тирик десак, қани энди қўнақолса, ишонса! Йўқ, додлагани-додлаган. «Войдод, боламни ўлдириб қўйибсизлар! Қотиллар!» деб бизни ҳақорат қилди. Йўқ, болангиз тирик, юрибди десак ҳам фарёдини қўймайди. Тўғри олиб кириб кўрсатайлик ўзингни десак, сен бу аҳволдасан. Бошимиз қотиб қолди. Сен нима дейсан, соғу саломатлигингни қандай билдирсак экан. Шунга бошим қотиб келувдим.

Мен нимагадир кулиб юбордим.

— Гражданин капитан, ойимни олиб кириш мумкинмасми?

— Ойингни олиб кириш, сени кўрсатиш қочмайди. Лекин сен нимага бундай бўлиб қолганингни қандай тушунтирамиз? Буёғи қалтис-да! Е муштлашиб шундай бўлиб қолди деймизми-а?

— Ҳа, худди шундай дейишимиз керак. Йўқ-йўқ, ёлғон айтмай-

лик. Бор гапни айтамыз, бундан маъқули йўқ. Ойим ўпкаси йўқ аёллардан эмас, тушунадиган хотин.

— Тўғри айтасан, Тўлажон, ёмонлар бор жойда ҳечам ёмон нарса бўлмайди деб ҳеч ким кафолат бермайди-ку! Ақл-ҳуши жойида, ҳушёр болалар орасида битта-иккита ярамаси учраса ишимиз хароб экан, деган хулосага келиш тўғри бўлмас.

У шундай деди-ю, ўйга чўмиб кетди. Кейин ўрнидан туриб чиқиб кетмоқчи бўлди. Менинг таажжубим ортди. Ахир нима қарорга келганини айтгани йўқ-ку!

— Менга қулоқ сол, — деди капитан ниҳоят, — сен ойимни олиб киришмади деб ваҳимага тушма. Бу шунчаки масала эмас, жиддий масала. Ҳал қиламиз, кўнглинг тўқ бўлсин, йигит.

Капитан ойимни олиб кириш масаласини дудмал қилиб чиқиб кетгандан кейин онам шўрлик бошидаги кулфат азоби мени исканжага олди. Ойим шўрликка раҳмим келиб, бошимни чойшабга ўраб олиб йиғлашга турдим. Анча-мунча нарсага йиғлаб ўрганмаган дийдаси қаттиқ одамнинг йиғлаши қизиқ бўлар экан. Йиғлашни ҳам билган йиғласа тузук экан. Ҳўнграйман, овоз чиқмайди. Еш чиқади-ю, овоз йўқ-да! Бир маҳал ойимнинг ўзини уриб «Тўлам»лаб йиғлагани қулоғимга кирди-ю, чидай олмасдан: «ойи»лаб қичқириб юбордим. Санитар югуриб келиб, юзимдан чойшабни кўтарди. Мен хижолатимдан юзимни яна беркитиб олдим.

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи? — деди санитар хавотирланиб.

— Ойимнинг боламлаб йиғлаётганини эшитиб қолдим. Қанилар ўзлари?

Санитар ҳайрон бўлди.

— Ҳеч-ким йиғлагани ҳам йўқ, ҳеч қандай йиғи эшитилгани ҳам йўқ! Э, кам бўлма. Алаҳлабсан. Тинч ётавер.

У шундай деди-ю:

— Шошма, сен ўша хотиннинг боласи эмасмисан? — деб сўраб қолди.

«Ўша хотин» деганда, қайси хотинни назарда тутаётганини билмас эдим. Сўрадим. Бундан узоқ йиллар илгари кўрган ё эшитган нарсасини эслаётгандек, ўйланқираб:

— Ўша, ўғлимни ўлдириб қўйишибди, деб йиғлаётган хотин-да! — деди.

Мен ўзимни тутолмай қаерда йиғлаганини сўрадим. У энди боягидек хаёлчанлик билан эмас, дангал кўриб турган нарсаси тўғрисида аниқ сўз юритаётгандек қилиб гапирди:

— Мени врачимиз бугун эрталаб бир иш билан конторага юборган эди. Ўша ерда колония бошлигининг хонаси олдида шундай зорланиб, фиғон қилиб куйиб-ёниб йиғладики, раҳмим келиб кетди.

Кўп ўтмай капитан пайдо бўлиб қолди. Унинг чехрасида яширилган бир шодликнинг ошкор аломати бор эди. Кўрдим-у, бир яхшилик ҳидини сезиб, кўнглим равшан тортиб кетди. «Келинг» деб хиёл бошимни кўтарган эдим, капитан «Қимирлама-қимирлама!» деб яна ётқизиб қўйди. Олдимга кулиб келди:

— Суюнчи бер, Тўлажон, ойинг билан адангни олиб кирдим. Сен ўзингни боссанг, йиғлаб-сиқтамасанг киришади. Бўлмаса йўқ, доктор рухсат бермаяпти, — деди.

Жоним — ойимнинг бағрига бош қўйиб, унинг иссиқ ўтидан озгина баҳраманд бўлишим учун фақат йиғламай-сиқтамаслигим керак экан-у ўзингни аввал ўтга ташла дейишса ташламасдим? Мен шу гапимни айтиб ўзимни босишга, кўзёши қилмасликка ваъда бердим. Биламан, мен йиғласам, ойим мендан баттар йиғлайди. Унда...

Бир маҳал олдинда доктор, ундан хиёл орқада ойим билан адам оқ халат кийиб киришди. Мен ётган еримдан мўлтиллаб қараб турибман. Ойим мени тезроқ кўриш иштиёқида ўзини унутиб, теварагига жаланглаб қарайди. Адам ҳам қарийб шу ахволда. Мен чидаб туролмадим. Ётган еримда «Ойи!» деб қичқириб юбордим. Ойим овозимни

эшитар-эшитмас мен томонга талпиниб: «Болам!» дея қичқирди. Лекин ойимнинг ички ёниши шу қичқириқ билан тугамади, у ёнгинасида келаётган адамга ўзини ташлаб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди. Ох, ойимнинг йиғлаганини кўрмайин-да! Кўрсам бутун вужудим эзилиб, янчилиб кетади! Ҳозир шу аҳволга тушдим. Додлаб юборишимга оз қолди. Йўқ, хайрият, капитанга кўзим тушиб бояги ваъдамни эсладим-у, ўзимни босдим, зўрға босдим! Адам эса ойимга юрак бериб:

— Ҳай-ҳай, ўзингизни тутинг, сизни кўриб боламиз ҳам йиғлашга туради-ку! — деди. Ойим ҳам худди шу танбехни кутиб турган эканми, дарров ўзини қўлга олди. Адам елкасидан бошини кўтариб, менга қаради. Ўзини хурсандга, кулиб турган одамга ўхшатишга ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам, кўзларидаги бепоён ғусса йиғлашга, додлашга тайёрлигидан далолат бериб турарди. Ниҳоят, яқинимга келиб:

— Тузукмисан, жон болам? — деди. Овозида ҳамон йиғи, одамни эзгувчи шафқатсиз мунг бор эди.

— Мен ўзимни тетик тутишга ҳаракат қилдим.

— Тузукман, ойижон! Мана ўзингиз кўриб турибсиз. Тузукман-канми?

— Тузуксан, болам, худога шукр, тузуксан. Биз ёмон қўрқиб кетдик-да, — деди адам, ўзини оғир тутиб. Адамнинг тетиклиги ойимга таъсир қилди шекилли, ойим ҳам энди чехрасига сохтага ўхшаган бир жилмайиш югуртириб:

— Хайрият, болам, тирик экансан! Сени ўлди деб эшитиб жон-понимиз қолмади. Қайси қоранг ўчгур шундай деб хабар ёзди-я?! Ҳамма бир-бирига қаради. Қараган кўзлар йиғилиб, капитанда тўхтади. Капитанинг ўзи ҳам ҳайрон эди.

— Сизларга шунақа машъум хат келибди деб эшитдиг-у, лекин ким юборган, қаерга юборган, қачон юборган — билмаймиз. Биздан бир хатолик ўтди. Хат овозасини эшитганимиз ҳамон сизлардан ўша хатни сўраб олмаганмиз. Бу бизнинг хатомиз. Сизлардан ҳам ўтган.

Хатни олган соатларингиз ўғлингиз сақланаётган шу колонияга чопиб келиб, хабар тўғрими-йўқлигини аниқлашларингиз керак эди. Сизлар суриштирмаганларингизга биз ҳам эътибор қилмабмиз. Бари бир, бу бизнинг хатомиз. Йўқ, хайрият, кеч бўлса ҳам йиғлаб келдинглар. Шунақа машъум хат олганларингдан кейин, хат расмийми ё норасмийми, суруштириш керак эди-ку! Бир боланинг ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ нобуд бўлиб кетишига, айниқса тақдири бизнинг масъулиятимиздаги бола ўлимига биз шундай бепарво қарасак-а! Йўқ, хат олган кунларингиз бизнинг олдимишга келиб, шунақа-шунақа деганларингизда кўз ёшлари ўрнини қувонч кулгилари олармиди!

Адам қизариб-бўзариб:

— Шунинг айтинг-а! Шошилганда «лаббай» топилмапти деганларидек, хатни ўқибмиз-у, ўзимизни йўқотиб қўйибмиз! — деди.

Капитан пича қизишиб кетди.

— Биз бу ердаги ҳар бир болага безори, тартиббузар деб эмас, эртага тузалиб, халқига, ватанига, замонига астойдил хизмат қиладиган бола деб қараб, уларни кўзимиз қорачиғида асраймиз. Наҳотки шундай азиз тутган болаларимиздан биттаси нобуд бўлса-ю, биз ота-онасига, уйига расмий қоғоз билан маълум қилмасак-а? Қамоқхона бўлгандан кейин тамом — бу ерда ўлик-тирик билан бировнинг иши бўлмайди деб ўйласаларинг керак-а? Йўқ, бундай қараш ярамайди. Бу ерда ўтириш, узоқ-яқинни кўрмай тўрт девор ичида хуноб бўлиш — вақтинчалик гап. Бизга омонат келиб ўтирган болаларнинг ҳаммасини ота-оналарига эҳтиёт қилиб, ахлоқларини тузатиб қайтаришимиз керак. Бу бизнинг муқаддас бурчимиз. Лекин шунинг ҳам айтиб қўяй: ички қонун-қоидамизга бўйсунмай, ташқарида қилиб келган безориликларини бу ерда ҳам давом эттирсан, яхшилаб жазасини берамиз, кўз ёшига, ялиниб-ёлборишига қараб турмаймиз. Қонун — ҳамма ерда қонун!

Капитан ички қонун-қоидалар устида гапиряпти-ю, ойим мени

бағрига босишга талпинади. Мен ҳам ойимнинг меҳрибон бағрига бошимни қўйиб, бир зум, биргина зум бўлса ҳам она ҳиди, она ҳароратидан бахтиёр бўлсам дейман. Лекин на туриб бориб ўзимни онам бағрига ташлай оламан ва на онам ўз майлича келиб мени кучоклаб ўпа олади.

Шу дам адамда қайдан жасорат пайдо бўлди, билмадим, капитанга қараб:

— Рухсат берсангиз, онаси ўғли билан кўришиб олса, — деб қолмайдими! Сапчиб туриб адамни у бетидан-бу бетидан чўлп-чўлп ўпгим келди.

Капитан шу ерда ўтирган докторга қараб:

— Агар доктор ижозат берса, мен қарши эмасман, — деди.

Доктор калласи билан «майли» ишорасини қилди. Кейин огоҳлантирди:

— Ҳазир бўлинглар, ярасига зарар етмасин.

Ойимлар билан узоқ ўтиришмадик, шундай бўлса ҳам қониқиб гаплашдик. Кўришишимизни йиғи-сиғи билан азага айлантириб юбормаганимиздан, чамамда, капитан рози эди. У адам билан ойимни кузатиб чиқди. Бироқ, эшик оғзига борганда бир нарса эсига тушган одамдай тўхтаб, адамга юзланди:

— Айтмоқчи, бояги хат қани?

— Қанақа хат?

— Уғлингиз тўғрисида келган хат-да. Конторада қолдими ё олганмисиз?

— Олганман, мана, чўнтагимда.

— Менга ташлаб кетинг. Жиноятчини аниқлашда бизга жуда зарур.

Адам хатни чўнтагидан олиб берди. Ойим бечора ҳар бир фурсатдан фойдаланиб, мендан кўз узмас эди. Чиқиб кетишяпти ҳам-у, боши мен томонда, кўзлари кўзларимда. Палатадан шу аҳволда чиқиб, кўздан ғойиб бўлишди.

Ойим билан адам чиқиб кетишгандан кейин йўқликка чўкиб кетгандек, йўқ бўлиб кетдим. Аслида суюнишим, шодлигимдан сакраб — ўйнашим керак эди. Ахир мени ўлдига чиқаришиб, қон ютиб қолган меҳрибон ойим билан бояқиш отам мени тирик кўриб бир олам қувонч билан чиқиб кетишлари мен учун оламга сиғмас бир хурсандчилик бўлиши керак эди.

Ҳар хил ўйлар билан бошим ғовлаб, ота-онам билан бирга кетиш бахтидан четда қолганим учун эзила-эзила ухлаб қолибман. Бир маҳал уйғонсам, бошимда санитар эловланиб турибди.

— Сен бу ерда уйқуни уриб маза қилиб ётибсан-ку, у ёқда капитан дардингда ёниб юрибди.

— Ҳа, тагин нима гап? — деб юбордим, кўнглим алағда бўлиб.

— Билмайман. Икки марта йўқлаб келди.

«Нима ишлари бор экан-а?» деб ўйланиб кетдим. Лекин ўйим узоқ бормади. Худди эшик орқасида гапимни пойлаб тургандек, капитан кириб қолди. Жилмайиб қараб ётганимни кўриб, у ҳам кулумсиради. Демак, мени йўқлаши хайриятчилик аломати. У яқинимга келиб:

— Қалайсан, Тўлажон? — деди.

Мен каллам ишораси билан яхшилигини билдирдим. Капитаннинг чехрасида хафа бўлган кишининг хафалиги ҳам, жаҳли чиққан кишининг ғазаби ҳам йўқ эди. У ҳолда, капитан топиб келган гап нима тўғрисида экан?

Капитан бошим ёнига қўйиқлик курсига ўтириб, паст овозда:

— Сен билан гаплашиб оладиган бир гап бор эди. Толиқиб қолмадингми, ишқилиб? — деб сўради. Мен бошимнинг айланиши, оғриши анча қолганини айтиб:

— Нима эди? — дедим.

— Тўлажон, сенинг жонингга қасд қилганларни қидиришимиз, топишимиз, жазоларини беришимиз керак. Бу ерда тартибдан ташқари

қилинган ҳар бир жинойй иш қонун доирасида чора кўрилмаёй қилиб кетмайди. Ҳар қандай қилмиш, у хоҳ катта бўлсин, хоҳ кичик, ҳеч қачон жазосиз қолмайди. Шунинг учун сени урганларни ҳам, албатта, жазолаймиз. Сендан илтимос, билган нарсаларингни, кимда гумонинг борлигини айтиб берсанг.

— Мен ўйланиб кетдим. Чиндан ҳам, бу кимнинг иши эканлигини, кимдан гумон қилишим мумкинлигини билмас эдим. Тўғри, янги келган куним энди иш бошлаганимда аллақайдан пайдо бўлиб менга даҳмаза қилган Чикалдак бўлди. Ундан бўлак ҳеч ким билан ади-бади айтишганим ҳам йўқ, бошқа биров билан дардлашганим ҳам йўқ. Нима дейман?

— Мен ўша тепки еган куним цехда Чикалдак лақабли бир ярамас бола билан ади-бади айтишганимдан бошқа ҳеч ким билан жанжаллашганим йўқ,— дедим.

Капитан менга тикилди.

— «Ади-бади айтишдим», деганинг нимаси? Буни қандай тушуниш керак? Гап талашдингми ё?

— Ўзингиз ўйланг-а, гражданин капитан, бир ерда жим ўтириб ишласанг-у, устингга келиб кеккайса, бир вақтлар ўтиб кетган гапни кавлаштира, жанжал ўтини қаласа, қандай индамай туриб бўлади?! Йўқол кўзимдан деб ҳайдадим. Бўлган гап шу.

— Кетмадимми?

— Кетмади. Хиралик қилиб, валақлайверди.

— Бу воқеани ҳеч ким кўрдими?

Ким кўргани эсимда йўқ экан, ўйланиб қолдим. Ҳақиқатан ҳам, жанжал устида ҳеч ким йўқ эди.

— Жанжал устида ҳеч ким йўқ эди-ю, лекин жанжаллашаётганимизни эшитиб ёнимизга югуриб келган одам бор,— дедим.

— Ким экан у?

— Муқова цехида бошлиқ бўлиб ишлайдиган Урайимжон Турғунов деган ўсмир. Жанжал устида йўқ эди-ю, лекин шовқинимизни эшитиб югуриб келди. Иккаламиз бир-биримизга хезланиб турганимизни кўрди.

— Хўш, яна?

— Мени майиб қилишганинг тўртинчи куни бўлса керак, Чикалдак шу ерга мени кўргани келди. Аҳволимни сўради. Мен уни ачиниб келди деб ўйласам, дарди бу ёқда экан-да!

Капитан менга бир чақчайиб қаради.

— Қаёқда экан?

— Оғзимни ёпиб қўйишда.

— Қандай қилиб?

— Қўрқитиб-да. Ширин гапиришса ийиб кетиб, оғзингнинг танобини қочириб юборма! Милициянинг қуролидан бири — ширин гапириш. Ширин гапларини эшитиб лаққа тушма, улар сенга жонлари ачишгани учун эмас, тезроқ қўлга туширсам деб шундай гапиришади, деди. Мени йўлдан ураётганини пайқаб қолиб, қувиб чиқармоқчи бўлдим.

Капитан ҳам жаҳли чиқиб, ҳам энсаси қотиб:

— Вой, тепса тебранмас-ей, шундай деса ҳам индамадингми? Йўқ, бунақаларнинг олдини олмасанг, кейин кеч бўлади. Хўш, шу гапларни айтибди, буни сендан бошқа ким эшитди? Эшитганлар борми?

— Билмадим. Узимдан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Борди-ю, айтган гапидан тонди? Унда юзлаштира, бетига шартта-шартта айтиб бера оласанми?

— Нимани?

— Шу гапларни-да.

— Айтиш у ёқда турсин, исбот қилиб бераман. Ҳа, кўнглингиз тўқ бўлсин, гражданин капитан.

XIII. Бошим устида қуёш

Касалхонадан чиққанимга мана бир неча кун бўлиб қолди. Дастлабки кунлари ўзимни зўриқтирмай ишлашга ҳаракат қилдим. Кейин-кейин меъёрига тушиб, мана ҳозир нешпаноанин ишляпман. Оғир ишлар бўлса, аслида унақа иш йўғу, мабодо бўлиб қолса, яқинимда ишлайдиган шерикларим қарашиб юборишади. Кеча тайёр китобларни иш жойидан жилдириш зарур бўлиб қолувди, звено бошлиғимизнинг ўзи, Урайимжон келиб, китобларни бошқа ёққа кўчириб берди. Шу баҳона пича гаплашиб қолдик. Гап менинг орқамдан тепиб йақитган, оқибатда бошимни ёрган муттаҳам устида кетган эди. Мен касалхонада ҳеч нарсадан хабарсиз ётаберибман-у, бу ёқда дув-дув гап!

— Билсангиз, айтиб беринг, нималар бўлди? — дедим, Урайимжоннинг чиройли кулиб турган чиройли чехрасига қараб.

— Э, гап кўп, оғайни! — деди у, калласини сараклаб. Кейин бирдан эсига тушиб ҳайрати ошгандек, сўради: — Улар уч киши экан-у?

— Кимлар?

— Сизга ҳужум қилганлар.

— Қўйинг-э!

— Ҳа, уч киши экан. Биттасини танийсиз. Лақаби «Чикалдак».

— Ўзим ҳам шудир деб юрувдим. Демак, шерикликка кўнмаганим учун қасос олишибди-да! Вой ярамаслар-ей!

— Нима, бирон қора ишлари бор эканми? — деб сўради Урайимжон.

— Қайдам, — деб жавоб бердим. Кейин ҳайронлигимни айтдим. — Иш жойимга келиб дўқ урганда ҳам, бу дўқ-пўписанинг том маъносини англамаган эдим. Ҳозир ҳам англаёлмаяпман. Улар мени нимага уришди? Уртада талашадиган нарсамиз бўлмаса, улар билан офтобда қатиқ ичишмаган бўлсам. Шуниси мени қийнайди. Тавба, уларнинг бирон қора ишлари бор-у, ундан мени ҳабардор деб қўрқибдими? Ишқилиб, бир бало бор-да!

— Бўлиши керак, буларнинг табиатини яхши биламан. Улар ўзларини ҳар қанча қўрқмас, довжорак қилиб кўрсатишмасин, тор келиб қолганда сичкон инини минг танга бўлса ҳам сотиб олишади. Булар шунақа шумтакалар!

— Тўғри айтдингиз, дўстим Урайимжон, булар билан ўтган йили милиция аваҳтасида дуч келишганман. Ушанда ҳам ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, менга бало-қазодек ёпишишган. Чикалдак-ку, пуф десангиз учиб кетадиган, вазни йўқ, тоши йўқ бир бало! Буларнинг Зўпидин деган жўрабошилари бор, ана унга бас келиш осон эмас.

— Қаердан биласиз?

— Авахтада ташлашганмиз.

— Ким зўр чиққан?

— Ҳеч ким.

— Қанақасига?

— Милиционер кириб қолди-ю, пилдир-пис бўлдик.

— Учинчиси-чи?

— У ҳам шуларнинг биттаси-да.

Урайимжон яна пича у ёқ-бу ёқдан гаплашиб тургандан кейин зарур ишлари борлигини айтиб, узр сўраб кетди. Қизик, яхши одамнинг оҳанрабоси бўладими, ўзига тортиб, қўйиб юбормайди. Урайимжон хайр-маъзур қилиб кетган кейин мен гўё ярмим узилиб тушгандек оғир ҳолатда қолдим.

Хўб аломат дунё бу! Бир маҳал куракда турмайдиган бирон ярамас ишни қилиб қўясан-да, кейин аттанг дейсан. Униси ҳам аттанг дейди, буниси ҳам. Нима учун бундай? Буни ўйлаш керак. Ҳар қандай ёмон иш — ўйламай қилинган ёмон иш оқибати бўлса, ҳар қандай

яхши иш, яхши натижа — чуқур ўйлаб, етти ўлчаб қилинган оқилона иш оқибатидир. Тавба, ёмоғ нарсаинг ҳам яхши томони бўлади, дейишса, масхара қилиб кулардим. Энди билсам, йўқ, унчалик эмас экан. Масалан, қилган ёмонлигингиздан бошингизга тушган кўргилик сизни ўйлашга, бу ўй йўл қўйган хатоларингизни тан олишга мажбур қиладими? Қилади. Ҳа, баракалла! Уйлаш — яхшилик, ўйлашга мажбур қилган ҳолат ҳам яхшилик, албатта.

Орқа-олдимга қарамай берилиб ишлаётган эдим, қўққисдан капитан Турсунали ака Урайимжон билан келиб қолди. Мен қўлимдаги ишимни қўйдим-да, сакраб туриб салом бердим.

— Анчадан бери устингда турибмиз-у, мундоғ қарамайсанам-а! — деди капитан. Мен олдимдаги ишимга ишора қилдим. — Биламан, бу ерда планни бажариш, яхши ишлаш керак. Смена планини бажарипсанми ишқилиб?

Мен жавоб қайтаришга улгурмадим. Урайимжон жавоб қилди:

— Мана, бир неча кун бўлди ишга тушганига, ҳар кун смена нормасини гоҳ орттириб, гоҳ икки баравар қилиб бажаряпти. Перекур қилайлик, деб ярим соат ўтириб олмайди. Ҳалоллик бўлса, шунчалик бўларда! Яна, бунинг устига касалхонадан чиқиб келиб, шундай баланд кўрсаткич билан ишляпти. Звено йигитлари янги шерикларидан ниҳоятда хурсанд.

— Сен-чи? — деди капитан, юз-кўзлари билан баралла кулиб.

— Элдан олдин мен хурсандман.

Капитан Урайимжоннинг хурсанд мақтовидан яна ҳам жонланиб:

— Стартни тўғри олибсан, баракалла, — деди Тўлага қараб.

Капитан қилган ишларимдан баъзиларини олиб кўрди, чамамда, маъқул тушди шекилли, аста жойига қўйиб, мамнун жилмайди.

— Хўп, Тўлажон, бу хил гапларни кўп эшитгансан, бундан кейин ҳам яна эшитасан. Мен сен билан бошқа тўғрида гаплашгани келувдим.

Мен жоним билан гаплашишга тайёр эканимни айтдим. Капитан гапни чўзиб ўтирмай, лўндасини айтди.

— Эртага Чикалдакларнинг ишини кўрамиз. Сен ҳам жабрдийда сифатида сўроқдан ўтасан. Сендан илтимос: бор гапни оширмай-яширмай борица айтиб берасан. Бу соҳада анча-мунча тажрибанг бўлса ҳам, яна таъкидлаб қўяй: йўқ гапни гапириш — тухмат, бор гапни яшириш — жинойт. Биласан-а?

— Биламан, — дедим тетик овозда.

Капитан менинг луқмам билан узилиб қолган сўзини давом эттирди: Яна бир ҳақиқатни эслатиб қўяй: сенга ҳужум қилганларни, айниқса «Чикалдак» лақабли болани ёмон кўрасан. Лекин бу сенга унга тухмат қилиш ҳуқуқини бермайди. Одамда инсоф бўлиши, ҳақиқий инсоний қонун қўйган чизиқдан чиқиб кетмаслиги керак. Фалончига ёқаман, фалончидан ўч оламан деб ҳақ йўлдан тойма! Бу нарсаинг иккаласи ҳам виждонсизлик.

Мен бу ерда қилинадиган жинойтни шу ернинг ўзида ими-жимида, ёпди-ёпди қилиб қўяқолишса керак, деб ўйловдим. Йўқ, ҳечам ундай эмас экан-да! Чикалдак шериклари билан жазосини тортадиган бўлди. Менга эса ёмонга ёндашма, у ёғини ўзинг биласан, дейишди.

Бу ҳодиса руҳиятимга ёмон таъсир қилди. Рост-да, Чикалдак билан шериклари қилмишларига яраша жазоларини олишди-ю, лекин шу жазо мен туфайли берилди-ёв, деб эзиламан. Мен уларга милиция авахтасида қўполлик қилмасам, ким билади дейсиз, булар қўшимча жазо юкидан қадлари букилиб қолмасмидикан деб хуноб бўламан. Шуларни ўйлаб, анчагача эзилиб юрдим. На чора, кўргилик деганлари шумикан-а?

Кунлар, ойлар шу зайлда ўтди. Ҳунар ўрганиб, фойдали меҳнат билан шуғулландим. Мактабдаги ўқиш ҳам давом этди. Қайсарлик, тантиқлик, дангасалик деган хасталиклар мени безовта қилмай қўйди. Уйга қайтишга неча кун қолганини энтиқиб санаб юрган пайтимда кутилмаган бир ҳодиса рўй берди.

Аввалига бошим айлана бошлаганидан қалламга биров урибди деб ўйладим. Апил-тапил у ёқ-бу ёққа қарадим — ҳеч ким йўқ. Кўтарилган ҳайқириқ пасаймади. Пасайиш ўрнига лаҳза сайин кўтарилиб, кучайиб борди. Бу орада қўшни цехлардан болалар югуриб чиқишиб, қичқириқ, ҳайқириқни баттар авж олдиришди. Ҳамма бир-бирига навбат бермай қичқирар, сакрар, югурар, гап нимада эканидан беҳабарлар ҳеч нарсага тушунмай ванг туришар эди. Осмонни ағдариб, ерни тўнтариб, ташлашга қасд қилган бу даҳшатли шовқин-сурон ичида кимнингдир қудратли овози янгради:

— Амнистия! Авфи умумий! Гуноҳимиз кечирилибди!

— Ура! Яшасин авфи умумий!

Бу шов-шув устига қудратли бир товуш босиб тушди:

— Катта залга! Ҳамма катта залга йиғилсин!

— Ура! Юринглар, амнистия!

Иш вақти тугашига бир неча дақиқа қолганда кўтарилган бу оламбозар шовқин одамлар залга йиғилгандан кейин ҳам дарров тинақолмади. Ҳаммани жим қилиб, зални тинчитиш учун яна анчагина вақт кетди. Ниҳоят, зал бирмунча тинчиб, одамлар жой-жойларига ўтирганларидан кейин милиция капитани Турсунали ака Омонов қадди-бастини роз тутиб, кўзларида бир жаҳон қувонч билан залга кулумсираб қаради. Қўлида рўйхатга ўхшаган бир неча варақ қоғоз бор эди. У шу қоғозни табаррук нарсадек ушлаб туриб гапира кетди:

— СССР Олий Совети Президиуми ўзининг сўнгги мажлисида қамоқдаги муддати бир йилгача қолган ўсмирларни колониядан озод қилиш ҳақида фармон чиқарди!..

— Ура! Ура, яшасин амнистия!

Мана шу хил ура-уралар, «яшасинлар» билан вақт ўтганини билмай қолибмиз.

Уйга қайтадиган фурсатимиз етди. Колонияда ортирган ёру дўстларим, айниқса Урайимжон билан кучоқлашиб хайрлашдим. Ёмон ерда топишган бўлсак ҳам, яхши ерда топишгандан ҳам ортиқ яқин эдик. Уйга бирга олиб кетай дедим, кўнмади. Ахир у ҳам уйга тезроқ боришга, уйдагилар билан бахтиёр бўлишга шошаётган эди-да.

Мен колониядошларим билан иссиқ хайрлашиб, энди капитан билан хайрлашгани идорасига кирдим. У мени кўриб, ўридан туриб, хайрлашгани келди. Биз у киши билан ота-ўғилдек қалин бўлиб қолган эканмиз. Мени меҳр тўла иссиқ бағрига босиб, юз-кўзларимдан ўпди. Мен ҳам ўпдим. Хайр-маъзур охирида у ўнг қўлининг шаҳодат бармоғини бигиз қилиб:

— Ҳа-да, Тўла полвон, иккиламчи сени бу ерларда ҳеч ким кўрмасин. Мен ҳам кўрмайин, сенинг тўғрингда бемаъни гаплар ҳам эшитмайин! — деди.

Мен жавобга шошибман-у, муомалада қўлланиладиган сўзлар устида ўйламабман. Шошилишда, «гражданин» сўзини ўрнига «ўртоқ» сўзини айтибман. Сал бўлмаса, «ўртоқ капитан» деб юборар эканман, ярим сўзда ўзимни тўхтатдим-у, капитан пайқаб қолиб:

— Йўқ, бугундан эътиборан мени ва менга ўхшаган эркин одамларни ўртоқ деб айтаверишинг мумкин, Тўлажон, биз энди тенг ҳуқуқли эркин кишилармиз, — деди.

Мен қувончимдан ўзимни зўрға босиб:

— Йўқ, ўртоқ капитан, мени энди бу жойларда кўриб бўлсиз! Ахир кўр ҳам ҳассасини бир марта йўқотади-да, — дедим.

— Ҳа, баракалла, бу ўғил бола гап! Кел, сени яна бир бор бағримга босиб яхши тилаклар билан хайрлашай, — деди-ю капитан, кучоғини баралла очиб, мени бағрига олди. Мен ҳам жон-дилим билан ёпишиб, юз-кўзларидан ўпдим. Шундан кейин капитан икки қўли билан икки елкамдан ушлаб, кўзимга узоқ тикилиб турди. Ниҳоят, ўнг қўлини бўшатиб, елкамга шапиллатиб урди:

— Бор энди, оқ йўл!

Ўсмирлар ахлоқини тузатиш ва уларни меҳнатга ўргатиш

колонијаси бошлигининг ўринбосари ажойиб инсон капитан Турсунали ака Омонов солиб юборган ўша шараф йўлидан юриб келдимми ё озодликнинг олтин қанотларида учиб келдимми, билмайман, мундоғ қарасам, табаррук ота уйимнинг кўча эшиги олдида турибман-да! Ёспирай, бу қандай бўлди?! Мен бу табаррук эшикни кўришни, ундан қадам отиб ичкарига, ота-онам, жон синглим Салима билан фаровон ҳовлимга эсон-омон етиб келсам деб қанчалар соғиниб-сарғайган эдим. Мана ўша мен орзу қилган, соғиниб-сарғайган табаррук эшик олдимда, пешонамга қадалиб турибди! Нимага кирмайман, нимага?

Ҳаяжонимдан тўлганиб, ўзимга шундай савол бердим-у, эшикни дадил очиб ичкарига қадам ташладим. У ёқдан қўлида рўзгор халтаси билан ойим чиқиб келаётган экан, қўлимдаги ул-булларимни ерга улоқтириб, ўзимни ойимга ташладим:

— Ойи, ойижон!

— Болам, жоним Тўлам! Келдингми, айланай!

— Келдим, ойижон, келдим. Озод бўлиб келдим!

ХОТИМА ЎРНИДА

Тўла ўзининг ўнқир-чўнқир беҳаловат йўллардан ўтиб борган беҳаловат ҳаётини қаламга олиб, назаримда, тузук иш қилган. Одатда, бир йўлдан ўн киши ўтса, буни ўн хил тушунади. Тўланинг ҳаёт йўли ўзига маълум. Биз эсақ бу йўлни ҳамма кўриб туришини, билишини, ҳеч бўлмаса тасаввур қилишини истаймиз. Бошқалар Тўланинг аянчли ҳаётини, ҳаётда йўл қўйган хатоларини кўришса, зора у мудҳиш йўлдан ўзини тортишса деймиз-да. Тўланинг хотираларида бошқаларга ибрат бўладиган нарса кўп, биздан лозими буларни ўсмирларимиз эътиборига ҳавола этиш.

Одам боласи одамларча яшаши керак. Бу ҳаёт талаби. Шунинг учун ҳамма ҳам одамчасига яшашга тиришади. Лекин гап ёмон бир кулфатга учраб, шу кулфат сабаб одамгарчиликдан чиқиб кетишда эмас. Йўқ, ҳечам бу тўғрида эмас. Гап — шу кулфатдан қандай қутулишда, бу кулфатни нима қилса енгиш йўлини қидириб топишда, ўзигагина эмас, элга маъқул йўлдан юришга ўрганишда! Бошқачароқ қилиб айтганда, бир тишлам нонни ҳам ҳалол меҳнат, пок виждон билан топиб ейдиган улуг инсон бўлишда! Одам боласи одамчасига яшаши ҳаётининг ақидаси даражасига кўтарибдими, демак, ақида деб билган бу ҳалол йўлдан чиқмайди.

Тўғрилиқни, ростгўйликни ўзига ақида билиб, шу ақида тантанаси йўлида ўтдан ҳам, сувдан ҳам ҳайиқмай, дадил илгари борган одамни порлоқ келажак билан табриклаш керак!

Биз Тўла Расулевни ана шундай порлоқ келажак билан чин қалбимиздан тарбиклаймиз!

— Қутлуғ бўлсин, тушиб олган пок, ҳалол, инсоний йўлинг, Тўлажон!

Мақсуда Эгамбердиева**Хаёллар**

Сен эмас,
Бағримга отилар кунлар.
Елғизоёқ йўлда мен-ла,
Сен эмас,
Узоқ-узоқ кезар бирга
хаёллар.

Сен эмас,
Қалбимнинг озори учун,
Узр сўрар остонамга бош уриб ёмғир.

Овунмоғим тилаб бўлар парвона,
Сен эмас,
Елларнинг меҳрибон сўзи.

Сен эмас,
Юзимни босар кўксига —
Урик гулларининг чамани.

Сен эмас,
Термилар кўзимга тўйиб,
Ўйлар, ўйлар, чексиз, поёнсиз ўйлар.

Жажжи бошчалари қоқиўтларнинг
Тебранар кўкламнинг шаббодасида.
Шундайин пойида оқ булутларнинг
Сузиб келаётир боғлар — расида.

Қанот ёза бошлар капалак янглиғ —
Куртаклар — қалбингга киргудай учиб.
Гунчаларда — дардли танадек яллиғ,
Юрар қалдироқлар осмонда кўчиб.

Шопиради оппоқ гулларни шамол,
Барча дарахтларга ёйилар гуллар.
Қалбингга жойлана боради хушҳол
Ёмғир қатраси-ла сулув манзиллар.

Журналимиз саҳифаларида Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг 60 йиллигини шарафлаб ташкил этилган республикаимиз областлари мушоираси давом этади. Бу сонда Фарғона водийси ижодкорлари асарларидан намуналар билан танишасиз.

Юлдузлар шовиллаб ётар анҳорда,
Отқулоқлар барги улғая бошлар.
Ҳар томон шох ташлар шодлик. Наҳорда
Секин қўл чўзади юракка боғлар.

Трактор тарайди далалар сочин,
Чечаклар чирмашар мусаффо кўкка.
Гуллар тома бошлар заминга сокин,
Қуёш қучоғига кираркан ўлка...

Қувасой боғлари

Қирғин қуролларин янги турини
Ихтиро этишар кунба-кун ғарбда.
Нишон тўғриланган. Ҳаёт нуруни
Мўлжалга олишган ўша тарафда.

Қувасойда эса ташвишдан холи —
Узумлар пишмоқда шарбатга тўлиб.
Кўп қадимий неъмат-олма, шафтоли
Уфқ этагида ётар тўкилиб.

Ҳадиксиз етилар улар бемалол,
Қуёшнинг нурида қизарар, тўлар.
Халқимдай беғубор, халқимдай ҳалол —
Поездда олисга томон йўл олар.

Олмалар... Ҳар бири митти глобус,
Заррада акс этган қуёш сингари.
Қанотларин ёймиш мисоли товус,
Дехқон шарафига боғларнинг бари.

Азал энгиб келган, энгмоққа қодир —
Заковат пуч бўлур ваҳший режаси.
Чунки ҳаёт, тинчлик тарафдоридир —
Одамлар барчаси, боғлар барчаси.

Хаёлларнинг бағридан қутқар

Солитирар эди олма бош,
Кутар эдим кўзларим тиниб.
Богаётган ям-яшил қуёш
Кипригимга қолди илиниб.

Бугун куйлар элтиб дилларга,
Куз япроқли шохларни бутар.
Бошла мени шариф йўлларга,
Хаёлларнинг бағридан қутқар.

Киприкларим гортгандай оғир,
Эдим сенга қанчалар муҳтож...
Куйлар эди руҳимда Тоҳир,
Чарх урарди кўкда қалдирғоч.

Юлдузларга чиқайлик пешвоз,
Йўлларига жонимиз тикиб.
Кириб келсин туйғуларга ёз,
Кириб келсин чопиб, энтикиб.

Муҳаббатдан кейин

Музлаб бормоқдадир ўчоқда олов,
Юлдузлар ярадай қотган осмонда.
Бўшлиққа айланган олам беаёв,
Бир аччиқ ҳақиқат яшайди жонда.

Синган қилич каби ётибди ғариб
Мени бу масканга келтирган сўқмоқ.
Бир юпанч ахтариб, илинж ахтариб,
Милтиллар икки кўз, икки шамчироқ.

Емғир ёғар, билмас, қайда халоскор —
Оху баданидай тиграган дарё.
Келар тўйхонадан таралган ёр-ёр,
Жунжиқар шамолда бир парча зиё.

Босилиб қолгандай кўзлар исёни,
Боғда шафтолилар кетгандай қариб.

Балки бой берилган қайтмас садони
Олам тўла товуш — ўтгай ахтариб.

Минг ўтли сатрни қалаб кўр қанча,
Исимас энди бу совиган хилқат.
Яшаш балки осон муҳаббатгача,
Сендан кейин яшаш қийин, муҳаббат.

Ҳамдамий

Бўлгай фаровон келгувси

Таҳсин айлар ҳам табиат еру осмон келгувси,
Эл учун эркин ҳаёт айлайди эҳсон келгувси.
Имтиёзлар беҳисоб яшнайди ҳар он келгувси,
Нотаниш авлод, эшит, гуллайди даврон келгувси,
Мужда бу илҳом сўзи бўлгай фаровон келгувси.

Бирлашиб дунё эли бўлгай замон омон-омон,
Бизга дўст Ленин, деган эл — бизга ўртоқ, биз томон.
Ер юзи тарихида ҳеч бўлмаган мундоқ замон,
Йўлимиз равшан қуёшдек, порлагай буткул жаҳон,
Коммунизмда яшайди ҳамма инсон келгувси.

Партиям йўл кўрсатур Ленин ишин айлаб давом,
Хур Ватаннинг халқи доим аҳдида қатъий мудом,
Энди эл шодликда бўлгай давримиз хуллас калом.
Ҳамдамий халқига таъзим айлади, дилдан салом.
Сидқидилдан эҳтиром, дилдан бу дoston келгувси.

Фарида Бўтаева

Мен оқяпман

Мен ҳаётнинг анҳорида
Беҳи каби оқяпман,
Гоҳ кўриниб, гоҳ яшириниб,
Қалқиб-қалқиб оқяпман.
Олтин каби бир беҳиман,
Анбар бўйлар таратиб,
Гоҳо шодон, гоҳо маънос,
Жимиб-жимиб оқяпман.
Тутқич бермай ўтқинчига,
Ҳар нокас, бедаводан,
Бевафою бенаводан,
Қочиб-қочиб оқяпман.
Сендир интилганим денгиз,
Сендир халқим — уммоним,
Узни асраб, минг авайлаб,
Сенга томон шошганим
Ва бу мушкул, ногинч йўлда,
Гоҳ туртиб, гоҳ туртилиб,
Ўркач-ўркач тўлқинлар-ла,
Тўлиб-тўлиб оқяпман.
Мана, кўргин, ўзим билан
Сўлим сой олиб келдим,
Меңга эргашди майсалар,
Қирғоқдаги ялпизлар.

Сенга салом йўладилар
Атрофдаги қушчалар.
Сенга, уммон, олам-олам
Қўшиқ олиб келяпман,
Бир қўлимда қалам, бирда
Бешик олиб келяпман.

Ҳабибулло Саид Ғани

Танлаган гулим

Қўқонда шамоллар яна бошланди.
Оромли боғларнинг тинчини бузиб.
Қўл етмас уфқдан нигоҳ ташладийнг,
Хазонлар сингари қолурман тўзиб,
Мен билдим, ёлғизим, сенсиз табиат
Абадий кузлардир, абадий шомлар.
Мен билдим, ёлғизим, надир муҳаббат
Қўқонга ёприлиб келгач шамоллар.
Шунда сенсиз қолиб яшаган куним,
Ғам бўлиб, дард бўлиб кўзимга кўчди.
Гулларнинг ичидан танлаган гулим
Кўкдаги юлдуздек бағримдан учди.
Қўй энди. Истасанг тавбалар қилай,
Пойингга қулайин хазонлар бўлиб.
Шамолдек бир келиб кетсанг ҳам майли,
Шамолдек бир келиб қолақол, гулим...

Нурхон Раимова

Алла

Қўлим бўш қолмасин,
Сўнмасин кўзимдан севинчим, алла.
Айрилиқ оёғим чалмасин,
Мен учун борлигинг бўлсин чин, алла.

Чеҳрангдан нигоҳим бир лаҳза
Бегона бўлмасин, ўйна, кул, алла.
Сен гўё қўёшдан бир парча,
Қалбимга киргансан бўлиб нур, алла.

Ҳароратинг тафти юзимда, алла,
Ҳароратинг тафти сўзимда, алла.
Мен уни алламда айтаман, алла,
Сен учун бағримда бир чамон, алла.

Орзуларим шу чаман гуллари, алла,
Осуда, тинч ўтсин тунларинг, алла.

Умарали Қурбонов

Қўллар

Қўллар борки, дағал, серқадоқ, Қадоғин кўзимга сургум мен:
Қўллар борки, бедоғ, оқ, юмшоқ. Бу қўллар — деҳқоннинг қўлидир,
Ҳа, дағал қўлларни тутгум мен, Қадоғи — умрининг гулидир...

1945 йил манзараси

Шукрим, жаҳаннам оғзидан қайтдим,
Тирилгани келдим ҳузурингизга!
Мурдасин орқалаб юрган одамга,
Болалар, йиғлашни ўргатинг!
Кулишни ўргатинг, болалар, менга!

Ўргатинг азамат жангчига *
Егочоёқларда чопишни...

Далада

Даврасига таклиф этади,
Қатламабарг паришон тутлар.
Болаликка ўхшаб кетади
Уватларда кўкарган ўтлар.

Секин излар ҳорғин нигоҳим
Болаликнинг овлоқ жойларин

Ва, одатда, танлайман доим
Жингул босган зовур бўйларин.

Суянганча қадрдон тутга,
Куй тинглайман, куйлар дала-туз.
Хушхон булбул куйи ҳам шунда
Қулоғимга туюлар ғализ.

Баҳодир Исомов

Шамол

Тулпор туёқлари остида
туғилади шамол...

Шамол кўшиқ айтар ҳайқириб
Тулпор туёқлари остида.

Олов бўлиб чақнаб,
Сув бўлиб сачраб,

умри ўтиб борар Шамолнинг
Тулпор туёқлари остида...

Мен сени йўқотиб қўйганман.
Нишонда адашган овчидек,
Қалбингга ўқ отиб қўйганман.

Гулим, ишқ кўксимда ўлмайди!
... Отилган ўқни-чи, бари бир
Орқага қайтариб бўлмайди...

Абдуллатиф Турдиалиев

Ҳамза Ҳакимзода хотирасига

Шафтоли гулларин ўйнайди шамол,
Сукунат қўйнида Ҳамзанинг уйи.
Сафийхон ая' сўйлайди беҳол,
Келтирган тугунин бир четга қўйиб:

«Амаким ёнида хориждан ёдгор —
Бир най бўлар эди. Ҳар сахар палла
Уни қўлларига оларди такрор,
Уйғониб кетарди бутун маҳалла...»

...Кейин вилоятлар, кентлар ўйғонди,
Жумҳурият тушди каттакон ўйла.
Шоир жаҳолатнинг бўлди қурбони,
Энди ўзлигини топганда ўлка.

Бари бир, тошларга эгмади бўйин,
Муқаддас инқилоб, ҳуррият сўзи.
Бутун бир ўлкани уйғотиб қўйиб,
Мангу ухлаётир шоирнинг ўзи...

Унинчи синф

Қоғоз кабутар паргага қўнди.
Қанотида: «Севаман сени».
Ибодан яшнайти қизнинг кўзлари
Ва ширингина шивирлар: «Бўлибди жинни».
Кабутарни беркитар титроқ кафтлари.
Дугонаси маъноли боққач,
Лабин қимтиганча қизил гулдай бош эгар...
Темани доскага ёзар бир қўлли муаллим:
«Улуғ Ваган уруши».
Синф сокин, синф жим...

* * *

Хайри — содда, кўп нарсани билмайди,
Масалан,
Сочни чиройли қилиб, турли хил турмаклашни,
Юзни таранг-силлиқ қилиш учун
Қандай бетёғи суртиш лозимлигини,
Қайси лак тирноқда кўпроқ ялтирашини,
Модани...
Умуман, мода нима билмайди...
Ғичиллама қизил этикда,
Тоза, хушбичим, лоларанг чит кўйлак
Ва шафақранг бахмал нимчада,
Оловранг дурраси-ла
Қуёшни далага бошлаб келаркан,
Кўзимга,
Рафаэлнинг «Мадоннаси»дан
Гўзалроқ кўринганини билмайди...
Лекин
Юраги билан баробар уриб турган
Партбилетининг моҳиятини
Чуқур, жуда чуқур билади.

Икки мовий чексизлик
Осмон ва дала ўртасида яшнаб меҳнат қилиш,
Тўйиб-тўйиб нафас олиш бахтини
Ленин берганини
Чуқур, жуда чуқур билади.
Пахтага тўлган ҳар бир этаги
Тинчлик учун мустаҳкам пойдевор бўлишини
Чуқур, жуда чуқур билади.

Тақдир

Турмушинг сўзлайди ниғоҳинг ҳорғин,
Лабларингда хижил кулги — ярали.
Кипригингдан узилган нола
Тақдиринг томига ёғаётир...
Талпинаётган ўғлингни қўлингга оласан,
Унинг митти қўлчалари кўксингда сирғалиб,
эркаланиб-эркаланиб
Эма бошлайди «миқ-миқ»...
Нохос

юзларига томиб
кўзёшларинг,
қўрқитиб юборади.

У сенга жавдир-жавдир
боқиб йиғлайди чинқириб...

Сен...

Сен болангни бағрингга босиб, ўпасан тўйиб-тўйиб
Ва жилмайиб

кўтарасан

уни бошингдан баланд-баланд.

У қушчадай қанот қоқиб,

қиқир-қиқир кулади.

Сен энди ўзлинггни тушларингга топшириб,
Ўғлинг учун яшай бошлайсан...

Фарғона

Ҳалима Қорабоева

Ҳар дарахтнинг ўз сўзи бор...

Ҳар дарахтнинг ўз сўзи бор, қўшиғи бор,
Ҳамма нарса ўзига хос яралгандир.
Не мавжудки, ўз қалбини эгар изҳор,
Мазмун битта — шу ҳаётга ағалгандир.
Совий бошлар ҳаво аста — қишдан дарак,
Қушлар эса шохдан-шоҳга қўниб кўйлар.
Майсазорга айланади чор теварак,
Тиним билмас қушлар яна ёниб кўйлар.
Ҳаёт шундай ўтаверар фасл билмас,
Рангини ҳеч йўқотмайди — асл гавҳар.
Қамишлардан чиқаверар ёниқ бир сас,
Ҳаётга ўз қўшиғини тортиқ эгар.
Сочимга оқ тушди, дема, оқлик — сароб,
Саробларга ишониб сен, бўлма дилхун.
Фақат тушқун ўйлар дилни эгар хароб,
Хоҳиш бўлса, баланд руҳда яшаш мумкин.
Баргларини тўкиб бўлган шохлар кўйлар,
Музлаб қолган ирмоқлардан чиқар жаранг.
Ҳиссиз, дема тошларни сен, тоғлар — ўйлар,
Куйверма, бўлса битиб кетар яранг.
Ҳаёт шундай яралгандир, қаримас у,
Уни маҳкам қучиб олган ер ва осмон.
Сўлмас гулдай яшнаб турар ҳаёт мангу —
Яшар экан ер юзида агар инсон.

Энг инсоний бурч

Коинот чексиздир, ер жуда чуқур,
Сену мен турибмиз дунёда танҳо.
Менинг борлигимдан қиласан ғурур,
Сенинг борлигинг ҳам тенгсиз, бебаҳо.
Сену мен турибмиз бу кенг оламда,
Ўртада чирсиллаб ёнар муҳаббат.
Бахтдан қувонамиз, изтироб — ғамдан,
Буюк муҳаббатга қилиб ибодат.
Атрофимиз чексиз, ваҳмали, яланг
Еримиз борлиқда ёлғиз, яғона.
Унга жипс бўлайлик, қилмасдан дилтанг,
Ургилиб яшайлик мисли парвона.
Эй, ўлим найзасин ўқтаган шарпа,
Сен ўзинг нимадан бўлгансан бино.

Қурибми, қурмайми бирон уй, қапа,
Вайрон этмакликни қилдинг мурдао.
Қандай разолат бу, қандай хиёнат,
Ер қандай кўтарар бундай зотларни
Ҳам борми заррача инсоф, диёнат,
Ер бошга ургайми харобатларни.
Сену мен турибмиз дунёда танҳо,
Муҳаббат гулхани ёнар ловиллаб.
Унинг ҳарорати бўлмасин адо,
Бу дунё қолмасин асло ҳувиллаб,
Мени мажкам ушла, мен эса сени.
Ахир, осмонларга кетмайлик тўзиб
Еки ер қаърига чўкмайлик яна!
Бизни Ер юзига ким олар қазиб?
Ерга жипслашсин оёқларимиз.
Уни узолмасин ҳеч бир сохта куч.
Абадий сўнмасин чироқларимиз,
Яшаш учун кураш — энг инсоний бурч.

Довон

Уфқда. Баландда. Довон устида,
Бир дарахт турибди қуёшга пешвоз.
Шамоллар туради унинг қасдида,
Қошида бургутлар қилади парвоз.
Чинорми, садами ёки бирон тол,
Қандай дарахтлигин билмайман бироқ.
Балки ундан нари яшар истиқбол,
Балки йўллар узун, манзиллар узоқ.
Довонга етганда шамоллар сурдир,
Ураб кела бошлар тўрт томонингдан.
Аммо баландликнинг сеҳри ҳам бордир,
Азиздир манзилга етмоқ жонингдан.
Шундай йўлар билан довонда турган,
Ғалаги дарахтга қиламан ҳавас.
Унга ҳаловатсиз бўрон ин қурган,
Чопару чўккалар, югурар, тинмас.
Парча-парча бўлиб кетаётгандай,
Юрагим увишиб боқаман унга.
Қора куч ёқасин тутаётгандай,
Интилиб юраман ўша довонга.
Қилич яланғочлаб келар шамоллар,
Отлар туёғидан зир титрар довон.
Чидаш бера олмас бу кучга толлар,
Бўтана сой каби шовиллар осмон.
Ҳартугул чинор ё садақайрағоч,
Эгилиб-букилар, курашар, енгар.
Сузаётган каби отади қулоч,
Ҳаво тўлқинлари титраб аланглар.
Довондан олисда, кичик сўқмоқда,
Умид-ла боқаман қаттиқ дарахтга.
Йиқилмас — бўронда, ёнмас — чақмоқда,
Осонмас эришмак бу буюк бахтга.
Ҳартугул чинор ё садақайрағоч,
Курашга ҳар нарса яраёлмайди.
Қора шамол турса юпун ҳамда оч,
Хилва, нозик толлар чидаёлмайди.
Узукун хаёлим тортади довон,
Дарахтга юракдан қиламан ҳавас.
Хаёлимда, худди, у бир тирик жон,
Аммо у шунчаки тирик жон эмас.

Қайтиш

Яна ўз йўлига қайтди асов сув,
Яна аввалгидай осуда оқар.
Қанотларин ювар уч дона оққув,
Заррин томчилардан сирғалар тақар.

Аммо дарё тошган жойлардан, аён,
Упирилган ерлар ташланар кўзга.
Қирғоқлар бу гал ҳам собит ва шоён,
Тошқинни қайтара олди изига.

Хаёт кўп ғалати, гоҳо едим панд,
Гоҳо қадрим бўлди жуда ҳам баланд.
Гоҳо лойқа бўлди дарёда сувлар,
Гоҳо тиниқ оқди биллурга монанд.

Замира Эгамбердиева

Қалдирғоч

Шамоллар кезганди беҳис, яланғоч,
Япроқлар қиқирлаб кулганди у кун.
Учиб кетарканман мисли қалдирғоч,
Қалбимда бир ўкинч ингради беун.
Қайтмас бўлиб кетди қалдирғочингиз,
Кўзёшлари селоб бўлиб, онажон.
Тўкилиб боргандек узун сочингиз,
Туйғулари сароб бўлди, онажон.
Бу баҳор мен сизни йўқлай олмадим,
Бузмадим безовта кўнглингиз тинчин.
Йўқ-йўқ, қалдирғочга ўхшай олмадим,
Кечиринг, аёзда келганим учун...

Уйқудан уйғонсин ҳорғин бойчечак,
Онажон, бағрингиз тезроқ очингиз.
Қийда гул келтирди сизга бир этак
Мангу баҳор топган қалдирғочингиз!

Усмонжон Шукуров

Дарахтлар

Сирғаларин дарахтлар аста
Топшираркан шамолга, ерга,
Теран-теран боқиб қолишар
Вазмин ерга, енгилтак елга.

Қаранг, бу ҳам, етмаганидек,
Кўрган каби антиқа тушлар,
Гуркураган, гавжум бағрини
Хувиллатиб кетади қушлар.

Уйчан яшай бошлар дарахтлар
Хотиралар ичра паришон.
Қаердандир оппоқ нуқралар
Қўна бошлар бошига шу он.

Сукут сақлар шунда ҳам улар
Бирор шохи қолса ҳам қуриб.
Чуқур-чуқур тин олару сўнг,
Қаршилагай кўкламни кулиб.

Андижон

Баҳорнинг тўққиз чизгиси

Мен баҳорни қачон кўрдим? Сўнги қор
Оқ қуёшдай уфқларга синганда.
Ёнғоқ дарахтларин зоғлар тарк этиб,
Йироқликлар аро жим беркинганда...

Мен баҳорни қачон кўрдим? Сўрига
Ерда ётган тоқлар панжа чўзган пайт.
Урик, қишининг муз бағридан қутулиб,
Турналарнинг нафасини сезган пайт...

Мен баҳорни қачон кўрдим? Шотутлар
Аранг-аранг уйғонганда уйқудан.
Чок-чокидан сўкилганда сукунат
Ешаришдан, ҳаяжондан, қий-чувдан...

Мен баҳорни қачон кўрдим? Юлдузлар
Қалдирғочдек қанот ёзиб учганда.
Чақмоқ чақиб — ўйнаб олов-раққоса,
Зилтеракни ваҳималар қучганда...

Мен баҳорни қачон кўрдим? Бедовлар
Ер тепганда, термилганча олисга,
Отилганда жонли фонтан — балиқлар
Сигмай қолиб дарёларга, ҳовузга...

Мен баҳорни қачон кўрдим? Куртақлар
Еруғ кунга умид билан боққанда,
Бола руҳи — поклик қуши — варрақлар
Юксакларда эркин қанот қоққанда...

Мен баҳорни қачон кўрдим? Хонадан
Ташқарига рангпар гуллар кўчганда,
Бойчечаклар қора сизир сутини —
Қора булут сувларини ичганда...

Мен баҳорни қачон кўрдим? Беовоз
Куйлаганда соҳилдаги оқ тошлар,
Чумолининг ёлғизоёқ йўлини
Супурганда шаббодалар — фаррошлар...

Мен баҳорни қачон кўрдим? Чигиртка
Чириллаши тун кўксини тилганда
Ва кўз излаб сурагингни альбомдан —
Вужудимга бир ҳис қайтиб келганда...

Урикларинг қайта гуллайди,
Ардоқлайди маъсума қизлар —
Девонингда мабодо бўлса
Майсалардан яшилроқ сўзлар...

Хазон нима — боғинг билмайди,
Тегизолмас қўлини кузлар —
Девонингда мабодо бўлса
Фасллардан кучлироқ сўзлар...

Муҳаммад Мирзо

Одамлардан кетса диёнат,
Табиат ҳам қалқиб кетармиш
Йўқотганча мувозанатин.

Гул қатидан бир томчи шудринг,
Поклик бўлиб шеърга тушиди-ю,
Сингиб кетди абадиятга.

Солдат ухляяпти

Солдат ухляяпти,
Тийрак — кўзлари,
Бир нафас эркалаб олаётир тин.
Кимгадир аталган лазиз сўзлари
Лабларидан учар ўқтин ва ўқтин.

Солдат ухляяпти,
балки бу иши
Тузатиб бўлмовчи энг қалтис ҳато.
Уруш деганининг совуқ қилмиши:
Қайтиб туролмаслик мумкиндир ҳатто.

Солдат ухляяпти,
нуроний она,
Севикли ёр васли тушларида жам.
Уларнинг кўзида бор жиндай тағна,
Ғафлатда қолмоғин исташмас бир дам.

Ана у,
кетяпти жилмайганича,
Энг тотли ҳислардан ширин руҳ олиб,
Улим ва оловнинг қоқ ўртасига
Ҳаётнинг чиройли сурагин солиб.

Ҳеч ким бўлолмаган кимсага

Дўстликни-ку эплай олмадинг,
Душманлик ҳам келмади қўлдан.
Нега энди кета қолмадинг,
Сал четроққа чиқсанг-чи йўлдан.

Йўқ, кетмайсан, атрофимда жим
Ўралашиб юраверасан.
Гоҳ душманим, гоҳида дўстим
Бўлиб кулиб тураверасан.

Йўқламаёқ қўйди дўстларим,
«Дўсти бордир, дея қадрдон».
Тинчим бузмас ҳаттоки ғаним,
Деб: «Менсиз ҳам дил-бағри хуфтон».

Дардлашмоққа илож йўқ энди,
Ҳатто рўй-рост олишмоққа ҳам.
Аро йўлда қўйдинг-ку мени,
Аросатда қолган, эй одам.

Абдулла Хўжаев

Мен тирикман эл билан, қалбим, демак, жонимда эл,
Меҳнатим, бахтим, ижодим, қўйки, ҳар онимда эл.
Инқилоб чоғи неча мен тенгилар бўлган фидо,
Сўнгги айтган сўзи балким: «Қолди армонимда эл».
Не саодат, халқ учун кўксимни қалқон айласам,
Чунки байроқ рангидек топ-тоза, ол қонимда эл.
Бахту иқболи очилган ҳур замон фарзандиман,
Яшнагай доҳий қуриб берган бу давронимда эл.
Ташласам гурс-гурс қадам, бу — элга хизмат шавқидан,
Боғласам бел, боиси — чин аҳду паймонимда эл.
Куйлагай Абдулла дўстларнинг куйцага жўр бўлиб,
Бир умр бўлгай, дея бош мавзу дostonимда эл.

Абдуқаҳҳор Ғаффорий

Оламдан ўтади номард ҳам, мард ҳам,
Емондан йироқ юр, юқмасин гард ҳам,
Сен ўзинг ўзингдан сўрагин, одам,
Бирор-бир ярага қўйдингми малҳам?

Сен агар кимсадан тотсанг зарра туз,
Бошига ғам тушган чоғда бурма юз.
Қалбига чироқ бўл, ёрит йўлини,
Сурма кетиб, ҳар қачон қолар ахир кўз.

Дилфузани дадаси
Тез-тез саволга тўтар:
— Қишда қушлар нимага
Жанубга учиб кетар?

Дилфуза унга боқиб
Сўзлаб туриб жилмайди:
— Ҳамма қушга, дадажон,
Бу ерда ин етмайди.

Хайрулла Қосимов

Япроқ узилди-ю, лаб босди ерга —
Шу парча жонига
ўрганди дарахт.
Яна баҳор келди.
Чулғанди нурга —
Қайтиб япроқ униб,
Қайтиб туйди бахт...

Худди кўкда сочилган
Юлдузлар мисол,
Ўз осмонингдан мағрур
Боқурсан менга...
Чарақлаб,
Чорлашларинг эмасдир висол,

Фақат
Хаёлларда егурман сенга...
Кошки дилбар нигоҳга
Айланиб қолсанг —
Ва мен...
Қорачиғингга жо бўлиб кетсам.

Санобар Ҳасанова

Сен берган гуллар...

Бир боғбондан менга гуллар келтирдинг,
Мўъжаз хонам ичин безади яшнаб.
Гул бериб гўёки меҳринг билдирдинг,
Тонгдай кулиб турар бахтим олқишлаб.

Илгари биз сира кўришмагандик,
Тушда кўрмагандик бир-биримизни.
Тасодиф юз берди, учрашиб қолдик,
Гуллар изҳор этди дил сиримизни.

Катта зал. Одам лиқ, шеърят кунини,
Бир шеърим ўқидим шоирлар аро.
Бу шеърим уйғотмиш сенда туйғунини,
Шу шеърим бўлолди бахтимга гаров.

Мана, йиллар ўтди, у гуллар йўқдир,
Аммо кечагидек ёдимда улар.
Ўша меҳр билан кўнглим тўлиқдир,
Ўша меҳр менинг кўнглимда кулар.

Қайда шеър ўқисам гул беришган он,
Чақмоқдай ялт этар бирдан ўша кун.
Гул туган ёшларни кўрганам замон,
Улардек ўзимни сезаман мамнун.

Рустам Долимов

Мақсад маррасидир ҳақиқат,
Умр доим уни қувиб чопади.
Курашда кўрсатса кимки матонат,
Ҳақиқатни бир кун излаб топади.

Ҳақиқат-чи, севар онг, тафаккурни,
Ўшалар оргидан нурдай чопади.
Ҳақиқат йўлида сўнган умрни
Ҳақиқат ҳам бир кун излаб топади.

Эрмамат Нурматов

Сен келдинг...

Мен сени танийман ҳаммавақт
Қадаминг товшидан бегумон.
Қадамки, висолга орзуманд,
Юракка таржимон, таржимон...

Ғойибдан кўраман кўзингни,
Сезаман пинҳона оташин.
Ҳаттоки айтажак сўзингни,
Сўзларки оташин, оташин!..

Чеҳрангда акс этмиш ол лола,
Бу — соғинч, бу — соғинч, ибодан.
Дилдаги ҳисларим шалола,
Бахтлимиз — дунёда, дунёда!

Сен келдинг... Навбаҳор насими —
Элитди азизим, азизим!

Манзара

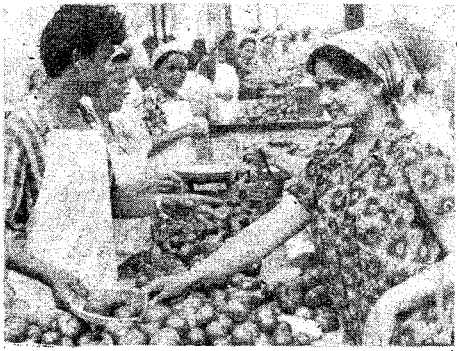
Фазоларга зиё югурди,
Яшнаб кетди атроф-теварак.
Кунгабоқар кўкка юз бурди —
Ногоҳ
сеҳрланиб қолгандек...

Наманган

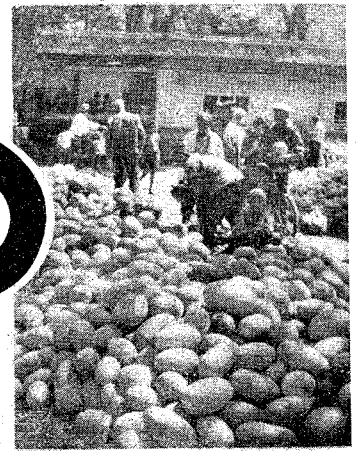

R

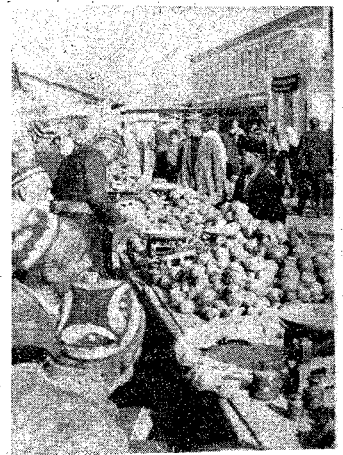
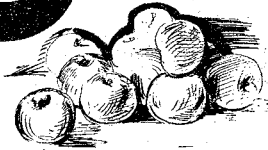
O

3

O

5

Социологик очерк

Товар айирбошлашни амалга ошириш ва эркин бозорнинг,— бу эркин савдонинг зарбасига учрамаслик учун, биз уни яхши билишимиз, унга қарши курашмоғимиз ва уни ўз кузури билан, ўз қуроли билан енгизишимиз керак,— бунинг учун эса эркин бозорни билиш керак...

... Биз савдо шароитларини ҳисобга олишимиз, бу шароитларни аниқ билишимиз, ҳар қандай ўзгаришларни дарҳол ҳисобга ола билишимиз керак.

В. И. Ленин

Совет жамиятининг иқтисодий, социал ва маънавий таъминоти янада кўпроқ узвий равишда ўзаро боғлашни таъминлаш ҳам жуда муҳимдир. Зарур социал ва мафкуравий шарт-шароитларни яратмай туриб, экономикани сифат жиҳатидан янги поғонага кўтариб бўлмайди. Худди шунингдек, иқтисодий ва социал сиёсатнинг мустақкам пойдеворига таянмай туриб, социалистик онгни ривожлантиришнинг етук муаммоларини ҳал этиб бўлмайди.

К. У. Черненко

Бу — етилган масала

Яқинда КПСС Марказий Комитетининг навбатдан ташқари (1984 йил 13 февраль) Пленумида жуда кўп ҳаётий масалалар ўртага ташланди. Унда сўнги пайтларда коммунистик партияимизнинг социалистик жамиятга раҳбарлик қилишда янги тажриба ортиргани ҳамда тузумимизнинг афзалликлари ва имкониятларидан яхшироқ фойдалана бошлагани қайд этиб ўтилди. Бу фикрлар партияимиз ва халқимизнинг ленинча тўғри йўлдан оғишмай бораётганини тасдиқлаш билан бирга, меҳнат аҳлини янада сафарбарликка, ишга ижодий ёндашишга, ташаббускор бўлишга ундайди. Айниқса, КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ Константин Устинович Черненконинг шу Пленумда айтган қуйидаги сўзлари ишга ижодий муносабатда бўлишга даъват этибгина қолмайди, балки хўжалик раҳбарлари зиммасига янгидан янги вазифаларни ҳам юклайди:

«Ҳамма поғоналарда кўпроқ мустақиллик кўрсатиш, дадил изланишлар билан шуғулланиш, агар керак бўлса, экономиканинг самарадорлигини ошириш, халқ фаровонлигини ўстириш йўлида ўринли таваккалдан қайтмаслик зарур, биз хўжалик кадрларимиздан мана шундай иш тутишларини кутмоқдамиз.»

Пленумда айтилган кўп масалалар, шунингдек, халқ фаровонлигини ошириш, иқтисодни янада кўтариш ва иж-

тимоий турмуш муаммоларига тадбир кўзи билан қарашга доир мулоҳазалар матбуот ходимларида бундан кейин ҳам кўпроқ изланишга, ҳозиржавоб, ташаббускор ва ташкилотчи бўлишга рағбат уйғотади. Шу нуқтаи назардан қараганда, бугун колхоз бозори билан боғлиқ бўлган муаммолар ҳам бевосита ижтимоий турмуш проблемаларига даҳлдордир. Айни пайтда бозор халқ эҳтиёжи ва талабларининг ўзига хос «барометр»и ҳамдир. Шунинг учун мен ушбу социологик очеркимда бозорнинг кўпчиликини ташвишлантирган турли муаммолари хусусида сўз юритаман.

Очиғини айтганда, бозорни биз ҳаёдамай ўз-ўзидан барҳам топиб кетса керак, деб тушунар эдик. Бунга асосимиз ҳам бор эди. Чунки, деҳқон томорқасидагидан кўра жамоат даласида кўпроқ ишлашга интиларди. Бу ерда гап фақат интизомда эмас, балки энг аввал моддий манфаатдорликда эди. Жамоат даласига сарфланган меҳнат томорқага сарфланган меҳнатдан кўп даромад келтирарди.

Хўш, у ҳолда нега деҳқон томорқасида ҳам ишлар ва савдо-сотик билан ҳам шуғулланарди? Сабаби: жамоат даласи кўп даромад келтиришига қарамай ҳали деҳқоннинг даромадга, жамиятнинг махсулотга бўлган эҳтиёжини тўла қондирилмасди. Эҳтиёжини қондириш учун деҳқон томорқасида

ҳам ишлашга, истеъмолчи эса бозордан ҳам маҳсулот сотиб олишга мажбур эди. Бошқача айтганда, бу — зарурнинг зўридан қилинаётган иш эди. Бинобарин, жамоат хўжалиги ривожланиб, деҳқонни даромад, истеъмолчини маҳсулот билан тобора кўпроқ таъминлай борган сари бозор қисқара бориши, ниҳоят, барҳам топиши керак эди. Биз шундай деб ўйлар эдик. Мана, орадан 60 йилдан ортиқ вақт ўтди. Жамоат хўжалиги бу муддат ичида мислсиз тараққиётга эришди. Бироқ бозор барҳам топмади. Аксинча, тобора кенгайиб борапти. Мана бу статистик маълумотга эътибор беринг: колхоз бозорларидаги товар тасарруфи 1965 йили 3,6 миллиард сўмни ташкил этган бўлса, 1981 йилга келиб 8,1 миллиард сўмга етди, яъни бозор ўтган 15 йил ичида салкам 2 ярим баробар кучайди.

Бир қарашда бунда ташвишланадиган ҳеч нарса йўқдек туюлади: бозор-томорқа дастурхонимизни тўкин қилишга қўшаётган ҳиссасини икки ярим карра кўпайтирибди. Бунинг нимаси ёмон?

Албатта, бир қарашда шундай туюлади. Аслида-чи? Товар тасарруфи ўз-

ўзидан кўпайиб қолгани йўқ, ахир. Бозорчи кўпайгани учун ҳам кўпайди. Хоҳлаган колхоз бозорига бир кириб кўринг. Маҳсулот сотиб ўтирган юзлаб колхозчи-совхозчини учратасиз. Агар магазинда бўлса, шунча маҳсулотни 10—15 сотувчи бемалол сотиб улгурар эди. Мамлакатимизда 5 ярим мингдан ортиқ расмий бозор бор. Хўш, бунга пишиқчилик даврида пайдо бўладиган кўча бозорларини ҳам қўшинг. Қанча ишчи кучи йўқотяпмиз?

Яна қандай ишчи кучи йўқотяпмиз? Улар 15—20 йил аввалги ишчи кучларидан фарқ қилади. Бу ишчи кучлари эндиликда юксак даражада механизмлашган, кимёлашган хўжаликни юритишга қодир. Модомики, ана шу куч бозорда банд экан, жамоат хўжалигининг ҳоли нима кечади? Бозордан топганимиз далада йўқотганимизнинг ўрнини қоплайдими? Йўқ, албатта, шундай бўлгач, демак, ташвишланмай иложимиз йўқ: томорқада ишлаш, бозорда маҳсулот сотиш — бир пайтлар зарурнинг зўридан қилинарди. Энди у нега бу қадар хуш ёқадиган бўлиб қолди? Бу ҳол қачон, қандай юз берди?

Бозор нархи қандай нарх?

Бу ўринда истаймизми-йўқми ундан қатъи назар, бозор нархи масаласига келиб тақаламиз.

«Одамлар бозор нархига жуда мазахўрак бўлиб қолишди». Бозорда бир харидорнинг қизишиб шундай деганини эшитганман:

Балки унинг нима демоқчи эканини англагандирсиз. У — бозор нархи юқори, демоқчи. Нафсиламбрини айтганда, биз ҳам шундай фикрдамиз. Бироқ бошқача ўйловчилар ҳам бор. Иқтисод фанлари доктори Г. Шмелев «Шаҳарликларга бозор нега керак?» сарлавҳали очеркида («Октябрь» журнали, 1982 йил, 12-сон) бозор нархи масаласига холис ёндашишни, яъни унга фақат харидор нуқтаи назаридан эмас, балки томорқачи нуқтаи назаридан ҳам қарашни таклиф этади. Агар шундай ёндашилса, бу қадар ташвишланишга ўрин қолмаслигини уқтиради.

Масалага холис ёндашсак, тўғри, бозор нархи ҳам худди давлат чакана нархи сингари маҳсулотни етиштириш ва сотиш шарт-шароитларини ўзида акс эттиради... Томорқада маҳсулот етиштирилган маҳсулот, айтайлик, помидор совхоз даласида етиштирилган помидордан фарқ қилади. У, биринчидан,

механизмлашган, кимёлашган меҳнатнинг эмас, балки оддий, бинобарин, заҳматли меҳнатнинг меваси. Иккинчидан, у дам олиш вақти ҳисобидан қилинган меҳнатнинг самараси. Учинчидан, уни бозорга олиб бориш чиқимлари ва ташвишлари совхоз даласидаги помидорни магазинга олиб бориш чиқимлари ва ташвишларидан анча ортиқ. Тўртинчидан, бозорда ўтирган сотувчининг шароити магазинда ўтирган сотувчининг шароитидан оғир. Шундай бўлгач, бозор нархи давлат чакана нархидан юқори бўлиши табиий. Бари бир, биз ана шуларнинг ҳаммасини назарда тутган ҳолда бозорлардаги ҳозирги нархни юқори меъёрдан демоқчимиз.

Статистиканинг гувоҳлик беришича, бозор нархи 1970 йили давлат чакана нархидан 50 фоиз ортиқ эди. Юқорида санаб ўтилган шарт-шароитларни назарда тутиб, бу нархни табиий деб ҳисоблаш мумкин эди. Маълумки, кейинги ўн йил ичида бу шарт-шароитларда катта ўзгаришлар юз берди: томорқалардаги меҳнат энди биз тасаввур қилган даражада оддий меҳнат бўлмай қолди; кишлоқликларнинг аксарияти ҳозир токига бир йилда камида икки марта кимёвий ишлов бермай қўймайди; кўпчилик томорқасини кет-

монда эмас, тракторда шудгорлайди; бунинг устига маҳсулотни бозорга олиб бориш ҳам ҳозир жуда унақа чиқимли, ташвишли эмас. Автобус қатнамайдиган қишлоқ ҳозир кам. Бунга колхоз-совхозларнинг машиналарини, йўловчи машиналарни ҳам қўшинг. Қолаверса, шахсий транспорт воситалари-чи? Хуллас, бозор ҳозир бир қадам бўлиб қолди.

Шунингдек, бозорларнинг ўзи ҳам ҳозир аввалгидек эмас. Давлат бозорчилардан ёрдамини аямади. Бу ёрдам, агар пулга чақилса, миллионларни, миллиардларни ташкил этади. Энди бозорчиларнинг маҳсулоти ҳам худди магазинлардаги маҳсулот сингари пештахталарга чиқди. Уларнинг ўзлари эса шийпонлар остига, муҳташам салонларга киришди.

Хўш, бу ўзгаришлар бозор нархида ўз ифодасини топиши керакмиди? Керак эди. Агар ифодасини топганда бозор нархи қандай бўларди? Пасаярди. Ҳарқалай, давлат чакана нархи билан бир хил бўлиб қолмаса ҳам, унга яқинлашиб қоларди. Аксинча, у яқинлашмади. Ҳатто 50 фоиз юқориликча ҳам турмади. Тобора юқорилайверди. Орадан 10 йил ўтгач, бозор нархи давлат чакана нархидан 50 фоиз эмас, балки 100 фоиз ортиқ бўлиб турибди. Буни энди табиий юқорилаш деб бўлмайдида, албатта.

Энди чайқов бозори деб аталадиган норасмий бозорларга ҳам бир назар ташлайлик. Даставвал бу бозорнинг ўзи ҳам, номи ҳам йўқ эди. Қишлоқлик билан шаҳарлик битта жойга тўпланиб, давлат ишидан ташқари пайтда етиштирган маҳсулотларини битта жойда айирбош қилишарди. Кейинчалик қишлоқлик бозорчилар шийпонлар остига, муҳташам салонларга кириб кетишгач, шаҳарлик бозорчилар ташқарида қолишди. Улар маҳсулотларини хануз ерда ёйиб ўтиришарди. «Ёймачи» деган атама уларга худди ана шу пайтларда берилган эди. Биз амалда ёймачиларнинг хизматидан фойдаланардик, яъни чевардан дўппи олиб кияр, темирчидан кетмон олиб ер чопар эдик. Аммо ёрдам масаласига келганда... Ёрдам кўрсатиш у ёқда турсин, ҳатто энди расмий, замонавий бозорларимизда уларнинг бундай ўтиришлари кўзимизга хунук кўринадиган бўлиб қолди. Мутасадди идора вакиллари энди уларни таъқиб ҳам қила бошлади. Энди улар маҳсулотларини кўчаларда, колхоз бозори қопқаларида ўтириб эмас, кўтариб юриб, эркин эмас, кўрқиб-писиб сотадиган бўлишди. Шу тариқа норасмий бозор ташкил топди. Ана шу пайтларда уларнинг шарт-шароитлари оғирлашган, бу ҳол норасмий бозор нархида ўз ифодасини топган, 3 сўмлик кетмон 5 сўмга, 5 сўмлик дўппи 10 сўмга

чиққан эди. Бу энди ҳақиқатдан ҳам табиий юқорилаш эди. Шундан кейин бозорчиларнинг на иш, на бозор шароитларида ҳеч қачон, ҳеч қандай бундан бошқа кўнгилсизлик бўлгани йўқ. Аксинча, шарт-шароитлари муттасил яхшиланиш томон борди. Масалан, дўппифуруш аввал игна билан бир ҳафтада зўрға 1—2 та дўппи битирган бўлса, энди электр машина билан бир ҳафтада бир тугун дўппи тикипти.

Хўш, бу ўзгаришлар бозор нархида ўз ифодасини топиши керакмиди? Керак эди. Афсуски, бундай бўлмади. Шароит ёмонлашганини дарҳол сезган, дарҳол чора топган бозор нархи шароит яхшиланганини ҳеч сезмади. Усишда давом этаверди. Усишни шу даражага етказдики, бундан 10—15 йил аввал 10 сўм бўлган дўппи ҳозир 18—20 сўмга чиқди. Бозор нархи ана шундай фирромлик қилмоқда. Бозорда нима айб, нархда нима айб? Бу ўзгаришларни нарх эмас, бозор эмас, бозорчи ҳисобга олиши керак эди.

Энди бозор ҳақида аввал ўйлаганларимиз билан ҳозир кузатганларимизни бир таққослаб кўрайлик. Халқ хўжалигининг ривожланиши, аҳоли иш ва турмуш шароитларининг яхшиланиши аввал ўйлаганимиздек, бозор ва томорқанинг аста-секин барҳам топишига олиб бормади, аксинча, буларда ҳам шарт-шароитнинг яхшиланишига олиб келди. Энди томорқа ва бозор чиқим ва ташвишларни қоплабгина қолмай, фойда ҳам келтирадиган жойга айланди. Хўш, бу қандай фойда?

Маълумки, деҳқон далада маҳсулотни жамият билан биргаликда етиштиради. Деҳқондан — меҳнат, жамиятдан шарт-шароит — ер, сув, ўғит, техника ва ҳоказо. Бинобарин, бу ерда меҳнат ҳам, фойда ҳам ижтимоий бўлади. Деҳқон ана шу фойдадан меҳнатига яраша тегиш олади. Бозорчи томорқачи-чи? У шарт-шароитни жамиятдан шахсий пулимга сотиб олганман, демак, шахсий деб, маҳсулотни бир ўзим етиштирганман, демак, фойдани ҳам бир ўзим олишга ҳақлиман, деб ўйлайди. Шу ўринда камида учта нарсани унутлади: биринчидан, жамият шу шароитни яратгани учун ҳам уни сотиб олиш имконига эга бўлганини унутлади. Иккинчидан, жамоат хўжалиги ривожланиб, уни катта даромад билан таъминлагани учун ҳам шарт-шароит сотиб олиш имконига эга бўлганини унутди. Учтинчидан, жамият бу шарт-шароитни арзон нархда бераётгани учун ҳам унда чиқим ва ташвишлардан ортиб фойда қолаётганини унутди. Хуллас, жамиятнинг ёрдамида оёққа туриб олгач, жамиятни унутди. Шахсий фойда кўра бошлайди.

«Социал адолат совет тузуми негизининг ўзига асос қилиб олинган, унинг

жуда катта кучи ҳам мана шунда,— дейди К. У. Черненко.— Шу боисдан кундалик ишларда, иш ҳақи ва мукофотлар ҳақида, квартира ёки йўлланмаларни тақсимлаш тўғрисида, тақдирлаш ҳақида гап борганида адолатга ҳеч оғишмай риоя қилиниши — хуллас, ҳар бир кишининг умумий ишга қўшган меҳнат ҳиссасига мувофиқ бўлиши жуда муҳимдир.

Шахсий фойдани кўпайтириш пайида...

Бозор манфаатли жойга айланиб қолгач, энди у ўз-ўзидан барҳам топиб кетмас эди, албатта. Бироқ биз ҳануз унинг ўз-ўзидан барҳам топишини кутар, барҳам топтириш йўли деб, асосан жамоат ҳўжалигини ривожлантиришни тушунар, диққат-этиборимизни асосан ана шу соҳага қаратар эдик. Магазинларда маҳсулотни сероб қилиб қўйсақ, бозорга ким боради, ахир, дердик. Шахсий фойдага мазахўрак ноинсоф бозорчилар эса, бирон-бир чеклашга дуч келавермагач, бу фойдани янада кўпайтиришнинг пайида эдилар. Бу пайтда аҳоли тез суръатлар билан кўпая бошлагани, пул даромадлари муттасил орта боргани ҳам улар учун аини муддао бўлган эди.

Диққат билан кузатсангиз, ноинсоф бозорчилар нархини ошириш, шахсий маҳсулот миқдорини кўпайтиришга асосан куйидагича йўллар билан зришишаётганини сезасиз: биринчидан, жамоат даласида қўл учида, томорқада эса куйибпишиб меҳнат қилишади. Бошқалар то дала ишларидан ортиб томорқага уруғ қадашгунча, улар маҳсулотни бозорга олиб чиқишади. Бозор нархини ўзлари белгилашади. Нарх пасайгунча маҳсулотларини пуллаб, энди аллақачон кечки маҳсулотни ҳаммадан аввал етиштириш ҳаракатига тушиб кетган бўлишади.

Картошка, сабзи, пиёз сингари тез бузилмайдиган маҳсулот расталарида манзара бошқачароқ: маҳсулот сероб эканига қарамай, нархни пасайтиришмайди. «Айланиб кўринг, ҳамма шунчадан сотяпти. Олсангиз шу, олмасангиз пулингиз чунтагингизда, деб ўтиришаверади. Нега? Чунки далага — ишга шошишаётгани йўқ. Бугун сотмасам, маҳсулотим эртагача айнийди, деб кўрқишаётгани ҳам йўқ. Сиз шошиб турибсиз. Маҳсулот эса керак. Китоб олишга мўлжалланган пулингизни қўшиб бўлса ҳамки, харид қиласиз. Улар буни билишади. Нархни пасайтиришмайди. Шундай қилиб, бозор нархининг давлат чакана нархидан 100 фоиз юқорилаши, аксарият ҳолларда, жамоат даласидаги ишга халақит бериш асосида амалга оширилади.

Бироқ нархни оширишнинг чек-чега-

Бу ўринда партия, касаба союз, комсомол ташкилотлари, ҳўжалик раҳбарлари анчагина иш қилишлари керак. Меҳнат коллективларининг ўзларига кўп нарса боғлиқ. Ҳозир уларнинг қонун тарзда мустаҳкамлаб қўйилган катта ҳуқуқлари бор. Эндиги вазифа шу ҳуқуқлардан тўлиқроқ фойдаланишдан иборат.

раси бор. Нарх чегарадан чиққан заҳоти зарар келтира бошлайди. Чунки харидор камаяди, савдо сўсяяди. Демак, нарх бир паккага етгач, энди маҳсулот миқдорини кўпайтира бошлаш керак. Маълумки, маҳсулот меҳнатнинг ўзи билан кўпаймайди. Кўп хом ашё ҳам керак. Ҳўш, кўп хом ашёни қаердан топишяпти? Мисолга ипак билан ўғитни олайлик. Ҳарқалай, магазинларга шахсий ҳўжалик юритувчилар буларни истаганича чиқариб қўя олаётгани йўқ. Энди ўйлаб кўринг: ипак, ўғит магазинларда топилмаса, бозорчиларнинг ипак, ўғит заводлари бўлмаса, ҳўш, унда чайқов бозорларида сотилаётган тугун-тугун дўппининг гулини тикишга ипак қаердан топила қолди-ю, колхоз бозорларида сотилаётган тонна-тонна қовун-тарвузнинг ичига маъдан ўғит қаердан туша қолди?! Ҳа, ноинсоф бозорчилар жамият ўз имконияти даражасида бераётган ёрдам билан қаноатланмай, бу ёрдамни ундан яшириқча ҳам олишяпти. Умаришяпти!

Бироқ улар ўғирлаётган нарса фақат хом ашё эмас. Ноинсоф бозорчилар орасидан ниҳоят шундай «тадбиркор»лар етишиб чиқдики, улар бозор ҳақида биз билган нарсани билиб қолишди. Бозорда муносабатлар стихияли равишда амалга ошади. Бозорни режали бошқариш, назорат қилишнинг, хусусан, бу ерда қатъий нарх, қатъий ассортимент белгилашнинг амалда иложи йўқ. Улар худди ана шуни билиб қолишди. Шундан сўнг, бозор аслида бошвоқсиз бир нарса экан, унда хом ашёни пишириб сотишдан кўра тайёр маҳсулот олиб сотиш нафлироқ экан деб, тез орада янги касбга ихтисослашиб олишди. Энди янги типдаги чайқовчилар пайдо бўлди.

Аввалги чайқовчи бирон-бир корхонада ишларди. Чунки бозорнинг ўзи боқмас эди. Аҳолининг харид қуввати паст, бинобарин, нарх масаласида бозорда ҳаддидан ошолмасди. Ҳозирги чайқовчи-чи? У нари борса, бирор корхонада рўйхатда туради. Аслида эса олиб-сотишдан бошқа иш қилмайди. Чунки мундоқ ўйлаб қараса, бозор боқибгина қолмай, ҳатто бойитяпти ҳам. Қаранг-а,

бозор қай даражада ўзгарибди. Бироқ ўзгарган нарса бозормикин? Йўқ! Жамоат хўжалиги ўзгарди. Биз ўзгардик. Аввал бизда оладиган нарсанинг ўзи йўқ эди. Энди бор. Жамоат хўжалиги энди

бизни боқувчигина эмас, бойитувчи ҳам бўлиб қолди. Афсусланарли жойи фақат шундаки, ноинсоф кишилар бозор воситасида бойлигимизнинг бир қисмини олиб қўйишяпти.

Ушляпмиз, жазоляпмиз, бироқ...

Шаҳарлик чайқовчини-ку, таниш осон. У қўлидаги молни айтайлик, кийимлик атласни ўзи тўқимаганини ҳамма билади. Шунинг учун халқимиз унинг маконига чайқов бозори деб, аллақачон жисмига яраша исмини қўйган. Лекин колхоз бозорига келганда, ўйланиб қоляпти. Бир кекса харидор онахон таажжубланиб, бизга мана бундай шикоят қилганди:

— Аввалги деҳқонлар савдолашиб ўтиришмасди. Бизники деҳқончилик, дейишарди-да, сотиб-сотиб кетишаверарди. Ҳозиргилари чайқовчига ўхшашади-я, тавба...

Хўш, нега «ўхшашади-я» дейишадию, «чайқовчи» дейишолмайди? Нега ўйланиб қолишади? Гап шундаки, қишлоқлик чайқовчини таниш қийин. У сотаётган қовун томорқаникими, совхоз даласиникими — билиб бўлмайди. Билиш учун махсус текширув олиб бориш керак. Текширсангиз, маълум бўлади: калаванинг учи жамоат даласига бориб боғланади. Кечки, етилмаган қовун тайёрлов идорасига жўнатилган, эртаги, етилган қовун эса бозорга оширилган бўлиб чиқади. Бироқ умумий тасаввур ҳосил қилиш учун махсус текширув ўтказиш шарт эмас. Магазинлардаги қовунлар билан бозорлардаги қовунларни солиштириб кўриш, сотувга қайсиниси қачон келгани билан қизиқишининг ўзи кифоя. Маълумки, ҳали ҳеч ким қовун-тарвузни иссиқхонада етиштиришни расм қилгани йўқ. (Бундан илмий-текшириш институтлари истисно, албатта). Нима дейсиз? Нисбатан тўла имкониятга эга жамоат даласи нисбатан унчалик имкониятга эга бўлмаган томорқалардан сифатсиз ҳосил берибди-ми? Шунга ишониш мумкинми? Хўп, ноинсоф томорқачи томорқасида куйибпишиб ишлашини, ўмариб кўпроқ ўғит солишини назарда тутиб, бунга ишонмайлик ҳам. Лекин статистика маълумотлари бу ҳақда нима дейди? Мамлакатимизда колхозчиларнинг томорқаси ўртача 0,30 гектар. Совхоз ишчилариники эса бундан оз. Хўш, ниҳоятда тез ва сифатли ишланган, ўғитга ниҳоятда боқилган тақдирда ҳам, 0,30 гектар томорқа қанча ҳосил беради? Томорқачилар бо-

зорга қанчадан ҳосил олиб келишяпти? Кўп! Шу қадар кўпки, янаги қовун пишиғича сотишга ҳам етади. Ҳа, калаванинг бир учи катта пайкалга бориб боғланаётгани учун ҳам етади.

Шундай қилиб, шаҳарлик чайқовчи ҳам, қишлоқлик чайқовчи ҳам бир хил чайқовчи. Бир хиллиги шундаки, ҳар иккаласи ҳам ноҳалолларнинг энг ноинсофи: ўзимизга қарашли тайёр маҳсулотни ўғирлаб, ўзимизга сотади. Шаҳарлик чайқовчи яшириб сотаётгани учун ушлолмаймиз. Магазиндан олаётганида эса, ўзига зарурдирки, оляпти-да, деймиз, индамаймиз. Қишлоқлик чайқовчи яшириб олаётгани учун ушлолмаймиз. Бозорда сотаётганида эса, томорқасида етиштиргандирки, сотапти-да деймиз, индамаймиз. Хуллас, алданамиз.

Йўқ, ҳеч ушлолмаймиз, дейиш нотўғри. Ушляпмиз. Бироқ чек қўя олмапмиз, холос. Ички ишлар бўлимида ишлайдиган бир танишим ташвишланиб шундай дейди:

— Қанча-қанчасини ушляпмиз, жазоляпмиз. Лекин камаймаяпти.

Аслида эса бу ерда ҳайрон бўладиган ҳеч нарса йўқ. Маълумки, бизнинг жамиятда меҳнат — коллектив меҳнат. Сенинг муваффақиятинг ҳамманинг астойдил меҳнат қилишига, ҳамманинг муваффақияти эса сенинг шундай меҳнат қилишинга боғлиқ. Бироқ ҳаммамизга нисбатан бир ҳовучни ташкил этадиган ноинсофлар фирромлик қилишяпти. Бизга икки томонлама зарба беришяпти: даромадимизнинг бир қисмини бозорда олиб қўйишаётгани етмагандек, корхонада, далада ишимизга халақит бериб, катта даромад олишимизга халал беришяпти. Ҳалол кишилар бундай ҳолга бефарқ қараб туришгани йўқ, албатта. Ноинсофларга қарши кураш олиб боришяпти. Бироқ ҳамма ҳалол кишилар ҳам доим фаоллик кўрсатаверишмайди.

Бозор, бозор воситасида ноинсофлар ана шундай ташвиш туғдирмоқдалар. Лекин биз фақат ташвишларимизни бир-бир санаш учунгина қўлга қалам олганимиз йўқ. Асосий масалага, чамаси, энди етиб келдик.

Бунинг чораси борми?

Модомики, бозор шундай ташвишлар туғдираётган экан, бунга чора изламоқ керак.

Албатта, «бозор йўқотилсин», деб қарор чиқаришнинг ўзи билан бозор барҳам топмайди. Қолаверса, бозорда сотилаётган ҳамма маҳсулот нопок йўллар билан етиштирилгану, уни етиштирганларнинг ҳаммаси нопок кишилар эмас. Шахсий хўжалигини ҳалол юритаётган кишилар ҳам кўп. Улар етиштираётган маҳсулот эл дастурхонига муносиб қўшимча. Бу маҳсулот учун биз тўлаётган пул эса уларнинг даромадига қўшимча. Қўшимчага эса ҳар икки томон ҳам муҳтож. Муҳтож бўлганимиз учун ҳам бозорга боряпмиз-да. Ҳозирча бозор ке-

рак. Бозор масаласидек мураккаб масалага пухта ўйлаб, ёндашиш зарур.

Лекин совуққонлик билан ёндашишчи? Биз бозор масаласига лоқайд қарама-ямпимизми? Ахир, бозор масаласига 15 — 20 йил аввал ҳам шундай ёндашар эдик-ку. Ваҳоланки, ҳали айтиб ўтганимиздек, бу муддат ичида иш ва турмушимизда аллақанча ўсиш-ўзгаришлар юз берди. Тўғри, томорқадан келаётган қўшимча даромадга ҳозир ҳам муҳтожмиз. Аммо энди қай даражада муҳтожмиз? Бу қўшимчани ундиришда бозорнинг кўмаги қай даражада? Балки буларни аниқлаш бозорга янгича назар билан қарашга, уни мақсадга мувофиқ тарзда ислоҳ қилишга имкон берар?

Бозорга синчиклаб қаралганда...

Аввал эътиборингизни мана бу расмий маълумотга қаратмоқчимиз: ҳозир жамоат даласида етиштирилаётган картошка, мева ва сабзавотнинг кам деганда 30, кўп деганда 50 фоизи пайкалдан то пештахтага чиққонча чириб яроқсиз бўлиб қоляпти. Кам деганда 30 фоиз! Бу рақамнинг салмоғини тасаввур этиш учун «иккинчи нон» деб аталадиган маҳсулот — картошкани алоҳида олиб кўрайлик. Йиғиштиришда, ташишда, сотишда исроф бўлаётганларини қўя туринг. Қиш учун сақлашнинг ўзидаёқ тўртдан бир қисми чириб кетяпти. Тўртдан бир дегани — бу салкам 20 миллион тонна — айрим картошкакор мамлакатлар етиштираётганидан ҳам кўп. Бунча миқдор картошка 150 — 180 миллион кишининг, яъни мамлакатимиздаги аҳолининг ярминдан кўпининг эҳтиёжини таъминлашга етади.

Бундан шундай хулоса чиқариш мумкин: жамоат даласи ҳозир умуммиқдор жиҳатдан эҳтиёжимизни таъминлайдиган даражада маҳсулот етиштирмакда. Бироқ тайёрловчи, қайта ишловчи, сотувчи корхоналаримиз ҳамма маҳсулотни қабул қилиб, сақлаб, қайта ишлаб бизга вақтида, сифатли ҳолда етказиб беришни уддалаша олмаяпти. Истеъмолчи сифатида томорқа-бозорга шунинг учун муҳтож бўлиб турибмиз. Акс ҳолда унга фақат бир жиҳат — ассортимент жиҳатдан муҳтож бўлиб турган бўлар эдик, холос. Чунки тайёрлов идораларининг омборларида писта, бодом, мош, ловия, шивит, кашнич сингари маҳсулотлар чириб кетаётгани йўқ. Эҳтиёжга нисбатан олганда, ўзи қарийб етиштирилмаяпти.

Тўғри, томорқа-бозорга ҳозир эртаги маҳсулот жиҳатдан ҳам муҳтож бўлиб турганга ўхшаймиз. Тадқиқотчилар олиб

борган кузатишларга қараганда, томорқаларда етиштирилган сабзавотнинг 88 фоизга яқини бозорга йилнинг иккинчи, учинчи чоракларида, жамоат даласида етиштирилаётган сабзавотнинг 80 фоиздан ортиғи эса магазинларга учинчи, тўртинчи чоракларда боряпти. Лекин томорқа-бозорнинг бу жиҳатдан бераётган кўмаги ассортимент жиҳатдан бераётган кўмаги сингари объектив асосга эга эмас. Чунки у кўпроқ инсофсизларча (ёки сунъий) фаолият маҳсули. Зеро, ноинсофларнинг йўли тўсилиши биланоқ бозор бу борадаги «кўмакчи»лигини йўқотади. Жамоат даласи эса халақит берувчилардан халос бўлгач, бизга иккинчи чоракда ҳам маҳсулот бера бошлайди.

Хўш, энди томорқа-бозорга шахсий хўжалик юритувчи қай даражада муҳтож?

Жамоат хўжалиги ривожланган, ижтимоий, истеъмол фонди орқали берилаётган ёрдам кўпайган ҳозирги пайтда шундай оилалар ҳам борки, улар рўзгорларини жамоат хўжалигидан келаётган даромаднинг ўзи билан ҳам бемалол тебратмоқдалар. Шахсий хўжалик билан эса маънавий эҳтиёж туфайли, яъни айтилик, ўзлари қизиққанликлари, бўш вақтни мазмунли ўтказиш, болаларни меҳнатга ўргатиш, жисмоний бардамликни сақлаш ҳамда онгли граждани сифатида жамият бойлигини қўшимча равишда кўпайтириш учун шуғулланыптилар. Бундай оилалар одатда томорқаларига турли хил экин экишади. Бозорнинг кўмаги истеъмолчи сифатида ҳам, томорқачи сифатида ҳам у қадар эҳтиёж сезишмайди. Чунки қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан деярли ўзларини ўзлари таъминлашади. Бинобарин, уларнинг шахсий хўжаликда банд бўлишлари жа-

моат хўжалигига халақит бермайди. Аксинча, унга соф ёрдам бўлади.

Шахсий хўжаликни моддий эҳтиёж туфайли юрифтаётганлар ҳам бор. Томорқадан келадиған қўшимча даромадга эҳтиёж ҳар хил — бировда озроқ, бировда кўпроқ. Лекин шахсий маҳсулотни даромадга айлантиришда ҳамма ҳалол томорқачининг бозорга муносабати бир хил: «Биз учун маҳсулотни бозорда сотишдан кўра, тайёрлов идорасига топшириш қулай», дейишади. Аҳолидан маҳсулот қабул қилувчи асосий ташкилот — матлубот жамиятлари шахсий хўжаликлардан тайёрланаётган маҳсулот ҳажми кейинги 15 йил ичидаёқ, салкам 4 баробар ортгани ҳам бундан далолат бериб турибди.

Бу ҳол бир қарашда таажжубланарли туюлади: қарангки, кишилар маҳсулотларини ноқулайроқ шароитда етиштиргани ҳолда давлатга уни жамоат даласидаги маҳсулот билан бир хил нарх — харид нархида топширяптилар. Ваҳоланки, бу нарх бозордаги табиий юқори нархдангина эмас, балки давлат чакана нархидан ҳам камдир. Демак, маълум миқдордаги ҳақдан воз кечяптилар. Хўш, нега шундай қилишяпти? Бу ерда гап фақат ахлоқда, яъни жамият кўрсатган ёрдамни тан олиш, яхшиликка шахсий маҳсулот нархини псайтириш билан жавоб беришда эмас. Гап шундаки, ўша ҳалол томорқачи маҳсулотини тайёрлов идорасига топширадио, бозор ташвиши ва чиқимларидан халос бўлади. Вақтдан ютади. Орттирган вақтида дам олади, томорқасида ёки жамоат даласида ишлайди, яна даромад ундиради. Ундирилгани воз кечилганининг ўрнини қоплайди. Фойда ҳам қолади. Ҳалол киши фойдани ана шундай йўл билан кўпайтиради. Бу йўл уни жамиятнинг бошқа моддий ва маънавий имтиёзларига ҳам ҳақдор қилади. Қани энди тайёрлов идораси олиб борган маҳсулотингни қайтармай қабул қилаверса. Афсуски, қабул қилолмаяпти, қуввати етмаяпти. Натижада ҳалол киши маҳсулотини бозорга ҳам олиб боришга мажбур бўляпти. Кўпинча, зарар ҳам кўряпти.

Чунки у куч ва вақтининг асосий қисмини жамоат даласига беради. Шахсий маҳсулотини нари борса жамоат даласидаги маҳсулот билан бир пайтда етиштиради. 15 — 20 йил муқаддам аҳвол бошқача эди: сабзавот дўкони озу, лекин жамоат даласи ўшани ҳам тўлдиролмасди. Бозорда маҳсулотни табиий юқори нархда сотиш мумкин эди. Энди эса жа-

моат даласи ривожланиб, маҳсулот бера бошлаши билан бозорнинг дамини қирқади. Нарх давлат чакана нархлари билан деярли тенг бўлиб қолади. Бинобарин, бозор ташвиши ва чиқимини қопламайди. Вақтдан ҳам ютқазилади.

Фақат шугина эмас, албатта. Кўпинча, аҳвол бундан ҳам кўнгилсиз бўлади. Жамоат даласида етиштирилаётган маҳсулотлар ассортимент эҳтиёжимизни тўла қондиrolмаётганига қарамай, маълумки, ҳозир тури 15 — 20 йил аввалдагидан анча кўп. Бироқ томорқачи ўз фаолиятида жамоат даласидаги ўзгаришларни ҳеч қачон ҳисобга олмайди. Томорқасида одатдаги деҳқончилигини қилади. У қандай деҳқончилик билан машғул эканига жамоат хўжалиги ҳам қизиқмайди. Оқибатда магазин ва бозор расталарида баъзи турдаги маҳсулот етишмаётгани ҳолда баъзи турдаги маҳсулот маълум бир муддат эҳтиёждан ортиб қолади, исроф бўлади. Бундан давлат ҳам, томорқачи ҳам — умуман олганда, жамият катта зарар кўради.

Тез бузиладиган маҳсулот расталарида шундай маизарани кузатиш мумкин. Тез бузилмайдиган маҳсулот расталарида-чи? Ноҳалол тормоқачи магазинлардаги маҳсулот тугашини ёки эскиришини кутади; вақти бор. Ҳалол томорқачи эса вақти тиғизлиги учун ҳатто магазинларда маҳсулот йўқ бўлган тақдирда ҳам маҳсулотини табиий юқори нархда сотади, холос. Ҳар доим шу ерда ҳозир нозир бўлган олибсатар улгуржисига сотиб олади. Кейин устига устама баҳосини кўйиб, бизга пуллайди.

Демак, сунъий ҳолатлар назардан соқит қилинса, энди бозор ҳақиқатда томорқачи ва истеъмолчига кўмакчи бўлмай қолгани кўринади. Шу пайтгача жамоат хўжалигига ёрдамчилик воситасини ўтаган шахсий хўжалик энди муस्ताқил юритилган тақдирда ёрдамчилик вазифасини уддалай олмайдиган — бирига халақит берадиган бўлиб қолибди. Шундай қилиб, қаршимизда икки масала турибди: биринчиси, томорқачиларга шахсий маҳсулотларини давлат йўли билан реализация қилишлари учун етарли шарт-шароит яратиб бериш; иккинчиси, шахсий хўжаликларни жамоат хўжалиги билан умумий режа асосида юртишни йўлга қўйиш.

Долзарб бўлган бу икки масаланинг ечими асосан тайёрловчи, қайта ишловчи саноатга боғлиқ бўлиб турибди. Чорвачилик мисолида бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Давлатники, бизники — ҳаммамизники

Маълумки, чорвачиликда маҳсулотни реализация қилиш муаммо эмас. Бироқ

уни етиштиришда ёрдам керак. Табиий яйловлар тобора қисқаряпти. Уйда мол

боқиш борган сари қийинлашяпти. КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг 1981 йил январда «Гражданларнинг шахсий ёрдамчи хўжаликлариди қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштиришни кўпайтириш юзасидан қўшимча тадбирлар тўғрисида» қабул қилган қарориди бу ҳол ҳисобга олинди. Аввал колхоз-совхозлар аҳолига ҳиммат юзасидан ёрдам кўрсатса, энди бундай ёрдам кўрсатишдан моддий манфаатдор ҳам бўлиб қолдилар. Мол боқиш бўйича аҳоли билан шартномалар тузишга рухсат берилди. Шартнома асосиди етиштирилган маҳсулот план бажарилишига қўшилади, миқдор ва сифат кўрсаткичлари учун кўзда тутилган қўшимча ҳақ тўланади, деб белгилаб қўйилади. Шундай қилиб, қарор тўғри амалга оширилаётган жойларда, масалан, Ивано-Франковск ва Волинск областларида (Украина ССР) чорвани жамоат чорваси, аҳоли чорваси деб ажратиш барҳам топди. Ҳар иккала чорва қўшилиб, умумий бўлиб кетди. Мазкур областлар қишлоқ аҳли чорвачилик маҳсулотлари билан ўзларини-ўзлари бемалол таъминлашдан ташқари қўшимча даромад ҳам оладиган, шахарликларга эса бозор йўли билан эмас, балки колхоз-совхозлар воситачилигида аввалдагидан кўпроқ маҳсулот етказиб берадиган бўлдилар. Натижада бозор гўшт-сут маҳсулотлари бўйича ўзидан аввалги қадрини йўқотди.

Афсуски, кўп жойда иш ҳали унчалик юришиб кетгани йўқ. Нега? Эҳтимол, бирор иқтисодий-объектив сабаби бордир? Бизнингча, бунга аниқроғи, КПСС XXVI съездида тўғри уқтирилганидек, одат кучи кўпроқ халақит бермоқда. Чорвачилик нисбатан мураккаб, серташвиш соҳа. Уни юрийтиш жамоат хўжалигида ҳам осон бўлаётгани йўқ. Шунинг учун жамоат чорвасига аҳолининг чорвасини ҳам қўшиб боқиш ҳақида гап очилган заҳоти хўжалик раҳбарлари қулоқларига пахта тиқиб олишади. Оқибатда, уларга бу иш энди янгича тарзда қўйилаётганини уқтириш ниҳоятда қийинчилик билан кечади.

Одат кучи Ивано-Франковск ва Волинск областларида ҳам ўзини кўрсатган, албатта. Волинск область Луцк район партия комитетининг биринчи секретари В. Маховиков шундай ҳикоя қилади:

— Аҳоли ва хўжаликлар ўртасида кооперацияни йўлга қўймоқчи бўлганимизда, биринчи навбатда хўжалик раҳбарлари кўнишмади: ўзи жамоат чорвасини боқишга ем тополмай ётибмизу, хонадонларга қандай тарқатамиз, дейишди. Улар ўртасида тушунтириш ўтказишга тўғри келди. Ахир, фарқи йўқ-ку, новвос фермада боқилапти нимаю, хонадонда боқилапти нима. Аксинча, ишга бундай ёндашилса, айтайлик, бир кило-

грамм озуқа уйдаги озиқ-овқат қолдиқлари билан қўшилиб қайтанга кўпроқ самара беради. Хуллас шартномалар тузилди. Натижа кутилганидан ҳам юқори бўлди. Хонадонлардан қабул қилинган гўшт тайёрланган жами гўштининг 22 фоизини ташкил этди.

Ҳа, баъзи хўжалик раҳбарларига шу оддий нарсани — новвосни фермада боқиш билан хонадонда боқиш ўртасида энди фарқ қолмаганини тушунтириш қийин бўляпти. Бунинг оқибати яхши бўлаётгани йўқ, албатта. Биринчидан, қишлоқ меҳнат аҳли тақлиф этаётган жуда катта ёрдамдан бебаҳра қоляпмиз. Иккинчидан, шахсий чорва билан жамоат чорваси ўртасида тафовут йўқолиш ўрнига ортмоқда, бир-бирига халақит берувчи ўринлар кўпаймоқда. Уйлаб кўринг: модамики, колхоз-совхоз аҳолининг ёрдамидан фойдаланмас экан, чорвачилик маҳсулотини ўзи кўпайтириши керакми?

Албатта-да. Хўш, кўпайтириш учун нима қилапти? Эскича, яъни бир томонлама йўл тутяпти: нуқул жамоат чорвасини кучайтиришга зўр берапти. Уз чорвасини боқиш учун қолдиқ яйловларни экин ерларига қўшиб оляпти. Табиий яйловлардан маҳрум, ўз навбатида, колхоз-совхоздан ёрдам ололмаётган томорқачилар ем-хашакни яширинча топишга мажбур бўлишяпти. Албатта, уни колхоз-совхознинг ҳисобидан топишяпти. Буни сезган хўжалик раҳбарлари қоровуллар штатини кўпайтиришга зўр беришяпти. Бироқ бу тадбир ўзини оқлаётгани йўқ. Шундай қилиб, ем-хашак толон-торож бўляпти. Аҳоли чорвасининг имкониятлари чеклангани етмагандек, жамоат чорвасини ривожлантириш имкониятлари ҳам чекланяпти: учинчидан, томорқачилар сут-қатиқ, мол-қўй сотгани бозорга кетиб қолишаётгани учун жамоат хўжалиги ишчи кучидан ҳам ютқазяпти; тўртинчидан, шахсий хўжаликда мол-қўй боқиш қийинлашгани сабабли бозорда чорвачилик маҳсулотларининг нархи тобора ортаяпти.

Одат кучи бизга нақадар қимматга тушаётир. Лекин бу кучни енгса бўлади. Мана, Ивано-Франковск ва Волинск областларида тушунишипти-ку. Хуллас, ривожланган тайёрловчи, қайта ишловчи саноатга эга бўлинган тақдирда бозорни барҳам топтириш, шахсий хўжаликни жамоат хўжалиги билан уйғунлаштириб юбориш мумкин.

Бироқ деҳқончилик (сабзавотчилик, боғдорчилик)да-чи? Чорвачиликда энди-гина ниш ура бошлаган «идиш торлиги» муаммоси бу тармоқда 5-10 йилдан буён ҳукм суриб келмоқда. Тайёрловчи, қайта ишловчи саноатнинг, кооператив савдонинг моддий-техникавий базасини жадал юксалтириш юзасидан ҳозир катта ишлар олиб бориляпти. Аммо катта иш-

лар катта муддат ҳам талаб этади. Унга-ча йима қилишимиз керак? Модомики, қўл қовуштириб ўтирмақчи эмас экан-миз, мавжуд имкониятлардан янада самаралироқ фойдаланиш йўлини қидиришимиз, топишимиз лозим. Агар фой-

далана билсак, ҳозирги имкониятлари-миз ҳам ҳазилакам эмас. Биз, хусусан, бозорлардан идиш сифатида янада кен-роқ фойдаланишни, натижада уларни ноинсоф кишиларнинг қўлидан бутунлай тортиб олишни назарда тутяпмиз.

Идишни бозор воситасида кенгайтириш

Ҳозир идиш сифатида бозорлардан қандай фойдаланяпмиз? Тасаввур ҳосил қилиш учун 1982 йилгача бўлган ҳолат билан ундан кейинги ҳолатни таққослаб кўриш ўридли бўлади. Статистиканинг гувоҳлик беришича, 1982 йилгача колхоз бозорлари товар тасарруфида колхоз-совхозларнинг ҳиссаси 2 фоиз атрофида эди. Бу нимани кўрсатади? Бу — биз колхоз бозори деб атаган бозор колхоз бозори эмас, балки аслида шахсий хўжалик юритувчиларнинг бозори бўлганини кўрсатади.

Колхоз-совхозлар маҳсулотларини нега бу ерда сотишмас эди? Ахир, бунга ҳақлари бор эди-ку? Қолаверса, тайёрлов идораларининг идиши уларнинг ҳамма маҳсулотларини сиғдиролмаётган эди-ку? Гап шундаки, биринчидан, бозорда сотилган маҳсулот планнинг бажарилишига қўшилмас эди. Иккинчидан, бозорда маҳсулот сотиш ҳуқуқини улар давлат планини бажариб бўлишгандан кейин олишарди. Амалда эса бундай ҳуқуқ йўқ ҳисоби эди. Чунки бир колхоз ўз планини бажариб бўлгач, кейин районнинг, сўнг область планининг бажарилишини кутишга тўғри келарди. Шундай қилиб, тайёрлов идорасининг тор идишига кўз тикиб ўтиришдан бошқа чораси қолмас эди. Топширувчи кўз тикиб ўтириши мумкин, лекин маҳсулот айнир, бундан хўжалик, пировардида деҳқон катта зарар кўради. Маҳсулотнинг бир улушини яшириқча бозорга ошириш, сабзавот, полиз экинлари экишга, боғ барпо қилишга планлаштирилган ерларни яшириқча қисқартириш сингари хатти-ҳаракатлар ана шундай ҳолнинг оқибати ҳам бўлган эди.

1982 йилда кейин аҳвол ўзгарди. Мамлакатимиз партия ва ҳукумати «Колхозлар, совхозлар ва бошқа қишлоқ хўжалик корхоналарининг матлубот кооперацияси ташкилотларига ва колхоз бозорларида мева ва сабзавот маҳсулоти сотишини кенгайтиришга доир қўшимча тадбирлар тўғрисида» қарор қабул қилди. Қарорда, биринчидан, давлатга сотилиши зарур бўлган маҳсулотнинг (узум, пивёз ва саримсоқ пивёздан ташқари) ўндан бир улушини ва пландагидан ортиқча маҳсулотни кооперация ташкилотларига ва колхоз бозорларида келишилган нархларда сотишга ижозат берилди; иккинчидан, бу маҳсулот давлат

харид плани бажарилишида ҳисобга олинмайдиган бўлди; учинчидан, маҳсулотни бундай усулда сотишни давлатга маҳсулот топшириш билан бир пайтда амалга ошираверишга йўл қўйилди.

Шундай қилиб, колхоз-совхозлар тайёрлов идорасининг тор идишига кўз тикиб ўтиришдан халос бўлишди. Бозор энди фақат шахсий хўжалик юритувчиларнинг эмас, балки колхоз-совхозларнинг ҳам бозори бўлиб қолди.

Ҳозир бозорлардан идиш сифатида ана шу даражада фойдаланмоқдамиз. Эндиги вазифа томорқачиларни ҳам тайёрлов идорасининг тор идишига кўз тикиб ўтиришдан халос этиш, бозорлардан ана шу мақсад йўлида ҳам фойдаланишдан иборатдир.

Тўғри, томорқачиларга шахсий маҳсулотларини сотишда кўмаклашишга даъват этилган ташкилот — кооператив савдо идоралари ҳам бозордан идиш сифатида фойдаланяпти. Масалан, Пенза шаҳар кооператив савдо ташкилоти идишини кенгайтириш учун янги магазин, дўкон қуриб ўтирмади. Бозорнинг ўзини маҳсулот қабул қилиш ва сотиш зойига айлантирди. Шу тариқа савдо растасини бирданига 1200 квадрат-метрга кенгайтирди. Олибсотарга иш ҳам, шахсий бойлик орттириш учун имконият ҳам қолдирмади. Харидорлар ва ҳалол томорқачилар учун эса бу иш айни муддао бўлди.

Энди шундай бир савол туғилади: хўп, бозорларда савдо хизмати бюрolari ташкил этиш харидорлар учун ҳам, томорқачилар учун ҳам айни муддао экан, бундай бюрolar ҳақидаги Низом СССР Савдо Министрлиги томонидан 1970 йилдаёқ тасдиқланган бўлсаю, нега у фақат 800 бозордагина тузилган, холос? Ахир, 800 бозор мамлакатимиздаги жами колхоз бозорининг 14 фоизини ташкил этади-ку. Нега бу қадар кам? Ҳамма сабаб, матбуотда кўпинча ёзишаётганидек, бозор комитетлари раҳбарлари бу илғор усулга панжа орасидан қарашаётганидами? Бизнингча, сабаби фақат бунда эмас. Бу ерда бошқа «лекин» ҳам бор.

Маълумки, томорқачилардан бугун қабул қилинган маҳсулот доим шу куннинг ўзидаёқ сотилиб кетавермайди. Эртага эса эскиради. Кооператор сотувчи бу маҳсулотни нима қилади? У янги маҳсулот қабул қилсинми ёки эски маҳсулот-

ни қайта ишласинми? Биринчидан, янги маҳсулотни энди кўп қабул қилолмайди. Чунки растаси банд. Иккинчидан, эски маҳсулотни қайта ишлолмайди. Чунки ишчиси етишмайди. Ишчи олса, мавсум ўтгач, бу ишчиларга иш топилмайди. Мавсумий ишга биров келмайди. Учунчидан, кооператорнинг маҳсулотни қайта ишлайдиган жойи тор. Воситаси эса деярли йўқ. Низом тасдиқланганига ўн уч йил бўлганига қарамай, илғор усул кенг ёйилмаётганининг асосий сабаби ана шунда. Хуллас, бозорлардан идиш сифатида фойдаланиш, шу асосда томорқачиларга кўмаклашишда кооператив савдо ташкилотлари, бозор комитетларининг имкониятлари чекланган. Бинобарин, бошқа кўмакчи излашимизга тўғри келади. Биз томорқачиларга маҳсулот етиштириш ва сотишда кўмаклашиш вазифасини чорвачиликда бўлгани сингари деҳқончиликда ҳам колхоз-совхозларнинг зиммасига юклашни тақлиф этмоқчимиз. Томорқачилар шахсий маҳсулотларини тайёрлов идорасига эмас, колхоз-совхозларга топширсинлар. Колхоз-совхозлар эса бу маҳсулотни ўз маҳсулотлари билан бирга тайёрлов идорасига ўтказсинлар. Агар тайёрлов идорасининг идиши тўлиб қолса, бозорда сотсинлар. Томорқачиларга кўмаклашишда колхоз-совхозларнинг имконияти тайёрлов идоралари, кооператив савдо ташкилотлари, бозор комитетларининг имкониятларидан анча кенгдир. Мана, устун жиҳатларидан асосийларига бир назар ташлайлик. Қарор муносабати билан колхоз-совхозлар 5,5 мингдан ортиқ замонавий бозор — катта идишга эга бўлишди. Бу — биринчиси. Иккинчиси,

колхоз-совхозларнинг транспорт воситалари кўп. Аввал бу воситаларнинг умри тайёрлов идоралари, консерва заводларининг дарвозалари тагида ҳафта лаб навбатда туриш билан ўтар эди. Энди бунга чек қўйилади. Бозорга, яъни сизу бизга ризқ-руз ташийди. Учунчиси, колхоз-совхозда бозордан қайтган маҳсулотни дастлабки қайта ишлаш, айтилик, қуритиш учун ишчи кучи ҳам, қуёш ҳам, асфальт майдон ҳам бор. Қишда қуруқ маҳсулотга талабгор ҳам топилади. Шунингдек, колхоз-совхоз мавсум тугагач, бунча сотувчи ва қайта ишловчини иш билан қандай таъминлайман, деб ўйланиб ҳам ўтирмайди. Иш тайин: маҳсулот тугадими, уни яна етиштириш керак. Туртинчиси, колхоз-совхозлар билан шахсий хўжаликлар ўртасида алоқа боғлангач, энди маҳсулот миқдори ва асортиментини режалаштиришда томорқачиларнинг ёрдамини ҳам назарда тутиш мумкин бўлади. Бу ҳозир юз бериб турган исрофгарчиликларнинг олдини олишда, куч ва имкониятларни эҳтиёжларимизни қондиришга тўғри йўналтиришда муҳим ўрин тутади.

Колхоз-совхозларнинг ана шу имкониятларидан фойдаланиб, томорқачиларга маҳсулотларини давлат йўли билан реализация қилишлари учун етарли шарт-шароит яратиб қўйганимиздан кейин бозорларда қандай ўзгариш юз беради? Бизнингча, бозор том маънода колхоз-совхоз бозорига айланади. Бу ерда фақат икки тоифа сотувчиларни — давлат плани бўйича тайёрланган маҳсулотни сотаётган кооператор сотувчиларинию колхоз-совхозларнинг сотувчи вакилларини учратасиз, ҳолос. Бироқ...

Бозорга чек қўйиш осон эмас

Бозорни кўнглимиздагидек кўришга бир оз шошилмадикмикин? Ноҳалол кишилар бозорни — мўмай даромад манбаини бизга осонгина бериб қўя қолишмас?! Ҳа, беришмайди ҳам. Бир ҳийла ўйлаб топишади. Диққат билан қарасангиз, ҳийла учун имкон борлигини кўрасиз.

Бозорга юборилган сотувчи вакилларнинг ҳаммасини фаришта деб бўлмайди, албатта. Қиңғирлари ҳам чиқиб қолади. Маҳсулотни келишган нархда сотиш мумкинлиги қиңғир вакиллар учун айни муддао бўлади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, ноҳалол бозорчи нархни чегарадан ошириб юборса, шахсан зарар кўрад, шунинг учун, ҳарқалай, харидорларнинг хоҳиши билан ҳисоблашишга мажбур эди. Ноҳалол сотувчи вакил-чи? У қиммат сотаман деб маҳсулотнинг бир қисмини эскиртириб қўйса ҳам шахсан зарар кўрмайди. Бинобарин, қимматфурушликда ноҳалол бозорчидан

ҳам ўтиб тушади. Масалан, маҳсулотнинг бир килограммини 50 тийиндан сотадию, аммо ҳисобчига 30 тийиндан сотадим деб тураверади. Ҳисобчи ищонади. Ишонинишга мажбур. Чунки текширолмайди.

Ноҳалол кооператор сотувчига келсак, у маҳсулотни келишилган нархда сотаётган қўшнисига бир-икки кун ҳавас қилиб юради. Учунчи кун эса шартта колхоз-совхозларнинг сотувчи вакили қиёфасига кириб олади. Баъзан тил топишиб, маҳсулотини колхоз-совхозларнинг дўкони орқали сотади. Келишилган нархда сотиш имконияти ноҳалолларга ана шундай шарт-шароит яратади.

Аслини олганда, маҳсулотни келишилган нархда сотиш имконияти ҳозир ҳам бозорлардан идиш сифатида фойдаланишга ҳалақит берапти. Ўтган йили тайёрлов идорасининг тор идишига ҳануз кўз тикиб ўтирган бир совхоз директорини учратиш қолдик. Қарордан беҳабар бўл-

са керак, деб ўйлаган эдик. Йўқ, хабардор экан.

— Нега бозорда сотмаяпсизлар?— сўрадик хайрон бўлиб. Бунга қуйидагича жавоб эшитдик:

— Бир-икки марта сотган эдик, сотувчиликка қариндошини юборди, танишини юборди, еб қўйди-ичиб қўйди, деган гап-сўз кўпайиб кетди. Тўхтатиб қўя қолдик. Юборган одамнинг маҳсулотни неча сўмдан сотганини билмаганиндан кейин қийин экан. Панд еб қолиши ҳеч гап эмас. Келинг, тинчроқ турайлик.

Директор ўз тинчини кўзлаб, қанча-қанча ризқ-рўзни исроф қилгани ёмон, албатта. Лекин уни ҳам тушуниш керак.

Баъзи директорларнинг эса, аксинча, бозорга тез орада меҳрлари тушиб қолди. Улар ҳалитданоқ «келишилган нарх»нинг мазасини сезиб қолишганга ўхшайди. Бунақада ҳадемай уларни бозорга эмас, тайёрлов идорасига маҳсулот топширишга ташвиқ қилиб юрмасак эди, деб ўйлайсан, киши. Йўқ, колхоз-совхозлар учун маҳсулотни қатъий нарх — давлат чакана нархида сотишни шарт қилиб қўйиш керак. Йўл харажатидаги ҳар хилликни эса, компенсация бериш йўли билан барабарлаш мумкин.

Бироқ шунинг ўзи билан ҳали олам гулистон бўлиб қолмайди. Ҳозир айрим магазин сотувчилари қилаётган иш — маҳсулотнинг турини олибсотарга ошириш давом этаверади. Олибсотарнинг пешонасига эса олибсотар деб ёзиб қўйилмаган. Таниш қийин. Аммо бозор воситасида идишни кенгайтириб қўйилгандан кейин ҳам танишнинг қийинчилиги йўқ, энди таниш мумкин. Ҳалол томорқачилар шахсий маҳсулотларини колхоз-совхозларга топшириб, ҳозир далада тер тўкишаётган пайтда бу одам

бозорда нима қилиб ўтирибди? Ё олибсотар, ё ноҳалол томорқачи бўлгани учун ўтирибди-да. Аммо ҳеч кимга гап бермайди. «Маҳсулот меники, хоҳласам колхозга топшираман, хоҳласам бозорда сотаман, гражданман, ҳаққим бор», дейди. Бас, бу граждани бундай «ҳақ-ҳуқуқи»дан маҳрум этиш керак. Бўлмаса, у бозорни осонликча бермайди. Бозор воситасида идишни кенгайтириб, шахсий маҳсулотни давлат йўли билан реализация қилиш учун етарли шарт-шароит яратиб қўйгач, энди, бизнингча, маҳсулотни шахсий савдо йўли билан реализация этишни таъқиқлаш тўғрисида қарор чиқариш мумкин. Бу қарор олибсотарлар, ноҳалол томорқачиларнинг манфаатигагина даҳл қилади, аслида бозор воситасида алдашни ман этиш бўлади. Шундан кейин ҳам, ноҳалол ишни яшириқча давом эттиришаверадими? Йўқ, сотишолмайди. Шундай қилиб, ноҳалол томорқачиларнинг, олибсотарларнинг бозордаги ризқи тугайди.

Бозорни ана энди томоша қилинг. Ҳақиқатдан ҳам энди бозорда фақат кооператор сотувчинию колхоз-совхозларнинг сотувчи вакиллари учраётасиз. Маҳсулотлари бир-бириникидан сифатли. Ахир, нега сифатли бўлмасин? Маҳсулотини нуқул паст навга сотаётган ёки умуман сотолмаётган хўжалик ҳам танқид эшитади, ҳам чўнтаги қуруқ қолади. Қуруқ чўнтак билан эса яшаб бўлмайди. Ҳа, бозорларимизда энди учар томорқачиларнинг ўзаро рақобатини эмас, балки колхоз-совхозларнинг қизгин мусобақасини кўрасиз. Бозор энди ҳақиқатда жамиятимизга хос иқтисодий алоқа воситасига айланганига ишонч ҳосил қиласиз.

Ғафур Ғулом

ТОЛСТОЙ ВА ЎЗБЕК СОВЕТ АДАБИЁТИ

Жаҳонга машҳур бўлган адиблар орасида улуғ рус ёзувчиси Лев Николаевич Толстой алоҳида ўрин тутади. Толстой киши руҳининг энг нозик сезимларини чуқур ҳис эта олган, инсоннинг мураккаб ички кечинмаларини моҳирлик билан тушуна олган, замонасининг энг тўлқинлантирувчи масалаларига қизғин муносабатда бўлган, ижтимоий тенгсизликка қарши даъват билдирган буюк сиймодир. Толстой ўз асарларида кенг халқ оммасининг руҳий кайфиятини улкан санъаткорга хос сезгирлик ва талант билан ифодалади. Унинг «Уруш ва тинчлик», «Тирилиш» каби романлари, «Ҳожимурод» повести, «Болалик», «Усмирлик», «Ешлик» автобиографик трилогияси ва бошқа жуда кўп асарлари миллион-миллион ўқувчиларнинг сеvimли китоби бўлиб қолди.

Халқлар доҳийси Владимир Ильич Ленин Толстой ижодига юксак баҳо бериб, уни рус революциясининг кўзгуси, деб атаган эди. Ҳақиқатан ҳам оламшумул тарихий аҳамият касб этган Толстой ижодида Россия ҳаётининг турли томонлари ўзининг бадиий ифодасини топган.

Ўзбек китобхонлари Лев Толстой асарлари билан Урта Осиё Россияга қўшилганидан сўнг таниша бошлаганлар. Туркистоннинг Россияга қўшилиши, маҳаллий халқлар ҳаётида катта прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, улар революция сари бораётган улуғ рус халқининг тақдирини билан яқиндан боғландилар.

Тошкентда чиқа бошлаган «Туркистон вилоятининг газети» умумий йўналиши билан ҳукмрон синф манфаатларини ифодаласа ҳам, унинг саҳифаларида газетхонларни рус ҳаёти, адабиёти, фани ва техникаси билан таништирувчи материаллар ҳам босилиб турди. Газета материалларида рус тили ва маданиятини ўрганишга чақириб, рус адабиёти классиклари асарларини ўзбек тилига таржима қилишга даъват этувчи ўринлар ҳам мавжуд эди.

Туркистон зиёлиларининг пешқадамлари ўртасида рус адабиёти ва маданиятини ўрганишга қизиқиш тобора ортиб борди. 80-йиллардаёқ рус ёзувчиларининг баъзи асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. «Туркистон вилоятининг газети» саҳифаларида А. С. Пушкиннинг айрим шеърлари, Л. Н. Толстойнинг баъзи ҳикоялари, И. А. Кривовнинг масаллари босилди.

Лев Толстойнинг «Одамлар нима билан тирик» ҳикояси шу газетанинг 1887 йилги бир неча сонида босилди. Бу асарни газета редактори Н. П. Остроумов ўзбек тилига таржима қилган эди. Толстойнинг бу ҳикояси шу йилнинг ўзида алоҳида китоб қилиб ҳам нашр этилган.

«Туркистон вилояти газети»нинг 1889 йилги сонларининг бирида Лев Толстой ҳақида мақола босилади. Унда улуғ ёзувчининг ҳаёти ва ижоди билан газетхонлар маълум даражада таништирилади. Мақола автори Толстойни «Россия мамлакатининг машҳур ёзувчиси» деб таъкидлаб, унинг асарлари жуда кўп Европа тилларига таржима қилинганлигидан хабар беради.

1902 йилда «Туркистон вилоятининг газети»да Толстойнинг «Худо ҳақиқатни кўрса ҳам, тезроқ айта қолмайди», деган ҳикояси босилади. Диний-ахлоқий характердаги бу ҳикояни таржима қилишдан мақсад, маҳаллий дин арбобларининг халқ орасида ваъз айтганларида бундай асарлардан фойдаланишларини кўзда тутмак эди. Лекин уларда таржима техникасига оид анчагина нуқсонлар бўлган. Шундай бўлса ҳам, революциядан олдинги даврда Толстой асарларининг ўзбек тилига таржима қилиниши маҳаллий китобхонларнинг буюк санъаткор ижоди билан танишишида маълум аҳамиятга эга бўлди.

Улуғ рус ёзувчиси Лев Толстойнинг машҳур асарлари Улуғ Октябрь социалистик революциясидан сўнггина кенг китобхонлар мулкига айланди. СССРдаги барча қардош халқлар қаторида ўзбек халқи ҳам Толстойдек йирик сўз санъаткорининг ижодидан баҳраманд бўлди. Ўзбекистонда 20-йиллардаёқ Толстойнинг «Кавказ асири», «Франсуаза» асарлари ўзбек тилига таржима қилдилар. Ҳозирги кунда Толстойнинг «Ҳожимурод» повести, «Севастополь журналида эса «Тирилиш» романидан парча берилди. Сўнгра ёзувчининг «Балдан сўнг», «Алёша Горшок» ва «Ходинка» ҳикоялари ўзбек тилида босилиб чиқди.

Лев Николаевич Толстойнинг йирик проза асарлари 30-йиллардан бошлаб ўзбек тилига таржима қилина бошлади. «Тирилиш» романи 1933—34 йилларда Мирзакалон Исмоилий томонидан таржима қилинди. Ҳозирда у «Анна Каренина» романи таржимасини тугаллаш арафасида турибди.

1947 йилда «Уруш ва тинчлик» эпопеясининг биринчи томи Абдулла Қаҳҳор таржимасида босиб чиқарилди. Абдулла Қаҳҳор эпопеянинг иккинчи китобини Кибриё билан ҳамкорликда таржима қилди. Ҳозирда бу икков «Уруш ва тинчлик» эпопеясининг учинчи китобининг таржимаси устида ишламоқда.

Лев Толстой асарлари билан ўзбек китобхонларини таништиришда шоир Уйғун, таржимон Ҳолида Аҳророва ва бошқалар ҳам самарали меҳнат қилдилар. Ҳозирги кунда Толстойнинг «Ҳожимурод» повести, «Севастополь ҳикоялари», «Болалик», «Усмирлик», «Ешлик» автобиографик трилогияси, «Казаклар» повести, «Уч ўлим», «Хўжайин ва хизматгор» ва бошқа жуда кўп ҳикоялари ўзбек китобхонларининг севимли асарларига айланди.

Толстойнинг болаларга бағишлаб ёзган асарлари ҳам кичкинтойларимизга маънавий озиқ бўлмоқда. Унинг «Жониворлар қақида ҳикоялар» тўплами 1936 йилдаёқ босилиб чиқди. Кейинги йилларда «Икки ўртоқ», «Сакраш», «Акула», «Бургут», «Бўри билан ит» ва бошқа кўпгина ҳикоялари қайта-қайта нашр қилинди.

Лев Толстой ижоди Ўзбекистон театр санъатининг равнақига самарали таъсир кўрсатди. Унинг «Тирик мурда» ва «Зулмат ҳокимлиги» каби драмалари ўзбек тилига таржима қилинди. «Уруш ва тинчлик» ва «Анна Каренина» асарлари асосида ишланган инсценировка рус театрлари томонидан республикамиз томошабинларига кўрсатилмоқда.

Ўзбек ёзувчилари Толстой, Пушкин, Лермонтов ва бошқа рус адабиёти асарларини ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида улардан жуда кўп нарсаларни ўргандилар. Рус классик ёзувчиларининг ижоди ўзбек совет ёзувчилари учун бадиий маҳоратни эгаллашда катта мактаб бўлди. Абдулла Қаҳҳор ва Мирзакалон Исмоилий ўз таржимонлик фаолиятларида улуғ санъаткорнинг ижодий тажрибасини ўзлаштириш билан бирга ўзлари ҳам йирик прозаик асарлар яратдилар. Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари», «Синчалак» ва Мирзакалон Исмоилийнинг «Фаргона тонг отгунча» асарлари бунинг яққол далилидир. Ўзбек совет прозасининг йирик жанрлар ҳисобига ривожланишида Лев Толстой традицияларининг таъсири кўзга ташланиб туради.

II

Лев Николаевич Толстойнинг сўнмас даҳоси инсониятнинг буюк йўлбошчиси В. И. Ленинни ҳамиша ҳайратга солар эди. В. И. Ленин бу мутафаккир адибнинг фавқулодда истеъдодига катта ҳурмат билан қарар эди. М. Горькийнинг хотирасига кўра, «Уруш ва тинчлик» романининг ўтли саҳифаларидан бениҳоя таъсирланган Ленин Л. Н. Толстой тўғрисида бундай деган эди: «Қандай зот-а? Қандай тўғма инсон. Мана буни санъаткор дейдилар... Яна, биласизми, кишини нима ҳайратга солади? Адабиётда шу графга қадар чинакам санъаткордан асар ҳам йўқ эди. Европадаги қайси ёзувчини у билан ёнма-ён қўйиш мумкин?.. Ҳеч кимни.»

Л. Н. Толстойга берган бу баҳосида В. И. Ленин мутлақо ҳақ эди. Жаҳон адабиётида Толстой билан беллашадиган бирон буюк санъаткори топиш чиндан ҳам амри маҳол. Унинг катта маҳорат билан яратилган асарлари гарчи кечмишнинг адабий меросини ташкил этса ҳам, улар ўз моҳиятлари билан коммунистик келажакимиз учун ёт бўлмайди. Унинг асарлари келажакка ҳам мансуб.

Л. Н. Толстой ана шу тарзда, фавқулодда истеъдод эгаси, устод ва доҳий адиб сифатида ўзбек халқининг орасига, ўзбек адабиётига кириб келди. Ўзбек совет прозасининг тараққиёт йўлини — унинг классик адабиётининг буюк намояндалари қаторида Толстой асарларининг таъсирисиз, Толстой прозаси-

нинг энг илгор ва энг юксак традицияларисиз тасаввур этиш мумкин эмас. Толстойнинг моҳир қаламига мансуб бўлган жаҳон маданияти хазинасининг энг асл дурдоналари барча ўзбек совет ёзувчилари учун чинакам маҳорат мактаби бўлиб келди. Садриддин Айний ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Шароф Рашидов, Абдулла Қаҳҳор ва Яшин сингари йирик сўз усталарининг истеъдоди, уларнинг ёзувчилик маҳоратлари ана шу мактабда шаклланди.

Толстой ўз даврининг тарихий-бадий ифодасини яратди. Унинг асарларида катта санъат билан тасвирланган кишилар — жонли, ҳаётий, доимо ҳаракатчандир. Биз уларнинг барча қирраларини — ҳар томонликларини, чунончи, олий туйғулари билан тубан ниятларини, эзгу интилишлари билан бирга хунук хатти-ҳаракатларини кўрамиз. Уларнинг кулгилари, қувончлари, кўз ёшлари ва оғир кечинмаларининг гувоҳи бўламиз. Кўзимиз олдида дард чекаётган кишига қайғудош бўлгандек, бу кишиларнинг кўз ёшларини кўриб, астойдил эзиламиз, уларнинг кулгусига ва қувончига шерик бўламиз.

Толстойнинг инсон образини шу қадар моҳирлик билан қизиши унинг бадий маҳоратига мансуб бўлган муҳим хусусиятлардан биридир. Ўзбек совет ёзувчиларининг Толстой ижодий меросига такрор ва такрор мурожаат этишининг бойси ҳам шунда.

Ёзувчи Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий биографиясида Л. Н. Толстойнинг роли бениҳоя катта бўлди. У Толстой асарларини тинмай ўрганди, унинг характер яратиш масалалари билан боғланган хусусиятларини, ижодий услубини эгаллашга интилди. «Бунинг натижаси жуда тез кўринди, — дейди Абдулла Қаҳҳор, — шундан кейин ёзган ҳикояларим олдинги ёзган ҳикояларимдан жуда катта фарқ қилиб, танқиднинг баҳосига кўра, бу ҳикояларда «ёрқин чизилган образлар» пайдо бўлди.»

Бу Толстойнинг ўзбек совет адабиётининг равнақига кўрсатган самарали таъсири тўғрисида ўзбек адилларининг Абдулла Қаҳҳор тили билан айтган сўзлари эди. Чиндан ҳам, биз ўзбек ёзувчилари Толстой даҳоси олдида миннатдормиз.

Толстойнинг қандай қилиб уқувчини қаҳрамонларнинг ички дунёсига бевосита олиб киришини ҳамда ҳаётни тасвирлашга қаратилган асосий приёмларини ўрганиш ўзбек совет ёзувчиларининг социалистик реализм методини чуқурроқ эгаллашларига, ҳаётнинг ҳаққоний ифодасини яратувчи асарлар вужудга келтиришларига ёрдам берди. Толстойнинг ижоди социалистик реализм адабиёти учун ёт нарса эмас. Аксинча, бу адабиёт классик санъаткорларнинг энг яхши традицияларини давом эттиради ва ривожлантиради. Шунинг учун ҳам Толстой асарларини жон-дили билан севиб ўрганган Ҳамид Олимжон: «Социалистик реализм адабиётига Толстой катта бир дарё бўлиб қўшилади, бу дарё тагида бўлган гавҳарлар бизнинг муҳаббатимизни ўзига тортиб туражакдир», деб ёзган эди.

Лев Толстой барча жаҳон ёзувчилари учун адабий мактабдир. Бизнинг совет адабиётимиз ижод сирларини, маҳорат калитини, янги кишининг сиймосини яратиш учун киришар экан, лозим бўлган маҳоратни шу мактабдан олади.

Толстой ҳеч қачон қаримайди. У шундай доҳий санъаткорларданки, унинг ҳар бир сўзи биз учун ўгитдир. Унинг ижоди худди бир чашма. У ҳар доим мавж уради. Биз бу чашмага тез-тез, такрор ва такрор мурожаат этамиз. Гўё, назаримизда, шу чашманинг сувидек зумрад ва мусаффо оби-ҳаёт йўқдек.

1960 йил.

ХАЛҚЛАР ДЎСТЛИГИ — АДАБИЁТЛАР ДЎСТЛИГИ

Сергей Алексеев,

«Детская литература» журналининг бош редактори,
РСФСР Давлат мукофоти ва Ленин
комсомол мукофоти лауреати

«МАҚСАДЛАР ДЎСТЛАШТИРДИ БИЗНИ...»

Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг шонли олтмиш йиллик санаси арафасида рус ва ўзбек халқларининг дўстлиги ҳақида, уларнинг турли соҳаларда намоён бўлган ҳамкорлиги тўғрисида мамнуният билан гапирамиз. Бутуниттифоқ адабий-танқидий ва библиографик журнали — «Детская литература»нинг ҳамкасб кадронларимиз билан мустаҳкам ижодий алоқа боғлаб келаётганини қониқиш ҳисси билан қайд этамиз. Бу борада тасаввур ҳосил қилмоқ учун биргина фактни эслаш kifоя: журнал саҳифаларида сўнги ўн беш йил ичида Ўзбекистон болалар адабиёти ва санъатига бағишланган юзга яқин материал берилди. Муҳими шундаки, ўзбек болалар адабиётига оид бўлган мазкур чиқишларда фақат ўзбек ва рус адабиётчиларигина эмас, балки мамлакатимиздаги бошқа қардош республикаларнинг ёзувчи ва танқидчилари ҳам фикр-мулоҳазалари билан қатнашдилар. «Детская литература» журнали республика адабий жараёнида юз бераётган ҳар бир ўзгаришни катта қизиқиш билан кузатиб қелмоқда. Биз ўзбек болалар адабиётининг оқсоқол қалам соҳиблари — Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Пўлат Мўмин, ўрта бўғинга мансуб ёзувчилар — Носир Фозилов, Худойберди Тўхтабоев, истеъдодли ёшлар — Темур Пўлатов, Раим Фарҳодий, Сафар Барноев каби дўстларимизнинг ижодий муваффақиятларидан қувонамиз. Кейинги

ўн йилликда ўзбек болалар танқидчилиги ҳам тилга тушди. Номлари саналган ёзувчиларнинг кўпларини журналнинг редактори сифатида анчадан буён биламан, баъзилари билан эса дўстлашиб ҳам кетдик. Бажарилган ишларни муҳокама қилиш мақсадида, келгуси режаларни маслаҳатлашиш ниятида, биз тез-тез учрашиб турамыз. Бундай дийдорлашувлар гоҳ Москвада, гоҳ Тошкентда, гоҳ мамлакатимизнинг бошқа шаҳарларида уюштирилган адабий йиғинларда бўлади. СССР ташкил этилганлигининг олтмиш йиллигига бағишлаб 1982 йилнинг кузида, Ўзбекистонда, ўзбек дўстларимиз мезбонлигида зўр муваффақият билан ўтган кўп миллатли совет адабиётининг Бутуниттифоқ фестивалини мен, айниқса, алоҳида ҳаяжон билан эслайман. Бир улғу мақсадга бирлаштирилган ҳамфикрларнинг бу анжумани қизиқarli бўлган эди.

Рус тарихи, инқилоб, Ленин тўғрисида ҳикоя қилувчи асарларимнинг ўзбек тилига таржима этилиши натижасида республиканинг ёш китобхонлари билан биродарлашим ёзувчи сифатида, менга завқ бағишлайди. Ўзбекистонга боғлиқлигимнинг яна бир илдизи бор. Бу илдиз олис ёшлик давримга бориб тақалади. Уша йиллари билим юртида тақдир мени ажойиб бир ўзбек йигити билан учраштирди. Иккаламыз ҳам курсант эдик. Шундан бошлаб бир умрга дўст бўлиб қолдик. Султон Исломович Ах-

медов ҳозир республикада таниқли одам. Профессор, Улуғ Ватан урушининг қатнашчиси. Аммо мен учун у ўша-ўша — «дўстим Султон.» Қирқ йиллик қадрдоним билан ҳамиша фахрланаман.

Республиканинг байрами яқин-

лашмоқда. Барча ўзбек дўстларимни ушбу қутлуғ сана билан табриклаш баробарида уларга шахсий ҳаётларида янги-янги муваффақиятлар тилайман.

Москва.

Гулрухсор Сафиева,

Бутуниттифок ва Тожикистон ССР
Ленин комсомоли мукофотининг лауреати

ДЎСТЛАР ДИЙДОРИ...

Мен ўзимни ҳаёлан Ўзбекистонда, олтмиш йиллик юбилейини нишонлаётган қардош ўлканинг тўкин дастурхони бошида, бу дастурхон теграсида маржондек тизилишган дўст-биродарлар орасида ўтиргандек ҳис этияпман. Ўзбекистон аталмиш ажойиб бу замин нақадар гўзал, бадавлат, олиҳиммат. Бу унинг байрам дастурхонида ҳам акс этиб турибди... Хўш, нега мен ўзимни ҳаёлан Ўзбекистонда ҳис этишим керак? Қалбимни кўп бора илқи туйғуларга тўлдирган, мен учун ҳам аллақачон азиз бўлиб қолган ўлкага эшик қоқиб, бемалол кириб бораверсам бўлмайдим, шу улуг айём кунларда? Ахир у ерда дўстларим кўп-ку менинг, улар тўй дастурхонини тузаб, меҳмонларга мунтазир бўлиб туришибди-ку? Бунга нима халал бераётир?! Ҳамма гап шундаки, менинг ҳам ўлкам айни шу кунларда дастурхон ёзиб, ўз тўйини ўтказиши керак. Демак, мен бу ерда мезбонлик қилишимга тўғри келади. Тожикистон ҳам олтмиш йиллик юбилейини ўтказди. Ўзбекистон ва Тожикистоннинг тўйи бундай бир пайтда ўтишида — уларнинг аввалдан бир вақтда ташкил топганида — шу кичик далилда ҳам қандайдир рамзий бир маъно бордек туюлади. Биз ягона тарих, тақдир, ҳаёт эгаларимиз. Бизнинг келажак йўлимизни Октябрь кўеши ёритиб турибди. Абадийят олдида нафасдек қисқа давр ичиде инқилоб, фақат инқилоб туфайли бизнинг ўлкаларимизда улугвор ишлар амалга

оширилди. Минг йиллик обидалар билан ёнма-ён оз фурсатда Тошкент ва Душанба дунгери пойтахт шаҳарларимиз синғери ҳайратда қолдирадиган-янгича қиёфа касб этди. Бу одамларимизнинг эркин, илҳомбахш, фидокорона меҳнати самарасидир... Мен Ўзбекистонга ҳар гал борганимда, унга мафтун бўлиб, қалбим алланечук ҳаяжонга чулғанади. Қадимий ва навқирон Тошкентнинг жамолига суқланаман. Унинг шон-шуқуҳини туяман. У чинакам дўстлик шаҳри. Ўзининг қайта бунёд бўлиши билан ҳам, қардош республика ва шаҳарлар номларини кўча-гузарларида акс эттиргани билан ҳам, кундалик ҳаёти билан ҳам худди шундай! Бу дўстлик шаҳрида менинг дўстларим кўп. Улар аксари шоир, ёзувчилар, албатта. Мен Тошкентга, дўстларим ҳузурига доим севиниб йўл оламан. Бу ерда эса, ўзимни ҳар қачон уйимдагидек ҳис этаман. Зотан, меҳмоннавозлик азалдан ўзбеклар ва тожиқларнинг муштарак хислати. Адабий анжуманларда бизнинг дилкаш давраларимиз, сўхбатларимизда икки буюк инсон Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий номлари тилга олинади, уларнинг ўлмас сиймолари кўз ўнгимизда гавдаланади. Бир-бирига устод-шогирд тутинган улуг бобокалонларимиздан Сўз бизга мерос қолган. Биз дўстликни, биродарликни, алқаган Сўзни аждодлардан олиб, авлодларга етказишга бурчлимиз.

Абдурахмон Жомий ва Алишер

Навий бошлаб берган ҳамжихатлик, ҳамкорликни устозларимиз Мирзо Турсунзода ва Ғафур Ғулом ўз ҳаётларида давом эттиришди. Бугунги кунда ҳам икки республика адиблари бу байроқни қўлларида маҳкам тутиб туришибди. Мен ҳам шу қутлуг анъанага амал қилиб, энг аввал, чин дилдан Ўзбекистондаги қаламкаш дўстларимни олтмиш йиллик тўй билан қутламоқчиман. Уларга, хонадонингизда ҳамиша байрам, хушчақчақлик бўлсин, дастурхонингиз тегра-

сидан дўстлар аримасин, дастурхонингизнинг ўзи эса ҳамиша шунга мос — ҳаёт сингари тўкин-сочин бўлиб қолаверсин, демқчиман. Сўзимни буюк Рудакийнинг машҳур сатрлари билан яқунлагим келади:

Дунёнинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас усун...

Тўй табриги сўнгида яна икки оғиз сўз! Бошингизда ҳамиша бахт қуёши порлаб турсин!

Душанба.

Дмитрий Молдавский

МУШТАРАК БАЙРАМИМИЗ

Байрам кунларида кишилар келажак ҳақида ўйлашади. Бунинг учун фолбинларга мурожаат қилишнинг ҳожати йўқ. Мамлакатимиз келажаги — ўз қўлимизда. Келажак — бу меҳнат. Келажак тинчликдир. Файласуфлар, шоирлар ва мутафаккирлар асрлар оша шунга интилишган. Халқ ўз дostonларида, қўшиқларида шуни куйлаган!

Менинг илк тақризим Ленинград университетининг кўп тиражли газетасида босилганди. У Леонид Соловьёвнинг Хўжа Насриддин ҳақидаги «Оромбузар» романининг дастлабки китобига бағишланганди. Ушандаёқ биз ўтмишнинг буюк шоирларидан ташқари яна кўп номларни билардик. Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон ва бошқа шоирларнинг номлари бизга қадрдон эди.

Ленинград қамалининг энг даҳшатли кунларида Навойга бағишланган юбилей мажлисининг шу ерда ўтказилгани яхши эсимда. Доклад қилаётганларнинг очликдан тинкаси қуригани шундоққина кўриниб турарди. Лекин иш, ҳаёт ва муҳаббат ҳар нарсадан устун эди ўшанда. Улуғ ўзбек шоирининг барҳаёт сатрлари Эрмитаж ертўласида янграб, эшитилиб турган тўплар наърасини босиб кетарди...

Шарқ мен учун Тожикистоннинг

Кўлоб областидаги Алоқа қишлоғидан бошланди. Кейинчалик, ордан йиллар ўтгач, мен Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қирғизистонга кўп марта бордим. Бу сафарларим мен учун фақат ёшликка қайтишгина эмасди. Улар келажакка саёҳат, улуғ халқ санъати дунёсига сафар ҳам эди.

Бир вақтлар мен машҳур кулол ва ҳайкалтарош Умарқул Жўрақулов устахонасида бўлгандим. Уни иш устида неча бор кузатганман. Умарқулнинг қўлида ажойиб шакл касб этаётган лойга қараб беихтиёр Умар Ҳайём рубойлари ёдимга тушарди.

Қуёшда товланаётган сопол идишларни кузатаркан, уста пиёладаги чойдан ҳўплаб, шошмасдан санашга тушарди:

— Бизнинг уруғимизда кулолик санъати уч юз йилдан бери бор. Мен — Умарқул Жўрақул ўғли — кулолман. Отам — Жўрақул Қобил ўғли ҳам кулол ўтган. Бувам — Қобил Қўзи ўғли, унинг отаси ҳам кулол бўлган...

Жўрақуловнинг отаси ва бобоси ясаган офтоба, хум, баодялар ҳали ҳам бор. Усталар қадимий санъатни сақлаб келишди, лекин улар орасида Умарқул биринчи бўлиб ҳақиқий санъаткор номини олди.

Ҳа, у чинакам рассом эди! У баҳорда далаларни қоплайдиган ло-

лақизгалдоқлар ҳақида, Шоҳи Зинданинг ложувард гумбазлари ҳақида завқ-шавқ билан гапирганда мен бунӣ яққол ҳис этдим...

Бухорога эса, халқ ўйинчоқлари устаси Ҳамро Раҳимова ишларини кўриш учун атайлаб борардим.

Уба қишлоғилик Ҳамро Раҳимова оддий ўзбек кампирларидан экан. Мени ҳеч ҳайратланмасдан кутиб олди. Афтидан уни сўраб борган менга ўхшаш меҳмонлардан кўпини кўрганга ўхшайди. Мен Ҳамро опага у ясаган ўйинчоқлар сурати билан тўлдирилган китобни тақдим этдим...

— Қачондан бери ўйинчоқ ясайсиз?

— Ун етти ёшимдан. Қайнонам Шамсибиби ўргатган.

Уба қишлоғида авваллари кўпчилик шу ҳунар билан шуғуланарди.

Мен ўйинчоқ яшаш сирларини сўраб ўтирмадим. Ҳамро опа қўшни хонага кириб бир парча лой олиб чиқди. Уни қўлида астойдил эзгилаб, сўнг шакл берди. Аввал тана, кейин алоҳида-алоҳида оёқчалар, бош, дум ва эгар ясади. Уларни бир-бирига улади: эгарлоғлик отча тайёр бўлди-қолди...

Андижон. Наманган. Қўқон. Мен Ўзбекистоннинг кўпгина катта ва кичик шаҳарларида бўлганман. Мени халқ наққошлари, кулоллари, турли-туман буюм ясовчи усталар қизиқтирарди. Лекин мен бошқа соҳаларга ҳам бефарқ қарай олмасдим. Гидроэлектростанция қурилишида бўлганимда буюк революционер-шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳақидаги ҳикояни ёзиб олдим. Машҳур ирригатор Жума Оташев билан суҳбатлашдим. Қолхоз раиси Искандар Дўсов билан

дўстлашдим... Шаҳрисабз ва Қарши, Фарғона ва Чустда орттирган дўстларим орасида турли ёшдаги турли касбдаги, турли миллат вакиллари жуда кўп...

Бугун муштарак байрамимиз куниди мен ўз таржимаи ҳолимни бирма-бир варақлагандай бўламан. Унда Совет Шарқи, Ўзбекистон билан боғлиқ боблар талайгина. Булар фақат юбилей тантаналари муносабати билан айтилаётган баландпарвоз сўзлар эмас. Улар қон ва ҳаёт билан йўғрилгандир. Биз, Ленинград фронт жангчилари — Совет Ўрта Осиёси ўғлонларини унутганимиз йўқ. Узоқ қишлоқ ва овуллардан Ладога кўли музи орқали келган совғаларни эсдан чиқариш мумкинми?.. Яна бошқа кўп нарсалар хотирамизда!

Мен А. Буровнинг «Кундан-кунга қамал» китобида мақола бошларида эслаганим юбилей мажлисига оид сатрларга дуч келиб қолдим. Бу 1941 йилнинг 10 декабрида, энг даҳшатли кунларда бўлган эди:

«...Ҳозир кўпгина хонадонларнинг иссиқлик даражаси деярли ташқаридан фарқ қилмайди. Эрмитажда, масалан, улуг ўзбек шоири Алишер Навоийнинг 500 йиллигига бағишланган тантанали мажлис ўтаётган жойда ҳарорат нолдан паст эди. Мажлисни академик И. А. Орбели кириш нутқи билан очди. Профессор А. М. Болдиревнинг «Навий ва унинг даври» мавзuidaги докладидан сўнг буюк шоирнинг шеърлари ўқилди...»

Ушбу қисқа сатрларга яна бирор нарса қўшишнинг ҳожати бормикин?!

Ленинград.

УМР ЗИЙНАТИ

Ўзбекистон тасвирий санъати, хусусан, китоб графикаси соҳасида баракали ижод қилган мусаввирлар ҳақида гап кетганда унинг йирик вакилларидан бири Искандар Икромов кўз ўнгимизга келади.

Ўзбекистон ССР халқ рассоми Искандар Икромов юксак дидли, интеллектуал дунёқарашли, истеъдодли мусаввир эди. Бўлғуси рассом Тошкентда ташкил топган биринчи намунали мактабда таълим олди. Шу кезларда унинг тасвирий санъатга бўлган лаёқати сезилди. Бу ички интилиш уни ўша даврдаги Туркистон ўлка бадий билим юртига етаклади. Уқиб юрган кезлари инқилобий байрамларда шаҳарни безашда қатнашиб, маҳорати ўсиб борди, фикрлаш доираси кенгайиб, тасвирий санъатга бўлган ихлоси кучайди. Уша пайтларда унинг қаламсурат асарлари ва карикатуралари «Болалар дунёси» ва «Муштум» журналларида тез-тез чоп этиларди. Бу касбга бўлган чексиз иштиёқ ва меҳр ёш рассомни Ленинграддаги Бадий академия қошидаги бадий санъат техникумининг графика бўлимига олиб келади. Билим юртида у совет графикаси санъатининг сирларини пухта эгаллайди. Шу соҳанинг етук мутахассислари — В. С. Свєрог ва Н. В. Левицкийлардан таълим олади. Бой бадий анъаналарга эга бўлган шаҳар, унинг машҳур санъат музейлари, ноёб архитектураси зиёлиларнинг руҳи Искандар Икромовни фақат рассом — санъаткор сифатида шакллантирибгина қолмасдан, балки ундаги инсоний сифатлар — асли зиёлиларга хос бўлган камтарлик, мулойимлик, ширинсуханлик, беозорлик, фидойилик, меҳрибонлигининг камол топишига ҳам катта таъсир қилди.

20-йиллар охиридан рассомнинг мустақил ижодий фаолияти бошланади. Самарқандда очилган Давлат нашриётининг графика бўлимини бошқаради, биринчи ўзбек полиграфчи — рассоми сифатида ижодий, ва ташкилий ишларда кенг фаолият ўрсатди. Рассом Шарқ геометрик, ўсимлик нусха наққошлик ва Урта аср меъморлик санъатини бежирим китоб муқовалари ва саҳифаларига алоҳида жозибача ҳамда сеҳр бахш этишга хизмат қилдирди. У китоб муқоваси сатҳини график жиҳатдан аниқ ташкил қилиш билан бирга, шу сиқиниқ тасвирий — ифодавий унсурлар воситасини нодир санъат дурдонасига айлантира оларди. Искандар Икромовнинг ўша йиллардаги фаолияти ҳақида «Аланга» журнали шундай деб ёзган эди: «...Ўзбеклар орасидан етишган биринчи полиграф санъаткори — ки-

тоб доктори (рассоми) ўртоқ Искандар ўз ишига буюк севги ила етишганлиги маълум. Кенг ижодиёт соҳасига энди қадам қўяётган ўртоқ Искандарнинг мактаб доирасида бажарган ишларида ҳам катта умидлар бахш этувчи нарсалар бор. Рассомимизнинг самимияти, оригиналлиги асарларнинг ҳар бир чизиғидан мўралайди. Искандар ҳар рассом каби чизиқларнинг, рангларнинг сирини кўп яхши англайди. Чизиқ ва рангларга ҳаёт, ҳаракат киргизади. Ўртоқ Искандарни ҳозирча 30 дан ортиқ ишлари босилиб қиқди. Аксарилари китоб, журнал муқовалари ва китоб техникасига оид ишлардир...»

Искандар Икромов ўз меҳнати, ғайрати ва таланти туфайли республикада китоб безаш санъатини замонавий даражага кўтарди. Шу билан бирга «Аланга» журнали қайд этган, лекин кенг жамоатчилик талаб қилган вазифаларни ҳам бажаришга киришди. Журналда бундай дейилган эди: «Ёш рассомнинг олдида буюк вазифалар туради: ўзбек мактабларида тасвирий санъат дарслари ёмон қўйилган. Ёш ўқувчиларнинг ҳавасини тасвирий санъатга бергувчи ва расм дарсида системали таълим берувчи рассом — муаллимлар бизда дорига топилмайди. Болаларда санъат севгиси уйғотишни жуда яхши кўрган ва бир қанча мактабларимизда илгари расм дарслари билан машғул бўлиб, анча-мунча тажриба ҳосил қилган бу ёш санъаткоримиз ўқув юртларида ва нашриёт ишларимизда тасвирий санъатга раҳбарлик қилар, расмга қинғир қаровчилар ила курашар деб умид қиламиз.» Бу вазифаларни адо этишда рассом билими, хунари ва санъати юзасидан фақат касбдошларигина эмас, балки кенг халқ оммаси билан ҳам ўртоқлашишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди. Шунинг натижасида, 30-йилларда унинг «Расм солиш бўйича қўлланма», «Ҳарфларни ёзишни ўрган», «Газета ва журналлар қандай босилади» каби китобларини ёзди. «Республика китоб графикасига асос солган Искандар Икромов ижодининг дастлабки йиллариданоқ санъатнинг бу турини омма орасига кенг қириб боришида жонбозлик кўрсатди, — деб эслайди, Ўзбекистон ССР халқ рассоми, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Самғ Абдуллаев, — рассом билганини чизибгина қолмади, уни китоб ҳолига келтириб, илк қўлланмаларни туҳфа қилди...» Самғ Абдуллаевнинг бу сўзларини ўша йилларда рассомликка ўқиган, эндиликда халқ меҳрини қозонган санъаткорлар М. Набиев ва Ч. Аҳмаров, Х. Раҳманов ва Л. Абдуллаевлар тасдиқлайди. Искандар Икромов ижодига хос

хусусиятлардан бири шундаки, рассомнинг асарлари китоб безатиш санъатининг қонун-қоидаларини ният-мақсади ҳамда вазифаларини тўғри ва ўринли тушунганлиги билан ажралиб туради. У китобнинг ҳажми, қалинлиги, муқова ва ҳарфлари ҳамда бошқа элементлар устида жиддий фикр юртади, яъни китобни гўё бир архитектура биноси сингари бунёд этиш билан шуғулланарди. Рассом ижодига хос хусусиятлардан яна бири, китоб мазмунини, ёзувчининг мақсадини, илгари сурган ғояларини лўнда ва аниқ очиб бериб уларга тасвирий ифодалар яратишида кўринади. Буни у ишлаган ранг, нақш, сарлавҳа ҳарфларини ўзига хослигидан билиш мумкин.

Искандар Икромовнинг суратларида совет китоб безатиш санъати устларининг тажрибаси ўзбек тасвирий санъатининг қадимий анъаналари билан узвий бирликда намоён бўлади.

Санъаткор ижодининг бу хусусияти, айниқса, 1940—1941 йилларда, Алишер Навоий таваллудининг 500-йиллиги арафасида чоп этилган китобларни безатишда яққол сезилади. Улуғ шоир қаламига мансуб «Хамса», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» сингари асарларнинг безаги фикримизни тасдиқлайди. Мазкур китобларга ишлаган суратларида рассом Навоийнинг мақсади ва асар моҳиятини тасвирий ифодалар орқали очиб беришга эришган.

Шу йиллардан бошлаб Искандар Икромов ижодида миллий руҳ ёрқин кўзга ташланади. Халқнинг тарихи, маданияти, адабиёти ва санъатини чуқур билган, қадимги нодир қўл-ёзма асарларнинг безатилишини, қоида-мақомини қўнт билан ўрганган рассом ўз асарларида классик тасвирий ифода йўлларида ижодий ёндашган ҳолда фойдаланган. Рассом асарларининг ана шу сифатлари ҳақида СССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси, йирик китобшунос ва санъатшунос А. Сидоров бундай ёзган эди: «Ўзбек рассомлари орасида биринчилардан бўлиб республика халқ рассоми унвонини олишга муяссар бўлган Искандар Икромов миллий китобларга бадий безаклар ишлашда катта ютуқларга эришди. Завқли китобхонлар Искандарнинг қалами билан жилоланган муқова, супермуқова, график безакларини қизиқиб кўздан кечирадилар, ҳузур қиладилар. Чунки унинг безакларида ортиқча ҳашамдорликни кўрмайсиз. Аксинча, содда, мазмундор ва асар руҳига мос ишланганлиги билан эътиборни тортади, кишини завқлантиради. Рассом ҳарфларни беришда ҳам кўп меҳнат қилади. Унинг титул варақдаги ҳарфларида биз ўзбек нақш санъати мавжудлигини ҳис қиламиз. Рус ҳарфлари Икромовнинг безагида ўз ифодасини топган, улар тушунарли ва бир-бири билан узвий боғланган. Искандар халқ нақшларидан кўр-кўрона фойдаланмайди, балки унга ижодий ёндашади, замонавий мазмун бағишлайди.

Унинг безаклари фақат графика асарлари نامунаси бўлибгина қолмасдан, балки полиграфик жиҳатдан ҳам мукамалдир.»

Ўзбекистонда китоб безатиш санъатининг асосчиси Искандар Икромов қарийб қирқ йил ижодий фаолияти давомида жуда кўп китобларни безади. Алишер Навоийнинг шоҳ асарлари, Ҳамзанинг шеърлари, Абдулла Қодирийнинг романлари, Ойбекнинг «Навоий»си, Ғафур Ғуломнинг шеърӣ тўпламлари, Пушкиннинг поэмалари, Шевченконинг «Кўбузчи»си, Тургеневнинг «Арафа»си, Дмитрий Фурмановнинг «Чапаев»и, Мирзо Турсунзоданинг «Чаманзор»и, Берди Кербобоевнинг «Дадил қадам»и сингари асарларнинг муқоваси ва саҳифаларидаги безакларни кўздан кечираб эканмиз, рассомнинг фикр олами қанчалик кенг ва ишлаш усули нечоғлик мукамаллигига гувоҳ бўламиз. Ижодкор ҳар бир китобнинг мазмунига мос ифодавий воситалар топади. Наққошлик унсурларидан нозик фойдаланиш хусусияти, бўртма тасвирларнинг аниқ ва жўшқин ҳолати ижодий изланишларнинг самарасини юзага келтирган.

Искандар Икромовнинг миллий ўзига хос китоб безатиш санъати айниқса олтмишинчи йилларда равнақ топди. Бу йилларда рассом яратган китоб безаклари қатор Бутуниттифоқ кўргазмаларида юқори баҳоланди. Алишер Навоийнинг «Лирика» тўпламига ишланган безаклари учун санъаткор 1959 йили Лейпцигга ўтказилган китоблар Халқаро кўргазмаси конкурсиде медалъ билан мукофотланди.

Искандар Икромов бир неча йил давомида Ўзбекистон Рассомлар союзи правлениесининг раҳбари сифатида республикамиз тасвирий санъатининг ўсишига, рассомлар ижодининг ривожига катта ҳисса қўшди. Ёш рассомларга ғамхўрлик қилиб уларга қўндан ёрдам бериб рассомлар союзини талантли санъаткорлар ҳисобига кенгайтирган ҳамда уни ташкилий ва ижодий жиҳатдан мустаҳкамлаган эди.

Ўзбекистон ССР халқ рассоми Искандар Икромов ҳақида унинг ташкилотчилиги, санъаткорлиги, инсоний фазилатлари тўғрисида қанча ёзсак ҳам оз. Чунки бу ижодкор кўтарган ва ҳал қилишга киришган масалалар — санъатда анъанавийлик ва замонавийлик миллий ўзига хослик ва интернационаллик бугунги куннинг ҳам муҳим муаммоларидан ҳисобланади. Совет кишилари дунёда энг китобхон халқ. Китоб ва унинг моҳиятига мос безаги орқали миллионларнинг бадий тушунчаси, диди, идеалини тарбиялаш мумкин. Китоб безатиш санъатининг қиммати ҳам шунда. Мазкур санъатнинг фидойиси Искандар Икромов эл ўртасида ҳурмат-эътибор топган ҳақиқий халқ рассоми эди.

Абдулҳай УМАРОВ

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Ўзбек совет адабиётининг вужудга келиши ва шаклланиш тарихига назар ташлар эканмиз, бу жараёнга юздан ортиқ ижодкор ҳисса қўшганлигининг гувоҳи бўламиз. Улар орасида янги тузумни, янги кишининг меҳнати, бурчи, турмуш тарзи ва истиқболини жўшиб куйлаган шоир Боту (Маҳмуд Ҳодиев) ҳам бор эди. Унинг «Паранжи», «Эрк сўзи», «Синфлар кураши», «Тоғ қизи», «Биринчи хат» сингари баллада ва поэмалари ана шу жиҳати билан бугунги кунда ҳам аҳамиятга моликдир.

Янги турмуш бунёдкорларининг истеъдодли куйчиси Боту туғилганига саксон йил тўлди. Шу муносабат билан шоир шеърларидан намуналар бераямиз.

Боту

— Коммунизм... синфсиз янги
жамиятнинг юқори босқичидир.

Ленин

*Зулмлар ништари юракни тилмасин,
Дор нима, ўқ нима... ҳеч киши билмасин.
Қон тўкиш кишининг бошига келмасин!..
Бу бизга куч берган тилаклар тилағи.*

*Эрка йўл бермаган тўғонлар бузилсин,
Нурга ёв парданинг излари узилсин.
Қисқаси, дунёда ёш тузум тузилсин!
Бу — бизга йўл очган тилаклар тилағи...*

*Аламлар даштида бир жаҳон толмасин,
Чаманлар гулини бир гала олмасин.
Ўнгда ҳам, сўлда ҳам «кул тепа» қолмасин!
Бу — бизни тебратган тилаклар тилағи...*

1925

189

Кўклам келди

*Яна кўклам кулиб боқди,
Яна ҳар боғ чечак тақди,
Яна нозлар тўлиб оқди,
Яна ҳар ёқ кийим қоқди.*

*Яна сувларда тўлқинлар,
Яна туғди гўзал кунлар,
Яна деҳқонда шодликлар,
Яна меҳнатда борлиқлар.*

1926

Фотомухбир
С. Маҳжамов архивидан.

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

Тожиддин Сейтжонов Улуғ Ватан уруши қатнашчиси, шоир, таниқли драматург ва истеъдодли таржимондир.

Қорақалпоғистон АССР халқ шоири Т. Сейтжонов туғилганига 60 йил, унинг ижодий фаолиятига 40 йил тўлди.

Қардош Украина, шунингдек, Польша, Германияни фашизмдан озод қилишда иштирок этган, ўшандаёқ қурул ва қалам билан курашган, бугунги Совет Қорақалпоғистони адабиётида бўй-бастини кўрсатиб турган заҳматқаш адибга узоқ умр, сиҳат-саломатлик ва катта ижодий муваффақиятлар тилаймиз. Шунинг баробарида, унинг ўзбек тилига янги таржима қилинган шеърларини диққатингизга ҳавола қиламиз.

Тожиддин Сейтжонов

Бу, дунё деган кенг сарой...

Бу, дунё деган кенг сарой,
Сигдирар турфа инсонни.
Ҳар кимга топиб берар жой,
Айирмай яхши-ёмонни.

Яхшилар ўтар дунёдан
Оз олиб, кўпроқ ҳақ тўлаб.
Ёмонлар ўтар дунёдан
Кўп олиб, аммо ҳақталаб.

Қолдирар биров ёмон от,
Яхши от қолар бошқадан.

Ёмонларга чидар ҳаёт,
Яхшилар-чи, собитқадам.

Яхшилар эккан боғлардан
Шуълаланиб турар дунё.
Ёмонлар қазган чоҳлардан
Ғулғулага тушар дунё.

Ўтсам ёмоннинг қошидан,
Суяк-суягим қақшайди.
Юрак-юракка яхшилар
Эзгуликни нақшлайди...

Ешимиз борди бир жойга...

Ешимиз борди бир жойга,
Сочнинг қораси камайди.
«Кайнижон», деган озайиб,
«Қайнага», деган кўпайди.

Еш гўзал ўтса қошимдан,
Қайрилиб қиё боқмайди.
Қимтинарми оқ сочимдан,
Сўзлансам, унга ёқмайди.

Куйилиб шўх-шан хаёллар,
Кўнглим қандайдир ўсгандай.
Тиниб кечаги шамоллар,
Бўлак шабада эсгандай.

Езавераман шунда ҳам —
Мен ишқнинг дардли куйларин.
Қўмсайман ёниб дам-бадам
Оловли ёшлик йилларин.

Бироқ мўйсафид шоирга
Севгидан куйлаш айбдай...
Боқаман уммон, баҳрга —
Гўё бир эски қайиқдай.

«Айниган», деса бировлар,
«У шоир» дейди бошқалар.
Гарчи сочимда қировлар,
Орзу дилимга ўт қалар.

Бу дунёда соғинмаган,
Севмаган қалб борми ахир?
Муҳаббатга, сизинмаган
Ҳаёт тахир, қисмат тахир.

Унутиб бўлмас хуш, тотли
Азиз умрнинг гул чоғин...
Қайдасан бу кун, оқ сочлим,

Ҳануз ардоқлим, оппоғим?

Ешимиз борди бир жойга,
Сочнинг қораси камайди.
«Қайнижон», деган озайиб,
«Қайнага», деган кўпайди...

Мирпўлат МИРЗАЕВ таржимаси

МАДАНИЙ ҲАЁТ

7. II. 84.

Болалар ва ўсмирлар адабиёти кенгаши-
нинг йиллик-ҳисобот йиғилишида ўтган
йили яратилган асарлар хусусида фило-
логия фанлари доктори Бердиали Имомов
ва ёзувчи Фарҳод Мусажоновлар доклад
қилдилар.

Йиғилишда ёзувчилардан Худойберди
Тўхтабоев, Ҳаким Назир, Турсунбой Адаш-
боев, Раим Фарҳодий, Тўлқин Алимов, ада-
биётшунос олима Соҳиба Ирисхўжаева, рес-
публика Ёш томошабинлар театрининг ре-
жиссёри О. Шарипов ва бошқалар музока-
рада қатнашиб, ўз фикр-мулоҳазаларини
йиғилганлар билан ўртоқлашдилар.

Кенгаш раиси Пўлат Мўмин яқунловчи
нутқ сўзлади.

Йиғилишни Ўзбекистон ССР Ёзувчилар
союзи правлениесининг секретари Саъдулла
Кароматов олиб борди.

3. II. 84.

Ўзбекистон ССР Рассомлар союзининг
навбатдаги Пленумида КПСС Марказий Ко-
митетининг 1983 йил декабрь, Ўзбекистон
Компартияси Марказий Комитетининг XIII
Пленумлари қарорларидан республика рас-
сомларининг келиб чиқадиган вазифалари
муҳокама қилинди. Шу хусусда Ўзбекистон
ССР Рассомлар союзи правлениесининг раи-
си Раҳим Аҳмедов доклад қилди.

Пленумда ташкилий масалалар ҳам кўриб
чиқилди. Н. Азизова ва Ж. Умарбеков ўртоқ-
лар Ўзбекистон ССР Рассомлар союзи прав-
лениесининг секретарлари этиб сайлан-
дилар.

Пленумда Ўзбекистон КП Марказий Ко-
митетининг секретари Р. Ҳ. Абдуллаева
нутқ сўзлади.

14-24. II. 84.

Республика ёш ижодкорларининг бўлиб
ўтган анъанавий III семинарида юзга яқин
ижодкорлар ўзларининг шеърый, насрий
ҳамда драматик асарлари билан қатнаш-
дилар. Уларнинг асарлари ўқилди, атроф-
лича муҳокама қилинди. Иўлдош Шамша-
ров, Пиримкул Қодиров, Эркин Воҳидов,
Омон Мухтор, Нурали Қобул, Рауф Парфи,
Ортиқ Абдуллаев, Муҳаммад Солиҳ, Усмон

Азимов, Шукур Қурбонов ва бошқалар ёш
қаламкашларнинг асарларини муҳокама
этишда актив иштирок этдилар, ёш ижод-
корларнинг асарларидаги ютуқ ва камчи-
ликлар ҳақида батафсил фикр юритдилар.

Ёш ижодкорлар устоз ёзувчилардан Уй-
гун ва Асқад Мухтор билан учрашув ўтказ-
дилар.

Республикамиз театрлари, музейларига
ташриф буюрдилар, Тошкент шаҳридаги
завод ва фабрикаларда бўлдилар, меҳнат-
кашларимиз ҳаёти билан яқиндан таниш-
дилар.

9. II. 84.

Алишер Навоий асарлари халқимизнинг
қон-қонига сингиб кетган. Унинг номи ва
ижодаги жасорати қалбларда мангу яшай-
ди. Шунинг бир исботи республикамизда
ҳар йили бўлиб ўтадиган анъанавий на-
войхонлик кунларидир.

Улуғ шоирнинг Шеърят хиёбонидаги
ҳайкали пойига гуллар қўйиш билан на-
войхонлик кунлари бошланди. Бўлиб ўт-
ган митингга республика ФА Тил ва адаби-
ёт институтининг директори. Ўз ССР ФА
мухбир аъзоси Матқуб Қўшқонов, озар-
байжонлик олима Жаннат Нағиева, Тожи-
кистонлик профессор Эргашали Шодиев,
туркменистонлик адабиётшунос Аҳмад Бек-
муродов, Ҳамза мукофотининг лауреатлари
Қуддус Муҳаммадий ва Эркин Воҳидовлар
сўзга чиқиб, Алишер Навоийнинг жаҳон
маданияти тарихида тутган ўрни ҳақида
сўзладилар.

Митингни республика Навоий Комитети-
нинг раиси, Ўзбекистон ССР ФАнинг мухбир
аъзоси Иззат Султон олиб борди. Анъанавий
навойхонлик республикамиз бўйлаб қиз-
гин давом этди. Илмий муассасаларда, олий
ўқув юрғларида, мактабларда Алишер На-
воийга бағишланган конференциялар, ке-
чалар ўтказилди. Уларда юқорида номла-
ри тилга олинган ўртоқлар билан бир қатор-
да республикамизнинг таниқли олимлари-
дан Абдуқодир Хайитметов, Азиз Қаюмов,
Ғулом Каримов, Абдурашид Абдуғафуров,
Ёқубжон Исоқов, Асомиддин Уринбоев
ва бошқалар илмий докладлари билан қат-
нашдилар.

МАДАНИЙ ҲАЁТ

Прозамизнинг ёрқин уфқлари

Ҳеч кимга сир эмаски, адабиётнинг салмоғини мавзунинг кенглиги эмас, балки шу мавзу кенглигида айтилган фикрларнинг оригиналлиги, ҳаётийлиги, яратилган образларнинг мукамаллиги белгилайди. Бизнингча, бадий асар деб аталадиган серҳашам иморатни бир-бирдан чиройли қилиб ишланган тўрт устун кўтариб турар экан. Бу — ўз вақтида айтилган чиройли фикр, бу — яратилган янги образ, бу — сўзлардан йиғилган гўзал гўлдаста, бу — санъаткорона қурилган сюжетдир. Ана шулардан биронтаси ҳам кўнгилдагидек, сайқал топмаган бўлса ёки мўртроқ бўлса, бадий асар деб аталадиган ўша гўзал кошонанинг умри боқий бўлмас, ўзи ҳам бефайзоқ бўлиши мўқаррардир.

«Улуғбек хазинаси», «Диёнат» романлари билан ўзбек романнавислик санъатини янги поғонага кўтаришга катта ҳисса қўшган Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» номли романи эълон қилинди. Роман чоп этилиши билан кенг китобхонлар оммаси, адабиётшунос олимлар, боринги, барча қалам соҳибларининг ҳам диққат-эътиборини ўзига тортиди. Чунки романда ёзувчи истеъдодидан униб чиққан бир сеҳр бор. Бу сеҳр бобдан-бобга ўсиб ўқувчи қалбини ҳамиша ўзига ром қилиб туради. Бу сеҳр асар ичига беркинган маънавий гўзалликдир. Демак асар ичига беркинган маънавий гўзаллик қанча бой бўлса, асарнинг таъсир қуввати ҳам шунча кучли бўлади, деб бежиз айтилмаган экан. Аввало асар ўз ғоясининг, яъни айтмоқчи бўлган гапнинг янгилиги — оригиналлиги билан ажралиб туради. Яхшилик қилсанг яхшилик кўрасан, ёмонлик қилсанг унинг ҳам бир жазоси бордир. Яъни қилмиш-қидирмиш дейдилар. Яхшиликнинг мукофоти бўлганидек, жиноятнинг ҳам ўзига яраша жазоси бўлгусидир деган ақидани адабиётшуносларимиз севиб ишлатадиган ибора билан айтадиган бўлсак, ана шундай бир концепцияни адабиётимизда аввал яратилган асарларда бунчалик бўрттирилиб берилганини биз кўрмаган эдик. Демак, «Кўҳна дунё» да биз янги ғоя талқинини кўриб турибмиз. Асардаги иккинчи гўзаллик бу — образлар ранг-баранглиги ва ҳар бир образни бир тип даражасида тасвирланганидир. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино... Урта Осиёнинг бу буюк фарзандлари ҳақида биз аввал ҳам кўплаб китоблар ўқиганмиз. Баъзи бир ўртоқлар бу буюк алломалар образи романда мукамал яратилмаган, хусусан уларнинг илмдаги хизматлари, илмий кашфиётлари етарли очилмай қолган деган эътирозларни айтмоқдалар. Биз бу фикрларга қўшилмаймиз. Чунки муаллиф асар ёзишга киришаётганда ўрта аср ренессансида ёрқин юлдуз бўлиб порлаган бу икки алломанинг илмий кашфиётларини, фалсафий қарашларини таҳлил қилишни бош мақсад қилиб қўймаган. Унда асарнинг характери ҳам бошқачароқ бўлган, чунончи А. Салдадзенинг «Буюк ҳаёт саҳифалари» асарига ўхшаш бир асар пайдо бўлар эди. Йўқ, ёзувчи ўз олдига бошқачароқ бир мақсадни — яъни жаҳолат ҳукмрон бўлган замонларда илмий одамлар хору жоҳиллар эъзода яшаганлигини кўрсатмоқчи бўлган. Улкан чинорнинг баргини санаб адо қилиб бўлмаганидек, буюк алломаларнинг ҳам фазилатини тасвирлаган билан адо бўлмас экан. Беруний ва Абу Али ибн Синони биз илм ўрганиш машаққатларида, кашфиёт изтиробларида, ишқу муҳаббат тўлқинларида, халқ бошига тушган мусибатларни бартараф этишга енг шимарган дақиқаларида, ҳақсизликка қарши курашган онларида, шоҳлар зулми туфайли қувғинликка учраганларида, жаҳолат билан юзма-юз келганларида, жоҳиллар устун келганда фарёд чеккан паллаларида учратамиз. Аввалдан севганимиз бу буюк алломаларни яна шунча меҳр, муҳаббат билан сева бошлаймиз. Қалбимизда уларнинг аччиқ тақдирга ачиниш пайдс бўлади. Шу аччиқ тақдирга сабаб бўлган замондан, бу замонга мазмун бағишлаётган золим шоҳлардан, қаллоб Абу Шилқимлардан, лаганбардор Абу Ҳасанаклардан, сотқин Пири Букрийлардан, хушомадгўй Унсурийлардан нафратланамиз.

Бизнинг назаримизда, асардаги салбий образлар ижобий образларга қараганда тўлақонлироқ яратилганга ўхшайди. Айниқса, Султон Маҳмуд, Абу Ҳасанак, Абу Шилқим, Пири Букрийлар ўзларининг бутун борлиги билан кўз ўнгимизда намоён бўлади. Улар билан ҳар гал учрашганимизда вужудимизда сесканиш, қалбимизда аллақандай совуқ жирканиш пайдо қилади. Афтидан ёзувчининг қалбини зулмкорлик, қаллоблик, хушомадгўйлик, маиший бузуқлик, худбинлик, таъмагирлик сингари иллатлар қаттиқ изтиробга солган ва асарни ёзишга ана шулар туртки бўлганга ўхшайди. Чунки муаллиф бу иллатларни ўзида акс эттирган образларга бутун захрини тўкиб, уларнинг ички ва ташқи дунёсини тасвирлаётганда ўзини қўйиб юборди, яйраб кетади. Натижада ижобий образлар бир оз орқа планда қолиб кетаётгандек туюлади.

Бугунги ҳаётдан олиб ёзилган ҳар қандай асар эртага тарих мулкига айланади. Тарихдан

олиб ёзилган ҳар қандай асар ҳам бугунги кунга хизмат қилади. Бугунги куннинг тенденциялари, маънавий ҳаётнинг у ёки бу муаммолари, ғоявий оламнинг тўқнашувлари тарихий асарнинг тўқималарига қанчалик кенг ва чуқур сингдирилганига қараб, яъни тарихий асарда бугунги ҳаёт нафаси қанчалик уфуриб турганлигига қараб ҳам унинг ҳаётийлиги белгиланади. Модомки социализм қурилишининг бугунги палласида ҳам худбинлик, ҳушмадгўйлик, қаллоблик, таъмагирлик, маишатпарастлик сингари иллатлар ҳамон яшаб ўз қиёфасини тез-тез ўзгартириб, гоҳ у кўринишда, гоҳ бу кўринишда намоен бўлиб, бахтли ва саодатли яшашимизга ҳалақат бераётган экан, демак, бу иллатлар «Кўҳна дунё» муаллифининг қалбини қаттиқ изтиробга солган ва у XI аср материаллари асосида бу иллатларни ташувчи шахсларнинг қиёфаси ғоят жирканч ҳам аянчли эканини курсатишга ҳаракат қилган. Бунга эриша олган ҳам.

«Кўҳна дунё»нинг сюжет қурилиши ўзбек романларидаги анъанавий сюжет қурилишидан кескин фарқ қилади. Ҳатто муаллифнинг аввалги романларига ҳам ўхшамайди. «Кўҳна дунё»да сюжет кўпинча кескин драматик ҳолатларининг мантикий талабларидан эмас, балки асар ғоясини тўлдириб, характерларнинг маънавий дунёсини очиш учун келтирилган лавҳалар, ҳикоячалар ва хотиралардан иборат бўлиб қолаётгандек туюлади. Аслида ҳам шундай. Тўғри, бизнинг романчилигимизда материал жойлаштиришнинг бунақаңги услуби илгари учрамас эди. Лекин роман жанри ҳам қотиб қолган жанр эмас. Унинг ҳам тараққий этишга, мазмун ва форма жиҳатидан янгиланиб боришга ҳаққи бор. Инсониятнинг маънавий дунёси бир жойда тўхтаб турмайди, бойиб боради. Демак, маънавий эҳтиём ҳам ўзгаради, маънавий талаб ўзгаради. Ана шу талабларнинг келиб чиқиши билан гоҳо санъатда ҳам янги жанрларнинг пайдо бўлиши, борлари янгиланиш, ёшариш жараёнини бошидан кечирishi табиийдир. Давримизнинг улкан асарлари сифатида баҳоналаётган Габриэл Маркеснинг «Юз йил ёлғизликда», Нодар Думбадзенинг «Абадият қонуни», Чингиз Айтматовнинг «Асрга татиғулик кун» романларида ҳам худди шунга ўхшаш ҳолатни кузатамиз, яъни бу асарларда ҳам, асар тўқимасига хотиралар, лавҳалар, ҳикоя ва ривоятлар киритилиб юборилганини кўраемиз. Демак, диди ва талаби ўсган ҳозирги замон китобхонининг диққат ва эътиборини тортиш, қалби ва руҳини ром этиш учун мазмунга лойиқ, янги оҳанглар ҳам пайдо бўлиб туриши табиий экан. Худди шу талабдан келиб чиққан ҳолда Одил Ёқубов «Кўҳна дунё»даги материаллар баёнига мос тушадиган янги оҳанг, янги услуб танлаган. Эҳтимол, романнинг жозибасини оширган омиллардан бири ҳам шудир.

Романи ўқишиб қилган, жозибасини ошириб, сеҳрини кучайтирган бошқа омиллар ҳам таъайгина. Аммо биз гапни қисқароқ қилиб, уни ўқиганда кўнглимиз тўлмаб қолган баъзи бир ўринлари ҳақида ўз фикримизни айтиб ўтмоқчимиз. Бизнинг назаримизда романда параллел ривожланган икки ғоя бор. Бири яхшилик қилсанг яхшилик кўрасан, ёмонлик қилсанг унинг ҳам жазосини тортасан деган ғоя. Умри босқинчилик, қирғинлар, зулмкорлик билан ўтган Султон Маҳмуд ҳаётининг охирида дарди бедавога йўлиқади. Юраги тўла ваҳима. Бу ваҳима қилмишлари учун бир жазодек туну кун руҳини эзиб туради. Воқеаларнинг бир қисми ана шу ваҳима атрофида айланади. Романдаги иккинчи ғоя қаллоблар эъзодамо чин инсон, заҳматкаш одам хору зорлик кўраётганлиги ғояси. Воқеаларнинг тенг ярми шу иккинчи ғоя атрофига қурилади. Икки ғоя теппа-тенг — параллел ривожланиб боради. Натижада воқеалар майдаланиб, асарнинг драматизми баъзи ўринларда сусайиб, баёнчилик кўпаяди. Бизнингча, шу ғоялардан бири асарнинг асосий ғояси — ўқи қилиб олиниб, бошқаси иккинчи ёки учинчи планда курсатилиши керак эди. Шунда асарнинг драматизми ҳозиргидан кучлироқ бўлар эди.

Маълумки, одам боласи тан оғриғига ҳеч қачон кўника олмаганидек, руҳий азоб — зулмга ҳам ҳеч қачон кўникаб кетолмайди. Зулм қанча кучайса, унга қарши кураш ҳам шунча зўрайиб боради. Мустабид шоҳ Султон Маҳмуднинг зулмига қарши, босқинчилиги ва қирғинларига қарши кураш ўша зулм, ўша қирғинлар бошланган пайтидаёқ кучайган бўлса керак. Киев шаҳрининг тарихий ўтмиши ҳақида бир неча романлар ёзган Павел Загребельний «Литературная газета»да ёзган бир мақоласида «Мен учун тарихнинг мана шу палласида у ёки бу шахсинг яшаганлиги муҳим эмас, балки ўша паллада халққа қанақани руҳ бор эди, ана шунга тасвирлаш муҳимроқ эди», деб айтган эди. Одил Ёқубов XI аср ҳаётини тасвирлашга киришар экан, халқдаги зулмга қарши бўлган ўша давр исёнини ҳам кенгроқ кўламда курсатиши керак эди. Тўғри, «карматий»ларнинг «ҳақ ва адолат лашкари» тузганлиги ва бунга имом Исмоил Ғозий бошчилик қилаётганлиги курсатилади. Лекин бу ҳаракат тасвири асарнинг охирида 24-бобидан бошланади. Бу ҳаракат тасвири асарнинг бошроғида бошланиши жуда зарур эди. Шунда асарда халқнинг қалбидаги зулмга бўлган исёнкор руҳ маълум маънода ўз ифодасини топган бўларди. Ва боринги романнинг драматизми ҳам хийла кучайган бўларди.

Саъдулла Сиеёвнинг «Бир чора замон истаб» қиссаси ҳам тарихий асарлар сериясига киради. Тарихий шахс ўз даврига сиғмай қолса исён кўтарар экан. Буни биз асарнинг бош қаҳрамони Аваз Утар ўғлининг ҳаётида кўриб турибмиз. Ғамгин кечган тарихимизда нури нуқталар ҳам кўп бўлган. Коронгилик салтанатида ёрқин чақмоқ бўлиб қақнаган Аваздек шахслар ҳам кам бўлмаган. Ана шу ёрқин чақмоқлардан бирининг барқини, бу барқ қандай сабабларга биноан пайдо бўлганини курсатишга бел боғлаган Саъдулла Сиеёвнинг ниёти таҳсинга сазовордир. Қиссада ёрқин манзаралар, ҳаяжонга бой боблар, асарнинг умумий мантқиқдан келиб чиқадиган катта-кичик асосли тўқнашувлар тасвири анчагина. Айниқса, Аваз Утар характерининг ҳали ўқувчига маълум бўлмаган янги қирралари бирмунча дуруст очилган. Лекин бизнинг назаримизда қисса ҳали қиёмига етмагандек туюлади. Аввало, асарда унинг сюжетини, материалини, образларини ич-ичидан нурилантириб ва ҳаракатга ҳам келтириб турадиган концепция йўқ. Хонлар саройида адолат йўқлигини, адолат истовчи Авазлар бундай саройларни ташлаб чиқиб кетганлигини, ўша замонларда халқнинг аҳволи ночор кечганлигини биз аввал ҳам кўп эшитган эдик. Ана шу бизга маълум бўлган гаплар ва

фактларни умумлаштириб муаллиф ўз ўқувчисига маълум бўлмаган янги бир хулосани, янги бир фикрни айтиши керак эди. Ўқувчининг маънавий дунёси, руҳий олами эски ақидаларни такрор-ва такрор учратганда эмас, балки янги фикрлар, янги хулосаларга дуч келганда бойида. Асарда баъзан кишини ишонтирмайдиган деталлар ҳам учрайди. Чунончи, Муҳаммад Раҳимхон Феруз ўз саройида бўлган бир шеър базмида ўн қадоқ дон сўрагани учун мирзосини дарра билан уриб ўлдиртиради. Тўғри, хонлар золим ва жоҳил бўлиши мумкин. Шоирларимиздан бири буюкларга тош отганинг билан ўзинг буюк бўлиб қолмайсан, деган эди. Хонларни золим деганимиз билан ўзимиз адолатли бўлиб қолмаймиз. Балки ўша зулм, ўша жаҳолатга ўқувчини ишонтирганимиздагина мақсадга эришган бўламиз.

Бошқа бир ўринда Муҳаммад Раҳимхон ўзи учун қурдираётган мақбара ёнига борганида Аваздан мақбара ҳақидаги фикрини сўрайди. Аваз «мақбара ўз эгасини бетоқат кўтяпти», дейди. Ўн қадоқ дон сўрагани учун ўзининг садоқатли мирзосини ўлимга буюрган хонга саройдан қувилиб, юрак ҳовучлаб юрган Авазнинг шундай деб айтганига ўқувчи ишонмайди. Адабиётда, бадий асар ёзаётганимизда ҳар қанча фантазия қилишинг мумкин. Лекин деталлар аниқ ва ишонарли бўлиши шарт, деган қоида бор. Агар бу қоидага риоя қилинмаса, ёзувчи ўз ўқувчиси олдида ноқулай аҳволга тушиб қолади. Қиссада яна бир мунозарали ўрин бор. Бу асарга Матпано тақдирига боғлиқ воқеаларнинг киритилишидир. Бизнинг назаримизда бу лавҳаларнинг Аваз ва хон ўртасидаги конфликтнинг ривожига ҳам, ечимига ҳам ҳеч қандай алоқаси йўқ. Умуман, бу лавҳалар асар тўқимасига сингмайди, балки баъзи ўринларда уни сусайтириб юборади.

Асқад Мухторнинг «Жар ёқасидаги чақмоқ» ва Маматқул Ҳазратқуловнинг «Қуёш мен томонда» кўксалари инқилоб мавзусига бағишланган асарлардир. Халқнинг зулм кишанларини парчалаб, жаҳолат ботқоқидан қутулиб чиқиши осон кечмаган. Минглаб қурбонлар берилган, минглаб фидойилар умумхалқ бахти йўлида ўз ҳаётларини бахшида қилганлар. Шу билан бирга турли табақа ва синфларнинг инқилобни тушуниши, уни қабул қилиб олиши ҳам турлича бўлган. Бутун бир халқнинг, бутун бир синфнинг ишончи, дунёқарashi, руҳий олами ва психологиясининг ўзгариши бу ғоят мураккаб жараёнлар. Ана шу жараённинг қандай кечганлиги ҳақида биз кўплаб асарлар ўқиганмиз. Гўё ҳамма гаплар айтилган, барча мавзулар ёритилгандек эди. Лекин Асқад Мухтор бу мавзуга бутунлай янгича ёндашган. Аввало асар жанр жиҳатидан янгидир. Яъни реалистик асар элементлари билан саргузашт асар элементлари ғоят санъаткорона бир йўсинда қўшиб юборилган. Ҳар икки жанрнинг ўзига хос қонуниятлари сақланган, ҳар икки жанр берадиган имтиёзлардан фойдаланилганлиги ҳолда оригинал образлар яратилган. Асарнинг фазилати фақат буғина эмас. Унинг жозибасини ошириб турган бошқа бир нарса ҳам бор. Бу шахс психологиясининг ўзгариши жараёни, бу жараённинг қандай кечганлигини санъаткорона тасвирлашдир.

Ҳаётининг мазмунини етимларга меҳрибонлик қилишда деб билган, ҳаёти ҳам, давлати ҳам фақат шу болалардангина иборат бўлиб қолган Аҳмедов кунни кеча катта бой эди. Уни Салим чорва деб атар эдилар. Қўтонда қўйлари, беҳисоб яйловлари, сандиққа солиб қўйган олтинлари бор эди. Қиссада ана шу бойнинг бойлигидан воз кечиши, қалбида инсоний меҳр-шафқатнинг пайдо бўлиш жараёни тадқиқ қилинади. Умуман, инсон қалбидек мураккаб нарса йўқ. Буни ҳаммамиз ҳам яхши биламиз. Лекин қалбда бўладиган инқилоб қачон юз беришини ҳаммамиз ҳам билавермаймиз. Асқад Мухторнинг маҳорати шундаки, қахрамоннинг руҳий оламида юз бериши мумкин бўлган ўзгаришларга ўқувчини бобма-боб тайёрлаб боради. Қахрамоннинг руҳий оламида гоҳ қувончи, гоҳ изтиробли кечаётган тўлқинлар ёзувчи хоҳиши билан эмас, балки ҳаёт тақозоси билан юз бераётганига ишона бошлаганимизда, табиийки, биз ишончимиз оқланаётгани учун қахрамонни ҳам, ёзувчини ҳам севиб қоламиз. Қахрамонни севиш жараёни ўқувчи қалбида ана шундай кечса керак.

Улуғ Ватан уруши мавзуи адабиётимизда нисбатан кам ишлангани маълум. Машъум уруш палласида ўзбек халқи ҳам улуғ ғалабага ўзининг катта ҳиссасини қўшди, салкам бир миллион фарзандини қурбон қилди. Ўзбекининг қўш ҳайдаган ҳўкизидан тортиб аравага қўшилган отигача уруш заҳматини теппа-тенг тортиди. Уруш хавфи яна ҳам кучайган ҳозирги дақиқаларда киргиларга нафрат уйғотувчи, босқинчиларнинг хунук башарасини очиб берувчи бадий асарлар ғоят зарурдир. Назир Сафаров, Адҳам Раҳмат, Иброҳим Раҳим, Ҳамид Тожибоев, Самад Қодиров, Ҳамид Жалолов сингари муаллифларимиз гарчи бу мавзуларда катта-кичи асарлар яратган ва яратаётган бўлсалар-да, умумхалқ қахрамонлиги ва жасоратини ҳали тўлалигича тадқиқ қилиб, мавзу талаб этган даражада кенг ва чуқур кўрсата олганимиз йўқ.

Чори Ёқубовнинг «Шердон дев», Искандар Раҳмонов билан Қодиржон Собировнинг «Дардинг билан яшайман дунё», Алиназар Эгамназаровнинг «Она юртинг омон бўлса...» номли қиссалари хусусида айрим фикрларимни ўртоқлашмоқчиман. Булар ҳам жиҳатидан ҳам ғоят ихчам. Лекин гап ҳажмда ҳам эмас, баъзан кичик бир ҳажмда ҳам романларга мазмун бўладиган катта гап айтиш мумкин. Чингиз Айтматовнинг «Соҳил бўйлаб чопаётган олапар»и ҳам жиҳатидан ушбу қиссалардан катта эмас, аммо бугунги ташвишли дунёнинг ташвишли гапини ва бетоқат руҳини жуда чиройли қилиб айтган. Бир писта пўчоғига бир дунё мазмун жолаш мумкин деб ана шундай қиссаларга айтилган бўлса керак. Шу уч қиссадан бизнинг назаримизда нисбатан мукамалроқ ишлангани «Шердон дев»дир. Шердон дев табиат камситган бир кимса, соқов. Аммо табиат уни бир томондан қисиб, бошқа томондан сийлаб юборган. Қалбини осмондай кенг яратган. Яшашдан мақсад одамларнинг ғирини енгил қилишдан иборат деб ўйлайди у. Узи оч қолади, сўнги бурда нонини етимларга улашади, ўзи совуқдан қотади, сўнги ўтинини бева-бечораларга беради. Жамоат мулкани сақлайман деб бурилар устига тик боради. Бировлар билиб-билмай йўл қўйган хатоларни ўша шўринг курғурларга жабр бўлмасин деб ўз зиммасига олади. Энг муҳими Шердон дев буларни бировдан раҳмат эшитиш учун қилмайди, балки бу ҳаракатлар унинг ишончидан, имонидан келиб чиқади. Бировга қилган яхшилигинг ўзингга қилган яхшилигингдир, деган гап бор, чунки шу яхшилиқ, туфайли ўзингнинг маънавий дунёнг ҳам бойиб боради. Тўғри,

умуман, катта адабиётда бу янги образ эмас. В. Г. Короленконинг «Кўр музикачи»си, И. С. Тургеневнинг «Муму»сида жисмонан майиб, аммо қалбан бой образларни учратамиз, лекин Шердон дев ҳам ўзининг самимияти билан яъни ўқувчи қалбини ром эта олиши билан улардан ажралиб туради.

Искандар Раҳмонов билан Қодиржон Собировларнинг ҳужжатли қиссасида қиссачилигимизда камдан-кам учрайдиган баённинг янги услуби бор. Яъни воқеалар Вейнер шаҳрида, Тошкентнинг Тахтапул даҳасида, Россия ўрмонларида кечади. Адабиётда услублар ранг-баранг бўлгани яхши, чунки фикр ҳар қанча гўзал бўлмасин, услуб эски ва зерикарли бўлса ўқувчида зарур эффектни уйғота олмайди. Муаллифларнинг ютуғи шундаки, материалнинг характери ҳам мазмунига мос услуб, яъни оҳанг танлай олганлар. Лекин адабиёт фақат услубдан иборат бўлмас экан-да. Унинг салмоғини, бари бир, яратилган адабий қаҳрамоннинг бой маънавияти, яъни руҳий дунёсининг салмоғи билан ўлчар эканмизда. Қиссада урушга отланган тахтапуллик уч ўртоқнинг фотосурати ҳам берилган. Фотосурат эсда қолади-ю, аммо асар ичида тасвирланган қаҳрамонларнинг характери, ички дунёси яхши очилмагани учун, улар образ сифатида эсда қолмайдилар. Худди шунга ўхшаш камчилик Алиназар Эгамназаровнинг қиссасида ҳам такрорланади. Қиссада ўнлаб кишиларнинг исми ва фамилиялари бор-у, аммо уларнинг характери кўзга ташланмайди. Умуман сўнги йилларда яратилаётган баъзи асарларимизда майда қаҳрамонлар, руҳий дунёси юзаки, маънавияти суст, характери бўш образлар тез-тез учраб қолмоқда. Бу образлар табелчиларнинг қўлидаги рўйхатга ўхшаб ҳеч нарсага акс эттирмайди. Механиклар тили билан айтадиган бўлсак, буларнинг фойдали коэффициентлари кўпинча нолга тенг бўлади.

Шу ўринда адабиётимизда юз бераётган бир қувончли ҳодиса ҳақида тўхталиб ўтмоқчиман. Эътибор берган бўлсангиз, сўнги йиллар адабиётимизга ёшлар гуруллар кириб келмоқда. Бу Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шароф Рашидов, Назир Сафаров, Сарвар Азимов, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Иброҳим Раҳим, Раҳмат Файзий, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров сингари устоз адибларимиз яратган адабий мактабнинг тунғич талабалари қўлларига қалам олди демакдир. Бу яна союзимизда олиб борилаётган жуда катта ташкилий ишларнинг кўз ўнгимиздаги қувончли натижасидир. Ҳар бир ёш ижодкорга алоҳида кўрсатилган оталарга ғамхўрлик, обхот раҳматлари ва олис қишлоқларда яшаётган ёш ижодкорлар рағбатлантирилиб, актив адабий жараёнга тортилиши мана шуларнинг ҳаммаси бир жилғадек катта адабиёт дарёсига қўйилиб, янги-янги тўлқинларни ҳосил қилмоқда. Ҳар бир нарса ўсиш-ривожланиш ва янгилаш жараёнини бошидан кечиргандек, адабиётимизда ҳам ана шундай ҳодисанинг юз бериши табиий зарурат эди.

Ёшлар прозасидаги камчилик фақат образ яратишда эмас, балки асарнинг бошқа компонентларида ҳам кўзга ташланмоқда. Баъзи бир асарларимиз юқининг енгиллиги, айтмоқчи бўлган гапининг эски ва сийқалиғи, бошқа бирлари эса бадий сайқалнинг етишмаслиги, учинчи хиллари эса гоҳо гоҳсининг саёзлиги ва яланғочлиги билан талабчан китобхонни ранжитиб қўймоқда. Бундай асарлар иттифоқ миқёсидаги катта тарозуда тортиб кўрганимизда юк босмаслиги табиийдир.

Саъдулла Кароматовнинг «Сўнги бархан» романи, Самар Нурувнинг «Майсаларни аёз урмайди», Нурали Қобулнинг «Яшаш учун кечикма», Турсунали Азизов билан Жўра Саъдуллаевларнинг «Адолат ва адоват» номли қиссалари бугунги социалистик қишлоқ меҳнаткашларининг турмуш тарзини, ранг-баранг ҳаётларини тасвирлашга бағишланган асарлардир. Бу асарларнинг характерли томони ва фазилати ҳам шундаки, ҳаёт қандай бўлса, шундайлигича, ютуғи ҳам, камчилиги ҳам диалектик бирликда кўрсатилади. Муҳими совет турмуш тарзининг афзаллиги бу асарлар саҳифасидан шундоққина уфуриб туради. Меҳнат аҳлига бўлган катта муҳаббат, коммунистик эътиқоднинг ҳаётлиги, порлоқ истиқболга бўлган катта ишонч, янгиликнинг тантанаси-ю, эскиликнинг муқаррар мағлуб бўлиши бу асарларнинг фазилати яна бир фазилат қўшиб туради. Ҳар тўрт асар ҳам бугунги қишлоқ ҳаётимизда тез-тез учраб турадиган маълум маънода тараққийимизга гов бўлиб, гўзал турмушимизга доғ бўлиб тушаётган камчилик ва қусурларни хаспўлиб ўтмайди. Ва ҳар бир ёзувчи таланти, қобилияти имкон берган даражада бу муаммоларни ўз ўқувчисига мумкин қадар чиройлироқ тушунтириб беришга ҳаракат қилади. Коммунистик партиямиз бизни ҳаммаша ростгўй бўлишга, ҳато ва камчиликларни рўйроқ айтишга ўргатиб келган. Хушомадгўйлик билан ёзилган асарга партиямиз ҳам, халқимиз ҳам ҳеч қачон муҳтож бўлган эмас. Бугунги совет адабиётининг тенденцияларини белгилаётган, унга янги-янги оҳанг бахш этиб, янги-янги тўлқинлар олиб кираётган В. Белов, Е. Носов, С. Залигин, В. Астафьевларнинг асарлари партия ва халқимиз томонидан шунинг учун ҳам юксак қадрланиб қайта-қайта нашр бўлмоқдаки, бу асарларда социализм қурилишининг у ё бу босқичида йўл қўйилган катта-кичик камчиликлар рўйроқ кўрсатиб берилмоқда. Ана шу ростгўйлиги билан ҳам бу асарлар социализм қурилишига хизмат қилмоқда.

«Сўнги бархан» романида юқори лавозимдаги партия ходимларининг образини яратишга ҳаракат бор. Район ва область партия комитетларининг биринчи секретарлари, совхоз директорлари, область ижроия комитетларида катта-кичик лавозимларда ишлаётган коммунистларнинг фаолияти романда кенг ва атрофлича кўрсатилади. Юксак лавозимда ишлаб, халқ ва партиёга хизмат қилаётган, социализм ғалабасига ҳисса қўшаётган коммунистлар образи бизнинг адабиётимизда жуда кам яратилмоқда. Шунини ҳисобга олганда Саъдулла Кароматовнинг бу жасоратини табриклаш керак. Роман марказига олинган муаммо — сув муаммоси. Модомики, 80-йилларнинг бошида ҳам деҳқонлар сув таллашиб кетмон билан бир-бирининг бошини ёраётган экан (асар шу воқеа билан бошланади) ва бу масала район, область партия комитетларининг бюроси мажлисларида ҳам қайта-қайта кўрилатган экан, демак, бу асрий муаммо ҳамон узил-кесил ҳал бўлган эмас, демак романининг мавзуи — долзарб мавзу. Партия ва ҳукуматимиз Мирзачўл воҳасини ушлаштиришга уч миллиард сўмдан ортиқ пул сарфлади. Қарши — Шеробод даштларини яшнаган водийга айлантириш учун бир ярим миллиард сўмлик маблағ ажратилди. Умуман, чўлларни

ўзлаштириш асрлар давомида қақраб ётган даштларни инсон азмига бўйсундиришда республикамиз меҳнаткашлари буюк қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Ана шу шижоату ташаббуслар, ана шу олижаноб ва яратувчилик меҳнати давомида ўзбек халқи моддий томондангина эмас, маънавий жиҳатдан ҳам бойиди. Унинг руҳий оламида, психологиясида, дунёқарошида янги тўлқинлар пайдо бўлди. Ана шу ўзгариш йилларини чуқур таҳлил қилиб берадиган фундаментал бадий асарлар бизда жуда оз эканлигини ҳисобга олганимизда Саъдулла Кароматовнинг бу асари бир воқеадир. Романдаги кўзга яхши ташланадиган образлардан бири Абдукарим Ваҳобов образидир. Биз уни бюро, мажлисини ўтказаяётганида, дала кезиб, сувчилар билан юракдан сўзлашаётганида, оила даврасида, Пўттиев — Зулфиддиновлар билан мунозарога киришганида учратамиз. Ёзувчининг бош идеалини ўзида акс эттирган бу образнинг ҳар бир ҳаракати халққа ҳодис хизмат қилишга, партиянинг юсак ишончини оқлашга қаратилгандир. Унинг ана шу олижаноб ниятларига область сув ҳўжалигининг мутасаддилари Пўттиев билан Зулфиддиновлар тўғаноқ бўлишади. Пўттиев қотиб қолган раҳбар. Халқ ташвиши билан иши йўқ. Кўпроқ ўзини ўйлайди, эски хизматлари эвазига энди бир яйраб-яшаб олсам дейди. Пул бор, обрў бор, хушомадгўйлари етарли, остида машина, уйда ва ишхонасида кўша-кўша телефонлар, хуллас тўралашиб кетган бир шахс. Бугунги ҳаётимизда бунақанги тўралар кўплаб учрайди. Шундай эмасми, халқ ва партия ишониб қўйган лавозимда халқ ва партияга хизмат қилиш ўрнига мушук боладек беозоргина қиёфага кириб олиб, фақат қоринни, фақат чўнтагини, фақат яқинларининг ҳаловатини, фақат ҳукуматдан ймтиёзлар ундиришни ўйлаб яшаётган типлар ҳали ҳам тугаб битган эмас. Саъдулла Кароматов Пўттиев образи орқали ана шуларнинг аянч қиёфасини очиб ташламоқчи бўлади.

Роман ҳақида яна анча-мунча яхши гапларни айтиш мумкин эди. Аммо буни биз китобхоннинг ўзига қолдириб, асарни ўқиғанда кўнглимиздан ўтган баъзи бир мулоҳазаларни айтиб ўтмоқчимиз.

Детектив адабиёт жанрида бир қоида бор: ўйинга тушаётган томонларнинг имконияти ўйин бошланиш олдидан бир хилда бўлиши, ўйин давомида автор жиноятчиға ҳам, изқуварға ҳам ён босмай, ўзини тийиб туриши керак. Бу қоида реалистик адабиётдаги конфликтга алоқадордир. Ёзувчи ўз асарининг пружинасини, яъни конфликтни белгилаётганда курашга тушаётган қарама-қарши томонларнинг имкониятини тенг белгилаши керак. Бирига маъмурий ймтиёз берса, бошқасига маънавий ймтиёз бериши керак. Тарафлардан биронтасининг қўлидаги қурол олиб қўйилса, бундай асарнинг конфликтни суст бўлади, ёки сунъий бўлади. «Сўнги бархан» ҳам биз худди шундай ҳолатга дуч келамиз. Асарнинг конфликтни ҳамма нарсага қурби келадиган обком секретари билан унинг қўл остида ишлайдиган, пуф деса учиб кетиши мумкин бўлган Пўттиев ўртасидаги зиддиятга қурилади. Натижада конфликт асарнинг бошидаёқ сусайиб кетади. Эҳтимол, роман тўқимасига сингмаган ортиқча линияларнинг кириб қолиши, асосий қаҳрамонлар характер қирралари тўлиқ очилмаганлигининг сабаби ҳам шундадир.

Сўнги йилларда адабиётимизга ўзининг овози, ўзининг айтадиган гапи, боринги, юраги тўла дарди билан кириб келган истеъдодли ёшлар анчагина бўлди. Шулардан бири Нурали Қобулдир. Инсон ва табиат бирлиги, табиатни севиб эъзозлаган инсон энг аввало ўзини севиб эъзозлаган бўлади — ана шундай мавзуларда талайгина ҳикоя ва қиссалар яратган Нурали Қобул ўзининг сўнги қиссасини чорвадорлар ҳаётдан олиб ёзди ва уни «Яшаш учун кечикма» деб номлади. Асарга эпиграф сифатида ўчта ҳикматли сўз келтирилади. Шулардан бири «Министр бўлгандан кўра тўғри гапни айтган маъқул», деб аталади. Демак, қиссада тўғрилиқ, ҳалоллик, виждонлилик хусусида гап боради.

Нуралининг муваффақияти шундаки, қиссанинг бош қаҳрамони Абдумаликни ҳар хил бўёқларга бўямасдан, ўжарлиги, қайсарлиги, ҳалоллиги ва виждонлилигини ортиқча бўрттирмасдан тасвирлайди. Қиссани ўқир эканмиз, бора-бора Абдумаликни яхши қўриб қоламиз. Қўйлари оч қолганда унга қўшилиб қайғурамыз, хашак талашиб муштлашганда ёнини олгимиз келади, милиция ходими сўроққа тутганда унинг ўрнига ўзимиз жавоб берсак деймиз. Боринги, Абдумалик ўзининг оққўнгиллиги билан қалбимизни ром этиб олади. Муаллифнинг муваффақияти ана шу олижаноб хислатни ишонарли қилиб тасвирлай олганидандир. Аммо бизнинг назаримизда асарнинг тўлақонли бўлиб чиқишига ҳалақит бериб турган катта бир қўсур бор. Бу салбий образ сифатида тавсия этилаётган совхоз партия ташкилотининг секретари Низомиддин Нарзиев шайнига айтилган гапнинг асосланмаганидир. Низомиддин қўйларнинг қирилиб кетишига бош сабабчи экан, директорга чой ташишдан бошқасига ярамайдиган югурдак ҳолига келиб қолган экан ва умуман, у коммунист деган номга доғ тушираётган экан, унинг бу қўсурларини Абдумаликнинг аччиқ устида айтган гаплари орқали эмас, балки Нарзиевнинг фаолиятини, хатти-ҳаракатларини кенг тасвирлаш орқали кўрсатиш керак эди. Муаллиф Нарзиевни тасвирлаш, ички дунёсини кенгроқ очиб, характерини тўлиқроқ кўрсатиш имконияти тўғилган пайтларда, худди у билан юзма-юз келишга юраги дов бермаётгандек, шошилиб бошқа тасвирга ўтиб кетади. Умуман бу образни яратаётганда таланти ймкон берган даражада кенгроқ тасвирлашга ботина олмаётганлиги сезилиб туради. Шунга ўхшаш ҳолат, яъни муаллифнинг ўз қаҳрамонидан чўчиб, унинг ички дунёсига киришга ботинолмаб туриш кайфияти, айтилиши зарур бўлган гапнинг чала қолиб кетиши ҳолати «Адоват ва адолат» номли қиссада ҳам учрайди. Натижада конфликтга кирган колхоз раиси билан райком секретарининг образлари яхши очилмай қолади. Адоватнинг социал моҳияти таҳлил қилинмай қолиб кетадики, натижада ушбу қисса бадий асардан кўра катта-кичи ахборотлар йғиндисидан иборат лавҳага ўхшаб қолади.

Самар Нуровнинг «Майсаларни аёз урмайди» қиссаси эълон қилинганидан буён ёзувчи ва адабий танқидчилар ўртасида анча-мунча баҳслар бўлиб ўтмоқда. Баъзи бир ўртоқлар Нуров бу қиссаси билан адабиётга янгилик олиб кирмади, эски шаблон ва схемани такрорлади ҳолос деган гапларни айтмоқдалар. Тўғри, ҳар бир ёзувчининг ҳаётни тушунишида ва тушунтириб беришида ўзининг мустақил дунё қароши, ўзининг андозаси ҳам бўлиши керак.

Бировлар топган гапни бировларнинг андозасига солиб айтиш бу адабиёт эмас. Чиндан ҳам «Майсаларни аёз урмайди» кассасининг баъзи қаҳрамонлари Мирмуҳсиннинг «Умид», Уктам Усмоновнинг «Гирдоб» романларидаги қаҳрамонларга ўхшаб кетади. Уртага қўйилаётган проблема ва унинг ечимида ҳам қандайдир ўхшашлик бор-у, лекин айнан ўзи эмас. «Кавказ асири» мавзунда икки буюк ёзувчи бир гапни икки мазмунда, икки мақсадда айтганини яхши биламиз. «Қорақўзим» ашуласини Тўйчи ҳофиз, Юнус Ражабий ва Расулқори Мамадалиевлар қуйлаганда ҳар бири ўз дардини қўшиб айтгани учун бу қўшиб янги мазмун кашф қилаётганини юрак-юракдан ҳис қилиб турамыз. Самар Нуоров кассасида эски андозадан фойдаланганини ҳеч оқламаган ҳолда унга янги мазмун, янги оҳанг ва янги тўлқин олиб кирганини қайд этиб ўтмаслик ҳам адолатсизлик бўлади. Қисса қаҳрамонлари Пайғамов, Нусратбек, Аҳмад бригадир, Гулхайри, Холиса, Ашур образлари қилаётган ишлари, ўз олдига қўйган мақсадлари, хулқу ахлоқини белгилайдиган характерлари билан адабиётимизда олдин яратилган образлардан бутунлай фарқ қилиб туради. Катта билим эгаси, пок виждонли ва ўтакетган қайсар илмий ходим Ашур, укам-укам деб яхши гапириб, сийлаб-сийлаб юмшатиб ҳамма илмий ходимларнинг елкасига миниб олган тилёғлама раҳбар Пайғамов, кўрс, андак кўпол, аммо ҳаётининг мазмунини ахлоқий покликда, моддий бойликлар яратишда деб билган Аҳмад бригадирлар кассанинг нафосатини ошириб турганлигини тан олишимиз керак. Одамнинг ёмони бировдан олгани билан, одамнинг яхшиси бировга бергани билан мақтанди деган гап бор. Худди ана шунга ўхшаш фикр қиссага жуда чиройли сингдириб юборилган.

Юқорида айтганимиздек, давримизнинг идеалларини ижобий қаҳрамонлар орқали гавдалантириш борасида ёзувчиларимиз баракали изланмоқдалар. Ижобий қаҳрамонларнинг ранг-баранг руҳий олами орқали халқимизнинг бугунги тараққиёт даражаси, маънавияти ва камолоти тарангун этилди. Чунки кўп миллатли совет адабиётининг ҳамма бошқичларида булган каби бугунги тараққиёт даражасида ҳам давр тенденцияларини ўзида акс эттирган тўлақонли ижобий қаҳрамон яратиш вазифаси адабиётимизнинг доимий катта талаби эди. СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Георгий Марков «Ҳозирги кунда бизнинг диққат-эътиборимиз энг асосий нарса — коммунизм бунёдқори ватанпарвар ва интернационалист ижобий қаҳрамон образини яратишга қаратилган. Жаҳонда синфий кураш кескинлашган бир шароитда ижобий қаҳрамон ҳақидаги масала сиёсий аҳамият касб этмоқда. Ғоявий муҳолифларимиз истаганидек адабиётимизни ижобий қаҳрамондан маҳрум этиш бизни кўролдан маҳрум эттириб...» деб таъкидлаган эди. Ижобий қаҳрамон муаммосини ҳал этиш борасида нафақат ёзувчиларимиз, балки танқидчиларимиз, адабиётшунос олимларимиз ҳам фаол иштирок этдилар. Газета ва журналлар саҳифаларида ўз мулоҳаза ва баҳслари билан чиқиб, ижобий қаҳрамон ҳақидаги тасаввуримиз яна ҳам тўлиқ ва чуқурроқ бўлишига ёрдамлашдилар. Матёқуб Қўшжонов, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Пирмат Шермухамедов, Салоҳиддин Мамажонов, Иброҳим Фафуров, Норбой Худойберганоновлар адабий жараёнга актив иштирок этиб, эълон қилинган ва қилинаётган асарларда ижобий қаҳрамон муаммоси қандай ҳал бўлаётганлиги хусусида фикрлар баён қилиб, «ижобий қаҳрамон биринчи галда одамлар учун, жамият ва мамлакат учун фоят керакли. У йўқ жойида ҳаёт ўз гўзаллигини, маъноси ва мазмунини йўқотиб қўяди. Шунинг учун ҳам санъат ва адабиёт ижобий қаҳрамонсиз яшай олмайди», деб бот-бот таъкидлаб турдилар. Союзимиз раҳбари Сарвар Азимов ўзининг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эълон қилган бир мақоласида ижобий қаҳрамон тушунчасига яна ҳам тўлиқроқ таъриф бериб ўтади. «Халқ тилида инсоф деган бир сўз бор,— деб бошланади мақола,— ўзи одмигина бўлса-да, бир олам маънога эга. Инсофли одам деймиз. Инсофли одам ҳеч қачон ёмонликка қўл урмайди. Инсоф билан қилинган иш баракали, кутлуғ бўлади. Инсоф бор жойида хиёнат юз бермайди. Жабру зулм ҳам бўлмайди. Инсофли одамлар ўртасидагина чин дўстлик ўрнатилади. Инсоф камолини таърифлайберсак гап кўп. Диёнат, ҳамият, виждон, холислик, тинчликсеварлик, фидойилик, мурувват, садоқат меҳрибонлик, адолатлик, ватанпарварлик, олижаноблик каби тушунчалар ҳам шу сўзда ифодаланади...»

Демак, бошқачароқ қилиб айтганимизда, ижобий қаҳрамон образи бу инсофли одам образидир. Учқун Назаровнинг «Соҳил», Уткир Ҳошимовнинг «Нвазарлар», Хайриддин Султоновнинг «Ёзнинг ёлғиз ёдғори», Сухроб Муҳамедовнинг «Бўсаға», Орзукул Эргашевнинг «Сой бўйи қизлари», Евгений Березиковнинг «Чучиманг, каптарлар», Ҳожиакбар Шайхоннинг «Олмос жилоси» кассаларида шу куннинг катта-кичик ахлоқий муаммолари ўртага қўйилади. Ёзувчининг истеъдоди ва қобилиятига яраша катта-кичик ижобий қаҳрамонлар — инсофли одамлар образи ҳам яратилади. Устоз ёзувчиларнинг биз ўрганишимиз зарур бўлган томонларидан бири шундаки, улар ўзларининг асарларини то умрларининг охиригача қайта-қайта ишлаб яратган маънавий гўзалликлари тугал ва мукаммал бўлиши учун ҳаракат қилганлар, бугунги ва келажакдаги китобхон олдидеги буюк масъулиятини ҳамisha ҳис қилиб турганлар. Бу борада Лев Толстой, Максим Горький, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сабоқлари биз учун бир мактабдир. Пиримқул Қодиров «Олмос камар»ни қайта ишлашга киришар экан, Аброр ва Вазира образларини яна ҳам тўлақонли, яна ҳам ҳаётий бўлишини, асар ичига жойлашган маънавий гўзаллик яна ҳам бойроқ бўлишини, тилга олинаётган муаммолар чинакам инсоний муаммолар эканлиги ва бу муаммоларни ҳал этиш эртага эмас, балки бугун, албатта, бугун зарур эканлигини кўрсатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. «Адабиёт инсоншунослик бўлгани учун,— деб ёзади муаллиф асарга ёзган сўзбошисида,— ҳозирги шароитда одамларимизда бор нодир маънавий фазилатларни муҳофаза қилиш ва ривожлантириш, ҳар бир меҳнаткаш халқ кўп асрлик тарихи давомида орттирган энг яхши анъаналарни йўқотмаслик, кишиларимиздаги дўстлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, жонқуярлик каби барча олижаноб тўғиларини ҳудди табиий муҳитдек поқиза сақлаб, келгуси авлодларга ҳам етказиб бериш вазифаси бизнинг зиммамизга тушади.

Шу улуг вазифа билан боғлиқ бўлган ижодий мақсад йўлида Тошкент менинг етакчи қаҳрамоним бўлди...»

Бош қахрамон Тошкентнинг жонкуяр фарзанди, Аброр, даврнинг илғор кишиси сифатида ўқувчи қалбини тезда ром қила олади, унинг ҳар бир ҳаракати: шахар ҳавосининг соф ва мусатффо бўлмоғи, кишилардаги маънавий гўзаллик ғуборсиз ҳам тиниқроқ бўлмоғи учун қайғуриши, қайта қурилаётган шахар меъморчилик нуқтаи назаридан ҳам мукамал бўлиши учун талашиб-тортишиши, умуман ўз халқининг эстетик диди баланд, завқи ҳам барқарор бўлиши учун куйиб-ёниши, она шахри Тошкентнинг кўркамлиги учун қанча қураша атрофидаги кишиларни ҳам ортиқча юк бўлиб қолган эски урф-одатлардан, удумлардан ва барча зарарли сарқитлардан холи қуришга туну кун интилиши — мана шуларнинг ҳаммаси аслини олганда ҳар биримизнинг қалбимиз, орзу-истагимиздир. Орзу-истакларимизни Аброр қиёфасида кўрганимиз учун ҳам биз бу инсофли ва диёнатли йигитни севиб қоламиз. Бундай асарлар, ана шундай образлар адабиётимизнинг обрўйини ошириши табиийдир. Шунинг учун ҳам рус китобхонлари севиб кутиб олдилар, китоб ҳақида иттифоқ миқёсида ҳам илиқ ва самимий гаплар айтилди.

Учкун Назаровнинг «Соҳил» қиссасида мунозарали бир гап ўртага ташланади. Қисса ихчам, аммо ахлоқий хулосаси катта, ҳаётий. Асарнинг бош қахрамони — Лутфия юксак маданиятли оиланинг яккаю ёлғиз қизи. Она бетоб, дунёдан куз юмиш олдидан яккаю ёлғизини эгасига топшириб тўйини кўрсам дейди, бўлмаса бу дунёдан армон билан кетади. Лекин Лутфиянинг ҳозирги замон ибораси билан айтадиган бўлсак, юрадиган йигити йўқ, ҳеч кимга кўнгил берган эмас, онам бу дунёдан оёғини узатиб кетсин деб ота-онаси танлаган йигитга, ўзи яхши билмаган, севамаган йигитга турмушга чиқади. Онани рози қилиш учун қизлик орзуларини қурбон қилади. У темирдек совуқ бир қалб эгаси билан турмуш қурапти. Ораларида муҳаббат йўқ. Ўзбекда чечак ўлганда ҳам чиқади деган бир гап бор. Муҳаббатнинг ҳам инсон қалбига бир меҳмон бўлиши бор экан. Лутфиянинг муҳаббат талаб қалбидан ниҳоят ширин тўлқинлар, кишини маст қилувчи изтиробли ҳаяжонлар пайдо бўлади. Қасалхонада ётганида Маннон исмли йигит билан юлдузлари тўғри келиб қолади. Моцартинг «Реквием» номли музикасини тинглаб ўтириб, табиатан бир-бирига яқин бўлган ва ўзига ана шундай яқинлиқни кўрсатиб юрган икки қалб ҳаяжонга келади. Муҳаббатнинг куз илғамас ришталари орқали бир-бирларига боғланиб қолишади. «Ахир севиш айб эмас-ку, — оғир аҳволга тушиб қолган Лутфия ўзига-ўзи тасалли беради, — сева билиш табиатнинг инъоми, бундай бахтга ҳамма ҳам муяссар бўлавермайди. Ўзимни, Мухтор акани олай. Ахир биз ишқ ўтида ёнмаганмизку!»

Аммо Лутфия юксак ахлоқ руҳида тарбияланган. Фидойилик, ўзгалар учун яшаш, ўзгалар учун ўзини қурбон қила олиш характери бор унда. Қалбидан муҳаббат ёлқини авж олган сари оила, фарзанд олдидаги масъулиятни ҳис қилиш туйғуси ҳам кучайиб боради. Икки туйғу, икки ҳис ўртасида кураш кетади. Худди мана шу ерда муаллиф адабиётда азалдан мунозара бўлиб келаётган бир ақидага, яъни муҳаббатнинг асосида эгоизм ётиши керакми ёки ўзгалар олдидаги масъулият ётиши керакми деган ақидага ўз муносабатини билдиради. Лутфия инсофли аёл эди. У ўзгаларнинг армони, ўзгаларнинг тинчи ва ороми деб ўзининг орзуларини, бахтини икки марта қурбон қилди. Хатога олиб борадиган йўл кўп, аммо ҳақиқатга битта йўл олиб боради, деган экан Жан Жак Руссо. Лутфиянинг ҳақиқати — ўз бахтидан кечиб ўзгаларни бахтли қуриш ҳақиқатидир. Шу ҳақиқат билан у овунади, шу билан у ўзини бахтли ҳисоблайди. Лекин асарни ўқиётганимизда бари бир нимадир етишмаётганлигини, нимадир ортиқчаллигини ҳам ҳис қилиб турамиз. Чехов ҳикоя ёзиш санъати уни қисқартира билиш санъатидир, деган экан. Бу ҳикмат ихчам қисса жанрига ҳам тааллуқлидир. Шундай сиқик асарда икки саҳифа математика ўқитувчиси Саттор машмашасига бағишланади. Бу деталнинг ёзувчи ўртага қўяётган муаммога мутлақо алоқаси йўқ. Ёзувчи Лутфия ўз тақдири ҳал бўлаётганда ва муҳаббат тўлқинига тушиб қолганида ўзини йўқотмади, ўз ҳақиқатидан чекинмади, аммо ўқитувчи Саттор ноҳақ ишдан олинмоқчи бўлганида шунга куюниб, руҳий касалга чалиниб, икки йилча хаста бўлиб юрди, деган гапни айтади. Ва шунга икки саҳифа бағишлайди. Лекин афсуски, ўқувчи бунга ишонмайди. Қиссада бошқа бир курсур ҳам бор. Бу унинг китобийлигидир. «Соҳил»нинг бошланишида, ривож ва ечилишида Учкун Назаровнинг аввалги қисса ва ҳикояларидаги каби ўзига хослик, оригиналлик етишмаётганлиги шундоққина сезилиб туради.

Адабий асарни биз гўзаллик ахтариб ўқиймиз. Қалбимизга ором, руҳимизга озиқ ахтариб ўқиймиз. Асар ўқиётганда қахрамонлар билан ўзимизни солиштириб кўрамыз. Маънавияти ўзимизникидан юқори бўлган қахрамонларга дуч келганимизда ҳайратимиз ошади, уни севиб қоламиз. Умуман, адабий қахрамонлар даврнинг овозини, руҳи ва тенденцияларини ўзида акс эттиргандагина ўқувчи қалбини ром этиш ҳуқуқига эга бўлади. Адабий қахрамон яратишдан мақсад ўқувчи тақлид қилса арзийдиган, орқасидан эргашса янглишмайдиган; маънавий дунёси ва руҳий оламининг бой ва кенлиги билан минглаб қалбларни ўзига ром эта оладиган намуна яратишдир. Асқад Мухторнинг Аҳмедов акаси, Саъдулла Сиеёвнинг Аваз Утари, Нурали Қобулнинг Абдумалиги, Учкун Назаровнинг Лутфияси, Уткир Ҳошимовнинг Рустамови, Ҳожиакбар Шайхонинг Азизови, Сухроб Мухамедовнинг Аҳмаджони маълум маънода бугунги китобхон идеалини ўзида озми-кўпми акс эттиради. Куз унгимизда инсофли одамлар сифатида намоён бўлишади. Лекин биз бу гапларни Хайриддин Султоновнинг «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» қиссасида яратилган Адаш карвон образи ҳақида айта олмаيمиз. Хайриддин Султоновнинг тиниқ истеъдоди борлигига энди ҳеч биримизда шубҳа йўқ. Катта карвоннинг юки ҳам оғир бўлиши керак бўлганидек, катта талантдан катта гап ҳам кутишга ҳақлимиз. Шаффоф туйғуларга бой, тийран ва ёрқин ёзилган қисса, ҳикоялари билан талабчан китобхон эътиборини ўзига тортиб олган Хайриддин «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» номли қиссасини эълон қилди. Қисса чоп этилиши билан атрофида қизгин баҳс ҳам бошланди. Бу табиий эди. Чунки қисса маълум маънода адабиётимизда янгликдир. Чунки унинг материали ҳам, қахрамонлари ҳам, асарда айтилмоқчи бўлган гапу услуб ва оҳанги ҳам шу мавзуда аввал ёзилган асарлардан кескин фарқ қилиб туради. Асар қабристоннинг тошдек оғир, ғамнинг ўзидек ғамгин тасвирдан бошланади.

Асарнинг хотимасида аршу аълодан гумбирлаб бир садо келади: «Эй, азиз бандам, иқроман, мен сенга («мўмин бўл» деган эдим, «мутеъ бўл» деганим йўқ эди; «тупроқдай хоксор бўл!» деган эдим, «тупроқдай хор бўл!» деганим йўқ эди...»

Асарда тупрокдек хор бўлган Адаш карвоннинг ачиққоғ ва ғурбатли тақдири ҳақида бир-бирдан ғамгин, аламли ҳикоялар, лавҳалар келтирилади. Лекин тан бериш керак, асарнинг тили ғоят образли, ширадор, руҳий ҳолатлар тасвири ишонарли, ҳиссиёт ва туйғулар характернинг ички дунёсига мос, деталлар ихчам, ортиқча тафсилотлар ҳам йўқ ва яна шуни ҳам айтиш керакки, асар мазмунига мос оҳанг ҳам танланган. «Самарқанд ушшоғи» ашуласининг мазмунини «Олмача анорингга балли» оҳангида бериб бўлмайди, албатта. Лекин афсуски, ғусса ва қайғулар бобдан-бобга кучайиб боради. Адаш карвон ҳамма яқинларидан жудо бўлади. Бувиси, онаси, хотини, ўғли, кўнгли яқин ўртоқлари ҳам кетма-кет ўлиб беришади. Бир чақув туйғайди ўзи йигирма йил қамоқда ўтириб чиқади. На замондан, на одамлардан заррача шафқат кўради, умри меҳнат билан ўтган қўшнисига меҳр қўймоқчи бўлганда у ҳам Адаш карвоннинг тезроқ ўлишини хоҳлаб қолади. Энди Адаш карвонда бирдан бир овунчоқ — қуръон билан яратганга тоат ибодатгина қолади. Тўғри, муаллиф мутеъликни қоралаб, шахсга сиғиниш даврининг фожиасини бўрттириб кўрсатмоқчи бўлган. Лекин ўша ғамгин даврнинг фожиалари ҳақида биз бошқа асарларни ҳам ўқиганмиз. Бу асарларда даврнинг ситамлари курашаётган бошқа ижтимоий кучлар фониди кўрсатилгани учун қалбимизнинг бир чеккаси ҳамиша чароғон бўлиб турган эди. Умарали Норматов «Изтиробнинг моҳияти нимада?» номли мақоласида қисса ҳақида гапириб, «ахир, китобхон нуқул бировларнинг ғурбатини, ғаму ғуссаларини тинглаш учунгина қўлига китоб олмайди-ку», деб ёзади. Биз бу фикрга тўлиқ қўшилаемиз. Михаил Кольцов меъёр ҳақида гапириб, бундай дейди: «Фельетон ўқийётганимда бир марта кулсанг яхши, икки марта кулсанг аъло, уч марта кулсанг ва охиригача кулаверсанг, бу фельетон эмас, балки зиёлиларнинг ҳиринг-ҳирингидир.» Бадиий асарда ҳам шундай бўларкан. Бир марта уҳ тортсанг яхши, икки марта уҳ тортсанг аъло, уч марта уҳ тортсанг бузгинни тўлдириб кетма-кет уҳ тортверсанг бундай асар қалбимда чароғонликни эмас, қоронғиликни пайдо қиларкан. Қахрамон ортидан эргашиш ўрнига ундан ўзининг олиб қочгинг келиб қоларкан. Ижобий қахрамоннинг ижобий эффекти ҳам бўлиши керак, деган эди Фёдор Абрамов. Биз Адаш карвон образида ижобий эффект сезмаймиз.

Ўткир Ҳошимов бугунги ёшлар прозасининг карвонбошиларидан бири. Хоҳ ҳикоя ёзмасин, хоҳ қисса ё роман битмасин ҳаётнинг долзарб муаммоларидан бирини ўртага ташлайди. Шу боисдан ҳам унинг «Баҳор қайтмайди», «Қалбимга қулоқ сол», «Дунёнинг ишлари» асарлари ёшлар ўртасида қўлма-қўл бўлиб ўқилмоқда. «Квазарлар» қиссасида ҳам бугунги қишлоқ мактаби муаммолари ҳақида фикр юритилади. Бу фикрлар Рустамов, Ҳамроев сингари муаллимлар, Тошпўлат, Солия, Мамат сингари ўқувчи ёшлар образи орқали гавдалантирилади. Образ яратишда Ўткир Ҳошимовнинг ўз усули бор. Яъни образнинг ички ва ташқи дунёсини бир-бирига мутаносиб қилиб, бир-бирини инкор қилмайдиган қилиб яратадикли, натижада қахрамоннинг хатти-ҳаракати, айтган гапига ишониб турасан. Яхшилик қилса — шу одамнинг яхшилик қилишига ишонасан, ёмонлик қилса — бу одамнинг қўлидан ёмонликдан бошқа нарса келмайди, деб кўнглингдан ўтказасан. Муаллим Рустамов ўзининг билимдонлиги, меҳрибонлиги, камтарлиги билан оз фурсатда ўқувчилар қалбини ром қилиб олади. Домла Ҳамроев бу фазилатлардан маҳрум бўлгани боис ўқувчилар назаридан қолиб кетган. Илгор муаллим билан қолоқ муаллим ўртасида зиддият бошланиши учун муаллиф жуда яхши шароит, яъни жуда ишонарли мотив тайёрлаган. Лекин афсуски, қиссада бу мотивлар ривожини кўрмаймиз. Ёзувчи тезда Ҳамроевни мактабдан олиб, қолоқ бригадир қилиб жўнатиб юборади. Албатта, образ ҳаракатини бошқариш ёзувчининг ихтиёрида. Хоҳласа ўлдиради, хоҳласа касал қилиб шифохонага жўнатиши ҳам мумкин. Лекин асарда ёзувчининг хоҳишидан ташқари жанрнинг талаби ҳам рўёбга чиқиси керак-ку, унинг ҳам қонуниятларини бузишга ҳаққимиз йўқ-ку, шундай эмасми? Агар Ҳамроев билан Рустамов ўртасидаги конфликт ривожлантирилганда, бизнинг назаримизда, аввало, умрининг бир қисми рўзғорга мадад бўлармикан деб қўю мол боқиш, бир қисми дала ишларига кўмаклашиш билан ўтаётган шўринг курғум Ҳамроевнинг орқанда қолиши ва мактабни ташлаб кетиш сабаби очилиб, асарнинг ижтимоий салмоғи яна ҳам ортган, яъни қишлоқ мактабларидаги квазарларнинг юлдуз сифатида сўниб нурсиз массага айланиш жараёни ва унинг ижтимоий сабаблари ҳақидаги тасаввуримиз яна ҳам тўлиқроқ бўлар эди.

Миллий маданиятлар ўзаро яқинлашиб, бир-бирини тўлдираётган қутлуғ паллада яшамокдамиз. Қардошларнинг маданий бойлиги энг гўзал дурдоналари умумхалқ бойлигию, умумхалқ дурдонасига айланмоқда. Ўзбек адибларининг энг яхши асарлари рус ва қардош тилларга таржима қилинаётганидек, қардошларда яратилаётган гўзал санъат дурдоналари таржима орқали ўзбек китобхонининг ҳам мулки бўлиб қолмоқда. Нодир истеъдод эгаси бўлган Темур Пўлатовнинг рус тилида яратилган ва Бутун иттифоқ китобхонларининг қалбини ўзига ром этган асарларини ўзбек тилида ҳам чоп этилиши маданий ҳаётимизда бир воқеа бўлди, муаллифнинг «Қайсар Бухороликнинг бошидан кечирганлари», «Шинаванда», «Ғойибнинг қайтиши» сингари асарлари характер ва ички дунё таҳлилининг чуқурлиги, инсон моҳиятини таърифлаб беришдаги ўзига хослиги ва чуқурлиги билан миллионлаб китобхонлар қалбини ўзига ром этган эди. Қувончлиси шундаки, таржимонлар Темур Пўлатов бадииятини, ўзига хослиги ва фавқуллодда оригиналлигини сақлаб қола билганлар. Асар ичига беркинган мусиқий гўзаллик, фикрий кенглик, руҳий тинчлик ва фалсафий чуқурлики тасвир ва ифодадаги гўзаллик билан гармоник бирликда беришга ҳаракат қилганлар ва бунга асосан эришолганлар эм. Айниқса «Ғойибнинг қайтишини» ўқир эканмиз, руҳимизда гоҳ майин ва лирик кайфият, гоҳ ғамгин ва ғуссали ҳолат, гоҳ изтиробли тўлкинлар пайдо бўладикли, муаллифга ҳам, таржимонга ҳам тан бергинг келади.

Тарих кўзгуси

Алишер Навоий альбомидаги Абдурахмон Жомийнинг дастхатлари. «Фан» нашриёти, Тошкент — 1982.

«Илтижою — изҳорлардан сўнг арзга еткизиладиким, Қусийа қишлоғининг ҳурматли кишилари, бир қанча жамоа аъзолари хат ёзганлар. Улар жамоалар ўртасида содир бўлиши мумкин бўлган зулм ва зўравонликларга йўл қўймаслик учун ўша қишлоққа жаноб Сайид Амироннинг оқсоқол этиб тайинланиши борасида яқдиллик билан сиздан мурувват айлаб фармон беришингизни камолтиришимиз айтилган. Маърифат ва илтимос қиладилар. Маърифат бағри тош, қабиҳ, золим одамлар томонидан уларга жабр-зулм қилинган бўлса, уларнинг бартараф этган бўлар эди. Тангри ўзи сизга мададкор, вассалом.»

Ушбу сатрлар тарих фанлари кандидати Асомиддин Уринбоев томонидан нашрга тайёрланган «Алишер Навоий альбомидаги Абдурахмон Жомийнинг дастхатлари» номли асарига тааллуқлидир. Мазкур альбомда бу дастхат кимнинг номига йўналтирилганлиги ҳамда йили, оёи тўғрисида изоҳ берилмаган. Аммо хат мазмунидан унинг 1470—1474 йиллар орасида ёзилган ва Алишер Навоийга қаратилгани аён бўлади. Негаки, худди ўша йиллари (1470—1474) Алишер Навоий Султон Ҳусайн Бойқаро давлатида бош вазирлик лавозимида эди ва юқорида келтирилган руқъадаги каби илтимосномаларни у қондира оларди. Умуман, бу бой ёзма манба дастхатлардан наинки фақат ўтмиш аجدодларимиз фаолиятига доир, балки ўша вақтларда Самарқанддан кейинги иккинчи энг йирик илмфан маркази ҳисобланган пойтахт—Ҳиротнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий-маданий аҳволига доир барча масалаларга ҳам жавоб топиш мумкин. Ана шу жиҳати билан ҳам мазкур ёзма ёдгорлик Шарқий Хуросон тарихи хусусидаги, хусусан, XV асрнинг иккинчи яримларидан сўнг яратилган бошқа бир қатор тарихий манбалардан тубдан фарқ қилади.

Кўл ёзма альбомнинг асл нусхаси (инв № 2178) ҳамда ундан бухоролик китобдор Ибодулло Одилов кўчирган икки нусха (инв № 4245, 5136) ҳозирда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда. Руқъаларнинг альбом шаклини олиш тарихига келсак, уни улўф мутафаккир шоир, давлат арбоби Алишер Навоий ҳаммаслак дўсти ва устози Абдурахмон Жомийга бўлган чексиз ҳурмати рамзи сифатида унинг вафотидан кейин тахминан 1492—1494 йиллар орасида туздирган. Альбом ўз ичига 594 та

руқъани жам этган. Лекин альбомни ким тузиб, чоп этгани тўғрисида биз фикр юритаётган ушбу китобнинг муқаддимасида бирон гап йўқ. Ана шу руқъаларнинг зикр этилаётганидай 337 таси шахсан Абдурахмон Жомий қаламига мансуб бўлиб, улар Алишер Навоийга ёзилган.

Жомий қаламига мансуб деярли барча дастхатларнинг умумий мазмунидан у ҳам Алишер Навоий каби адолатпарварлик, жафокаш халқ ғам-қайғусига қалбдан қулоқ солиш, уларни турли зулмлардан ҳимоя этиш йўлида фаол ҳаракат қилганини кўраемиз.

Ушбу руқъаларда яна шу нарса яққол ўз ифодасини топганки, Жомий фақат халқ манфаатини ёқлаган, етим-есирлар, бевабечоралар, қосибу ҳунармандлар ва илм аҳлига нисбатан подшоҳ ҳамда сарой аҳлини шафқатли ва меҳрибон бўлишга чақирган. Бундан ташқари халқ зиммасига оғир юк бўлиб тушаётган солиқларни камайтиришга, Ҳиротда айрим аёнларнинг ўз мансабларини сунистеъмол қилишларига йўл қўймасликка ундаган. Акс ҳолда мамлакатда сиёсий жиҳатдан адолатсизлик, парокандалик, иқтисодий жиҳатдан эса, муҳтожлик авжга чиқиши мумкинлигидан огоҳ этган. Раиятга нисбатан беихолат даражада эътибор билан қараш, унинг дарду ҳасратига қулоқ солиш, ҳолатини чиқариш буюк шоирнинг ҳамиша диққат марказида бўлган. Масалан: «Ушбу руқъани топширувчи аёлнинг хасталиги, ночорлиги беками-кўст кўриниб турганидек, ортиқча изоҳлар талаб этмайду. Ҳар кимсаки, бўлмасин унга раҳму шафқат кўзи билан қараб дарду қайғусига ўртоқлашса, шак-шубҳа йўқки, тангри марҳаматига сазовор бўлғай ва бу йўлда қўллаб-қувватлаган барча саховат ва эҳсонли оlijаноб кишиларни ҳар нарсага қодир қудратли тангри ўзига йўлдош айлагай!» (№ 528/534) ёки «Илтижою—изҳорлардан сўнг арзга еткизиладиким, мазкур руқъа эгасининг бир қизи бордур, ул қизни бир кишига никоҳ қилингандур, бад-номликда машҳур бир нокас ул отага «Сенинг қизинг менга никоҳланган», деб даъво қилган ва бунинг далили сифатида у гувоҳларни ҳам рўбару қилган. Лекин никоҳ мuddати биринчи кишидан анча кейин эканлиги маълум бўлғач, қизнинг отаси иккинчи кишининг никоҳи шариятга хилоф эканлиги ҳақида имомлардан фатво ёздириб олибдур. У (ота) айтадики, иккинчи даъвогар киши аҳмоқона телбаларча қўрқитиб, тинчлик бермаётир. Илтимос шулким, сиз ундан ўз марҳаматингизни дариф тутмай шундай қилсангизки, токи ул ёвуз ният бул мўмин мусулмонга ва унинг болаларига тегмаса. Тангри яна ўзи сизга мададкор, йўлдошдир!» (253/258)

Альбомда шунингдек, қисман Абдурахмон

Жомий обрўйидан фойдаланиб, шу орқали Султон Ҳусайн Бойқаро ёки Алишер Навоийдан илтимосларини амалга оширишга интилган Ҳўжа Аҳрордек йирик шахслар, дин пешволари, зиёкорлар, олимларнинг исмлари қайд этилган руқъалар ҳам кўзга ташланади. Хусусан, ўз замонасининг машҳур олими Али Қушчи (1402—1474)нинг 1471 йили Эрон ва Туркия сафарига отланиб, Хиротда қисқа муддат тўхтаганига ва ўша ерда Абдурахмон Жомий билан учрашганлиги, кўпгина мавзуларда суҳбат қурганлиги маъналардан маълум. Ушбу альбомда Жомийнинг Али Қушчига кечиктирилмай сафар ёрлиғи берилиши ва шунга ўхшаш ишларда кўмаклашиб юборилиши илтимос этиб йўлланган қўйидаги дастхатини диққатингизга ҳавола этамиз: «Илтижою изҳорлардан сўнг арзга еткизиладиким жаноб мавлоно Аловоддин Алига (яъни Али Қушчи) ёрлиқ берилса ва шу ёрлиққа биноан у қаердан ўтмасин ва қаерда бўлмасин, унга ҳам, унинг оила аъзоларига ҳам эга бирдек иззат-ҳурматда бўлиши, бирон-бир сабаб билан ҳам унинг истехфодасидаги жамики жонли ва жонсиз бисотларга заррача бўлса-да, кўз олайтирилмаса. Биз бу ишда сиз марҳаматингизни дариг тутмай, илтифот айлаб саййи ҳаракат кўрсатарсиз деган умиддамыз. Тангри яна ўзи сизга мададкор, йўлдошдир вассалом!» (228/233). Бу руқъа Алишер Навоийга Ҳусайн Бойқаро даврида бош вазирлик лавозими вазифасини бажараётган пайтида ёзилганлигини шарҳлашга ҳожат бўлмаса керак.

Мазкур нашрдан жой олган Жомий руқъаларининг аксариятига «Фақир Абдурахмон ал-Жомий» деган имзо қўйилган. Кам ҳоллардагина «мухлис дуоғўйингиз Абдурахмон» ҳамда «Жомий имзоси» каби имзолар ҳам учрайди. Руқъалар кўпинча насх-настаълий ёзуви билан қоришиб кетганини ҳам пайқаш қийин эмас. Шикаста ҳатта битилган дастхатлар ҳам борки, бу ҳол мазкур руқъаларнинг турли вақтда ёзилганлигидан дарак беради.

Улуғ аллома қаламига мансуб ушбу руқъаларда эр-юрт манфаати йўлида камарбаста, содиқ, тадбиркор, виждонан иш юритувчи ҳалол бошлиқларнинг хизматларини ҳам назар-эътибордан четда қолдирмай, уларни ҳар ишда қўллаб-қувватлаш, рағбатлантириш айна мақсадга мувофиқлигини, бундай тадбирнинг шубҳасиз бошқаларга ҳам ибрат бўлишини қайд этади.

Масалан, қўйидаги № 502/508 рақамли хатни олиб кўрайлик: «Илтижою — изҳорлардан сўнг арзга еткизиладиким, Дарвеш Ҳожи мунтазам равишда Йидгоҳнинг ободонлаштириш ишларига машғулдур ҳамда бу борада талай мақтовли тадбир урайтлар билан дов-дарахтлар, экинзорлар қилиб, уларнинг парваришига ташаббус кўрсатмоқда. Девони

олий ва девони вақфдан унга маош белгиланган. Мақсад шулким, унинг вазифасига кирувчи бул каби ишларни адо этилишида кейинчалик кўнгилсизликларга йўл қўймаслик учун у, сизнинг марҳамат айлаб, унинг аҳволига ҳимматли эътиборингизни қаратишингизни ҳамда ҳомийлик ила ёрдам кўрсатишингизни илтимос қилади. Тангри яна ўзи сизга мададкор, йўлдошдир вассалом!» ёки «Ҳожа Сайфиддин Музаффар» ҳақидаги № 66/71 рақамли руқъада ҳам худди ана шу мазмундаги олижаноб мақсадлар олға сурилади.

Жомий руқъаларининг бир қисмида гап ҳалқ бошига қулфат келтираётган солиқларни мумкин қадар камайтирилиши тўғрисида борса, яна бир хилларида мадраса мударрисларига маошларини ўз вақтида бериб турилиши ва лозим кўрилса, таҳсинга сазовор бўлган илм аҳлини қўшимча рағбатлантирилиб борилса ёмон бўлмаслиги ҳақида фикр юритилади. Негаки, у вақтларда ҳамиша ҳам маош масаласи бир хилда тўғри бажарилмас ва бунинг оқибатида ўз насибаларидан ноҳақ маҳрум бўлиб, оғир аҳволга тушиб қолган овораяю сарсонлар Жомийдан кўмак сўраганлар. Жомий бундай илтимосларни зинҳор ерда қолдирмаган. Жумладан, альбомдаги Ҳусайн Нишопурий деган илм соҳиби ҳақида ёзилган № 194/199 рақамли руқъа бунинг яққол мисолидир.

Кези келганда шунини ҳам қайд этиш керакки, Жомий руқъалари орасида бирон марта бўлса-да, ўз манфаатини кўзлаб ёзилган дастхати учрамайди. Бу ҳам улуғ шоирнинг катта фазилатидир.

Умуман, альбомда жамланган дастхатларни ўқиб, Жомийнинг ўз замонасида қанчалик обрў-эътибор топиб, эл меҳрига тушганлигини кўрамыз. Бу дастхатларнинг қиммати улар хоҳ улуғ мутафаккир шоир Алишер Навоийга, хоҳ Султон Ҳусайн Бойқарога, хоҳ бошқа давлат арбобларига ёзилганлигидан қатъи назар мукаммал бадий услубда шеърини ва насрий парчаларнинг маҳорат билан равон ифодаланганида, инсонпарварлик, адолатпарварлик ҳамда қатор ахлоқий-маърифий ғоялар билан сўғорилганлигида ҳам кўринади.

Жомий руқъаларининг ана шундай мукаммал ҳолда китобхонларга етказилишида уларни форс-тожик тилидан русчага маҳорат билан ағдарган ва бу йўлда фидойийлик кўрсатган Асомиддин Уринбоевнинг хизмати-ни ҳам алоҳида таъкидлаш керак. Шарқшунос олим олиб бордин кўп йиллик изланишларнинг маҳсули тарзида майдонга келган мазкур альбом фанимизга қўшилган яна бир қувончли ютуқ сифатида баҳоланмоғи лозим.

Ҳабибулла ЗАЙНИДДИНОВ

Уйғоқ туйғулар

Хуршид Даврон. Учиб бораман қушлар билан. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1983.

«Учиб бораман қушлар билан» — Хуршид Давроннинг туртинчи тўплами. Тўпلام шеърлар ва «Уйғоқ тошлар» номли драматик достондан тузилган. Ундаги шеърларнинг аксарияти кўхна диёримизга, қадим кечмишимизга, халқимиз орасидан чиққан қаҳрамонлар, ҳофизлар шеъринга, маданиятимиз алломалари руҳига қасида сифатида жаранглайди. Бундай руҳдаги шеърлар муаллифнинг дунёга, ҳаётга, она юртга бўлган муносабатини, муҳаббатини шакллантирган, ўзида мужжасам этган.

**Бибихонимнинг ерга қулаган тоқи
Тунда чақмоқ уриб йиқилган терак,
Боболарнинг ерга қўйилган ҳоқи,
Қалбимизда тирик яшаши керак. —**

дейди у «Ватан» номли шеърда.
Шеър юракка туташган фикрдан «униб чиқади.» Фикрнинг озиғи — туйғулар. Шуниси ёқимлики, туйғулар ва қалб ҳаяжони мазкур тўпلامдаги шеърларнинг замирига сингиб борган. Масалан, «Поезддаги воқеа ёки болаликнинг овози» шеърини олиб кўрайлик. Унда муаллиф болаликнинг беғубор, бокира туйғуларини куйлайди. Бу туйғуларга ўзини ҳам, ўзгаларни ҳам содиқ қолмоқликка чорлайди, болаликнинг мусаффо тасаввурини эзгулик учун курашининг сўнмас манбаи деб билади:

**Демак, сен кераксан ҳақиқат учун,
Энг тоза, мусаффо орзулар учун.
Сени сўрамайман фақат бахт учун,
Сен менга кераксан гоҳ нафрат учун...**

Болалик туйғулари, чиндан ҳам мўъжизавий қудратга эга. Зеро, мўсафид табибларнинг ҳам, дуоғуи кампирларнинг ҳам тавоф — илтижоларига кўз очмаган, «бепоён далада сочлари гиёҳларга чирмашиб» ухлаб ётган Алпомишни фақат бола қалбининг сеҳри уйғотиши мумкин. Матбуотда эълон қилиниши билан, баҳс ва мунозараларга сабаб бўлган мазкур шеър («Алпомишнинг қайтиши») тоза ишонч, тоза эътиқодни улуғлаш заминига қурилган.

Тўпلامдаги шеърлар муаллифнинг фаол изланиш жараёнида эканлигидан далолат беради. Яъни ундаги шеърлар фақат туйғуларни шарҳ этиш, ифода этиш билангина чегараланиб қолмайди, балки аксарияти юракда содир бўлган воқеа, умр лавҳаси ёки мураккаб бир қисмат дарддини ўзига мужжасам эта олган. «Узоқ бобо...», «Хотира», «Намознинг қиличи ҳақида эртак», «Бобур», «Верешчагин», «Пайрави дор ёҳуд Ашурали Маҳрамнинг сўнги кўшиғи» сингари шеърлар балладаларни эслатади. «Баҳор раққосаси» шеърини ҳам ана шу тоифага қўйиш мумкин. Унда муаллиф теран кечинмалар коллизиясини ярата олган. «Билганлар шодумон яшайди», деб ўйлайдиган, хонасини беш қитъанинг инъомлари бегаган раққосанинг (у йигирма саккиз ёшда) қалбида бир малол, руҳида бир илҳақлик бор:

...Сафардан қайтаркан тинмай бир ҳафта,
У артиб чиқади уйин чангини.
Қулоғида пахта эшитмай дея
Жонга теккан қўшиқ, куй жарангини...

Унинг қалбида дилгирлик пинҳон, уйлари нимадандир паришон.

Руҳига бир мажҳул шарпа соя ташлаган. Бу шарпа — ёлғизлик шарпаси. «Қуш баҳорни қўмсаганидек нимагадир илҳақлиги» ҳам шундан эмасмикин? Ҳа, у ниманидир орзу қилди. Бу севилиш орзуси. Зеро энди унинг жўнгли бутун дунёнинг — беш қитъанинг муҳаббати, олқишини эмас, биргина қалб муҳаббатини тилайди:

**Шундан саҳна аро дилда туйиб бахт,
Сирли бир мўъжиза яратган бу қиз.
Залда ўтирганлар учунмас, фақат.
Уша йигит учун тушарди рақс.**

Хуршид Даврон тўплами баҳонасида ёшлар ижодидаги бир ижобий ҳодисани таъкидлаб ўтишни истардиқ. Республикаимиздаги турли соҳа ёш ижодкорларининг ўзaro яқинлашуви уларнинг ижодида ҳамоҳанглик вужудга келтирмоқда. Хусусан, ёш рассомларнинг ўз асарларида тенгқур шоир дўстларининг портретларини яратишга бўлган иштиёқи, ёш шоирларнинг эса тенгқур рассом дўстларининг ижодида меҳр-муҳаббатларини ўз шеърларида «изҳор этаётганлари қувонарли ҳолдир. Хуршид Давронда эса бу фазилят кенгроқ кўзга ташланади. Унинг тўпلامдан ўрин олган «Санъат», «Санъатнинг қудрати ёки Ферен Леже ҳақида ҳикоя», «Мусаввир бўлмоқ эрсанг», «Мусаввир хотирасига» каби шеърлари ана шу ижодий мулоқотнинг меваларидир. Бу ўринда шоирнинг тасвир санъат сеҳрига бўлган муҳаббати унинг шеърларидаги тасвир жозибасини ошираётганлигини ҳам қайд этиб ўтиш керак. Жумладан, у бир лирик шеърда таралаётган оҳангни шундай ифода этади:

**Рақс этиб сув ўтидай,
Наво ойга ўрмалар...**

Башқа шеърда пахтазордан дарё бўйига ҳордиқ олиш учун келган қишлоқ қизларини тасвирларкан, ёрқин манзаралар чизади: улар «оққушдек яйраб» дарёда чўмилишади.

**Кейин қушлар мисоли сайраб,
Артинишар саратон билан...**

Тўпلامдаги шеърлар ранг-баранг оҳангларда битилганлиги билан ҳам эътиборга моликдир. Унда сарбастдаги кенг тасвирни ҳам («Мигель Эрнандес сўзи»), санжоб лирик қатрларини ҳам («Баллада», «Қор кетди...») учратамиз.

«Уйғоқ тошлар» драматик достони Хуршид Давроннинг бу борадаги дастлабки иши. Ундаги қайноқ сатрларда муҳаббат туйғулари улуғланади, худбинлик, жоҳиллик, мансабпарастлик каби тубан ҳислатлар (шаҳар боғи директори образи орқали) қораланади.

Лекин достондаги айрим диалогларда, персонажлар нутқида (хусусан, фаррош хотин хатти-ҳаракатида, унинг тилида) асарга мансуб бўлган шартлилик меъёридан ортиб кетган, натижада дoston руҳининг табиатига қисман пугур этган.

Янги тўпلامлар, айниқса ёшларнинг тўпламлари ҳақида фикр юритган чоғ улардаги

конкрет ютуқларни кўрсатган ҳолда, заифликлардан, нуқсонлардан рўйирост кўз юмиб ўтиш ёш муаллифга нисбатан ҳурматсизлик бўлиб туюлиши табиийдир. Шунингдек, Хуршид Давроннинг тўпламида ҳам ҳароратли, ёрқин шеърлар билан бир қаторда ҳали бадийят такомилга кўтарилмаган шеърлар, пардоз олиб улгурмаган сатрлар учрайди.

Стол узра товланар чўчиб, Рангин гуллар — эркак тўҳфаси...

деб ёзади у «Кўз ёшларинг кўзингни тўсиб...» деб бошланувчи шеърда. Мазкур сатрлардаги бетакаллуф ишлатилган «эркак» сўзи шеърнинг маъсумлигига путур етказган. «Нидо бер, ўзингни кўрсатгин, булбул...» дейлади бошқа шеърда. Булбул сас бериши, нола қилиши мумкин, лекин унинг нидо бериши қулоғимизга эриш туюлади. (Булбул вужудига нисбатан нидо сўзи залварли эмасмикан?) Яна бир шеърда «Нега бахт тўлдирса юрак ичини, биз ўлим ҳақида ўйлай бошлаймиз?» деб ёзади. Уз-ўзидан кўриниб турибдики, ҳеч ким «юрагим ичини бахт тўлдирди», деб айтмайди, балки «юрагимни...» дейди. Тўпلامдаги баъзи шеърларда яхлит кайфият яратилгандек туюлса-да, лекин, ундаги туйғулар, мантиқ жиддий «тафтиш» қилинганда уларнинг мукамал қолипга тушмаганлиги, нотеранлиги билиниб қолади. Хусусан, «Афросиёб сўзи» шеърда мантиқ ўзининг сўнги такомилга етмаган. Бундай эътирозли камчиликлар излашни жараёнидаги ҳар бир шоир тўпламида учраши мумкин, албатта. Лекин Хуршид Даврон учун бу каби нуқсонларга барҳам бериш фурсати етган, деб ўйлаймиз.

Мирпўлат МИРЗАЕВ.

«Лисонут-тайр» сирлари

Ш а р а ф и д д и н Ш а р и п о в. «Лисонут-тайр» достонининг генезиси ва ғоявий-бадий хусусиятлари. «Фан» нашриёти, Тошкент — 1982.

Адабиёт тарихидан маълумки, қуш тили воситасида фалсафий масалалар хусусида мулоҳаза юритиш Аттور ва Навоийлардан илгари ҳам мавжуд бўлган. Абу Али ибн Синонинг «Рисолатут-тайр», Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийнинг шу номли рисоласи, Шаҳобиддин Сухравардий қаламига мансуб «Рисолайи мусаммо ба сафари Симуруғ» каби асарлар бунга мисол бўла олади.

Муаллиф шу типдаги асарлар таҳлилидан кейин, бевосита Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр» достонининг ғоявий-тематик мазмуни ва образлар системасини текширишга кўчади. Тадқиқотчи бу қисми ёзишда ҳам жуда кўп манбаларга мурожаат қилади, асарнинг вужудга келишида роль ўйнаган ташқи ва ички омилларга тўғри баҳо беради. Лекин кўп ўринларда тадқиқотчи асарнинг ғоявий мазмуни ва образлар системасини баҳолашда ўзбек адабиётшунослигида ҳамон ҳўкм суриб келаётган эски таҳлил усулидан борганлиги кўзга ташланади. Бу йўл шундан иборатки, аксар илмий ишларда «Лисонут-тайр»нинг ғоявий мазмуни ёки оригиналлиги ҳақида гап кетганда фақат асарнинг ўзигагина мурожаат қилиш, унинг мазмунини шарҳлаш асосида фикр

айтиш одат тусига кириб қолган. Ваҳоланки, бу асарни таҳлил қилиш учун энг камида Фариқиддин Атторнинг «Мантикут-тайр» достонини пухта билиш ва таҳлилда унга асосланиш зарур. Акс ҳолда илмий юзакилик содир бўлиши табиийдир.

Муаллифнинг «Лисонут-тайр» достони таркибига кирувчи ҳикоят ва масаллар ҳақидаги мулоҳазаларида ҳам таҳлилдан кўра тавсифийлик устунлик қилувчи саҳифалар анчагина учрайди. Бу ҳикоят ва масаллар хусусида ҳам адабиётшунослигимизда бир қатор фикрлар айтилган. Жумладан, олий ўқув юртлири учун тайёрланган дарсликларда, ўзбек адабиёти тарихи кўп томлигида ва бир қатор навоийшунос олимларнинг тадқиқотларида уларга дахлдор гаплар учрайди. Аммо мазкур тадқиқотларнинг кўпчилигида ҳам назарий таҳлилдан кўра ҳикоят мазмунини баён қилиб бериш усули биринчи планга чиқиб қолган.

Китобда дoston поэтикаси ёритилган қисм эса яхши ёзилган. Унда поэтика компонентларига доир композиция, сюжет, конфликт, образ яратиш, аънавий тасвирий воситалар ҳамда бадий тил масалалари таҳлил қилинади. Навоий «Лисонут-тайр» достонида поэтик томондан ҳам ўз замондошларидан ва ўзидан илгариги бир қанча буюк шоирлардан изчилроқ ва дадил бўлганлигини тадқиқотчи пухта далиллар воситасида етарлича очиб берган. Классик эстетика нормаларини қабул қилган шоир достончиликка ҳам янгилик киргизишга, ўзидан илгариги яратилган асарларда кўринмаган усулларни қўллашга уринган. Шоир: «азалдан бери босма қолип бўлиб чайналган ва ўз оҳорини йўқотган бадий унсурлар ёзувчига шону шараф келтирмаслигини яхши билган. Шунинг учун ҳам шеърятда ясамалик, ялтироқлик эмас, ҳақиқий, ҳаётий борлиқни куйлаш Навоий ижодининг асосий эстетик ўлчови бўлиб келган.»

Тадқиқотчи дoston композициясини ишлашга доир шоир маҳоратининг муҳим қирраларини топишга ҳаракат қилади. Сўнгра шоирнинг сюжет яратиш соҳасидаги мантиқан асосли ва қизиқарли фактларини келтиради. Шунингдек, образ яратишда ҳам Навоий романтик, реалистик, мажозий ва символик образларнинг ҳар хил намуналаридан фойдаланганлигини тўғри кўрсатади. Айниқса, аънавий тасвирий воситалардаги ўзига хослик қисқа бўлса ҳам яхши очилган.

Шарафиддин Шариповнинг ушбу китобида «Лисонут-тайр» достонининг турли қирралари бўйича қимматли қайدلлар, илмий музотишлар, қизиқарли мулоҳазалар, ёрқин мисоллар ва далиллар мавжуд.

Маҳмуд НАЗАРОВ,

филология фанлари кандидати

Маҳорат мезони

На и м Кар и м о в. Урушдан кейинги давр ўзбек совет адабиёти. «Фан» нашриёти. Тошкент — 1982.

Кўп миллатли совет адабиётининг таваққуф йўлини, ривожланиш жараёнларини, ҳаётни акс эттириш ва образ яратиш принципларини, ғоявий-тематик ва бадий

эстетик хусусиятларини ҳар томонлама ўрганиш, тадқиқ қилиш катта аҳамиятга эга. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашилса, Наим Каримовнинг «Урушдан кейинги давр ўзбек совет адабиёти» монографияси адабиётшунослигимизда қувончли воқеа ҳисобланади.

Тўғри, ўзбек совет адабиёти тарихий тараққиётининг асосий боқичлари хусусида, жумладан, Улуғ Ватан урушидан кейинги давр адабиёти ҳақида анчагина илмий ишлар яратилган: мақолалар, илмий очерклар, рисодалар ва ўқув қўлланмалари нашр этилган. Адабиётшунос Наим Каримов эълон қилган мазкур монография эса ана шу ишларнинг оддий такрори ёки кенгайтирилган варианты эмас, аксинча, мазкур давр адабиётини ҳозирги кун талаблари даражасида синчиклаб ўрганиш ва уни марксча-ленинча эстетика принциплари асосида пухта таҳлил этиш натижасида майдонга келган оригинал, сермазмун илмий тадқиқотдир.

Наим Каримов Улуғ Ватан урушидан кейинги давр ўзбек адабиёти ҳақида мавжуд бўлган турли характердаги илмий асарларни махсус ўрганиб чиққан; ўз фикрларини асослашда уларга таянган. Шу билан бирга, лозим бўлган жойда уларга нисбатан танқидий муносабатини билдирган; ўрни-ўрнида баъзи муаллифлар билан айрим асарларни (масалан, Комий Яшин ёки Абдулла Қаҳҳор пьесаларини) баҳолашда баҳслашган ва ҳамма жойда ўз қарашларини мантиқий изчиллик билан исботлаб бера олган.

Шуниси муҳимики, Наим Каримов монографияда асосий эътиборни аввалги илмий ишларда ёритилмаган ёки эътибордан четда қолган фактларни топишга, янги фикр айтишга қаратган ва бу борада жиддий ютуққа эришган. Мазкур давр адабиётининг асосий ғоявий-бадий хусусиятларини, тараққиёт тенденцияларини, замондошларимиз образини яратишда адиблар қўлга киритган муваффақиятларни конкрет асарлар таҳлили мисолида кўрсатиб берган.

Монография назарий жиҳатдан бақувват; унда адабий асарларнинг ғоявий-бадий таҳлили пухта. Бу нарса, айниқса, совет адабиётининг тараққиёт тарихини янгича илмий принциплар асосида даврлаштириш ҳақида баён этилган фикрларга ўз муносабатини билдиришида яққол кўринади.

Маълумки, айрим тадқиқотчилар совет адабиётини ҳозиргидек беш даврга эмас, балки икки даврга (ривожланган социализм барпо этилганга қадар ҳамда ривожланган социализм барпо этилгандан кейинги йиллар тарзида) ажратишни таклиф этадилар. Наим Каримов эса мазкур китобида «бундай даврлаштириш принципини қабул этиш барвақтдир» (156-бет) деган тезисни ўртага ташлаб, ўз нуқтаи назарини дадил асослаб беради.

Монографияда урушдан кейинги давр ўзбек совет адабиёти ўша йиллар ижтимоий ҳаёти билан узвий боғлиқ ҳолда, умумсовет адабиёти фонида таҳлил этилган. Чунки, тадқиқотчи бу даврда адабиётнинг ҳаёт билан алоқаси кучайганлигини, замонавий мавзу томон кескин бурилиш юз берганини ёзувчилар ўртасида ғоявий-бадий пишиқ асарлар яратиш тенденцияси ўсганлигини фактлар ёрдамида кўрсатишга интилган. Наим Каримов архив материалларидан ва

кўпчиликка маълум бўлмаган ноёб манбалардан унумли фойдаланган. Унинг Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Зиннат Фатхуллин каби ёзувчиларнинг ижодий лабораториясига экскурслари, айрим сўз усталарининг прототип асосида типик образ яратиш масаласига тааллуқли кузатишлари фикримизнинг далилидир.

Монографияда адабиётнинг ўзига хос специфик хусусиятлари, хусусан, бадий маҳорат проблемаларини тадқиқ этиш масаласи доимо муаллиф диққатида туради.

Бу хусусият монографиянинг «Проза», «Поэзия», «Драматургия» деб номланган уч асосий қисмида ҳам изчиллик билан давом этирилади. Китобда Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Шароф Рашидовнинг «Ғолиблар», Садриддин Айнийнинг «Эсдаликлар», Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди», Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари», Парда Турсуннинг «Уқитувчи», Зиннат Фатхуллиннинг «Сўнмас ҳаёт» каби насрий асарлари юқори савияда таҳлил этилган. Муаллиф уларнинг ютуқларини ҳам, нуқсонларини ҳам холислик билан кўрсатиб берган. Шунингдек, у поэтик асарларини таҳлил этганда ҳам худди шу принциpga қаттиқ амал қилади. Натижада китобда Ғафур Ғулум, Ойбек, Уйғун, Шайх-Зода, Зулфия, Миртемир, Асқад Мухтор, Мирмуҳсин, Мамарасул Бобоев, Ҳамид Ғулум ва бошқа шоирлар ижодининг феизлатлари ҳам, бу даврдаги шеърятимизнинг айрим қусурлари ҳам намоён бўлади. Тадқиқотчи Комил Яшин, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Назир Сафаров, Туйғун, Баҳром Раҳмонов сингари драматурглар яратган «Генерал Раҳимов», «Ҳаёт кўшиги», «Янги ер», «Шарқ тонги», «Муҳаббат», «Юрак сирлари» каби пьесаларни ҳам изчил таҳлил қилади. Шунингдек у бир қатор драматик асарлар хусусида фикр юритиш орқали «конфликтсизлик назарияси»нинг адабиётимизга, жумладан, драматургия тараққиётига гов бўлганини очиб ташлайди.

Икки оғиз монографиянинг тили ҳақида. Унда фикр тизги ва асосан, образли жумлаларда ифода этилган. Бирок, баъзан ана шу образли жумлаларда фикр-маъно аниқлиги этишмай қолган.

Мазкур монографияда бошқа хил нуқсон ва камчиликлар ҳам мавжуд. Чунончи, унинг «Урушдан кейинги давр ўзбек совет адабиёти» деб номланган қисми жуда қисқа, атиги уч бет. Шу қисм сал кенгайтирилса, ўша давр адабий ҳаёти, хусусан адабий муҳит батафсилроқ баён этилса, мақсадга мувофиқ бўларди. Маълумки, бу даврда адабиётшуносликда «конфликтсизлик назарияси»га, космополитизмга, миллий маҳдудликка қарши курашиш жараёнида айрим жиддий хатоликларга ҳам йўл қўйилди.

Монографияда ана шу нуқсонлар тўғрисида, шунингдек, СССР ва Ўзбекистон ёзувчиларининг II съездлари ҳақида кенгрок маълумотлар берилса, хусусан, партия Марказий Комитетининг бу даврда идеология соҳасида чиқарган тарихий қарорларининг адабиёт ва санъат тараққиётидаги аҳамияти очилса, нур устига аъло нур бўлур эди. Шундай бўлгач, масаланинг ана шу томони-га ҳам эътибор бериш лозим эди. Китобнинг «Драматургия» қисми бошқа бобларга нис-

батан юзакироқ ва қисқароқ бўлиб чиққан. Унда етарли даражада ёритилмаган айрим мавзулар (масалан, конфликт ва характер проблемаси, пьесалар тахлилини кенгайтириш ва конкретлаштиришни тақозо этувчи баъзи бир саҳифалар (146-бет) учрайди. Китобда айрим мунозарали ёки қарама-қарши фикрлар, фактлар ноаниқликлар ҳам бор. 74-бетда Ойдиннинг «Узидан кўрсин» ҳикояси «Узи айбдор» деб нотўғри ёзилган. Лекин бу хил нуқсонлар мазкур монографиянинг аҳамиятига таъсир этмайди. Адабиётшунос Наим Қаримовнинг «Урушдан кейинги давр ўзбек совет адабиёти» номли ушбу асарни илмий-назарий жиҳатдан бақувват тадқиқотдир. Шунинг учун ҳам уни олимнинг камолотидан ёрқин нишона — етуқлик маҳсули деб аташни лозим топдик.

Сайдулла МИРЗАЕВ,
филология фанлари доктори,
профессор

Саҳийлик

Черкез — А. И. Джумертлик.
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти. Тошкент — 1983.

Татар ёзувчиси Черкез — Али қишлоқ мавзусини ишлашга иштиёқи баланд ижодкорлар сирасига қиради. Унинг янги «Джумертлик» романида замондошларимиз, уларнинг бугунги олиб бораётган ишлари, қувонч ва ташвишлари, ўзаро муносабатлари, турмуш тарзи ҳақида ҳикоя қилинади.

Муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, ромanning яратилишига реал сабаблар туртки бўлган. 1962 йили у Қорақалпоғистоннинг узоқ ўтлоқларида чўпонлар ҳузурда бўлади, уларнинг меҳнати, турмуш шароити билан танишади. Қизилқумнинг қоқ марказида жойлашган хўжаликларга боради. Ана шу кузатишлар, таассуротлар натижаси сифатида дастлаб, «Келдим сенга» шеърини битади, орадан бир оз вақт ўтгач, «Чўпонлар даврасида» очеркни ёзди. Шундан кейин адибда чўпонлар ҳаётини йирикроқ асарда кўрсатиш нияти туғилади. Бу ният уни яна бир неча бор ўз қаҳрамонлари ҳузурига чорлайди. Ниҳоят, «Джумертлик» романи пайдо бўлди.

Роман воқеалари икки мустақил сюжет йўналиши асосига қурилган. Китобхон, биринчидан, Қизилқумнинг янги ҳаёт тарзини қарор топтириш, қорақўлчиликни фан-техника ютуқлари воситасида юксалтириш соҳасида олиб борилаётган ишлар билан танишса, иккинчидан, чўпонлар сулоласининг бобоқалони Мемедемин чолнинг ҳикояларини тинглаб, олис тарих бағрига нигоҳ ташлайди.

Мемедемин чолнинг невараси — Назим бувасининг хотираларини ёзиб боради. Ёзувчи бу хотираларни «дафтар-дафтар» қилиб, асар сюжетига синдириб юборган.

Асар воқеалари чўлнинг марказидаги Отчопар қишлоғида жойлашган «Олғабос» совхозида бўлиб ўтади. Ромanning бош қаҳрамони Бекдиёр Нодирович софдил ком-

мунист, камгап, продали одам. Совхоз меҳнаткашлари уни меҳрибонлиги, ишбилармонлиги учун ҳурмат қилишади, унга ишонишади.

Романдаги, асрлар бўйи қақраб ётган чўл бағрида дарахт кўкартириш йўлидаги уринишлар, бу борада директор тутган йўл, у амалга оширган тадбирлар, одамларнинг баъзан унга иккиланиб, ишонсизлик билан қарашлари тасвирланган лавҳалар анча ҳаётий чиққан.

Қудратли техника ёрдамида ер остидан қудуқлар воситасида сув чиқарилиб, дарахт ўтказилади, атроф гўзаллаша бошлайди. Махсус белгиланган жойда бог барпо этишга киришилади, дастлабки кўчатлар ўтказилади. Бироқ вақти-вақти билан бўлиб турадиган қум бўронлари ҳали қаддини ростлай олмаган мажолсиз кўчатларни қуритиб, қумга кўмиб ташлайди.

Ишни ҳар гал янгидан бошлашга тўғри келади. Бу ҳол баъзи кишиларда хавотир туғдиради. Директор бир йиғилишда шу ҳақда сўзлаганида: «Бизнинг ерлар дарахт экиш учун эмас, мол қоқиш учун мўлжалланган», деганлар ҳам топилади. Лекин, кўпчилик ўз мақсадидан чекинмайди. Ниҳоят, чўлда бог-роғлар барпо этилади.

Асардаги ижобий қаҳрамонлардан яна бири — Шасенем. У Бекдиёр Нодировичнинг яққаю ёлғиз қизи. У янгича муҳитда тарбияланган. Афсуски, шахсий ҳаётда ўзини бахтсиз ҳисоблайди. Қиз Оразбойга турмушга чиққач, дуруст ҳаёт кечирини имкони бўлса ҳам, эрининг янгиликка, маданиятга ингилиши йўқлиги сабабли оилада жанжал бошланади.

Бу воқеалардан Бекдиёр Нодирович хотини Галия воситасида хабардор бўлса-да, қизининг аҳволига тушуниб, ачинса-да, оиланинг бузилишини хоҳламайди. Китобхон мана шу ҳолатлар тасвирланган лавҳаларни ўқиғанда беихтиёр қаҳрамонлар билан бирга изтироб чекади.

«Джумертлик» романида меҳнатга ҳурмат, халқлар ўртасидаги дўстлик муносабатлари, юртга муҳаббат туйғулари ҳам бадий ифодаланган. Ёзувчи Вели билан Мерем ўртасидаги муҳаббатни уларнинг кундалик ҳаётларидаги воқеалар билан боглаб кўрсатади. Буларнинг барчаси ёзувчи Черкез — Алининг наср соҳасидаги маҳорати ўсиб бораётганидан далолат беради.

Асарнинг муваффақиятларини таъкидлаш баробарида, унда кўзга ташланадиган айрим камчиликларни ҳам айтмоқчи эдик. Баъзи ўриларда воқеа ёки ҳодисани тасвирлашдан кўра баён кучайиб кетган. Бунинг оқибатида воқеалар тадрижида салқилик пайдо бўлган.

Романдаги баъзи образлар (Ниметулла, Қуртнезир, Сейтғози) меъерига етказилиб ишланмаганлиги сабабли, улар китобхон кўз ўнгига ўз қиёфалари билан намоён бўлмайди. Бу образлар тасвирида схематизм сезилади.

Хулоса қилиб шунини айтиш мумкинки, кўрсатилган баъзи камчиликларига қарамай, «Джумертлик» романи фақат ёзувчи Черкез — Алининг муваффақияти бўлибгина қолмай, балки татар адабиётининг сўнгги йиллардаги ютуқларидан биридир.

Зокир ҚУРТНЕЗИРОВ.

Ҳамиша халқ дилида

Алломалар ибрати. «Еш гвардия»
нашриёти. Тошкент — 1982.

Афсоналар халқ оғзаки ижодининг энг ҳозиржавоб, оммабоп жанри бўлиб, келажак авлодларга аждодларнинг пурҳикмат, ибратли хислатларини ташийд.

«Еш гвардия» наشريёти томонидан буюк алломалар ва шоирлар ҳақидаги халқ афсона ҳамда ривоятлари тўплами — «Алломалар ибрати»нинг нашр этилиши фольклоршунослигимизнинг муҳим ютуғи бўлди.

Тўпландан фольклоршунос олим Малик Муродов томонидан республикамизнинг турли районларидаги кекса эртакчилар, ижрочилардан ёзиб олинган олтимдан ортиқ афсона жой олган. Улар асосан Ибн Сино, Беруний, Форобий, Қошғарий, Улуғбек, Жомий, Навоий, Бобур, Бобораҳим Маъраб, Муқимий, Нодирабегим, Зебуннисо каби тарихий шахслар ҳақидаги кичик новеллалардир. Бу афсона-новеллалар буюк шахсларнинг сермазмун, серқирра ҳаётини, ибратли ишларини, одамийлик, донолик, ватанпарварлик, халқпарварлик каби юксак инсоний хислат ва фазилатларини тасвирлашга қаратилгандир.

«Доно Навоий», «Навоий билан Ҳусайн Бойқаро», «Навоий билан Биноий», «Алишер билан булбул» каби афсоналар ҳаётийлиги билан ажралиб туради. Чунончи, «Навоий ҳажга борармишлар» афсонасида Алишер ҳажга боришга қарор қилади. Бироқ, Ҳусайн Бойқаро: — Сиз кўп савоб ишлар қилган мўтабар зотсиз, сизсиз улусни бошқариш қийин, — деб Навоийга жавоб бермайди. Ҳажга жўнаб кетаверай деса, юртнинг султони, бирга ўсган дўсти борманг деб ёлворибди... Навоий бу гал ҳам аҳдидан қайтибди. Уйга кетаётса, йўлда унга бир йигит ҳам йўлдош бўлибди. Йигит Навоийни танимай, ундан Навоийни ҳаждан қайтаришни илтимос қилади. Отаси ҳажга кетиб ўша ёқда, онъси бу ерда вафот этганлигини айтади. Навоий эл тинчлигини ўйлагани, масжидлар, мадрасалар, ҳаммомлар, кўприклар, боғ-роғлар қурдиргани, кутубхоналар солдиргани савобнинг ўрнини боса олади-ку деб гапиради. Йигитнинг сўзларидан таъсирланган Навоий ҳаждан воз кечади. Ҳалиги йигитни эса ўғил қилиб олади. Кўришиб турибдики, афсонада Навоийнинг олижаноб ишлари муслмонликнинг юқори шартларидан бири бўлган ҳаж билан тенглаштирилади.

Атоқли шоир ва давлат арбоби Заҳриддин Муҳаммад Бобур ҳақида ҳикоя қилувчи «Ғазал ва қилич», «Бўтақўз ва Бобур», «Палови Бобурий», «Бобур лақаби» сингари афсоналар ҳам қизиқарлидир. «Ғазал ва қилич» афсонасида ҳеч ким маъв этолмаган, на қароқчиларнинг дўқ-пўписаси, на султон салтанатининг дағдағаси чўчитолмаган паризод қалбини асир этган ғазал сеҳрининг қилич кучидан устунлигига имон келтиради. Шунингдек, аф-

соналарга Бобурнинг юртсеварлик, донишмандлик хислатлари; фироқ ва саргардонлиги, ғам-андуҳлари, юртдошларига раҳнамоликлари асос бўлгандир.

Улуғ мусаввир Камолиддин Беҳзод тўғрисидаги «Уч», «Боғдаги воқеа», «Кимни аввал жазолаш керак» номли афсоналарда дин аҳлининг қаҳр-ғазаби ва доимий таъқибига қарамаздан, инсоннинг маънавий гузаллигини юксак муҳаббат билан тасвирлай олган мўқаллам соҳибининг ўта тадбиркорлиги, ноёб талантига садоқати мадҳ этилади.

«Бола бошидан», «Табиблик шарти», «Умр доираси», «Куй сеҳри» каби афсоналар улуғ ҳаким Абу Али ибн Синога бағишланган бўлиб, олимнинг табобат бобидаги зукко қарашлари, ўткир фаросати ҳамда ажойиб одамийлиги тўғрисида ҳикоя қилинади. Бобуларимиз ҳаётида рўй берган қийинчиликларни энгиш чоғида қўллаган ғаройиб тадбирлари, ўткир зеҳн соҳибларининг бой ва амалдорларни сўз қудрати билан мот қилиши ўқувчини ҳаяжонлантиради.

Мазкур афсоналардаги муҳим ғоялардан бири ҳам шундаки, киши хоҳ у илм-фан юлдузи бўлсин, хоҳ улуғ шоир ёки давлат арбоби бўлсин, энг аввало инсоний қиёфасини, содда-камтар, меҳнатсеварлик фазилатларини йўқотмаслиги зарурлиги илгарй сурилади.

Тўпландан ўрин олган халқ бахшилари ҳақидаги афсоналар ҳам сермазмун ва таъсирчанлиги билан диққатни тартади. Айниқса, қардошлиқ туйғуларини, дўстлиқни ифода этувчи Махтумқули, Фузулий ҳақидаги афсоналарнинг ёзиб олинганлиги ва тўпламга киритилганлиги, унинг эстетик-маърифий салмоғини оширган. «Алломалар ибрати» китобининг муҳим ютуқларидан бири шуки, ўзбек фольклоршунослигида биричи марта халқ оғзаки прозасининг энг кам ўрганилган жанрлари — афсона ва ривоятлар алоҳида тўплам ҳолида нашр этилди. Аммо бу ҳали уммондан томчи, холос. Халқимиз орасида тарихий воқеалар, шахслар, ҳаёлий қаҳрамонлар, жой номлари билан боғлиқ афсона ҳамда ривоятлар шу қадар кўпки, уларни тўплаб нашр қилиш жуда катта илмий-амалий аҳамиятга моликдир.

Мазкур тўплам оғзаки прозага мансуб асарларнинг жанр хусусиятларини белгилашдаги айрим ноаниқликларни ҳал қилишда ҳам муҳим роль ўйнайди. Чунки, алломалар ҳақидаги афсона ва ривоятларни гарчи уларда баъзи бир эртак мотивлари, анъанавий сюжет ҳамда деталлар учраса-да, эртак тўпламларига киритиш тўғри эмас.

Инсониятнинг улуғ доҳийлари К. Маркс ва Ф. Энгельслар немис халқ афсона ва ривоятлари, эртактларининг тўпловчилари ака-ука В. Гримм, Я. Гриммларнинг фаолиятига юқори баҳо бериб, уларни ҳақиқий ватанпарварлар, деган эдилар.

«Алломалар ибрати»даги афсоналар унинг тўпловчиси томонидан чорак аср давомида мисқоллаб йиғиб, териб келинган сўз гавҳарлари, маъно жавоҳирларидир.

Саид АЛИМОВ,
Маматқул ЖУРАЕВ.

Журналимиз ташаббуси билан Оққўрғон районидаги Ҳамид Олимжон номли колхозда, Наманган районидаги Дзержинский номли колхозда ташкил этилган, Эллик-қалъа районида ва Қарши чўлида барпо этилажак «Шарқ юлдузи» кутубхонасига ёзувчилар, журналхонлар китобларини тақдим этмоқдалар.

Кутубхонамизга китобларини тақдим этган Ҳ. Назир, О. Ҳожиёва, А. Иброҳимов, Б. Аминов, О. Эгамов, С. Утанов, Н. Ҳайитқулов, Н. Еқубов, Ш. Холмирзаев, С. Мадалиев, Ҳ. Худойбердиева, А. Шер, П. Мўмин, Ж. Камол, Б. Қосимов, Т. Али, К. Турдиева ўртоқларга миннатдорчилик билдирамиз.

КЕЛГУСИ СОНДА:

Ҳаким Назир
ТОҲИР ЗУҲРА
ҚИССАСИ

Барот Бойқобилов
ЮЛДУЗЛИ ОСМОН

Иброҳим Раҳим
ГЕНЕРАЛ РАВШАНОВ
Роман. Давоми.

Валентин Оскоцкий

ТАМАРАХОНИМ
МУЗЕЙИ

Болалар адабиёти:
Қувонч, ташвиш,
режалар.
Давра суҳбати.

На узбекском языке

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

№ 5

Орган Союза писателей
Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного
Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент — 1984.

Редакцияга келган бир босма
табоқча бўлган материаллар
авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга,
«Шарқ юлдузи» дан олинди, деб
кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 7.03.84 й.
Босишга рухсат этилди 12.04.84 й.
Қоғоз формати 70×108¹/16.
Фотонабор. Офсет босма усули.
Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55
Нашриёт ҳисоб листи 20,2
Тиражи 166834
Заказ № 2937
P-09189

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат
Қизил Байроқ ордени босмахонаси.
Тошкент — 700029,
Правда Востока кўчаси, 26-уй.

Рассом Х. Лутфуллаев
Техник редактор М. Аҳмедов
Корректор А. Билолов